

2(34) шығарылым

сәуір — мамыр — маусым

Жылына 4 рет шығады

Тарих, педагогика, филология

Бас редактор

Т.З.РЫСБЕКОВ

тарих ғылымдарының докторы, профессор

Редакция алқасы:

И.А. Тайманов	физика-математика ғылымдарының докторы, РФ Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, Новосибирск мемлекеттік университеті;
Д.А. Усанов	физика-математика ғылымдарының докторы, профессор, Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
Е.А.Александрова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Чернышевский атындағы Саратов мемлекеттік университеті;
Д.А.Аманжолова	тарих ғылымдарының докторы, профессор, туризм және сервис Москва мемлекеттік университеті;
Н.Е.Бекмаханова	тарих ғылымдарының докторы, профессор, РФА Ресей тарихы институты;
Ә.Қ.Мұқтар	тарих ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М.К.Бисимәлиева	филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Т.Е. Дарбаева	биология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
С.С. Джубатырова	ауылшаруашылығы ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.С. Қыдыршаев	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
А.Мұханбетжанова	педагогика ғылымдарының докторы, профессор, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
Р.Д.Урунова	филология ғылымдарының докторы, М.Өтемісов атындағы БҚМУ;
М. Сабыр	филология ғылымдарының докторы, доцент, БҚГА.

2000 жылдан бастап шығарылады. Жылына 4 рет шығады.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 07.12.1999ж. тіркеліп, № 971 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ ҚР Қоғамдық келісім және ақпарат, мәдениет министрлігінің келісімімен 09.08.2000ж. қайта тіркеліп, № 1432 – Ж куәлігі берілген.

Жинақ филология, тарих және педагогика ғылымдары бойынша диссертациясының негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласындағы Бақылау комитеті бекіткен ғылыми басылым тізіміне енді.

Шығаруға жауапты: А.Ә.Кожевникова

ISBN 9965-553-82-3

© М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2009.
ТІРКЕУ НӨМІРІ 1432-Ж

Выпуск 2(34)

апрель — май — июнь

Выходит 4 раза в год

Исторические, педагогические, филологические

Главный редактор

РЫСБЕКОВ Т.З.

доктор исторических наук, профессор

Редакционная коллегия:

Тайманов И.А.	доктор физико-математических наук, Член-кор. Академии наук РФ, Новосибирский государственный университет;
Усанов Д.А.	доктор физико-математических наук, профессор, Саратовский государственный университет им.Чернышевского;
Александрова Е.А.	доктор педагогических наук, профессор, Саратовский государственный университет им. Чернышевского;
Аманжолова Д.А.	доктор исторических наук, профессор, МГУ туризма и сервиса;
Бекмаханова Н.Е.	доктор исторических наук, профессор, Институт Российской истории РАН;
Муктар А.К.	доктор исторических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Бисималиева М.К.	доктор филологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Дарбаева Т.Е.	доктор биологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Джубатырова С.С.	доктор сельскохозяйственных наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Кыдыршаев А.С.	доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Муханбетжанова А.	доктор педагогических наук, профессор, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Урунова Р.Д.	доктор филологических наук, ЗКГУ им.М.Утемисова;
Сабыр М.	доктор филологических наук, доцент, ЗКГА.

Издается с 2000 года. Выходит 4 раза в год.

Свидетельство о регистрации издания № 971-Ж от 07.12.1999 г., выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Свидетельство о перерегистрации №1432-Ж от 09.08.2000 г., выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия РК.

Журнал включен в Перечень научных изданий Комитета по контролю в сфере образования и науки Республики Казахстан, рекомендованных для публикации основных результатов диссертаций по филологическим, историческим и педагогическим наукам.

Ответственный за выпуск: Кожевникова А.А.

ISBN 9965-553-82-3

© Западно-Казахстанский государственный университет им.М.Утемисова, 2009.
РЕГИСТРАЦИОННЫЙ НОМЕР 1432-Ж

ТАРИХ

ИСТОРИЯ

ӘОЖ 321.7:32:330.44

Б.Ғ. Шинтимирова

тарих ғылымдарының докторы, БҚГА

ӘЛЕМДІК ДЕМОКРАТИЯЛАНДЫРУ МЕН САЯСИ ЖАҢАРУ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ

XX ғасырдың 80 жылдарының II жартысы әкімшілік социализмнің көптеген елдеріндегі тоталитарлық және авторитарлық тәртіптердің күйреу кезеңі болды. Бұл елдердің дамуы бір кезеңдерде демократияға өткен көптеген елдерден ерекше еді. Ерекшелігі неде? Ең алдымен, дамудың индустриалдық жоғары деңгейі, бұқараның жеткілікті дәрежедегі білімділігі, авторитарлық-тоталитарлық билік, саяси мәдениет, демократиялық дүниетанымға жататын теңдік, әлеуметтік әділеттілік, еңбекке қарай бөлу, ынтымақтастық және гуманизм ұстанымдарымен қоса утопиялық идеалдарды біріктіруші социалистік идеологияның кең таралуы т.т. Бұрынғы социалистік мемлекеттердегі демократияландыру процесінің өзі билеуші элита мен коммунистік партияның, тұтас қоғамның саяси санасын бірте-бірте либералдандыру нәтижесінде жүзеге асты. Реформа жолына түскен елдер алдында қоғамдық және саяси қайта құрулардың екі жолы айқындалды:

Бірінші жолы - батыстық үлгіде тез қарқында саяси және экономикалық либерализацияны жүзеге асыру болды. Бұл жолды кеңестер одағымен қоса бүкіл шығыс еуропа елдері таңдап алды. Бұлардың ішінде саяси мәдениеті және экономикалық уклады Батысқа жақын елдерде қоғамның демократиялануы мен трансформациясы салыстырмалы түрде алғанда сәтті жүрді.

Дегенмен, мұнда да өндірістің төмендеуі т.б. терең негативтік құбылыстармен қатар жүргендігін айта кетуіміз керек. Ал, Батыстық даму үрдісінен алыстау тұрған, көп ғасырлық нарықтық экономика мен даралық мәдениетті игермеген елдер үшін демократияның либералдық үлгісін енгізу әрекеті көптеген қиратушылық салдарларына жол ашты: мемлекеттің әлсіреуі, оның қылмыспен байланыстылығы, саяси және экономикалық анархия, кейбір елдерде соғыс жағдайы, өндірістің күрт төмендеуі, жұмыссыздықтың көбеюі, ауыл шаруашылығының құлдырауы, қылмыстың өсуі, тұрғын халықтың көпшілік бөлігінің өмір деңгейінің төмендеуі т.т. орын алды.

Демократияның либералдық үлгісі, әсіресе Кеңестер Одағы елдері үшін өте қиынға соқты. Себебі, кеңестік қоғам Батыстық демократияны айтпағанда, Шығыс Европа елдерінен де көп өзгеше еді. Нарықтық және азаматтық қоғамның ешбір элементінің болмауы, жаппай (тотальдық) милитаризация, суперорталықтандыру, экономиканың шектен тыс монополизациясы оның ешбір бәсекелестікке бейім еместігі, бұқаралық санада ұжымдық құндылықтардың басым болуы, тұрғын халықтың полиэтникалық құрамы, көптеген саяси шиеленістерге жақындығы т.т.

Реформаландырудағы осы және бұдан басқа да көптеген сәтсіздіктер бұқаралық санада демократия мен либералдық құндылықтарға деген теріс көзқарас туғызды. Кеңестік дәуірде саяси биліктен алыс тұрған бұқара диктатурадан демократияға өту кезеңіндегі саясаттың басты субъектісі рөлін бірден меңгеріп кете алмады. Репрезентативтік демократияға неміс ғалымы Ральф Дарендорф былай анықтама береді: "демократияның тікелей маңызына қарамастан демократия дегеніміз - халықтың басқаруы емес, ондай бұл дүниеде болған жоқ, демократия - халық сайлаған үкімет, қажет жағдайда халықтың өзі сайлаған үкіметті ауыстыра алады, осыған қоса демократия - бұл өзінің даму бағытын өзі анықтаған үкімет".

Әдетте, презентативтік демократия басқарудың парламентарлық түрінен көрінеді. Элитарлық демократия концепциясында бұқараның басқаруға тікелей қатынасуын шектеу жөніндегі репрезентативтік демократия ұстанымы

дәлелденеді. Демократияның бұл түрінің мықты да, әлсіз де жақтары бар.

Саясаттану ғылымында бұдан басқа партиципаторлық (демократияның халықтық басқару сияқты нормативтік идеалына максималды сәйкестілігі) демократия түрі бар. Партиципацияның басты мақсаты қоғамды жан-жақты демократияландыру, әлеуметтік эмансипация және жеке адамның өзін-өзі қоғамдық жүзеге асыруы, бұқараның көпшілік бөлігінің басқаруға қатынасуы. Бұқараның қалың бөлігінің басқаруға қатынасуы шешімдер қабылдауға интеллектуалдық мүмкіндігін арттырады, оны оңтайландыруға қажетті жағдай туады, саяси жүйенің тұрақтылығы мен басқару тиімділігі артады. Бұқараның кең бөлігінің саяси процеске араласуы лауазымды қызметкерлерге тиімді бақылау жасауға, билікті жеке мақсатқа пайдаланудан, депутаттардың халықтан бөлінуінен, бюрократтанудан сақтайды.

Демократияның циклдық үлгісі - саяси элитаның демократияға формальды түрде жағымды қарауының өзі де басқарудың демократиялық және авторитарлық түрлерін кезектестіру арқылы жүргізіледі. Мұндай жағдайда халық сайлаған үкіметті әскерлер құлатады немесе билікті қолдан шығарып алу қаупінен қорқып оппозициямен күресе отырып, үкімет өкіметті жаулайды. Бұл үлгі Латын Америкасында, Африкада және Азияда көп таралған. Оны Боливия, Аргентина, Гана, Нигерия, Таиланд т.т. басынан кешірді.

Демократияландырудың циклдық үлгісіне қарағанда болашағы зор болып саналатын үлгісі - диалектикалық. Бұл үлгінің айрықша белгісі - демократияға өту пісіп жетілген ішкі мүмкіндіктер арқылы жүзеге асырылады: индустриализация, орта таптың көптігі, азаматтардың жоғары білімдік деңгейі, бұқаралық сананың дараландырылуы және рационализациясы т.т. Мұндай жолды Италия, Греция, Испания, Австрия, Чили т.б. елдер өтті. Осыған ұқсас саяси оқиғалар қазіргі ТМД республикаларында жүруде.

Саяси процесте, әсіресе қайта құру кезеңінде бұқараның іс-әрекетін белгілі бір бағытқа бағыттаушы басшы рөлі де айрықша. Басшы (ағылшын тілінде жетекші) - ұйымның немесе адамдар тобының беделді мүшесі, жеке ықпалы әлеуметтік процестерде, ахуалдарда ерекше рөл атқаруға мүмкіндік береді. Даралық

немесе әлеуметтік топ басты рөлін атқарғанда бүкіл топтың қарекетін біріктіреді, бағыттайды, сол себепті де басшылық-топтық қарекетті интеграциялау механизмі болып табылады.

Демократиялық саяси режим - басқару қызметтері халықты билік көзі деп есептеуге негізделген саяси-мемлекеттік құрылым. Мемлекеттік істерді шешуге қатысуға барлық азаматтардың құқығы бар. Саяси құқықтар мен бостандықтар шын мәнінде іске асырылады, бүкіл қоғамдық сайлау құқығы белгіленеді.

Демократиялық басқаруға тән белгілер:

1. орталық үкіметке оппозициялық бағыттағы саяси партиялар толық заңды құқықтарға ие;
2. мемлекеттік жоғарғы билік органдары жүйесінде бүкілхалықтық өкілеттік орган парламент күші басым болады;
3. орталық үкімет елдегі барлық саяси партиялардың ашық күресі нәтижесінде құрылады.

Демократиялық саяси режимдер партияға қатынасы бойынша көптеген түрлерге жіктеледі.

М. Дюверже партиялық жүйеге қарай отырып, демократиялық саяси режимдерді бипартиялық, псевдобипартиялық және мультипартиялық деп бөледі.

Леклерктің ойынша, саяси жүйеге барлық партиялардың немесе тек либералды идеяларды қолдаушы бірігуіне орай «ашық» және «жабық» демократиялық саяси режимдер деп бөлуге болады.

Сол сияқты көптеген сайлаушылардың саяси партияларға деген көзқарастары бойынша, оларды биполярланған парламенттік режим және орталықтандырылған парламенттік режим деп те бөлуге болады.

Қазақстан өз тәуелсіздігін алған кезден бастап-ақ өзінің демократиялық даму жолын тандайтынын мәлімдеді. Саяси жаңару барысындағы Қазақстанның демократиялық даму жолын шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады.

1-кезең - 1991 жылғы тәуелсіздік жарияланған уақыттан бастап, 1993 жылғы еліміздің тұңғыш Конституциясы қабылданғанға дейінгі уақыт. Бұл кезең демократиялық құндылықтар мен институттардың қалыптасу кезеңі болды. Тұңғыш рет бүкілхалықтық Президент және Парламент

сайлаулары өтті. Ұлттық саяси сахнада көптеген саяси партиялар құрыла бастады.

2 кезең - 1993 жылғы Конституциядан 1995 жылғы жаңа Конституцияға дейінгі кезең. Бұл кезең Қазақстандық демократияның өсіп, кемелдену кезеңі болды. Еліміздің мемлекеттілігі бекіп, демократиялық институттар толық күшіне енді. Қазақстанның саяси дамуы парламентаризмге бағыт алды. Тәуелсіз сот жүйесі құрылып, адам және азамат құқықтарын қорғаудың мемлекеттік саясаты қалыптасты.

3 кезең - 1995 жылғы жаңа Конституция қабылданудан басталып, 2007 жылғы Конституцияға енгізілген өзгертулер мен толықтырулар аралығында өтті. Бұл кезең демократиялық құндылықтар мен институттардың толық күшіне енуімен ерекшеленеді. АҚШ, Ресей және тағы да басқа демократиялық мемлекеттер таңдаған президенттік басқару формасын Қазақстан өзінде толық қалыптастырғандығын мәлімдеді. Елімізде тұңғыш рет барлық демократиялық елдер тәжірибесінде бар қос палаталы кәсіби Парламент пайда болды. Қазақстанда адам және азамат құқықтарын қорғаудың әлемдік тәжірибесін негізге алған Омбудсмен институты құрылды.

4 кезең - Қазір Қазақстан өз демократиялық дамуының төртінші кезеңінде. Елімізде тұңғыш рет Еуропалық демократия тәжірибесіндегі пропорционалдық сайлау жүйесі енгізілді. Парламент билігі мен өкілеттігі күшейтілді. Сот жүйесіне қосымша өкілеттіктер берілді. Адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нақты қорғалуы мақсатында алқа билер соты енгізілді. Жергілікті өзін-өзі басқару негізі болып табылатын барлық деңгейлердегі мәслихаттарға Конституциялық деңгейде қосымша өкілеттіктер берілді.

Қазақстан қазіргі таңда өз демократиялық дамуының төртінші кезеңіне аяқ басып отыр. Осы бағытта аса зор демократиялық өзгерістер мен үрдістер іске асырылуда. Қазіргі таңдағы Қазақстанның демократиялық дамуындағы ең басты жетістік - еліміздің 2010 жылдан бастап ЕҚЫК (ОБСЕ) төрағасы болуына қатысты әлемдік деңгейдегі саяси шешім қабылдануы. Бұл қазіргі либералдық демократия көшбасшысы болып табылатын Батыс Еуропа елдерінің қазіргі таңда Қазақстанда орын алып отырған демократиялық үрдістерге оң баға беруінің

нәтижесі. Бұл жерде Біріккен Еуропа деңгейінде осындай саяси шешім қабылдануына қандай сыртқы және ішкі факторлар әсер етуі мүмкін деген мәселеге көңіл аударуымыз қажет?

Сыртқы факторлар:

1. Қазақстанның үш діни-өркениет қиылысында геосаяси орналасуы.

2. Қазақстанның әлемдегі мұнай қорына бай мемлекеттердің бірі болуы.

3. ТМД елдерінің, ең алдымен Ресейдің Қазақстан кандидатурасын бір ауыздан ұсынып, толық қолдау көрсетуі.

4. ЕҚЫК (ОБСЕ) ықпалын Азия елдеріне де тарату қажеттілігінің өткір қойылуы.

Ішкі факторлар:

1. Ұлтаралық келісім мен конфессияаралық ынтымақтастықтың жоғарғы деңгейі.

2. Саяси тұрақтылық пен экономикалық қарқынды дамудың мықты үйлесімділігі.

Қазір Қазақстан әлеуметтік-экономикалық модернизация мен саяси демократияландырудың жаңа кезеңінде тұр.

Д.А.Ростоу айтқандай, демократия мынадай кезеңдерден өтуі мүмкін: қарама-қарсы саяси күштердің қақтығысы жағдайындағы дайындық кезең; саналы түрде демократиялық ережелер мен институттар негізінде шешім қабылдайтын кезең; жаңа әлеуметтік ортада қайта әлеуметтендірілген дағдылану кезеңі. Демократияның алғышарттары ретінде Д.А.Ростоу экономикалық дамуды немесе әлеуметтік жұмылдыруды атамаған. Оның пікірінше, демократияға дайындайтын нәрсе саяси дау-жанжал болып табылады. Ғалымның ойынша, демократия - халыққа диктатордың сыйға тартатын нәрсесі емес. Ол саяси және әлеуметтік тартыс жағдайында мүмкін болады және ол жоғарыдан сыйға тартылмайды.

Қазақстан қоғамының саяси жаңаруының дәлелі ретінде демократиялық қайта құру жылдарындағы оның саяси жүйесіндегі мынадай түбірлі өзгерістерді атауымызға болады:

1. Еліміздің сайлау жүйесінің барлық Еуропа елдерінде қабылданған пропорционалдық, яғни партиялық тізіммен сайлау жүйесіне көшуі;

2. Екі палаталы парламенттің құрылуы;

3. Президенттік басқаруға өту;

4. Демократиялық саяси жүйесіне сәйкесті жаңа Конституциясының қабылдануы;

5. Қазақстан халықтары Ассамблеясының құрылуы.

1. Қазіргі таңдағы Қазақстанның демократиялық жетістіктерінің бірі - елімізде көппартиялық жүйенің қалыптасуы мен саяси жүйеде белсенді қызмет атқаруы. Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісі депутаттарын пропорционалдық сайлау жүйесімен өткізілуі қазақстандық саяси партиялардың еліміздің саяси өмірінде үлкен күшке айналғанын білдіреді. Қазақстанда партия құрылысы қызу даму үстінде. Аз ғана уақыт ішінде әрқайсысының 100мыңнан 200мыңға дейін мүшесі бар көппартиялылық жүйе қалыптастыру - АҚШ-тың да, Еуропа елдерінің де тарихында болмаған жағдай. Орта есеппен, Қазақстанның 2 миллионға жуық азаматы партия мүшесі болып табылады. Бұл - республиканың барлық азаматтарының 15% партия мүшелері деген сөз. Осының ішінен сайлау жасына, партияға мүше болу жасына жетпеген балаларды алып тастар болсақ, азаматтар арасындағы жаңағы пайыз мөлшері әлі кем дегенде 5-6%-ға көтеріледі деген болжам бар. Бұл Қазақстан азаматтарының саяси белсенділіктерінің жоғары екендігін көрсетеді және партиялар дамуының кепілі болып табылады.

2. Қазақстанның саяси жүйесіндегі келесі өзгеріс - қос палаталы парламенттің құрылуы.

3. Президенттік басқару жүйесіне өту. Қазіргі уақытта президенттік басқару әлем елдері арасында ең көп тараған басқару формасы болып табылады. Дүниежүзінің ең ірі мемлекеттері АҚШ, Франция, Ресей және т.б. елдер президенттік басқару формасындағы Республикалар. Дүниежүзіндегі XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы саяси үрдістерде президенттік басқару өз саяси тиімділігін көрсетті.

Қазақстан Республикасының жоғары мемлекеттік билік жүйесіне президент қызметінің енгізілуі, біздің қоғамда әртүрлі саяси жүйелердегі президенттік басқару институтына қызығушылықты күшейтті. Баспасөз бен ғылыми еңбектерде «президенттік басқару формасы», «парламенттік басқару формасы» т.б. аталымдар жиі кездеседі. Ғылыми терминология

тұрғысынан президенттік, жартылай президенттік және парламенттік басқару жүйелері туралы да айтуға болады.

Президенттік басқарудың бірқатар модельдерінің қызмет атқаруы, олардың әртүрлі саяси режимдер мен мемлекеттік басқару жүйелеріне тәуелділіктерін білдіреді. Қазақстан мемлекетінің басқару формасы оның пайда болуы мен дамуының нақты тарихи жағдайына тәуелді. Мемлекеттіліктің тарихи қалыптасқан түрі мен мәні, мемлекеттік басқару формасы таңдалуына шешуші әсер етеді. Сонымен қатар, мемлекеттік басқару формасы өзінің қалыптасу кезеңінде елдегі саяси күштер арасалмағына да тәуелді болады.

Мемлекеттік басқару формасына елдің ұлттық құрамы мен аумағының көлемі де әсер етеді. Әдетте, көлемі шағын мемлекеттерді басқару, үлкен аумақты елдерге қарағанда анағұрлым жеңіл болады.

Мемлекет тұрғындарының көпұлтты құрамы да басқару формасына өз талаптарын қояды. Ол мемлекеттің күйреу факторына айналып, өзара қырқыстар мен азамат соғысына да әкелуі мүмкін. Өз мемлекеттік басқару формасын таңдау барысында Югославияда, Молдова, Кавказ аймағында болған қанды қырғындар осыған дәлел бола алады.

Сондықтан, әрбір ел өз ерекшелігіне сәйкес келетін конституция мен басқару формасын таңдауы қажет. Басқа елдің конституциясы мен басқару формасын көшіру саяси көрсоқырлық ғана емес, ол елді күйрету факторына да айналуы мүмкін. Мемлекеттік басқару формасын анықтайтын себептер мен жағдайлар арасында мемлекеттің алдына қойған мақсаттары мен міндеттерін, елдегі әлеуметтік топтар араларындағы қарым-қатынастар сипатын, элиталар арақатынастарын, ішкі саяси реттеу тәртібі мен сыртқы әсерді атап көрсетуге болады.

Қазақстан саяси дамуында өз келбетіне тән, өз ерекшеліктері мен өз тұтыныстарына толық жауап беретін демократиялық саяси құрылымдар мен институттар жүйесін дамытуды қолдап келеді. Осы міндеттерді оңтайлы шешу мақсатында, демократиялық реформалар бағдарламаларын әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссия құрылды. Қазіргі таңда саяси жүйені одан әрі демократияландыруға бағытталған реформалар жүргізу барысында осы мемлекеттік комиссияның ұсыныстарының ерекше орын алып отырғандығы сөзсіз.

Қазақстанның басты міндеттердің бірі саяси жүйені жаңарту және жүйелі демократиялық реформаларды одан әрі жүзеге асыру болып табылады. Тоталитарлық немесе авторитарлық режимдерде президенттік билік жеке басқа табынушылық сипатына ие болуы мүмкін. Демократиялық мемлекеттерде Президент саяси жүйенің конституциялық негіздерінің басты кепілдігі болып табылады. Сонымен қатар, мемлекеттік басқарудың әрбір түріне сәйкес өзіндік ерекшеліктерімен президенттік басқару формасы қалыптасқандығын да ескеруіміз қажет.

Президенттік республика жағдайында Президент мемлекет басшысы мен үкімет басшысы қызметтерін бірге атқара отырып, үкімет саясатын тікелей басқаратын өте тұғырлы саяси көшбасшы болуы тиіс.

Жартылай президенттік республика жағдайында президент үкіметті тікелей басқармаса да, министрлер кабинеті мен парламент арасындағы қарым-қатынастарда өте жауапты төреші ретінде көрінеді.

Парламенттік республика президентке үлкен адамгершіліктік жауапкершілік жүктейтін «бірінші азамат» мәртебесін береді және президент сыртқы және ішкі ресми шараларда өз елін таныстырады.

Мемлекеттік басқарудың қандай формасында болмасын, заңдылық пен қоғамдық ынтымақтастық сақталуы ісінде мемлекет басшысына үлкен жауапкершілік жүктеледі.

Президент қызметі президенттік басқару институты элементтерінің ең негізгісі болып табылады. Президенттік басқару институты саяси жүйеде өз орнын алуы үшін мықты конституциялық негіз және кең көлемді қоғамдық-саяси қолдау қажет.

Конституция мен басқа да заң актілерінде мемлекет басшысының мәртебесі, оның өкілеттіктері мен бұл өкілеттіктер шегі толық және нақты айқындалуы тиіс. Президенттің үкіметпен, парламентпен, жергілікті билік органдарымен қарым-қатынастарының құқықтық негіздері мұқият реттелмей тұрып, Президент билігіне институционалдық сипат беру мүмкін емес.

Президенттік басқару институты президент аппаратының жетілген ұйымдық басқару құрылымы, шешімдер қабылдаудың тиімді шаралары, мемлекеттегі ең жоғарғы қызметті иеленген

тұлғалардың ізгілікті моральдық-этикалық бейнесі болуын талап етеді.

Әр түрлі елдерде сан түрлі мемлекеттік басқару формаларының пайда болуына көптеген факторлар әсер етеді. Бұл үрдісте елдің тарихи дамуының ерекшеліктері, оның халқының саяси-мәдени деңгейі, мемлекеттілік дәстүрі, конституция даярлау мен қабылдау сәтіндегі елдегі саяси күштердің арасалмағы өз ізін қалдырады.

Басқару жүйесін таңдауда, өзін ұлтты біріктіруші тұлға ретінде көрсеткен саяси көшбасшының субъективті пікірі де орасан зор рөл атқаруы мүмкін. Мемлекеттік билік пен басқарудың барлық конструкциясы белгілі бір деңгейде осы саяси қайраткердің жеке қасиеттеріне сәйкестендіріліп құрылады. Сол себепті де, әлемнің саяси картасында өз құзыреттілігі бойынша заң шығару және сот биліктерінен жоғары тұратын өте күшті президенттік басқаруға негізделген мемлекеттік басқару формаларын иеленген елдер пайда болды. Қазақстан Республикасы саяси-мемлекеттік басқару формасы бойынша осы елдер қатарына жатады.

Сонымен қатар, президенттік басқару мен билік тармақтары өзара әрекеттесуі ұстанымдарының конституциялық моделі, билік тармақтары тепе-теңдігі сақталуының заңды тетіктері көмегімен президенттік басқарудың жеке билік режиміне айналуына тосқауыл қойылған. Президент билігі қаншалықты кең болса да, ол шексіз емес. Президент өкілеттілігі басқа да мемлекеттік билік органдары өкілеттіктерімен ұштасып жатыр. Президент, Парламент, Үкімет және сот биліктерінің қарым-қатынастары бір-бірінің алдындағы өзара жауапкершілікке негізделген. Мысалы, ҚР Конституциясының 63 бабына сәйкес Президент Парламентті таратып жібере алатын болса, Парламент Конституцияның 61 бабына сәйкес Үкіметке сенімсіздік вотумын қоя алады немесе 47 бабына сәйкес Президентке импичмент жариялай алады.

ҚР Президентіне жүктелген міндеттер оның атқару билігінің бүкіл жүйесін толық қадағалайтындығын көрсетеді. Орталық Үкіметтен бастап жергілікті жерлерге дейінгі барлық мемлекеттік органдар мен қызметкерлер Президент өкімдерін қалтқысыз орындауға міндетті.

Сонымен қатар, Президент Парламент келісімімен заңдар және өз билігімен заң күші бар Жарлықтар шығару арқылы заңдар шығару үрдісіне де белсенді араласады. Республиканың барлық деңгейіндегі соттар жүйесінің құрылуын толық бақылау арқылы сот әділеттілігі жауапкершілігін де өз мойнына алып отыр.

Қазақстан Республикасы Президентінің ел үшін тиімді басқару формасын таңдаудағы саяси позициясының мызғымастығы елдегі саяси тұрақтылық пен экономикалық қарқынды даму және күшті билік пен демократиялық өркендеуді ұштастыру мүдделерінен шығып отырғандығы сөзсіз. Президенттің басқару формасының посткеңестік аймақта жүріп жатқан саяси үрдістерді басқарудағы ең тиімді саяси тетік болуымен қатар, ұлттық ерекшелік пен дәстүрде де жалғасын тапқан басқару жүйесі екендігін осы елдердің жүріп өткен даму жолдарының өзі-ақ дәлелдеп берді.

4. Қазақстанның демократиялық саяси жүйесіне сәйкесті жаңа Конституциясының қабылдануы. Қазақстан Республикасының Конституциясында әлемдік конституциялық тәжірибеге сүйене отырып, билік тармақтарының ажыратылуы негізінде Парламенттің құзыреттілігін анықтаған. Қазақстанның мемлекеттік билік жүйесіндегі тежемелік және тепе-теңдік механизмдерінің қызмет жасауындағы парламенттің өзіндік орны мыналардан көрінеді:

1. Президенттің елдегі жоғары лауазым иелерін Парламент пен оның палаталарының келісімі мен тағайындалуынан;

2. Парламенттің өзінің қос палаталық құрылымынан;

Конституцияда Қазақстан халқы ел болашағы жолында Президенттік басқару формасын таңдай отырып, өзінің тарихи жолының дұрыстығына кәміл сенді. Еліміздің егемендік алғаннан бері жүріп өткен жолы мен жеткен жетістіктері бұл сенімнің дұрыстығын бірнеше мәрте дәлелдеп шықты.

5. Саясаттағы инновацияның бірі Қазақстан халықтарының Ассамблеясының құрылуы болып табылады.

Ұлт мәселесі XX ғасырда, өтпелі XXI ғасырда да теория жүзінде де, тәжірибе жүзінде де, ең қиын және қарама-қайшы проблемалардың бірі болып табылады. Проблеманың көлемі туралы тек қазіргі заманғы елдердің барлығына жуығы азаматтардың құрамы бойынша көпұлтты болып табылатындығы ғана емес, оның көпұлтты елдердің қатысына қарай өмір сүруі де

айтып тұр және мұнда әлемде барлық үрдістердің жаһандануы маңызды рөл атқарады.

Көп ұлтты қоғамда шынайы патриотизмнің түбірі ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінен туындайды. Керісінше, жалпыұлттық патриотизм неғұрлым кемел болса, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің деңгейі де соғұрлым жоғары болмақ. «Ассамблея»-француз сөзі болып табылады және «жиналу» деген мағынаны білдіреді. Елдер қатарында үкіметтің жоғарғы органының, сонымен қатар кейбір халықаралық ұйымдардың аты болып табылады. Қазақстан халықтарының Ассамблеясы Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы кеңесшілік-мәслихаттық орган болып табылады. Ол басқа құрылымдармен тығыз байланыса отырып, мемлекеттің ұлттық саясатын өмірге әкелуге, елде ұлтаралық келісімді және саяси тұрақтылықты нығайтуға арналған.

Бұл - халықтар арасындағы келісімділік пен сенімділік, жанасу салаларының кеңеюінің жолы. Бұл жұмыс көп ұлтты мемлекеттің барлық ұлттарының тең құқылы дамуына арналған конституциялық-құқықтық жүйені және сонымен бірге заңды құқықтар мен бостандықтарды жүзеге асыратын тиімді институттар құрудан басталды.

Ұлтаралық келісімділікті бұзуға бағытталған барлық қозғалыстар конституциялық емес болып табылады.

Қазақстанның егемендігі өзімен өзіндік қосындысын, қазақ ұлттарының және толықтай қазақстандық ұлтты тұтас этно-саяси қауымдастықты құрайтын, мемлекеттің бірқалыпты дамуының өзара байланысты үрдістерді көрсетеді. Қазақстан халықтары Ассамблеясы тәжірибесінде ұлттық көптүрлілікте әлеуметтік бірлік стратегиясын жүзеге асыру, бір елде тұратын, ортақ ділі, тұрмыс-жағдайы бар адамдардың үйлесімді қауымдастығын қолдау, өзінің азаматтары сенімді қорғалғанын қажет ететін демократиялық, құқықтық мемлекетте қазақстандық отансүйгіштікті орнатуға бағытталады. Қазақстан халықтары Ассамблеясы құрылымында 16 кіші ассамблеялар, оның 14-і облыстарда облыстық әкімият жанында және екеуі Астана және Алматы қалалары әкімияты жанында жұмыс істейді. Олар облыс, Астана және Алматы қалалары әкімияты және аймақтардағы Ассамблея өкілдері жанында кеңес беретін орган ретінде қатысады.

Кіші Ассамблея ерікті бастамалар негізінде 354 ұлттық-мәдени ұйымдардың, ұлттар ассоциациясы қызметін жинақтайды және үйлестіреді. Олар өздерінің жұмыстарында Қазақстан Конституциясына, Қазақстан Республикасы Заңдарына және Қазақстан Республикасының басқа да нормативті-құқықтық актілеріне сүйенеді.

Сонымен, саяси даму – бұл саяси жүйенің, әлеуметтік мақсаттың жаңа үлгілеріне ұдайы және тиімді үйлесімі және халық пен үкімет арасындағы сұқбат үшін қажетті жолдарды қамтамасыз етуші жаңа институттарды құру қабілетінің өсуі. Саяси даму тұжырымында орталық орын алатын мәселе – саяси жаңару теориясы. Оның өзегін құрайтын дәстүрліліктен жаңа қоғамға өтудің сипаты мен бағытын айқындау. Жаңарудың мынадай типтері көрсетіледі: а) «алғашқылық»; б) «соңғылық». Жаңару - жоғары мамандандырылған саяси рөлдер мен институттары бар айрықша саяси құрылым құрумен; орталық заң шығарушылықтың, әкімшіліктің және саяси белсенділіктің территориялық әрі функционалдық кеңеюімен; әлеуметтік топтар мен даралықтардың саяси өмірге ұдайы тартылуымен; рационалды саяси бюрократияның шығуы және тез ұлғаюымен сипатталады. Қазақстандағы саяси жаңару перспективасы мына проблемаларды шешуден көрінеді: экономикалық ресурстардың көпшілік бөлігін саяси бақылаудан шығарудан; ашық әлеуметтік құрылым құрылысынан; саяси плюрализмді қамтамасыз етуші институттар мен мәдениетті қалыптастырудан; жергілікті басқарудың тиімді жүйесін құрудан.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Антология мировой политической мысли. В 5-т.-М.-1997.
2. Арғымбаев Д. Қазақстандағы парламентаризмнің дамуы құқықтық мемлекетті күшейту кепілі. //Саясат.-№4.-2006.
3. Сарсекеев М. Геополитическая дуальность в истории Казахстана. //Саясат.-№7.-2006.
4. Токвиль А. Де. Демократия в Америке.-М.-2000.

* * *

В статье рассматриваются вопросы мировой практики модернизации общества и перехода от тоталитаризма к демократии, формирование демократической политической системы Казахстана и ее особенности.

Б.Ғ. Шинтимирова
тарих ғылымдарының докторы, БҚГА

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭТНИКАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚТАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ САЯСАТЫ

XX ғасырдың 60-шы жылдарында америка саяси ғылымында адамдардың этникалық жағы мен саяси көзқарастары арасындағы байланысты анықтау мақсатында «этносаясат» ұғымы енгізілген болатын. Кейін осы ұғым арқылы ұлттық процестердің әлеуметтік негізін зерттейтін арнаулы ғылым саласы деген түсінік орнай бастады.

Мемлекет шеңберінде адамдардың этноұлттық, социомәдени, мүліктік және азаматтық мүдделері мен ортақ мақсаттары тоғысады. Сондықтан да, бұл жерде «мемлекет», «ұлт» және «қоғам» түсініктерінің айырмашылығына назар аудару қажет. Қарапайым тілмен түсіндірер болсақ, қоғам - өз отбасы, әлеуметтік және мәдени топтастары құрамымен бірге қоғам құрайтын адамдардың еркін бірлестігі. Қоғам рулық түсінікті берсе, мемлекет адамдардың өздері құрған ұйымдарының бастысы болып есептеледі.

Сол сияқты «халық» және «ұлт» ұғымдары арасында да үлкен айырмашылық бар. Әдетте «халық» деген ұғым арқылы белгілі бір өмір құрылымының тұрақты тәртібіне біркелкі және дербес құқықтық жүйемен біріккен адамдардың үлкен тобын атайды.

Этникалық топ дегеніміз - мүшелері өздерін бірыңғай мәдени құрылымға жатқызатын адамдар. Олардың әлеуметтік өмірі, іс-әрекет аймағы, тегі мен мәдениетінің бірлігінен айқындалады.

Этникалық топ түсінігін жан-жақты зерттеген социологтардың бірі - М. Уингер. Оның зерттеулері негізінен үш бағытта дамиды: 1) бір этникалық топ басқалардан төмендегі параметрлер бойынша ерекшеленеді: тілі, діни сенімі, нәсілдік белгісі және шыққан елі; 2) этникалық топ мүшелері өз қауымы мен жалпы қоғам не адамзат арасында айырмашылық бар екенін сезініп, өз іс-әрекеттерін осы сезімге сәйкес ұйымдастырады;

3) этникалық топ мүшелері өз текті дәстүрлері негізінде бірігеді, мысалы, дәстүрлі мейрамдарын атап өтеді, қонаққа «өзінікіне» барғанды ұнатады және т.б.

Әдетте, қоғамның әлеуметтік өміріндегі билік, байлық, бедел және т.б. әлеуметтік артықшылықтар көптеген жағдайларда этникалық текке тәуелді. Мысалы, американдық социолог Н.Смелзер пікірінше, демократия үлгісі болып табылатын Американың өзінде негрлер, азиялықтар мен латын американдықтар (латинос) еуропалықтарға (ақ нәсіл) қарағанда аз табыс табады, ең төменгі беделді қызметтерді иеленеді және ең аз жеке бас құрметіне ие.

Қазір кейбір қоғамдарда бір этникалық топ басқалар үстінен үстемдікке ие болады. Американдық социолог А. Вирт ғылыми айналымда «аз этникалық топ» түсінігін енгізді. «Ұлттық азшылық» (национальное меньшинство) – бұл оларға тән биологиялық және мәдени ерекшеліктерге байланысты қоғамдағы басқа этникалық топтармен салыстырғанда төмен жағдайда ие болған этникалық топ. Көптеген жағдайларда ұлттық азшылық жалқы пікір объектісіне айналады. Жалқы пікір – қоғам санасында ұлттық азшылық туралы қалыптасқан негізсіз, жалған (стереотип) көзқарастар. Осы жалқы пікір кесірінен ұлттық азшылық дискриминацияға ұшырауы мүмкін. Дискриминация – бұл ұлттық азшылықты қуғын-сүргінге салу. Дискриминацияның ең сорақы көрінісі нәсілшілдік (расизм) болып табылады. Бұл адамдарды тек тән өзгешелігі үшін аяусыз қырып-жою. Американдық социолог Н. Смелзердің пікірінше, адамзат тарихындағы нәсілшілдіктің ең айқын көріністері мыналар: Еуропа мемлекеттерінің XIX – XX ғ.ғ. үшінші дүние елдерін аяусыз қанауы (Африка, Азия елдерінде аштықтан миллиондаған адамдар қаза тапты); Америка құрлығында үндістерді жою; қара американдықтарды құлдыққа салу; Фашистік Германияның алты миллион еврейді жоюы.

1970 ж. орта шамасында американдық социологтар Т.Симпсон мен М.Уингер үстемдік етуші этникалық топ пен ұлттық азшылық арасындағы қарым-қатынастардың төмендегі формаларын көрсетті:

1. Ассимиляция – ұлттық азшылықты толық сіңдіріп алу. Ол сегрегация, яғни ашықтан-ашық қысым көрсету немесе бейбіт жолмен, яғни азшылықтың үгіт-насихат, қолдау арқылы үстемдік

етуші мәдениетке сіңуі жолымен іске асырылады. 1960 ж. американдық социолог Гордон ғылыми айналымға англоконформизм терминін енгізді. Бұл ұғым англосаксон мәдениетін қабылдағандарды мадақтау шараларын ұйымдастыруды білдіреді.

2. Плюрализм ұлттық азшылықтың өз дәстүрі еркіндігіне құқығын және үстемдік етуші этникалық топтың бұл құқықты сақтауға әзірлігін білдіреді.

Ұлттық плюрализм, ең айқын Швейцария мемлекеті болып саналады. Оның халқының төрттен үші немістер болса да, француз және итальян тілдері мемлекеттік тіл болып саналады.

3. Ұлттық азшылықты құқықтық қорғау. Мұндай жағдайда мемлекет заңы ұлттық азшылыққа аумақтық автономиялық басқару құқығын береді. Осы ұлттық автономия аумағында аз этникалық топ өз ұлтының дамуы үшін қажетті барлық шараларды іске асырады. Оның айқын мысалы - Ресей Федерациясындағы автономиялы облыстар мен округтар.

4. Тұрғындар алмастыру. Бұл ұлттық азшылықты ерекше мәдени топ ретінде қорғап, сақтау мақсатында оларды жалпы қоғаммен араластырмай, бөлек аумақта күшпен ұстаудың мысалын АҚШ-ғы үндіс резервацияларынан көруімізге болады. Н. Смелзер пікірінше, бұл резервациялар адамдар зоопаркі болып табылады және АҚШ-тың ең үлкен ұяты.

5. Этникалық апартеид. Бұл дегеніміз - ұлттық азшылықты заң жүзінде құлдықта ұстау. XX ғ. аяқ кезінде этникалық апартеид Оңтүстік Африка Республикасында орын алды.

Этникалық теңсіздіктің ең негізгі себептерінің бірі - психологиялық кемсітушілік. Әдетте, үстем этникалық таптың мүшесі ұлттық азшылық мүшесін барлық мәдени-әлеуметтік көрсеткіштер бойынша өзінен кем көреді.

Екінші бір себебі - экономикалық бәсекелестік. Әдетте ұлттық азшылық (мысалы, диаспоралар, маргиналдар, иммигранттар т.т.) бір-бірін қолдаудың арқасында материалдық жақсы жағдайға ие болды. Ал үстемдік етуші этникалық топтың экономикалық мүмкіндіктері мен қорлары бүкіл қоғам көлемінде шашыраңқы болады. Сол себепті үстемдік етуші этникалық топ мүшесі бойында ұлттық азшылық мүшелері бізді алдап, пайдаланып жүр деген сияқты пікірлер қалыптасады.

1972 жылы Роберт Блаунер нәсілдік қанау теориясын жариялады. Р. Блаунер өз теориясында отарлық қатынастардың бес компонентін көрсетті:

1) Колония тұрғындарына үстемдік етуші метрополия мәдениетін күшпен таңу.

2) Күшпен таңу мүмкін болмаған жағдайда колония тұрғындары мәдениетін бақылау және өздеріне байқатпай өзгерту. Мұндай жағдайда колония тұрғындары өз мәдени құндылықтарының өзгеруін объективті заңдылық деп санайды.

3) Саяси үстемдік. Колония тұрғындарын ең төменгі басқару органдарына дейінгі саяси өмірге араласу құқықтарынан айыру.

4) Экономикалық қанау арқылы колония экономикасын, экологиясын өмір сүруге жарамсыз, қауіпті жағдайға келтіру.

5) Үстемдік етуші метрополия билігін ақтайтын идеология жүргізу. Осы мақсатта сол елдің сатылған зиялы қауым өкілдерін, өнер қайраткерлерін пайдаланады.

Қазіргі этносаясаттанушылар этникалық азшылық проблемаларын шешуде бірнеше байламдарды бөліп көрсетеді. Бұлар ішкі саяси тұрақтылық пен ұлтаралық келісімге келуге, этностардың тұтыныстары мен мүдделерін қанағаттандыруға және құқықтық реттеуге бағытталған саяси, тіл, мәдени, білім, діни т.б. байламдар.

Бұл жағдайда серпін алатын позициялар рухани байлық пен тағдыр біртұтастығы және ұлт мүддесін идеялық мұра мен оның қайнар көздеріне, этникалық тамырын, тілі мен мәдениетін, ұлттық салт -дәстүрлерін құрметтеуге бағыттау.

Сонымен қатар, тәуелсіз мемлекет құрылысы мен өркендеуі үшін ең қажеттісі елдің ұлттық сана-сезімінің оянуы мен гүлденуге ұмтылысы, тек мемлекет құраушы ұлтқа ғана тән емес, Қазақстанды мекендейтін барлық этникалық топтарға ортақ елдік сана-сезімнің қалыптасуы, елді мекендейтін барлық ұлттардың бейбітшілік пен өзара келісімде өмір сүруге ұмтылысы. Республиканың табысты, әрі серпінді дамуының негізінде ұлтаралық төзімділік, ұлттардың бір-біріне қатысты өзара түсіністігі мен өзара құрметі, қазақстандық біртұтастық пен патриотизм жатыр.

Республикадағы ұлтаралық татулық сақталуының нақты кепілдіктері:

Қазақстан халықтары Ассамблеясының баға жетпес тәжірибесі өте зор интеллектуалдық күш-қуаты, ұлтаралық қатынастарда үйлесімді дамудың жинақталған тәжірибесі мен тетіктері, мемлекет құраушы қазақ ұлтының өз болашағына сенімді нық позициясы т.т. Республиканың саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуы барысында шешіліп отырған нақты міндеттер уақыттан қалыспай жұмыс атқаруды талап етеді. Сол себепті де, Қазақстан халықтары Ассамблеясының рөлін күшейту дәл өз мезгілінде қолға алынған саяси-құқықтық шара болды.

Ұлтаралық төзімділік.

М. Уолцердің пікірінше, қоғамдағы ұлтаралық төзімділік саяси құрылым сипатына тәуелді болып табылады.

М. Уолцер осы негізде ұлтаралық төзімділік тәсілі бойынша, саяси құрылымның 5 моделін бөліп көрсетті: көпұлтты империя; халықаралық қауымдастық немесе конфедерация; консоциативтік құрылым; ұлттық мемлекет; иммигранттық қоғам.

Бұл саяси құрылымдар бір-бірінен субъективті-объективтілік қатынастар сипатымен және қоғам мүшелерінің азаматтығының маңыздылығы деңгейімен ерекшеленеді. Барлық бес модельде де ұлттық төзімділіктің белгілі бір деңгейі басымдылыққа ие болады.

Империялық, халықаралық және иммигранттық қоғамдарда ұлттық төзімділік үкіметтік деңгейге тәуелді, яғни ұлттық төзімділік субъектісі үкімет болып табылады. Бұл мемлекеттерде ұлттардың бейбітшілік пен татулықта өмір сүруі билік құрылымдарының позициясына тәуелді.

Ұлттық қоғамда ұлттық төзімділік субъектісі үстемдік етуші ұлт болып табылады. Үстемдік етуші ұлт мемлекет құрамдаушы және өз жанына басқа ұлттарды біріктіруші күш болып табылады, яғни елдегі ұлтаралық татулық мемлекет құрамдаушы ұлт мүдделеріне тәуелді.

Консоциативті саяси құрылымды қоғамдарда ұлттық төзімділікті, қамтамасыз етуші рөлін шағын діни-этникалық топтар атқарады. Елдегі ұлттық төзімділік пен татулықтың шын мәнінде сақталуы, осы елде көп болып, шашырап кеткен шағын діни-этникалық топтардың қалай өзара келісімге келулеріне тәуелді.

Қазақстан бүкіл әлемге жүзден астам ұлттар мен ұлыстардың, әр алуан діни конфессиялардың түсіністікте, сыйластықта, өмір сүріп келе жатқан қоғам ретінде белгілі.

Қазақстан өзінің көп ұлтты мемлекеттілігін мақтаныш тұтып, Республиканың басты байлығы санайды. Әлем елдерінің ішінде, тек біздің елімізде ғана, Елбасының тікелей бастамасымен құрылған Қазақстан халықтарының Ассамблеясының болуы да осының айғағы.

Мемлекеттік билік институттарының негізгі міндеттерінің бірі - әлеуметтік тартыстың ұлтаралық егеске айналып кетуін жібермеу.

Әлеуметтанулық сауал нәтижелері бойынша, әртүрлі ұлт өкілдері арасындағы қарым-қатынастардағы айқындалған тартыс негізі - ең алдымен, әлеуметтік теңсіздік болып отыр, соның ішінде:

- аумақтардың әлеуметтік-экономикалық саласындағы проблемалар (жұмыссыздық, кедейшілік және т.б.);

- тұрғындардың байлар мен кедейлерге жіктелісі, еңбекпен қамтудың әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер;

- көш-қон ағымдары (ауыл-қала), қала тұрғындары арасында тартыс пен мазасыздықтың өсуі;

- шекаралас мемлекеттер Ресей, Өзбекстан мен Қырғызстанда экстремизм мен лаңкестіктің әртүрлі формаларда бой көтеруі және оның ҚР аумағына ену қаупі қазақстандықтар қорқынышын ұлғайтуда.

Қазіргі кезде идеология, тәлім-тәрбие саласында Қазақстан Республикасының жалпыұлттық мүдделерін, соның ішінде жалпы қазақстандық патриотизмді қалыптастыру міндеттері алдымызда тұр.

Жалпықазақстандық патриотизм дегеніміз - өзінді республика халқының ажырамас бөлігі, ортақ Отан ретінде Қазақстан Республикасына сүйіспеншілік сезімі мен берілгендік, азамат ретінде халық пен елдің мүддесін, қажет болса, қару алып қорғайтын борышты сезіну болып табылады. Жалпықазақстандық патриотизм, сонымен бірге басқа халықтарға деген сыйластық, бүкіл адамзатты, жалпыадамзаттық құндылықтарды құрметтеу тұрғысында көрінеді. Бірімен-бірі сыйласып, түсінісіп Қазақстанды ортақ Отаным деп білетін әр алуан ұлттар басқа

ұлттарға немқұрайлы теріс ниетте қарай алмайды. Қазақстандық патриотизм - сөз жоқ, интернационалистік көзқарас.

Жалпықазақстандық патриотизмнің қалыптасуы және нығаюы еліміздегі ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің даму деңгейін сипаттайды.

Қазақстан Республикасының демократиялық дамуының маңызды жетістіктерінің бірі діни төзімділік пен ұлттық келісім негізінде саяси тұрақтылықты сақтау болып отыр. Біз діни төзімділік пен ұлтаралық келісім мәселелерін бір-бірінен ажыратпай бірге қарастырамыз. Себебі, бұл мәселеде жаһандану үрдісі біршама өзгерістер әкелгенімен, әлі күнге дейін адамның діни сенімі, оның ұлттық шыққан тегімен қатал байланысты болып отыр.

Әлем елдерінің арасында тұңғыш рет біздің елімізде әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының екі құрылтайы өткізілді. Бұл еліміздің сыртқы саясаттағы аса зор табысы болуымен қатар, ішкі келісім мен татулықты бекітуде де орасан зор рөл атқарып отырғандағы сөзсіз.

Дінді қоғамдық сана жүйесінен бөліп қарауға болмайды. Өйткені, діннің қоғам дамуына ықпал етуші күш екенін мойындаумен бірге, ол ықпал қоғамның даму деңгейіне тікелей байланысты екенін ескеру қажет. Ғылымы мен білімі дамымаған қоғамның діні де мешеу болатыны сондықтан.

Неміс әлеуметтанушысы Макс Вебердің пікірінше «дін-күрт әлеуметтік өзгерістер негізін қалауға қабілетті». Ол өз ойын, «Протестанттық этика және капитализм рухы» атты еңбегінде Батыс Еуропадағы өнеркәсіптік төңкеріс негізін қалаған кальвинизм діни доктринасы мысалында дәлелдеді. Сондықтан, діни мәселелерде саяси популизмге ұрынбай, салмақты саясат ұстанған абзал.

Ешқандай ғылым діни доктриналарды не дәлелдеп, не жоққа шығара алмайды. Ғылымда сакралды, яғни қасиетті деген ұғым бар. Дін қасиетті ұғымдармен қамтылған құбылыстарды таратуға арналған әлеуметтік институт болып табылады. Ғылым діни доктриналарды не «жақсы», не «жаман» демей, оның әлеуметтік түбірін ашуға тырысады.

Француз әлеуметтанушысы Эмиль Дюркгейм діннің қоғамда атқаратын үш қызметін көрсетіп берген болатын: әлеуметтік

ынтымақтастықты қамтамасыз ету; әлеуметтік бақылауды қамтамасыз ету; адам өміріне мән-мағына мен сенім беру.

Біздің қоғамдағы дәстүрлі діндер осы фундаментальды қызметтерін атқара алып отыр ма? Жеткіліксіз, себебі 300 миллионның үстінде азаматы бар АҚШ-та 453 діни бірлестік ресми қызмет атқаратын болса, 15 миллионның үстінде ғана азаматы бар Қазақстанда 3500-ден астам діни бірлестіктің ресми тіркеуден өтуі әлеуметтік ынтымақтастықтың бұзылуы мен әлеуметтік бақылаудың әлсіздігін көрсететін факт.

1960 жылдары Латын Америкасы елдерінде «бостандық теологиясын» насихаттайтын қозғалыстар пайда болды. Оның негізі қарапайым: «әлеуметтік қанау христиан моралына қайшы, сондықтан кез-келген христианин әлеуметтік қанаудан бас тартуы тиіс». Біздің еліміздегі өтпелі нарықтық экономика кезінде, дінді осы мақсатта пайдаланып, байлардың моральдық ұстанымдарына әсер ете аламыз ба? Діни жетекшілердің ойланатын мәселесі.

Қазақстанның геосаяси жағдайы өте күрделі. Біздің еліміз әлемдік үш діни-мәдени өркениеттің қиылысында тұр. Бұлар - мұсылман, христиан және буддистік-конфуциандық діни-мәдени өркениеттер. Қазақстанның өзі де көпконфессиялы мемлекет болғандықтан, бұл діни-мәдени өркениеттердің игі әсерлерін де, және теріс ықпалдарын да жоққа шығаруға болмайды. Сондықтан, ұлтаралық татулық пен діни келісім аймағындағы саясатымыз игі әсерлерді марапаттап, теріс ықпалдарды қатал жойып отыруға бағытталуы тиіс. Осы істерде шешуші рөл еліміздегі дәстүрлі діни ұйымдармен қатар, мемлекеттік органдарға да жүктелетіндігі сөзсіз. Қазіргі таңда экстремизм мен радикализмнің саяси-идеологиялық мазмұннан гөрі, көбіне діни немесе ұлттық сипат алып бара жатқандығы шындық. Сол себепті, біздің баршамызға, ең алдымен мемлекеттік қызметкерлерге діни және ұлтаралық қарым-қатынастарда білімдарлық пен қырағылық қажет.

Лаңкестік пен экстремизмнің пайда болуының себептері әртүрлі болуы мүмкін. Бұл қоғамның ширек топтарының кедейшілік пен қайыршылыққа ұшырауы. Сол сияқты, лаңкестік пен экстремизм, қоғамның саяси жүйесіндегі қайшылықтарды шешудің басқа әдістері пайдасыз болған кезде, билікке қарсылық ретінде пайда болады. Лаңкестік пен экстремизмнің рухани себептері адамдардың әлеуметтік психологиясында жатыр, бұл

тарихи қалыптасқан ұлттық немесе діни кемсіту болуы мүмкін. Лаңкестік пен экстремизмнің экономикалық түбірі біреулерді қанау арқылы баюға жағдай жасайтын нарықтық экономиканың өз табиғатында жатыр.

Қоғамда жүріп жатқан рухани-адамгершілік жаңару үрдісі белгілі бір деңгейде діни өсиеттерге негізделген. Егемендік алған соң, дін Қазақстан қоғамының әлеуметтік-рухани өмірінде белсенді рөл атқара бастады. Сонымен қатар, кез-келген діни мәселені қоғамның шындығынан үзіп қарастыруға болмайды. Діни ұйымдардың ішкі бекітілімдерін құрметтей отырып және олардың өз діни сенімдеріне сәйкес іс-әрекеттер атқаруына мүмкіндіктер бере отырып, олардың ҚР заңдарына сәйкес ұйымдастырылуы мен қызмет атқару құқықтарын тани отырып, мемлекет қоғамдық тыныштықты сақтау мақсатында елімізде өтіп жатқан діни үрдістерге тұрақты түрде мониторинг жасап отыруға міндетті.

«Қазақстан Республикасындағы діни сенім еркіндігі мен діни бірлестіктер туралы» заңның 16 бабына сәйкес, «қаржы және қоғамдық жылу, сол сияқты діни салт-дәстүрлерді атқарудан түскен қаржыға салық салынбайды». 2006 жылдың тамыз айында БҚО ішкі саясат департаменті облыс тұрғындары арасында “Батыс Қазақстан облысындағы діни экстремизммен күрес мәселелері және тұрғындар толеранттығы деңгейін бағалау” тақырыбында әлеуметтанулық сауал өткізілді. Осы әлеуметтанулық сауалда қойылған сұрақтардың бірі – «Сіздің пікіріңізше, ресми тіркелген діни ұйымдар мен қауымдардағы ақша айналымын толық қаржылық бақылау қажет пе?» -деген сұрақ болатын. Облыс тұрғындарының жартысынан көбі (54,8%) мақұлдап жауап берді, яғни діни құрылымдарды толық қаржылық бақылау міндетті түрде болуы тиіс деп санайды. Сұралғандардың 18,5%-ы ғана толық қаржылық бақылауды дін саласына басы артық араласу ретінде бағалайды.

Діни салада көп миллиондаған қаржының айналыста жүргені, бүгінде ешкімге құпия емес. Ондай қаржы үстінен толық бақылау орнату, әсіресе бүкіл әлемде діни лаңкестермен күрес мәселесі өткір қойылып отырған жағдайда, бұл еліміздің ұлттық қауіпсіздігі мәселесіне айналып отыр. Сондықтан, діни саладағы қаржы айналымы үстінен толық бақылау орнатудың қандай да

болмасын өте қажет және бұл идеяны облыс тұрғындарының көпшілігі қолдап отырғанын да ескеруіміз керек.

Сонымен, этносаяси мәселелерге қызығушылықтың өсуі географиялық жағдайлары мен әлеуметтік-экономикалық дамуы деңгейлеріне қарамастан көптеген елдер кездесіп отырған жаһандық сипаттағы «этникалық қайта ояну» сияқты құбылыстарға байланысты болып отыр. Ұлтаралық қатынастар мәдениеті, ең алдымен халықтардың тең құқылығы, өзара сыйластық, өзара көмек, гуманизм және басқа да өркениетті қатынастар ұстанымдарының ұлттық санаға қаншалықты сіңгеніне, сол санада ұлттық мүдделер мен басқа халықтардың мүдделері қаншалықты үйлесім тапқанына байланысты дамиды. Біздің мемлекеттігіміздің қазіргі даму кезеңінде Қазақстан қоғамының конфессияаралық және ұлтаралық негізде бірігуі өмірлік қажеттілік болып табылады. Осы саясат ұлттық сәйкестілік (идентичность) құрылуының стратегиялық ағымын ескереді және тағдыр ортақтығы басты негіз болған біртұтас Қазақстан халқының құрылу бастамасы болады. Сондықтан, ұлттық қарым-қатынастар аймағында атқару және өкілеттік билік органдары екі үрдіске де әсер етуге ұмтылады: бір жағынан, Қазақстанды мекендеген барлық ұлттар өкілдерінің ұлттық сана-сезімдерінің қайта түлеуі мен дамуына жағдай туғызу болса, екінші жағынан, біртұтас Қазақстан халқы идеясын жан-жақты насихаттау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Казахстанская политологическая энциклопедия. (Под редакцией Мустафина Т.Т.).-Алматы.-1998.
2. Гаджиев К.С. Политическая наука.-М.-1994.
3. Суюнова Г. Толерантность как императив межэтнической коммуникации. //Саясат.-№6.-2006.Абдулатипов Р.Г. Нация. Общество.-М.-1990.

* * *

В статье рассматриваются вопросы национальных и этнических отношений в обществе, культура межнационального общения и ее роль в укреплении гражданского мира и межнационального согласия и Казахстанская модель достижения межэтнического консенсуса.

Шаймарденова З.Д.
кандидат исторических наук, г.Алматы

ОСВЕЩЕНИЕ СОБЫТИЙ ДЕКАБРЯ 1986 г. ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ПРЕССЕ

16 декабря 1986 г. Пленум ЦК КПСС принял решение о снятии с поста первого секретаря Компартии Динмухамеда Кунаева и поставить на его место ставленника Горбачева Геннадия Колбина. Ответом были волнения. Решение вызвало бурный протест среди казахского населения. 17 декабря 1986 г. около 2,5 тыс. демонстрантов вышли на улицы Алма-Аты и встретили сопротивление. В постановлении ЦК КПСС события в Алма-Ате были обозначены как проявление казахского национализма.

Газеты обладают оперативной информационной емкостью как первоисточник, первыми отражают те или иные события. В настоящей статье впервые проведен анализ событий декабря 1986 г. в Алматы по материалам французских газет. Это ведущие французские газеты «Мир», «Дипломатический мир», «Фигаро», «Пресса», «Юг-Север». Изучение опубликованных в них материалов показало, что можно выявить три направления в освещении декабрьских событий: сначала осторожность в оценке события, как простая констатация факта (1986-1989), более смелая оценка до 1991 г., и с образованием новых независимых государств - появление критической оценки.

По мнению ряда французских исследователей, советский режим наследовал проблему отношений между доминирующей нацией и доминируемым народом, он искал решения, используя новые подходы, основанные на марксизме-ленинизме, «аналитическом инструменте восточной геополитики», действуя «экзогенными факторами» [1]. Мусульманские народы Средней Азии развивались в тени советизации, ожидая, что возникнут благоприятные обстоятельства, что и случилось, по мнению известного французского советолога А.Безансона [2].

События в Алматы нашли отражение в газете «Мир» сразу же на следующий день, 17 декабря, 18-23, 26, 27 и 30 декабря 1986 г. Они были представлены как факт, на уровне информации, без комментариев. В этой же газете в рубрике «Декабрь 1986 г. в мире», датированной 19 января 1987 г., дается несколько расширенная картина: «... студенческие волнения 17-19 декабря 1986 г. в Алма-Ате, столице Казахстана, после замены 16 декабря казаха русским во главе Республики». Причем газета ссылается на советские СМИ, расценивающие эти события как националистическое движение, повлекшее 20 смертей [3].

Спустя месяц (20 февраля) газета «Мир» в статье «Итог волнений в Алма-Ате» дает более обширную информацию: «2 человека, один из которых студент-алкоголик, были убиты и около 200 были ранены в ходе националистического восстания в Алма-Ате, - сказал Премьер министр Казахстана, Н.Назарбаев». Одновременно 18 февраля 1987 г. он сообщил западным журналистам, которым только 18 февраля предоставили визу в Алматы, что около 3 тыс. лиц приняли участие в этом движении. Он сообщил, что около 100 лиц арестовано: 3 приговорены к трудовым работам, 28 находятся под наблюдением без права покидать город [4].

Общеизвестно, что событиям в г. Алматы предшествовала так называемая «перестройка», и с ее начала прошло чуть более 1,5 года. Формировались разные мнения по поводу перестройки и гласности, однако никто не мог предположить такого поворота дел, несмотря на предупреждения французских исследователей о неизбежном распаде СССР [5].

Как пишет спецкор газеты «Дипломатический мир» Ж.-М.Шовье, выступление молодежи в Алматы связаны с перестройкой и гласностью, однако, общество не думало о демократии, оно желало «модернизации и компьютеризации». «Отсюда гласность, но не реконструкция», - выражает свое мнение спецкорр. Многие на Западе полагали, что перестройка только «приятная операция», предназначенная для Запада, разрушающая экономику и общество. Консерваторы задавались вопросом о возможности дестабилизации власти. Распространенным было мнение, что Горбачев не имел планов положить конец коммунизму и что его политика касалась только внутреннего положения советской системы. Но Ж.-М.Шовье

считает, что два года перестройки подняли массу других вопросов, так как изменения проходят быстро [6].

Необходимо отметить, что известный французский советолог Элен Каррер д'Анкосс в книге «Развалившаяся империя» прогнозировала развал СССР, назвав одну из причин - демографический рост мусульманского населения Советской Азии. Она выразила мнение, что советские мусульмане на протяжении всей перестройки сопротивлялись процессам демократизации. Позже она делает вывод, что события в Алматы стали примером для других республик в их стремлении к независимости.

В интервью с Егором Лигачевым, членом Политбюро и Секретарем ЦК Компартии, состоявшемся 4 декабря 1987 г., Мишель Татю, известный французский политолог, задал отдельно вопросы по событиям в Алматы. По мнению М.Татю, чистка и смещение кадров смогут столкнуть граждан в республиках. Соотношение представителей национальностей между основными постами - Центральный Комитет, Совет Министров, Президиум Верховного Совета - далеко не равномерно [7].

Специальный корреспондент газеты «Мир» С.Кауфман в 1988 г. после посещения Узбекистана делает два вывода: о переходящем характере уроков Алматы и отсутствии четких мыслей о перестройке [8].

По мнению специального корреспондента газеты «Мир» Доминика Домба, события в Алматы показали жесткий национализм, характерный для всей Средней Азии. «Национализм нельзя смешивать с мусульманской верой» [9]. Оценивая национализм, Александр Берелович считает, что именно националистические чувства всегда были видимыми в советском обществе. Ален Безансон считает, что в Средней Азии этого периода происходит возрождение исламского национализма [11].

Постепенно появляются и другие оценки событий в Алматы. Одна из них звучала как ослабление морали молодых и прогрессирующее развитие националистических идей [11].

«Как быть с событиями на Сумгаите в марте 1988 г., когда оказалось большее количество смертей, чем в Алма-Ате, т.е. «уроки Алма-Аты не проходят?», - задается вопросом Б. Гетта на страницах газеты «Мир» [12]. В газете «Пресса» в связи с большой статьей в «Правде» о деконструктивном управлении

Компартией на протяжении 70 лет, вновь говорится о событиях в Алматы. Французы считают, что перестройка и гласность - новая лазейка прогорбачевских реформистов Кремля в их борьбе против бездействия [13]. Тактика Горбачева многим представлялась колеблющейся, извилистой, решающей вопросы от случая к случаю. На исходе 1988 г. западные советологи задавались вопросом, что повлечет за собой перестройка Горбачева, сможет ли она обезвредить национальные конфликты в СССР. Начинают появляться другие, более смелые выводы. По мнению М.Татю, здравый смысл подсказывает, что реформы и гласность будут содействовать возрождению национальной напряженности и выражению националистических чувств, замедленных при Брежнев, что непременно приведет к взрыву. «Национальная проблема в новом видении появилась после событий в Алма-Ате», - резюмирует Мишель Татю.

Предпринятое Егором Лигачевым перемещение кадров между различными регионами и республиками, т.е. внедрение русских в национальную среду: «парашютирование» русского Колбина на место казаха Кунаева, неподготовленность к управлению в новых условиях усугубляло ситуацию. Именно в этот период представители национальностей были мало представлены в Политбюро, в секретариате партии и правительстве. Руководители партий союзных республик участвовали в заседаниях, но не имели права голоса. Исключение составлял М. Шеварнадзе (МИД СССР). Известный французский историк Марк Ферро выделяет факт русификации (славянизации) руководящих органов СССР. Из 264 большевиков (энциклопедия «Гранат») в 1920-1924 гг. 47 были русскими и 119 - не русскими. В течение 1952-1982 гг. в Политбюро и секретариате на 30 членов приходилось только 12 нерусских, 1 казах, 1 узбек и 1 азербайджанец, т.е. явное ущемление прав национальностей быть представленными в высших органах управления страной. Кроме славянизации руководящих органов, М. Татю обращает внимание на советскую коррупцию. По его мнению, советская мафия имеет цель дестабилизировать всю советскую систему [14].

Хроника событий за 1989 г. в СССР в газете «Мир» пестрит межэтническими столкновениями в Узбекистане и Казахстане (17 июня), Грузии (апрель), Прибалтике (август, манифестация против подписания советско-немецкого пакта 1939 г. о

присоединении Прибалтики к России), которые перемежаются забастовкой в Кузбассе (апрель-июль). В действительности, уроки Алма-Аты не проходят [15].

Большая обзорная статья под названием «Пять республик Средней Азии», опубликованная в газете «Дипломатический мир» в марте 1990 г., говорит об их специфичности по отношению к совокупности всех республик, несмотря на 70 лет существования СССР. В среде мусульманского населения с низким уровнем доходности на душу населения гласность доходила медленно. Однако расположенные на границе с Ираном, Афганистаном и Китаем, эти республики занимают стратегически важную позицию для безопасности СССР. В статье проанализирован экономический и природный потенциал Казахстана. Приведена статистика населения страны: 36 % - казахи, 37,5 % - русские, 6 % - немцы, 5,4 % - украинцы. «Казахи- мусульмане сунниты, принявшие *его в последний век*, по настоянию русских», - говорится в статье. Как националистические представлены декабрьские события 1986 г. и июньские 1989 г. - против прибывших с Кавказа. Отмечено, что одна часть территории - Семипалатинский регион - используется для атомных испытаний, требования по прекращению которых расцениваются как националистическое [16]. Однако в газете «Пресса» подробно представлены последствия атомных испытаний в Семипалатинске: лейкемия, общий психоз, генетические болезни наряду с запретом говорить о взрывах [17]. В газете «Юго-Восток» указывается, что около 10 тыс. человек пострадали от ядерных испытаний в Казахстане с 1949 по 1963 гг. [18].

Возвращаясь к теме превосходства русского населения, тулузский историк Ги Первиль отмечает, что с 1979-1989 гг. наблюдается уменьшение числа русских, за исключением Казахстана. Отток русских из республик происходил далеко до распада СССР. Неприятие русских автохтонами вызвали волнения и столкновения в Алматы в декабре 1986 г. [19].

С возрастанием количества волнений и недовольств (например, во Фрунзе в 1990 г.) в республиках Средней Азии французские исследователи, признавая наличие национальной проблемы, связывают ее с этническим национализмом. Причина его - несовместимое сосуществование депортированных Сталиным различных этносов в центрально-азиатские

республики, процесс чего Никола Верт назвал «методом управления населением и территориями», которому предшествовала «социальная инженерия» [20].

На несовместимость сосуществования различных этносов указывал Ж. Радвани, несмотря на попытки интегрировать всех в единую политико-экономическую систему, в силу разнообразия природных и человеческих ресурсов. Именно здесь, по его мнению, лежит постоянный источник противоречий в СССР [21].

Экономический кризис, который наиболее ярко проявился в этом регионе, сопровождаемый растущей безработицей, отсутствием продуктов питания, галопирующей демографией, нарастанием в обществе озлобленности в течение десятилетий, стал основой глубоких противоречий. В статье «Насилие в Средней Азии» показана основная причина этих недовольств - непринятие другой культуры и другой этничности». В действительности, симбиоз между местными традициями и номенклатурой, с одной стороны, роль арбитра, взятая на себя русскими, с другой стороны, имеют особенное содержание понимания националистического феномена в политическом смысле. Вместе с тем, ни один центрально-азиатский руководитель в свое время не просил независимости для своей республики. Но ситуация изменяется, появляется исламизм. По мнению авторов передовой статьи, коренные преобразования в Средней Азии только начинаются [22].

Таким образом, более-менее серьезные выводы о сути волнения 16 декабря 1986 г. в Алматы во французской историографии появились только к концу 1990-х гг.

Социальную и экономическую неравномерность развития между различными республиками СССР, о которых пишут преподаватель парижского Университета-10 Жак Сапир в статье «Забытый «Юг» и Фр. Серо, профессор университета Нанси-2, только начинают оценивать по-настоящему [23]. Противоречия, сложившиеся в результате советского подхода «Север-Юг» к центрально-азиатским республикам, являются источником подъема национализма, ограничивая возможность принятия кардинальных политических решений. Серо на основании анализа советских источников приводит следующие цифры: в 1988 г. в 10 республиках экспорт для остальной части Союза составил 50%, что имело только депрессивный результат для экономик этих

республик. Ж. Сапир характеризует Казахстан как русифицированный с низким доходом на душу населения и все советские центрально-азиатские республики - как «Юг», приравнивая их к развивающимся странам. Высокая детская смертность, ощутимая разница между городом и деревней, недостаточно развитая санитарная и социальная инфраструктура, монополизация русскими малых секторов экономики, а автохтонами - мелких кустарных производств проводило резкую границу между Севером и Югом, где, как понятно, Юг - центрально-азиатские республики, Север - все остальные республики СССР. Эти социальные и экономические различия исходят из неправильной системы управления экономикой. Это не результат ранее экономической отсталости региона. Приоритетность хлопководства и нефтедобычи мешали равномерному развитию. Они повлекли за собой экологическую катастрофу: усыхание Аральского моря, плохое состояние посевных полей, загрязнение воздуха. Такая экономическая ситуация способствует социальному напряжению, которое приводит к кровопролитным столкновениям. А это знак провала «проектов Советов интеграции и модернизации». С подъемом национализма на «Юге» можно ответить отказом богатых регионов «Севера» продолжать их финансировать - к такому выводу приходит автор.

Бывший главный редактор влиятельной французской газеты «Дипломатический мир» и французский историк Ален Греш в статье, названной «Нерешенное будущее в Средней Азии», полагает, что разница между узбеками, казахами, туркменами и татарами была практически невидима до 1917 г., а разделение Сталиным в 1924 г. Туркестана на независимые республики стала причиной углубления национального раздела [24]. Анализируя современную социально-политическую ситуацию, А. Греш делает вывод, что новая Средняя Азия будет с исламской доминантой, где свободно будет циркулировать человек и идеи.

С ним солидарен известный французский историк Марк Ферро, полагающий, что присутствие гнева, нищета, живучесть «параллельного ислама», политика Москвы представляют «подозрительные элементы для создания взрывной и непредвиденной ситуации для проникновения ислама». В статье «Сбитые с пути республики» Ферро представляет их как «бедных

родственников», обедненных Союзом, и как страны Третьего мира [25]. Анализируя социально-экономическую ситуацию, М.Ферро пишет, что Советский Союз времени Горбачева столкнулся с выходом на поверхность национализма и религиозной ненависти, которые «мантя сталинского режима заглушала, но не уничтожила». Критикуя стратегию демократизации, Ферро считает, что Горбачев и его сторонники провели только поверхностную диагностику колониальной и национальной проблеме, на события в Алма-Ате, Сумгаите и Баку, они реагировали от случая к случаю. Национальная и колониальная проблемы вчерашней России и сегодняшнего СССР мало отличаются. Он приводит малоизвестный пример, когда накануне Первой мировой войны, на конгрессе в Штутгарте, русская социал-демократическая партия не пожелала представить доклад по колониальному и национальному вопросу, утверждая, что невозможно найти единственное решение по этому вопросу на протяжении всей земной территории от Гренландии до Тимбукту.

По мнению зарубежных исследователей, в 1920-е гг. активно проходила русификация руководящих органов Страны Советов, ответственных за принятие решений о статусе нерусских территорий, шел процесс регенерации национальных культур. Цель этих процессов - создать и укрепить советскую идентичность. В связи с этим Ферро считает, что Советы доверили пара-государственные функции республикам Средней Азии. Медленная и постепенная советизация привела к тому, что русские и нерусские дошли до уникультуры. Хорошо известно, что мусульманское население сопротивлялось этой советизации. На республиканском уровне политика русификации приводила к управлению автохтонами. Изучая ситуацию в Казахстане, где в 1986 г. русские составляли большую половину населения, выясняем, что, тем не менее из 300 руководителей большинство было казахского происхождения. Отвечая на анкету о принадлежности власти автохтонам в последнее десятилетие, 67 % казахов отвечали положительно (в то время как 59% прибалтов отвечало отрицательно).

Ферро говорит о возрождении идей Султана Галиева, автора идеи объединения мусульман России, но разрушенной Сталиным, полагая, что «султангалиевизм» посеял и вскормил мысль

полковника М. Каддафи, ливийского лидера, и Х.Бумедьена, руководителя алжирской Армии национального освобождения. Ферро напоминает об идеологии пантюркизма «найти вновь единый Туркестан, бесчестно поделенный между русскими и китайцами», официально отброшенной, но не изжитой из памяти населения.

Таким образом, выводы ведущих французских периодических изданий об основных причинах декабрьских событий сводятся к следующим утверждениям: проявление этнического национализма, связанного с перестройкой и гласностью, обострение национального вопроса, обусловленное сосуществованием различных этносов, влияние ислама, живучесть «параллельного ислама», тяжелое социальное и экономическое положение и его несоответствие между различными этническими группами.

Список использованных источников

1. Charney J.-P. Ibn Khaldun, Freud, Marx, Regards sur l'islam. Paris, 2003. P. 12, Todd Em. La chute finale: Essai sur la décomposition de la sphère soviétique. Nouv.ed. augm. P.: Ed. Robert Lafont, 1976. C.321.
2. Besancon A. Nationalisme et Bolshevisme en URSS // Passé turco-tatar, présent soviétique: études offertes a Alexandre Benningsen / Publ. par Ch. Lemerrier-Quelquejay, G.Veinstein, S.E.Winbush. Louvain, Paris: Peetrs, l'Ecole des hautes études en sciences sociales, 1986. C. 445.
3. Decembre 1986 dans le monde // Le Monde. 1987ю 19 Janvier.
4. URSS: un bilan des émeutes d'Alma-Ata // Le Monde. 1987. 20 fevr. P. 32.
5. Besancon A. Nationalisme et Bolshévisme en URSS // Passé turco-tatar, présent soviétique: études offertes a Alexandre Benningsen / Publ. par Ch. Lemerrier-Quelquejay, G.Veinstein, S.E.Winbush. Louvain, Paris: Peetrs, l'Ecole des hautes études en sciences sociales, 1986; Todd Em. La chute finale: Essai sur la decomposition de la sphere sovietique. Nouv.ed. augm. P.: Ed. Robert Lafont, 1976; Carrere d'Encausse H. Empire eclate. Paris, 1978.
6. Chauvier, Jean-Marie. Le printemps de Moscou. "Trensparence" des debats, opacite des reformes // Le Monde diplomatique. 1987. Mai. P.l, 10.
7. Tatu M., Vernet D. Un entretien avec le numero 2 sovietique "La resturation, c'est la democratisation pour la reforme economique", nous declare M. Egor Ligatchev // Le Monde. 1987. 4 decembre. P.l.
8. Kauffmann, Sylvie. Visite dans une republique musulmane de l'Union / L'Ouzbekistan en retard d'une "perestroika" // Le Monde. 1988. 1 janv. P.l.
9. Dhombes, Dominique. URSS: les purges en Ouzbekistan a Boukhara, l'ancien premiere secretaire du parti est condamne a mort pour corruption // Le Monde . 1987. 5 juin. P. 5.

10. Berelovitch A. A propos de la "sovietologie" // Annales. 1987. № 5. P. 1204, A. Безансон // Русская мысль (Париж). 2001. N 4360 (5 апреля).
11. Kauffmann, Sylvie. URSS: le plenum du Comite Central. M. Ligatchev a vivemnt critique le bureaucratisme dans l'enseignement /// Le Monde. 1988. 19 fevr. P.3.
12. Guetta, Bernard. L'impression d'une ville sinistre // Le Monde. 1988. 7 mars. P. 16.
13. La Pravda denonce 70 ans de dictature du PCUS // La Presse. 1988. 3 mai. A1,A2.
14. Tatu M. URSS: derriere le proces du gendre de Brejnev. L'enorme scandale de la "mafia ouzbeke" // le Monde. 1988. 5 sept. P.3; Tatu M. URSS: M.Gorbatchev et la question de la sous-estimation a l'impreparation // Le Monde. 1988. 2 decembre. P.3.
15. Masurel, Edouard. 1989 dans le monde. Les bouleversements en Europe de l'Esr et les relations est-ouest // Le Monde. 1990. 4 Janvier. P.3.
16. Les cinq Republiques d'Asie centrale // Le Monde diplomatique. 1990. Mars. P. 11.
17. La tragedie oubliee du polygone nucleaire de Semipalatinsk en ex-URSS//La Presse. 1993. 1 juin. P.17. 18. Une longue serie depuis 1949//Sud-Ouest. 1999. 1 oct. P.2.
19. Perville G. Qu'est-ce que la decolonisation? Pour une rehabilitation des facteurs demographiques // Maghreb Review. 1994,. Vol. 19, n° 1-2. P. 84-94.
20. N.Werth. Les deportations des "populations suspectes" dans l'espace russe et sovietiques. 1914-1953. Violence de guerre, integrite sociale? Excision ethno-historique//Communiste. 2002. №70/71. P. 12.
21. Radvanyi J. L URSS: Regions et Nations. P.: Masson, 1990. P. 9.
22. Violences dans l'Asie centrale sovietique // Le Monde. 1990. 8 juin. P. 1.
23. Sapir, Jacques. Un "Sud" a l'abandon // Le Monde diplomatique. 1990. Mai. P. 10, Seurot Fr. Les economies socialistes et pose-socialistes // Revue d'etudes comparatives est-ouest. 1995. vol.26. № 1. P. 186-187.
24. Gresh, Alain. Lendemain indecis en Asie centrale // Le Monde diplomatique. 1991. Janvier. P.6-7.
25. Ferro, Marc. La Resurgence des nationalismes en Asie centrale sovietique. Des republiques a la derive // Le Monde diplomatique. 1990. mai. P.10-11.

* * *

Мақалада Кеңестер Одағындағы тоталитарлық жүйеге қарсы 1986 жылы Алматыдағы қазақ жастары көтерісшілеріне арналған француз баспасөз материалдарына талдау жасалады.

* * *

In the given clause the analysis of materials of the French press, devoted to performance of the Kazakh youth in December, 1986 in Almaty against the totalitarian mode in Soviet Union is given. The author traces evolution of sights of the French experts on the reasons of this event.

С. Мәметова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық
университетінің PhD докторанты

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ АРАСЫНДАҒЫ БІЛІМ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Қазақстанның Түркиямен ынтымақтасуы республиканың аймақтық Азиялық процестерге тереңдеп енуіне, Орта Азия мемлекеттеріне ортақ түрік өркениетін қайта жаңғыртуына жәрдемдеседі. Осы факторлардың барлығы Қазақстан-Түркия қатынастарының тарихи бастауларын, негізгі кезеңдерін зерттеуде, болашақ бағыттарын анықтауда ерекше рөл атқарады. Қазақстанның егемендік алғаннан бері кейінгі жылдар ішінде елеулі жетістігінің бірі - түбі бір туыс Түркиямен арада ғасырлар бойында үзіліп қалған байланыстың қайта жалғануы.

XX ғасырдың 90 жылдарындағы Қазақстан мен Орта Азия мемлекеттерінің тәуелсіздігін тұңғыш таныған Түркия Республикасы болды. Біріншіден, бұл түрік тектес халықтардың азаттығы мен бірлігін көп жылдар бойы көксеген туыстық сезімнен туса, екінші жағынан, Түркия үшін бұл аймақ-аса маңызды экономикалық рынок өлкесі болды. Түркия – Қазақстанмен ортақ тарихи және этнолингвистикалық терең тамыры бір, тұтастығы бір мемлекет. Бізбен тамыры бір, бұтағы ұқсас. Дініміз бір, тіліміз ұқсас.

Тарихтың қатпар қойнауларының қилы кезеңдерінде бір-бірінен көз жазып қалған қандас бауырлардың құшақтары қайта қауышып, тілектері табысты. Іргесі ажырап, жат жұрттай болып кеткенімен бертін келе ағайын сағалап, Түркияға тұрақтанған отыз мыңдай қазақ пен ата қоныстың топырағына табан тіреген Қазақстандағы 140 мыңдай түрік азаматы ежелгі туыстық тінін жаңғыртып, жалғастырып отыр [1].

Бұл күнде біз бұл байланыстың қандай мол нәтижелер бергенін ауыз толтырып айта аламыз. Қазақстанда 30-ға жуық қазақ-түрік лицейінің ашылғаны, Түркияның университеттерінде қазақтың мыңдаған ұл-қыздарының оқып, мамандық игеріп жатқаны, түрік әдебиетінің таңдаулы туындылары қазақ тіліне

аударылып басылғаны, қазақ әдебиетінің ондаған тартымды шығармалары түрікше жарық көргені, қазақша-түрікше, түрікше-қазақша сөздіктер, оқулықтар, хрестоматиялар шығарылуы-мәдени, ғылыми байланыстардың ұнамды көрсеткіштері. Қазақстан тәуелсіздік жариялағанда Түркия ең алғашқылардың бірі болып қуана құттықтағаны да естен шығарлық оқиға емес... Түркия мен арадағы рухани байланыстарымыз шын мәніндегі тарихи құбылыс болып табылады. Анкара радиосында қазақ тілінде хабарлар беріліп тұруы, Түркияның бас кентінде Абайға, М.Жұмабаевқа ескерткіш орнатылуы, туысқан республиканың бірнеше қаласында мектептер мен көшелердің Абай атына қойылуы, тағы басқа «Міне, нағыз туыстық белгілері» дерліктей мысалдың көптігін дәлелдейді. Соңғы оншақты жыл ішінде екі республикаға және жалпы түрік халықтарына қатысты тарих, тіл, әдебиет, фольклор, археология, өнер мәселелеріне арналған ғылыми-конференциялар материалдарының өзі ондаған том құрарлық.

Осы аталған уақыт ішіндегі туыстық байланыстардың аса жарқын көрінісі - түрік дүниесінің ежелгі кіндік жұрты Түркістан қаласында Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ашылуы. Бұл университет өткен он жыл ішінде қазақ-түрік ғылыми байланыстарының тарихына терең мазмұнды беттер, тараулар қосты. Ондаған мамандықтар бойынша жоғары білімді кадрлар дайындайтын Яссауи университеті қазіргі кезде жиырма бес мыңнан артық студент оқитын үлкен білім ошақтарының біріне айналып отыр. Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесінің реставрациялануына түркиялық ағайындардың қосқан үлесі айрықша бағалы. Мұндағы күрделі жөндеулерді жүргізген, миллиондаған қаражат жұмсап, жүзеге асырған бауырларымызға қанша ризашылық білдірсек те жарасады [2].

Түркістан — біздің тарихымыз. Тұтас қазақ үшін ең қастерлі мекен. Түркістан — ел бастаған хандар мен билердің, қол бастаған батырлар мен бағландардың, сөз бастаған шешендердің, Құдайдан күні-түні елінің асыл мұратының орындалуын егіліп тілеп өткен әулие-әмбиелерінің мәңгілік тыныс тапқан жері. Міне, Елбасының Түркістаннан бастауында көп адамның көзі жете бермейтін осындай бір рухани сыр, символикалық мән бар.

Елбасы өзінің осынау ұшан-теңіз тарихи миссиясын ата-баба рухына тағзым етуден бастады.

Түркиямен қайта жалғасқан байланыстың түрлері сан алуан. Міне, осындай жан-жақты қарым-қатынастарға ұйтқы болып, түрік халықтарының өзара бірлік мұратымен жалындап, елдердің арасын дәнекерлеп жүрген азамат жандарды әрдайым құрмет тұтамыз. Қазақстан мен Түркия арасындағы достық, мәдени, экономикалық байланыстардың негізгі принциптері екі елдің басшылары Н.Назарбаев пен С.Демирелдің келіссөздері арқылы айқындалып, көптеген мемлекетаралық шарттарды тұжырымдағаны мәлім.

Елбасы Н. Назарбаевтың 1991 жылғы 6 маусымдағы N329 жарлығымен киелі Түркістан қаласында ашылып, Түркі дүниесінің ғұлама ғалымы әрі ойшылы Қожа Ахмет Яссауидің есімі берілген Түркістан мемлекеттік университеті.

1992 жылы 31 қазанда Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы Үкіметтерінің арасында қол қойылған екі жақты келісім негізінде Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті болып қайта құрылды. Университет - Қазақстандағы ең алғаш ашылған халықаралық жоғары оқу орны және түркі тілдес мемлекеттер арасында халықаралық мәртебеге ие болған жалғыз білім және ғылым ордасы.

Сонымен қатар, университеттің нығая түсуіне жан-жақты көмек беріп келе жатқан бауырларымыз Өкілетті Кеңестің төрағасы Намық Кемал Зейбек, профессорлар Мехмет Сағлам, Кемал Гюрюз, Абдулхалық Чай, Сайым Хекимоглу, Бенер Жордан, Илхам Ишбилен, Нажи Тосун, Уйғур Тазебей, Фейзуллах Будақ, Октай Синаноглы, Орхан Кавунжи, Гулчин Чандорлогы, Абдулкадыр Ювалы, Зияетдин Башқан еді. Түркия Үкіметі 1993-2001 жылдар аралығында 86 млн. астам АҚШ долларын жұмсаған [3].

Университетке түркі тілдес елдер мен қауымдастықтардан келген студенттер де білім алады, мұнда 1-ші жылы барлық факультеттерде міндетті түрде түрік тілі жүргізіледі. Бірқатар топтарда араб, қытай, ағылшын т.б. тілдер арнайы пән ретінде өтеді.

Университетке алғаш небәрі 332 студент оқуға қабылданған болса, қазіргі таңда онда әлемнің 32 мемлекетінен келген 25 мыңнан астам студент білім алуда. Оқу ордасында әлемнің 8 елінен 70-тен

астам шетел мамандары жұмыс істейді. Білім ордасының Түркістан, Шымкент, Кентау, Тараз және Алматы қалаларында институттары бар. Бүгінде мұнда 29 түркі тектес ұлт мемлекеттерінен 1500-дей студент білім алып жатыр. Қалай болғанда да, Елбасы идеясымен дүниеге келген Халықаралық қазақ-түрік университеті қазір студенттердің саны жағынан болсын, білім берудің сапасы жағынан болсын, республикадағы 188 жоғары оқу орны арасында алғашқы ондыққа кіреді. Ендеше, ХҚТУ-ды тәуелсіз қазақ елімен бірге дамып келе жатыр деп айтуға толық негіз бар.

Іргелі оқу ордасында 3 ҚР ҰҒА академигі, 3 ҚР Мемлекеттік сыйлығының лауреаттары, 111 ғылым докторы, профессор, 431 ғылым кандидаты, доценттер студенттерге 26 факультетте 105 мамандық бойынша білім береді. Олардың арасындағы физика, биофизика ғылымдары салаларында дүниежүзілік ғалымдар мойындаған заңдарды ашқан авторлар университеттің және Қазақстанның мақтанышы болып саналады. Университет Қазақстанда бірінші болып 2003-2004 оқу жылында шетелдік мамандармен бірігіп жасалған халықаралық талаптарға сәйкес оқу жоспарына көшті. Студенттерге сапалы білім беру мақсатында кредиттік технология жүйесі оқу процесіне енгізілген.

Соңғы жылдар ішінде халықаралық деңгейде бірнеше ғылыми конгресс, конференциялар өткізілді. Атап айтқанда, I және II Халықаралық Түркология Конгресі, I және II Халықаралық экономистер форумы, Халықаралық туризм конференциясы, Н. Төреқұловтың 90 жылдығына арналған Халықаралық ғылыми-конференция және тағы басқа шаралар өткізіліп тұрады.

Университетті үздік бітірген түлектер шет елдерге магистратураға оқуға жіберіліп тұрады. Сондай-ақ, бітірушілер мамандықтары бойынша Қазақстан Республикасында, ТМД мемлекеттерінде, Түркия және Еуропа елдерінде жұмыс істей алады. Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті түлектерінің екі мемлекеттік және халықаралық үлгідегі дипломдарды алуына мүмкіндіктері бар.

Дарынды жастарға білім беру мақсатында алғаш рет республика деңгейінде талантты, талапты жастар ақысыз негізде оқуға қабылданды. Бұл - ТМД елдерінің жоғары оқу орындарында бұрын-соңды болмаған жаңалық. Түркістан қаласындағы

мектептерді үздік аттестатқа және үздік дипломға бітіргендер мен қаладағы тұл жетім талапкерлер оқу орнына конкурстан тыс қабылданады. Университетте әлеуметтік жағдайы төмен студенттер, өнерпаздар мен спортшылар тегін тамақпен қамтамасыз етіледі.

Университет жанынан “Түркістан” биотехнология және агроинженерлік колледжі, “Түркістан” және “Түркібасы” лицейлері құрылды. Онда оқушыларға ақысыз білім беріліп, математика және шетел тілдері пәндері тереңдетіліп оқытылады. Ғылыми зерттеулер мен ізденістерді жүйелі түрде жүргізу мақсатында Түркістан қаласында Ғылым орталығы құрылды. Оның құрамында “Түркология”, “Экология”, ғылыми-зерттеу институттары, “Археология” орталығы және Алматы қаласындағы “Түркі тілдес елдердің байланысын зерттеу” институты, Тараз қаласынан ашылған “Түркі халықтары әдебиетін зерттеу” орталығы бар. Университет археологтары I-XII ғасырларға тән көне Қарашық, Шарапкент қалаларын ашып, Оңтүстік Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін тұтастай жүйеге келтіруде. Мәдениет орталығында түбі бір түркі тарихының айнасы іспетті “Түркі дүниесі тарихы” мұражайы ашылды.

Ғылым орталығы даярлаған 20-дан астам монографиялық еңбектерде түркологияның қазіргі өзекті мәселелері, түркі халықтарының тарихы, әдебиеті мен тілі әлемдік рухани-мәдени құндылықтар аясында салыстырмалы тұрғыдан жан-жақты зерттелуде. Іргелі зерттеулердің нәтижелері арқасында “Түркі халықтарының тарихы”, “Түркі әлемінің тарихи тұлғалары”, “Ғұн жылнамалары”, “Түркі тілдері”, “Орта ғасырлық қыпшақ тілінің ескерткіштері” сияқты жаңаша шешімін тапқан оқулықтар мен оқу құралдары жазылды. Университетте Дүниежүзі түрколог ғалымдары ассоциациясының құрылуы да бұл жұмыстардың мән-маңызын арттырды. Жоғары білікті мамандарды даярлау Қазақстан және Түркия Республикаларының жоғары оқу орындарында жұмыс істеуге қабілетті докторанттардың, аспиранттардың, магистранттар мен ізденушілердің жұмыстары жүйелі түрде ұйымдастырылып, 3000-ға тарта студенттердің ғылыми жұмыстармен айналысуына мүмкіндік жасалған. Университет жанында 4 ғылыми бағыттың өзекті мәселелеріне арналған докторлық және кандидаттық жұмыстарды қорғататын

кеңестер жұмыс істеп, диссертациялар қорғалуда. Университет түлектерінің магистратура, аспирантура және докторантураға түсуіне мүмкіндік жасалған.

Ұжым мүшелері оқу орны ашылған күннен бастап, университеттің абыройы мен беделі жолында аянбай еңбек етіп келеді. Алайда, “осымен болған шығар” деп ойлап жүрген ешкім жоқ. Әйтпесе, қол жеткен табыстар да аз емес. Мәселен, таяуда ғана сапа менеджментіне көштік. Сертификаттың келгеніне көп уақыт өте қойған жоқ, Еуропаның стандартымен жұмыс істеп жатыр.

Күні бүгінге дейін мұндағы жаңа ғимараттардың бәрі туысқан Түркия мемлекетінің көмегімен салынған еді. Ел экономикасының өскендігінің бір дәлелі, университеттің тоғыз қабатты бас ғимаратын салу үшін 15 жылда тұңғыш рет биыл Қазақстан бюджеті қаражат бөлді.

Сосын бір мәселе, бүкіл Қазақстан университеттері ішінде медицина факультетінде бар. Жекелеген медицина институттары бар, бірақ олар студенттерді бір-ақ бағытта оқытады, ал бұл университетте жан-жақты білім береді. Соған орай, емдеу клиникасы да бар. Сол клиниканың ғимараты да бітуге таяу. Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарындағы ең еуропалық стандартқа сай (мамандары да, ғимараты да, құрал-жабдықтары да) медициналық орталық осы ХҚТУ клиникасы болмақшы.

Материалдық базасы жағынан университет Қазақстандағы алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарының біріне саналады. Барлық оқу жүйесі және ғылыми лабораториялар жаңа техникалармен, дербес компьютерлермен жабдықталған. Университет бойынша Интернет желісіне қосылу жылдамдығы 2048 Кбит/с құрайды. Әлемнің танымал ғалымдары бейне-конференция жүйесін қолданып, жер серігі байланысы арқылы студенттерге дәріс береді. Сондай-ақ, ұзақтан оқыту жүйесі арқылы да білім беру мүмкіндігі жолға қойылды. Университеттің орталық кітапханасында студенттердің жүйелі білім алуына толық мүмкіндік бар. Орталық кітапхана АНКОС-қа (Анадолы кітапхана консорциумы) мүше болды. Оқырмандар интернет арқылы 1834 түрлі халықаралық журналдарға жазылған мақалалармен танысып, оларды пайдалана алады. Бұл қызмет студенттер мен оқытушы-профессорлар үшін ақысыз.

Университетте халықаралық "Тюркология" және "Хабаршы" журналдары шығады. Кітаптар, журналдар және газеттер шығаратын қазіргі таңдағы алдыңғы қатарлы баспахана пайдалануға берілді. 2004 жылдың аяғында республика деңгейіне тарайтын 16 беттік "Евразия.kz" газеті ашылды және 3 облыстың аумағын қамтитын "Ай-ТВ" телеарнасының лицензиясы алынды.

Университетте еліміздің жоғары оқу орындарының ішінде бірінші болып оқу жиһаздарын, физикалық және химиялық құралдар, химиялық реактивтер, компьютер жинайтын инновациялық өндіріс орындары ашылды. "Бақ" оқу-ғылыми өндірістік орталығы ұйымдастырылды. Бұл жұмыстарға талапты студенттер қатысады. Қалашық территориясында орналасқан 1300 орындық жатақхана, денсаулық орталығы, 400 орындық студенттер асханасы, 700 орындық Мәдениет орталығы, оқытушы-профессорлардың тұрғын үй кешендері, "Тұран" қонақ үйі және 84 орындық үш жұлдызды "Яссы" қонақ үйі еуростандарт үлгісінде салынған.

Университет құрамындағы 7 институттың әрқайсысының өзінің атқаратын міндеті бар. Мәселен, Алматы институты қызметкерлер кандидаттық және докторлық диссертацияларын қорғайды. Алматы - Қазақстанның ғылыми потенциалының шоғырланған жері. Ал, Анкара институтының қашықтықтан білім беру бойынша Еуропада өзіндік орны бар. Мұнда Түркияның 1500 студенті ақылы негізде оқып, ХҚТУ дипломын алып шығады. Тараз институтының да орны ерекше. Университетте үш ғылыми кеңес жұмыс істейді. Ғылыми кеңес құру үшін оның құрамында кемінде 5 ғылым докторы болу керек. Тараздағы жергілікті профессорлар қызметке тартылды. Биыл жеті белеске көтерілетін Шымкент институты да-ежелден келе жатқан кадрлар ұстаханасы. Таразда да, Шымкентте де студенттердің басым көпшілігі ақылы негізде білім алады. Бұлар өз қажеттілігінен артылған қаражатты Түркістанға аударады. Мақсат - Түркістанды көтеру. Кентау - өндірісті қала, республикадағы экологиясы қиын аймақтардың бірі. Сондықтан, экологтардың осында даярлануы заңды. Сондай-ақ, Кентауда түркі тілдес мемлекеттердің 200 студенті дайындық курсынан өткен. Оларды да Қазақстандағы жоғары оқу орындарына даярлау керек. Білім және ғылым министрлігінің тапсырмасымен жыл сайын шетелден келген 300 қандасымыз дайындық курсынан өтеді. Республика бойынша осы

негізгі міндетті Кентау атқарып отыр. Биылғы оқу жылының басында университетте “Жаратылыстану және медицина”, “Гуманитарлық және бизнес” деп аталатын екі институт ашылды. Осы аталған институттардың барлығы да Түркістанның көркеюі үшін жұмыс істейді.

Университет ұжымы Сидней олимпиадасының жеңімпазы, марқұм Бекзат Саттархановты мақтан тұтып, мәңгілік жадында сақтайды. Спортшылардың арасында 2 әлем чемпионы, 5 Сидней олимпиадасына қатысушы, самбо күресінен 2 қола жүлдегер, бокстан Азия ойындарының 3 жеңімпазы және Азия чемпионатының жүлдегерлері бар. Қыздар баскетбол командасы-Қазақстан Республикасының 2 дүркін чемпионы. Тек соңғы 2006-2007 оқу жылында көптеген студенттер Әлемдік, Халықаралық, Республикалық жарыстарға қатысты. Оның ішінде қазақша күрестен Мәди Құрымбаев, Мәскеу қаласында өткен Әлем чемпионатының самбо күресінен Дархан Сержанов, Азия чемпионатында Қайрат Пазылбеков, Таэквандодан Катар мемлекетінің Доха қаласында өткен Азия ойындарында Ринат Құралбаев және тағы басқалар бірінші орынды жеңіп алып, алтыннан алқа тақты.

Сондай-ақ, университеттің дарынды студенттері Алтынай Жорабаева халықаралық деңгейдегі "Азия дауысы" фестивалінің "Алтын домбыра" иегері, Нұрғали Тұрлыбеков, Молдияр Ергөбеков "Жас Қанат" байқауының жеңімпаздары атанса, 2004 жылы өткен Халықаралық "Шабыт" фестивалінің эстрадалық ән номинациясының бас жүлдесін Нұржан Қалжанов пен университеттің "Бисұлтан" бишілер тобы иеленді. Республикалық ақындар айтысының бірнеше дүркін жеңімпаздары да - университеттің мақтанышы.

Университеттің халықаралық мәртебеге ие болуының 10 жылдығына орай университет ұжымына құттықтау хат жолдаған Елбасы Н.Ә.Назарбаев: "Түбі бір түркі халықтарының жастары оқитын бұл университет – Қазақстан мен Түркия елдері арасындағы шынайы достықтың, мәдени және рухани байланыстардың жарқын көрінісі, халықаралық талаптарға сай бұл оқу орнының болашағы. 2008 жылдың 19-20 қараша күндері Астана қаласында Қазақстан Республикасы Президентінің “Сапа саласындағы жетістіктері үшін” сыйлығының “Алтын сапа” көрме-байқауы болып өтті. Аталмыш көрмеге Қ.А.Яссауи

атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті қатысып, білім-ғылым, тәрбие саласындағы сапалық көрсеткіштерін анықтайтын арнайы стенді, университет тынысынан ақпарат беретін бейне-ролик, анимациялық слайдтар және университет баспаханасынан шығатын оқытушы-профессорлардың ғылыми еңбектерімен қоса, бірнеше кітаптары, археологиялық құнды қазба заттары көрсетілді. Көрмеге республика бойынша барлық өндірістік кәсіпорындар мен жоғары оқу орындары жалпы 140-тан астам мекеме қатысты. Университеттің стендісінде университет құрылымы туралы, сапа менеджментінің жүйесі мен жалпы қызмет түрін көрсететін диаграммалар мен динамикалық көрсеткіштер, карталар, халықаралық байланыстар мен сыртқы серіктестіктер жұмысы, қоғамдық байланыстар, инфрақұрылым, ресурстар, университет жетістіктері оның ішінде оқытудың инновациялық технологиялары жөнінде толыққанды суреттер мен анимациялық көрсетілімдер, университеттің ғылыми нәтижелері, мәдениет және спорт туралы толыққанды мәліметтер қамтылды. Университет басшылары бастап барған бұл көрмеге ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаев пен Білім және ғылым министрі Ж.Түймебаев ерекше ықыласпен назар аударып, өздерінің университетке деген оңды көзқарастарын білдірді. Қазақстан Республикасы Президентінің “Сапа саласындағы жетістіктері үшін” сыйлығының конкурсына қатысып, белсенділік таныту университет мәртебесі үшін аздық етеді. Алдағы уақытта бұл байқауға университет үнемі қатысып, тәжірибе жинақтай отырып, оқу орнының жетістіктерін бүкіл әлемге танытуды көздейді.

Қ.А.Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің білім беру қызметінің өзге жоғары оқу орындарымен салыстырғанда ерекшеліктері мен артықшылықтары өте көп, атап айтқанда:

- Қазақстан, Түркия және түркі тектес халықтардың талантты жастарына бір шаңырақ астында қазіргі заманның талабына сай әлемдегі алғашқы қалыптасқан халықаралық қазақ-түрік оқу стандартын түзетіп білім беріп, университетте оқитын барлық түркі халықтарының студенттерін қазақ халқына достық және бауырмашылдық өшпес сезімге баулу;

- әлемдегі шет мемлекеттер мен түркі тектес қауымдастықтардан келген жастарға және оралмандарға тегін білім беру қызметін ұйымдастыру;

- ауылдан келген талантты жастардың оқуы, тамағы және жатақханасын тегін қамтамасыз ету;
  - оқу, ғылым, мәдениет және тәрбие жұмыстарын 4 (төрт) қазақ, түрік, орыс және ағылшын тілдерінде үзбей жүргізу,
  - Қазақстанда бірінші болып 1992 жылдан бастап барлық іс-қағаздарын, құжаттарды, конференция, жиналыс және мәжілістерді, СМЖ құжаттамаларын тек мемлекеттік тілде жүргізу;
  - байырғы қалыптасқан оқу жүйелерімен қатар қазақ, орыс және түрік тілдерде қашықтықтан (дистанциялық) білім беру үшін Түркістан, Алматы және Стамбул (Түркия Республикасы) қалаларында KAZTER, TURTER және PUSTER бағдарламаларымен білімгерлерді екі факультетте оқыту;
  - білім беруді лицей – колледж – тіл үйрету орталығы – бакалавриат – магистратура – докторантура кешенді оқыту жүйесі ретінде қалыптастыру;
  - Қазақстанда бірінші болып оқу, ғылым, мәдениет және тәрбие жұмыстарын кампустық түрде ұйымдастыру;
  - жетім, әлеуметтік жағдайы төмен отбасылардың балаларын тегін немесе төлем-ақыларын 30 және 50%-ға азайту, университет тарапынан тамақтандыру, асыраушысы жоқ, қамқорлықсыз қалған жастарға арнап салынған арнайы жатақхана үйін қаржыландыру;
  - университеттің медициналық факультетінің ұйымдастыруымен Қазақстандағы мүшелік кемшіліктері бар жастар үшін Түркияның беделді хирургтарының жетекшілігімен пластикалық және реконструктивті операцияларды тегін жасау;
- Сонымен қатар, Түркістан және Кентау қалаларының және сол өңірлердің тұрғындарына өте қажет арнайы кәсіптік мамандықтар беруді тегін ұйымдастыру болса, университеттің ұйымдастыру құрылымының да өзіндік ерекшеліктері де бар:
- әлемдегі алғашқы болып, екі елдің арасындағы паритеттік және демократиялық принциптерде құрылған басқару жүйесі: Үкіметаралық Өкілетті Кеңес, Университет Президенті (Қазақстан), I Вице-президент (Түркия), Университет Сенаты (екі мемлекеттің профессор-оқытушылары), Басқару кеңесі, институттар, шет елде орналасқан өкілдік (Анкара) пен факультет (Стамбул), дайындық және тіл үйрету, ғылыми және аударма орталықтары, факультет деканаттары, студенттік ректорат пен

студенттік деканаттар, жастар ұйымы, әлеуметтік, спорт, мәдениет және т.б. бөлімдер...

Сапа менеджменті жүйесі бойынша университеттің барлық бөлімдеріне жетекшілік ететін басқарма, Сапа бойынша басшылық өкілі, Координациялық Кеңес және сапалық іс-шаралардың нақты, уақытымен орындалуын қадағалайтын инспекциялық-әдістемелік бөлім;

- әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарындағы мемлекеттердегі университеттерге сәйкес Қазақстанда бірінші болып, екі медициналық клиникасы бар медициналық факультет;

- Қазақстан Республикасы Президенті қабылдаған ауылды өркендету бағдарламасына сәйкес Түркістан және Кентау өңіріндегі тұрғындарға арналған арнайы мамандандыру орталығы;

- Ата-анасынан айрылған, қамқорлықсыз қалған жастар үшін университет тарапынан қаржыландыратын арнайы жатақхана;

- экологиялық жағдайы нашар аймақтардың ауыл тұрғындары үшін ұйымдастырылған биотехнология және агроинженерлік колледж;

- экологиясы құлдыраған Арал-Сырдария аймағындағы ботаникалық бақ. Ол ЮНЕСКО-ның халықаралық сыйлығына лайықты. Ол 1993 жылы Қазақстанның ұлттық Ғылым академиясының Ботаникалық ғылыми-зерттеу институтында қаралып бекітілді. Қазақстанның, Ресейдің, Өзбекстанның ботаник ғалымдарының пікірінше, Түркістан ботаникалық бағы - биология, биоэкология проблемаларын зерттейтін интродукциялық ғылыми орталық. Ол ғылыми-өндірістік, мәдени-ағарту салалары бағытында қызмет жүргізеді, сонымен қатар университеттің жаратылыстану, экология және медицина факультеттерінің оқу полигоны. Мұндай ботаникалық бақ Қазақстанда тек осы университеттен ғана орын алған;

- әлемнің алдыңғы қатарлы 200 университетіне сәйкес соғылған университет қалашығы (кампусы).

Университеттің қалашығы әлемнің әр түпкірінен келіп қабылданған студенттер мен оқытушылардың бір шаңырақ астында білім мен ілімді игеру, демалу, салауатты өмір сүру үшін евростандарт талаптарына сәйкес салынған. Міне, осының барлығы - университеттің небәрі 18 жылдың ішінде жеткен

жетістіктерінің болашаққа басқан үлкен қадамдарының алғашқысы ғана.

Университеттің жоғарғы басшылығы өзінің қызметкерлеріне тұтынушылардың, ҚР Білім және ғылым Министрлігінің, сондай-ақ заңдық және міндетті талаптарды орындаудың маңыздылығын жеткізуді кез-келген деңгейдегі мәжілістердің күн тәртібіне енгізу арқылы жүзеге асырады. Университет басшылығы өз атқарушыларының сапа саласындағы мақсаттарға жету жолындағы қызметінің актуальдылығы мен маңыздылығынан, тұтынушылардың пікірлерінен, ҚР Ғылым және білім Министрлігінің рейтингісінен (ҚР БЖҒМ) төмендегідей құралдар арқылы хабардар етеді:

- Сенат, Сапа бойынша Координациялық Кеңес, директорат, факультет кеңестерінің отырыстары;
- Сапа саласында басшылар мен персоналды оқыту;
- ақпараттық материалдардағы публикациялар;
- Университеттің өкім құжаттамалары.

Университеттің жоғарғы басшылығы СМЖ-н, оның пайдасы мен әсерлі қызметін атқару үшін кезеңді түрде талдап отырады. Осы мақсатқа орай, Сапа бойынша Координациялық Кеңес, Сапа менеджменті басқармасы құрылған және университеттің сапа бойынша басшылық өкілі тағайындалған. Өлшеу, талдау және жақсарту үдерісінің жасалуы мен қамтамасыз етілуі үшін Сапа менеджменті басқармасы үнемі ішкі аудит жүргізіп отырады, Сапа менеджменті басқармасы тарапынан деректерді жинау және талдау жүргізіліп, оның нәтижелері негізінде университет қызметін жетілдіру үшін қажетті шешімдерді қабылдайтын жоғарғы басшылыққа жіберіледі. Жоғарғы басшылық СМЖ қызметіне қажетті ресурстармен қамтамасыз етеді. Атап айтқанда, сапа менеджменті саласы бойынша басшылық пен қызметкерлерді сыртқы және ішкі оқытулар жүргізілді, жұмысқа қажетті бөлмелермен, қаржы және материалды-техникалық ресурстармен толық қамтамасыз етіледі. Қолданыстағы сапа менеджменті жүйесін үздіксіз жетілдіруді қажет деп санаған Халықаралық қазақ-түрік университеті өз мүмкіндіктері мен тұтынушылардың өзге де мүдделі жақтардың талаптарын қанағаттандыру дәрежесін үнемі бағалау арқылы қолданыстағы сапа менеджменті жүйесін ұдайы жетілдіру, ИСО 9001 ХС және TQM (сапаны жалпыға ортақ басқару) бойынша қызметкерлердің

біліктілігін арттыру, басшылық лидерлігі негізінде сапа саясатын жүзеге асыруға барлық қызметкерлерді жұмылдыру бойынша жақсарту жұмыстарын үздіксіз жүргізіп отырады [4]. Қазақстанның халықаралық саясаттағы маңыздылығы да күнбе - күн өсіп келе жатыр. Аллаһ-Тағаладан туысқан елдерімізге амандық, есендік, үлкен табыстар нәсіп етуін тілеймін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бурыбаева А.А., Қазіргі кезеңдегі Қазақстан-Түркия қатынастары: 1991-2001 жылдар. Алматы 2002. 3-4 беттер.
2. Бердібай Р. Түркі дүниесіне қызмет. –Қ.А. Яссауи атындағы ХҚТУ. Түркістан қаласы 2004. 8-10 беттер.
3. Будак Ф. Қазақстан-Түркия ынтымақтастығы // Яссауи университетінің хабаршысы, 2002. №1. 123-бет.
4. Пірәлиев С.Ж. Айқын. ХҚТУ – Елбасы ашқан тұңғыш университет. Б.Тайжан.

* * *

Статья посвящена вопросу сотрудничества между Казахстаном и Турцией в области образования.

ӨОЖ 327(430/51)

А.Б. Тұяқбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
халықаралық қатынастар және ҚР сыртқы
саясаты кафедрасының PhD-докторанты

ГЕРМАНИЯ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ

1990 жылдардың басындағы үрдістер халықаралық қатынастар сипатын түбегейлі өзгертті. КСРО ыдырады, онымен бірге әлемдегі биполярлы жүйе күйреді. Ғаламдық күштер балансының бұзылуы жергілікті қақтығыстарды, этносаралық және конфессияаралық бірқатар мәселелерге әкелді. Лаңкестік, экстремизм және сепаратизм сияқты қауіпсіздік саласында бұған дейін белгісіз болған шиеленістер пайда болды. Ғаламдану тенденциялары тұрақты сипатқа иелене бастады.

Мұның барлығы, әрине, Орталық Азиядағы жағдайға өз ықпалын тигізбей қоймады. Қазіргі халықаралық қатынастарда Орталық Азияның өзіне тиісті геосаяси орны анықталып, аймақта халықаралық қауымдастық акторларының мүдделері өзара түйісуде.

XX ғасырдың 90-шы жылдарынан қалыптаса бастаған жаңа геосаяси жағдайда Германия федеративті үкіметі батыстық мемлекеттер қатарында алғашқылардың бірі болып, Орталық Азия елдерімен байланысын олардың тәуелсіздіктерін мойындаудан және де дипломатиялық қатынастарды ашудан бастады.

Германия федеративті республикасының осындай қадамдарынан орта азиялық аймақтың неміс сыртқы саясатында алатын орны ерекше екендігі сол кездің өзінде-ақ байқалған. Қазіргі уақыттағы Германияның аймақпен екіжақты қарым-қатынасы белсенді түрде дамуда. Сонымен қатар, Орталық Азиядағы Германияның қатысуы басқа еуропалық және кейбір батыс елдерімен салыстырғанда жоғары. Ол жайында, бундестаг мүшесі Хольгер Хайбах былай дейді: «...Орталық Азия ертеден, 90-шы жылдардың басынан Германия сыртқы саясатында маңызды рөл ойнап келді. Гельмут Коль мен Ханс-Дитрих Геншердің үкіметі Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздігін мойындаған, олармен дипломатиялық қатынастарды орнатқан әлемдегі үкіметтер ішінде алғашқылардың бірі болып саналады. Федеративті үкіметтің осы бағытты қайта қолға алуы, Орталық Азияны өзінің сыртқы саясатының маңызды құрамды бөлігі ретінде қарастыруы, сонымен қатар ЕО-та өзінің төрағалық етуі барысында аймақтың маңыздылығын белгілеуі орынды және өз жалғасын тапқан үдеріс деп бағаланады» [1].

Ал федеративті үкіметтің штатс-министрі Г.Эрлердің сөзінен Германияның аймаққа деген нақты ұмтылысын байқауға болады: «Орталық Азияда Германияның мүдделері мен ықпал ету мүмкіндіктерінің бары анық. Біз өз мүдделерімізді көздеуіміз және ықпал ету мүмкіндіктерімізді пайдалануымыз қажет, өйткені, бұл аймақ біз үшін маңызды» [2].

Одан басқа неміс саясаткерлерінің көзқарасындағы Орталық Азияның маңыздылығы төмендегідей сөз тіркестерінде жиі кездеседі: «Орталық Азия Германия және ЕО үшін қауіпсіздік

саласындағы мәселелер барысында маңызды. Орталық Азия мемлекеттері тек хана Ауғанстанның көршілері емес, Өзбекстан біз үшін ISAF әскерлеріне логистикалық мақсатта орналастырылған Термездегі бундесвер әскерлерінің базасымен маңызды, бұл біріншіден. Екінші мәселе, бізге бұл елдер есірткі және лаңкестікпен күресуде қажет. Үшінші мәселе, ол – энергетикалық қауіпсіздік мәселесі. Өйткені, біздің энергетикалық қорымыздың азаюына байланысты біз Орталық Азиядағы газ қорына мүдделіміз. Сол себептен де біз аймақ елдерін өз жағымызға қарай тартуымыз керек. Қазіргі кезде елдегі сыртқы саяси шешімдерді қабылдау шетелден келуге тиісті импортқа тәуелді болып қалған. Осы жағдайды ескеретін болсақ, Орталық Азияның маңызы шешуші рөл ойнайды және аймаққа мүдделіміз. Сонымен қатар, біз жақсы экономикалық қатынастарымызды дамытуымыз үшін Орталық Азия елдерінің ұзағынан тұрақты дамуына мүдделіміз. Алайда біздің экономикалық қатынастарымыз, сонымен қатар аймақтың өзіндік дамуы үшін де Орталық Азия мемлекеттерінде құқық және демократия негіздерінің қалануы - бізге міндет...»

Бұл келтірілген пікірлер Германияда Орталық Азия аймағының неміс сыртқы саясатында алатын орнының маңыздылығын және оны федеративті үкіметтің еуропалық елдер ішінде алғашқы болып түсінгендігін дәлелдейді.

Қазақстандық маман, ҚР бірінші президенті жанындағы халықаралық экономика және саясат институты «халықаралық саясат» бөлімінің меңгерушісі А. Нуршаның пікірінше, «Неміс сарапшылары мен саясаткерлері Орталық Азияны еуропалық қауіпсіздік жүйесінің құрамды бөлігі ретінде қарастырады, дәлірек айтқанда, аймақ есірткі, лаңкестік әрекеттері мен экстремизм ағымдары сияқты қауіп-қатерлердің Еуропаға қарай тасымалдануына тосқауыл бола алатын «қауіпсіздіктің оңтүстік белбеуі» ретінде танылады» [3].

Сонымен қатар, т.ғ.д., проф. Ж.Ибрашевтің анықтамасы бойынша, неміс сыртқы саясатында өзге еуропалық елдерге қарағанда азиялық бағыт басымырақ келеді [4]. Бұл анықтаманы растайтын құбылыс-ол қазіргі кезеңдегі еуропалық саясатта бой алған кеңею үдерісінің Германия экс-президенті Г. Кольдің әйгілі „Шығыс саясатынан“ өріс алатындығы анық көрсеткіш [5].

Еуропалық Одақтың Орталық Азиядағы арнайы өкілінің кеңесшісі Иенс Байкюфнердің баяндамасына сәйкес, Еуропаның назарында аймақтың геостратегиялық ұстанымы төмендегідей:

1. Аймақтың осы ұстанымы Еуропа мен Азия арасындағы көпір ретінде және халықаралық қауымдастықтың Ауғанстандағы бейбітшілікке жету барысында маңызды жетістік бола алады.

2. Ауғанстанда халықаралық қауіпсіздік күштері (ИСАФ) орналастырылып, әуежайлар пайдаланылды. ЕО-тың аймақтағы қатысуы саяси және экономикалық тұрақтылық саласынан көрінді.

3. Ең басты басымдылық, ол - Ауғанстандағы жағдайды бейбіт ретке келтіру және бүкіл аймақты бірізді тұрақтандыру. Ол үшін Пакистанмен арадағы мәселені шешу қажет.

4. Иран өзінің «нуклеарлы» амбицияларымен ЕО үшін жайсыздық туғызады. Осы орайда неміс сарапшыларының пікірінше, Орталық Азия мемлекеттері Иран мәселесінде белсенділік танытуы қажет деп есептейді.

5. Сонымен қатар, өзінің ұзақ мерзімдік ұстанымын бекіту үшін Қытай Орталық Азиямен экономикалық қатынастарын дамытуды басшылыққа алуда. Пекиннің аймақ бағытында газ және мұнай құбырларын жүргізуі Орталық Азияның Ресейге энергетикалық экспорт бағаларын белгілеуде өз ұстанымдарын күшейтуіне әкелуі мүмкін» [6].

Байкюфнердің келтірген жорамалдары ОА елдерінің тек табиғи қазба байлықтарына ие болуының нәтижесінде ғана емес, сонымен қатар геосаяси жағдайдың қалыптасуына байланысты аймақ тарапынан дамитын ұстанымдар балансының келешекте тиімділігін меңзейді. Осы тұрғыда, Орталық Азияның маңыздылығы Германияның сыртқы және еуропалық саясатында айқын көрсетілген.

2001 жылғы 11-ші қыркүйек оқиғасынан кейін Германия федеративті республикасының сыртқы саяси бағытында Орталық Азия аймағына қатысты «экономикалық ынтымақтасу бойынша федеративті министрліктің» (18.12.2001) [7]. және оның ізінше

федеративті үкіметтің (18.03.2002) ресми концепциясы қабылданды. Бұл концепцияның негізгі мақсаттары мынадай:

1. Демократиялық және мемлекеттердегі құқықтық құрылымдарды нығайту;
2. Экономикалық реформаларға және кедейшілікпен күреске қолдау көрсету;
3. Трансмемлекеттік ынтымақтастыққа қолдау көрсету [8];

Осы құжатта көрсетілген мақсаттарды Германия екі себептен еуропалық саясат негізінде жүзеге асыруды жөн көрді.

Біріншіден, Германияның орта азиялық елдермен байланысының негізі аймақтық-қауіпсіздік мәселесін қамтитындығы белгілі, ал оның ұлттық қауіпсіздігі негізгі заңында көрсетілгеніндей елдің қайта бірігуінен бері ортақ еуропалық тұтастықты сақтаумен тығыз байланысты.

Екіншіден, ЕО-тың кеңеюін басшылыққа алған неміс ұстанымы орта-азиялық елдермен қарым-қатынасты еуропалық «бейбіт-көршілік саясаты» шеңберінде нығайта түсу ұтымды деп есептейді [9].

Осылайша, Германияның орта азиялық концепциясының негіздері еуропалық саясат шеңберінде жүзеге асырыла бастады; яғни ең алдымен, ЕО «Орталық Азия қатысындағы 2002-2004 жж. арналған бағдарламасы мен 2002-2006 жж. арналған стратегиялық құжатын» қабылдаса, 2007 жылдың 1-ші жартыжылдығында Германияның төрағалық етуі барысында «Еуропалық Одақ және Орталық Азия: жаңа серіктестікке бағытталған стратегия» атты құжатын қабылдады.

ЕО-тың 2002-2006 жж. арналған стратегиялық құжатында үш түрлі мүдделер көзделген: қауіпсіздік, саяси және әлеуметтік шиеленістердің алдын алу және энергетикалық сұраныстарды толтыру [10]. Бұл құжаттың Еуропа елдеріне тән болғандықтан, қосымша енгізілген мүдделер ол энергетикалық элемент болып отыр. Оның себебі түсінікті, аймақта бұрын-соңды ортақ еуропалық құжат қабылданбаған болатын, алайда ортақ құжат қабылданғанға дейін Германиядан өзге бірқатар еуропалық елдердің мүдделері ОА-дағы энергетикалық салада шоғырландырылды. Бұл салаға Германияның әйгілі компаниялары тартылмағанымен де, федеративті үкіметтің осы

ретте өз ұстанымдары болды. Ол ұстаным неміс социал-демократтардың Каспий өңіріне қатысты концепциясында жақсы бейнеленген [11].

ЕО-тың ОА-ға қатысты 2002-2006 жж. арналған стратегиялық құжатында көрсетілген қалған екі мүдделері, яғни қауіпсіздік пен саяси және әлеуметтік шиеленістердің алдын алу мүдделері Германия үкіметінің концепциясында қойылған негізгі мақсат-міндеттермен ұштасады.

ЕО-тың ОА-ға қатысты 2002-2006 жж. арналған стратегиялық құжат әуелден толықтыруды қажетсінетін уақытша құжат болып қабылданған. Оның үстіне, бұл құжатқа ОА-да 2005 жылдарда орын алған саяси оқиғалардан кейін, неміс ғылыми және саяси топтары арасында үлкен сын тағылды. Мысалы, А.Варкочтің тұжырымдауы бойынша, аталған стратегиялық құжатта көрсетілген мақсаттар мен мүдделер үйлеспейді, екіжақтылықты танытады, оның үстіне осы стратегияны жүзеге асыруға бөлінген қаржы көлемі аймақтағы Қытай, Ресей және т.б. акторларға қарағанда салыстыруға келмейді және ықпал ету тетіктері (Германияны есепке алмағанда) дұрыс жүйелендірілмеген [12]. Сонымен қатар, оның ұсынысында құжатқа өзгертулер енгізілуі қажет делінген.

Сондықтан да, 2007 жылдың 1-ші жартыжылдығында Германияның төрағалық етуі барысында ЕО-тың Орталық Азияға қатысты жаңа серіктестік стратегиясы қабылданды. Алдыңғы құжатқа тағылған сыни ескертулерді басшылыққа ала отырып, күтілгендей-ақ бұл серіктестік стратегиясының негізі адам құқықтары тақырыбы айналасында құрылған. Жобаланған стратегияның мақсаттары сол бұрынғы неміс концепциясында белгіленген қауіпсіздік және тұрақтылықты қалыптастыруға қолдау көрсету басымдығы төңірегінде, яғни аймақтағы демократиялық және құқықтық жүйенің қалыптасуына, кедейшілікпен күрес және экономикалық реформаларға қолдау көрсету мен аймақтық интеграцияны дамытуға үлес қосу шараларын айналдырып әкеп, еуропалық мемлекеттердің аймақтағы энергетикалық мүдделерін күшейту тетігі арқылы әңгімені адам құқықтары диалогына тірейді. Мысалы, ЕО-тың ОА-ға арналған стратегиялық құжатында былай деп көрсетілген: «ЕО орта азиялық аймақта қауіпсіздік пен тұрақтылықты

қалыптастыруға қолдау көрсетуде өз үлесін қосу үшін аймақ мемлекеттерінде халықаралық құқықтың, құқықтық мемлекеттілік және демократиялық құндылықтардың нығайтылуы қажет екендігіне сенімді. Сондықтан да, аймақ елдерімен мақсат-мүдделерді ортақ үйлесімге келтіруіміз қажет. Осы тұрғыда ЕО аймақтың әрбір елімен **құрылымдық, жиі әрі нәтижелерге жеткізетін адам құқықтары саласындағы диалог** шеңберінде адам құқықтары мәселелері бойынша жобаларды қарастырады [13].

Тарихи тәжірибелерге сүйенген еуропалық түсінікте даму үдерісі нарықтық экономикаға өту, құқықтық мемлекеттілікті іс-жүзіне асыру адам құқықтарын сақтау арқылы сөзсіз жүзеге асады. Демократиялық ұмтылыстар модернизациялану стратегиясына жетудегі бірден-бір талап болып саналады. Алайда, тарихи-мәдени жаратылысы батыстық-еуропалық жаратылыстан анық ерекшеленетін Орталық Азияның бұл құндылықтарды қабылдаулары туралы сөздің ретін табу оңай болмайтыны белгілі.

Хольгер Хайбах сөзімен айтатын болсақ, онда аймаққа қатысты еуропалық стратегияда мақсаттар сондай тиянақты қойылған, әрі аймақтағы барлық мәселелердің шешімін табу міндеттері жан-жақты қамтылып кеткендігі сондай, оны іс жүзінде жан-жақты қамтып орындау тиянақты әрі оңай жолмен бола қоймайтындығы белгілі.

Ал бұл өз кезегінде Германияның аймақтағы саясатын жүзеге асырудағы диллеманы көрсететіні анық. Өйткені, Германияның бүгінгі күнге дейінгі аймақ елдерімен дамытып келе жатқан қатынастары позитивті деп бағаланады. Әлбетте, Германия ОА аймағындағы өз беделінен айрылғысы келмейді. Алайда, батыс және еуропалық акторлар арасында, оның ішінде «Human Rights Watch» сияқты үкіметтік емес ұйымдар тарапынан «Германияның ОА елдерімен позитивті қалыптасқан қатынастарын айта берудің қажеттілігі орынсыз нәрсе» деген ескертулер тағылуда. Бұл ескертудің мотивтері былай түсіндіріледі: «Германия үкіметі өзінің аймаққа қатысты концепциясында белгілеген мақсаттарына жеткен жоқ. Оған дәлел ретінде ОА елдеріндегі демократиялық және құқықтық жүйенің қалыптасуының орнына авторитарлық жүйе заңдастырылып, құқықтың нығайтылуы әлсіз көріністе, соның салдарынан

елдердің даму деңгейі төмендеп, тіпті кейбіреуінің мемлекеттілігіне қауіп төнуде».

Алайда, демократиялық, құқықтық және адам құқықтарын сақтау қағидаларын ұстануды ОА-да қалыптастыруды көздеген акторлар өз мүдделеріне жету үшін асығыстық танытпаулары қажет. Асығыстық салдары халықаралық қатынастардың дамуына кері әсер етеді, көзделген экономикалық мүдделер одан ары тежеле түспек. Тәжірибеде осы үдерістерді анық айғақтайтын оқиғалар жоқ емес, мәселен алысқа бармай-ақ осы жағдайлардың салдары. Оның үстіне, демократиялық режим, құқықтық жүйе, адам құқықтарын сақтау, қағидаларын сақтау белгіленген уақытта орындала қоятын үдерістер емес. Олардың қалыптасуы үшін бірталай уақыт ширегі қажет екендігі әлемге белгілі. Ал уақыт ширегінен бұрын қоғамды дайындау немесе оны трансформациялауға қажетті күштердің салмағы өлшенуі қажет. Осы ретте, Германияның ОА мемлекеттеріне қатысты салиқалы саясаты, оның концепцияларында көрсетілген нақты мақсатына жетуі үшін бірізділік қағидасына сүйену қажеттілігі орынды түсіндіріледі.

ОА-ға қатысты 2007 жылғы еуропалық стратегияның негізі аймақта адам құқықтарын қалыптастыру шараларына шоғырландырылған, соған сәйкес осы тақырыпта аймақ елдерімен жеке-жеке саяси диалогты жүргізу көзделген [14].

Дәл осы тұсқа келгенде аймақаралық қатынастарда кедергілер туындайды. Себебі, бұл айтылған құқық және демократия негіздерінің қалануына кедергі болатын факторлар ОА-ның барлық бес мемлекетінде де орын алған. Орталық Азияға қатысты еуропалық стратегияда екі кедергіні ашып көрсетеді:

- Бірінші мәселе, бұл бес мемлекеттің әр қайсысы әртүрлі даму деңгейінде екендігіне байланысты. Мәселен, біршама кең көлемде дамыған Қазақстан Республикасы бір жақта тұрса, екінші жақта енді ғана ашылуды бастаған Түркіменстан мемлекетінің жағдайын ескеру бар. Бундестаг депутаты, ОА бойынша комитетінің мүшесі Х.Вегенер осы екі елді мүлдем салыстыруға болмайды -деп есептейді.

- Екінші мәселе, ол - әртүрлі мүдделерді бір ымыраға сәйкестендіре алмау жағдайы. Ол - энергетикалық қауіпсіздік, тұрақтылық, экономикалық ынтымақтастық,

лаңкестікке қарсы күрес мәселелеріндегі мүдделерді келістіре алмаушылық.

Сондықтан да, еуропалық мүдделер аймақтағы елдермен қарым-қатынастарын демократия және адам құқықтарын сақтау қағидаларын ұстану арқылы байланысуларын көздейді, ол қағидалардың әр елде қадағалануы әлбетте аймақ елдерінің өзара қарым-қатынасын жақсартатын еді. Осы ұстаным Германияның аймаққа қатысты концепцияларында және еуропалық стратегияның негізгі мақсаттары болып белгіленді.

Еуропалық мүдделер мен ОА мемлекеттерінің мүдделерін түйістіру жолдарын іздестіруден бұрын, Орталық Азияға қатысты неміс бастамаларымен қабылданған ЕО стратегиясының нәтижелері қандай немесе алатын орны қандай екеніне зер салып қарау өзекті. Және де ол стратегияның не нәрсеге ұмтылатынын анықтап қарау қажет. Стратегияның ортасында ОА елдеріне адам құқықтарын сақтау қағидаларын ұстану талап етілген. Осы қозғаушы фактор арқылы елдердің дамуын жеделдету көзделген. Алайда, біз ЕО-тың адам құқықтары тақырыбында саяси диалог жүргізу тәсілдерін Өзбекстан мысалында және де Түрікменстандағы қазіргі кездегі диалог барысын қарастыратын болсақ, ЕО-тың жетістік атаулыдан әлдеқайда алыста тұрғандығын байқауға болады. Сондықтан да осы тұрғыда, келешекте ЕО Өзбекстанға қойған санкциялар деңгейін көтеретін болған жағдайды көз алдымызға елестету қиын болып отыр. Қазірдің өзінде Өзбекстан бұл талапқа жауап қайтаруды ойламайды, себебі қойылған санкцияларда байқалған қуыстық көпшіліктің қабылдауында тек ресми белгі ретінде ғана. Осындай жағдайларды, яғни санкцияларды қатқыл ете алмауы, сондай-ақ ресми түрде жариялап қана қою ешқандай нәтижеге әкелмейтіні анық, соған сәйкес стратегияда белгіленген неміс және еуропалық мақсаттардың орындалуы дағдарыс жағдайында тұр деуге болады.

Келесі мәселе, ол – неміс және еуропалық ықпал ету құралының салмағы жайында. ЕО-тан бөлінетін қаржы көлемдері қаншалықты жеткілікті дейтін болсақ, ол аймақтағы Қытай, Ресей сияқты басқа акторлармен салыстырғанда, әрине, айтарлықтай болмайды. Оның үстіне, мақсатты жүзеге асыруды ЕО нақты

қолға алғысы келсе, онда қаржы көлемін қайта қарастыруы қажет, және басымдықтарды соған сәйкестендіруі қажет.

Үшінші қозғалатын мәселе, ол – еуропалық стратегияда белгіленген міндеттердің орындалуы жайында. Мәселенің түйіні расымен де аймақтағы интеграцияға түрткі салу ма және соны талап ету арқылы демократиялық және құқықтық жүйені қалыптастыру көзделеді ме? Осы талаптар мен шарттардың орындалуына экономикалық қатынастарды дамыту қаншалықты тәуелді болып саналады. Адам құқықтары тақырыбындағы саяси диалог расымен де осы мақсаттардың орындалуына бағытталған ба? Осы ретте ойға келетін нәрсе, ол – неміс және еуропалық мақсат-міндеттердің дәл осылай қойылуының өзі аймақаралық қатынастарды ауырлатып жіберіп отырған жоқ па деген кері сауал.

Қазіргі әлемдік құрылымда көптеген елдер бір жағынан әлі де болса диктаторлық немесе жартылай диктаторлық режиммен меңгерілуде. ЕО-тың өзі ғаламдану үрдісі кеңінен ширатылған мерзімде сыртқы серіктестеріне көбірек тәуелді болуда. Сондықтан да, қазіргі кезде ОА аймағымен қатынасында Германия мен ЕО өздерінің стратегиясында белгілеген демократиялық құндылықтарды аймақта қалыптастыру мүдделерімен заңды түрдегі энергетикалық ресурстар және нарықтар ашу мүдделерімен үйлеспейтін дилеммаға тап болып отыр.

Осы орайда, соңғы кездегі неміс бастамаларынан туындаған саяси диалог жүргізу әдісі тиімді әдістердің бірі болатындығын мойындау керек. Себебі, жан-жақты қоғам деңгейлерінде, секторалды топтар шеңберіндегі диалог жүргізу арқылы ортақ мүдделерді түйістіруге мүмкіндік туады, өйткені ортақ даму мүдделері есебінде екіжақты идеялар мен ұсыныстар тыңдалады.

Германияның Орталық Азиядағы сыртқы саясатын талдауда ескеретін жайт, ол - ЕҚЫҰ құрылымдарының аймақта тиімді жұмыс істей алуы. Өйткені, бұл қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы аймақтағы өзінің нақты мақсаттарын батыл шешуге тырысуда, сол жолда біршама кедергілерден кейін екіжақты мүдделерді кіріктіру тетіктерін таба алды.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі

1. Rede zur politischen Situation in Zentralasien von H.Haibach
2. Erler G., Erfahrung und Interesse. Das EU-Engagement in Zentralasien. /Osteuropa. Sonderausgabe „Machtmosaik Zentralasien: Traditionen, Restriktionen, Aspirationen“ (8,9) 2007
3. Современный Казахстан: стратегия успеха /ИМЭП, Алматы 2008, 288 - с., глава – III/
4. «Доктрина интеграции» пәні бойынша лекция материалдарынан.
5. Геро, У., Германо-французский тандем, Internationale Politik 2002-1, стр. 38
6. Beiküfner J., Berater des Sonderbeauftragten der Europäischen Union für Zentralasien, „Brücke zwischen China und Europa. Zentralasiens Bedeutung für die EU“, Tagungsdokumentation von Bundeszentrale für politische Bildung, Bensberger Gespräche 28-30 Januar 2008 in Bensberg
7. BMZ – Zentralasien-Konzept vom 18.12.2001, Bonn: Bundesministerium für wirtschaftliche Zusammenarbeit und Entwicklung, 2001, S-7
8. Zentralasienkonzept der Bundesregierung vom 18. März 2002, Berlin 2002
9. Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, von 23.05.1949
10. Strategy Paper 2002–2006 & Indicative Programme 2002–2004 for Central Asia, Brussels, 10 October, 2002
11. Zukunftsregion Kaspisches Meer, Positionspapier der SPD-Bundestagsfraktion, Bonn 1998
12. Warkotsch A., Die Zentralasienpolitik der Europäischen Union: Interessen, Strukturen und Reformoptionen Frankfurt am Main, 2006. - XVII, 253 S.
13. Rat der Europäischen Union: „Die EU und Zentralasien: Strategie für eine neue Partnerschaft“, Dokument 10113/07, [www.auswaertiges-amt.de Zentralasien-strategie-Text-D.pdf](http://www.auswaertiges-amt.de/Zentralasien-strategie-Text-D.pdf)
14. Выступление штатс-министра иностранных дел Германии Г.Эрлера на международной конференции „Das Image Kasachstans: Bekenntnisse und Erkenntnisse“ /из личной видеозаписи автора, 24.11.2008 г. Берлин/

***

Данная статья посвящена определению роли центрально-азиатского региона во внешней политике ФРГ. В работе показана эволюция поэтапного развития немецкой и европейской политики в отношении Центральной Азии, вместе с тем рассмотрены и некоторые проблемы.

***

This article is dedicated to the specification of the Central Asian region's role in the foreign policy of German Federal Republic. The article describes evolution of stage by stage development of german and european policy regarding to the Central Asia, as well as other certain problems.

Айтмухамбетов А.А.

доцент, кандидат исторических наук,
КГУ им. А.Байтурсынова.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКИХ ВОЕННЫХ В XIX – нач. XX в.в.

Административно-управленческие реформы способствовали изменению социальной структуры казахов. Казахская аристократия являлась основой формирования группы служащих и интеллигенции. На территории степных областей во второй половине XIX в. сохранялась доминанта султанских фамилий, члены которых были связаны узами кровного родства и семейной взаимопомощи. В последующем в процессе имущественного разорения султаны, прежде всего, стремились к сохранению былой статусности посредством слияния с государственной властью. В северо-западных областях выделяется несколько аристократических кланов, ориентированных на инновационные восприятия и дальнейшее инкорпорирование с новой структурой управления.

Значимость фамилий Сейдалиных, Джантуриных, Темировых, Нуралихановых, Валихановых, Аблайхановых, Таукиных, Бабаджановых, Каратаевых, Султангазиных и ряда других активно поддерживалась их представителями из поколения в поколение. Традиции их лидирующего влияния закладывались с периода нач. XIX в. Политическая ориентация указанных династий четко проявилась в данный хронологический период. По сути, поляризация общественного мнения балансировала между признанием имперского господства с реальной утерей былой государственности или отрицанием момента включения при полной мобилизации имеющихся средств для защиты интересов.

Метода толерантно-терпимого отношения к продвижению европейски-централизованных форм управления базировалась на возможно быстром усвоении казахскими интеллектуалами всех составляющих потенциала империи. Алгоритм действий этой группы султанов носил схематичный характер, который конструировался с учетом складывавшихся обстоятельств.

Политическое будущее этих кланов во многом зависело от максимальной затраты энергии их представителей на начальной стадии развития, изобилующей неизвестностью и непредвиденными сложностями.

В первой пол. XIX в. отпрыски обозначенных фамилий составили костяк казахского кадетства военных корпусов.

На начальной стадии своего развития юные кадеты сталкивались с трудностями, осложнявшими их процесс обучения. По источникам ряд казахских учащихся не закончили военные училища по причине заболевания. В динамике пополнения контингента казахских учеников явно прослеживается династийный характер и поколенческая преемственность участия ведущих султанских фамилий. Представители этих семейств изначально были ориентированы на высокую результативность труда с целью достижения высоких показателей собственного совершенства.

В нач. 30-х гг. XIX в. директор Оренбургского кадетского корпуса К.Д.Артюхов проэкзаменовал 36 воспитанников верхнего класса. Из них только 8 показали хорошие результаты. Большинство продемонстрировали некачественные знания. По мнению директора, основной причиной слабого показателя являлось совместное обучение русских и представителей восточных национальностей. (Оренбуржье // История Неплюевского корпуса очень любопытна, №151(939), 30 августа, 1995г.). В процессе обсуждения учебной программы училища чиновниками высказывались соображения о нецелесообразности обучения европейцев восточным языкам, а азиатов – европейским. Существенной причиной адаптации казахских учащихся к местным городским условиям являлось посредственное знание русского языка в сравнении с их русскими однокашниками. Анализ качества успеваемости казахских гимназистов и семинаристов показывает их значительную подготовку по русскому и иностранным языкам в выпускных классах. Очевидно, данная тенденция характеризовала качество подготовки казахских кадетов, которые на начальном уровне ставили перед собой задачу преодоления проблемы языкового дискомфорта.

Впоследствии из казахских офицеров в научной сфере заявили о себе Ч.Валиханов, М.Таукин, М-С.Бабаджанов,

Г-Б.Валиханов, братья Сейдалины во многом благодаря познаниям европейских и восточных языков.

Судьба большинства казахских кадетов до сих пор малоисследованна и ждет своего изучения. Определенная часть кадетов сделали хорошую карьеру, состоявшись на военной и гражданской службе. Показательным примером военной эпохи казахского офицерства являются биографические сюжеты жизнедеятельности Ч.Валиханова, Г-Б.Валиханова, А.Сейдалина и ряда других. Их успешное участие в военных походах обуславливалось качественной степенью военной подготовки оконченных ими училищ.

Помимо заявленных выше казахских военных следует отметить группу казахских кадетов, служивших в военных подразделениях. Джангиров Искандер Батыршин начинал военную карьеру прапорщиком Оренбургского линейного первого батальона. (Справочная книжка Оренбургской губернии на 1870г., с.83). В этой же войсковой части служил прапорщик султан Мухаммед Бекджанов. (Справочная книжка Оренбургской губернии на 1870г., с.84).

Среди тюркских военных, служивших в императорской армии известен некий Мигдат-Шаши-Мухамет-оглы султан Аблайханов. (Адрес-календарь и справочная книжка Оренбургской губернии на 1903г., Оренбург 1903г., с.48). Он числился офицером Белебинского резервного батальона. Династия Аблайхановых доминировала в значительной части Казахстана и ее представители фигурировали в управленческом звене империи. Национальное происхождение указанного выше Аблайханова в источниках не фиксируется. Фамилия Аблайхановых в большей степени была известна в казахском обществе. Вероятно, соответствующий офицер имел какое-то причастие к данному клану.

Некоторые представители казахского кадетства предпринимали попытки к службе в действующей армии. В частности сын выпускника Оренбургского корпуса Мухаммеда Джантурина Гумар Джантурин обращался с просьбой откомандирования его в действующие войска. Ранее он обучался в кадетском корпусе, но в возрасте 16 лет оставил учебу по состоянию здоровья. (ГАОРО.Ф.16.Оп.12.Д.753.л.л.23,24).

Большинство кадетов не принимали участия в военно-полевой службе. Ареал службы казахских офицеров ограничивался Степными областями и близлежащей зоной Сибири и Поволжья. Потенциальные возможности этих военных эффективно применялись в административной сфере.

Казахские офицеры в перспективе оказались задействованными на гражданском поприще. Бесспорно, европейски подготовленные султаны составляли конкуренцию местным феодалам. Спектр деятельности офицеров, начинавших карьеру в звании ротмистров и поручиков, оказался разнообразным. Первоначально в их компетенцию входила доставка корреспонденции, сопровождение грузов, посредническая миссия с казахскими родами и приграничным среднеазиатским населением.

Лишь единицы офицеров продолжали свою службу за пределами родовой территории. Именно эти военные сделали прекрасную карьеру, впоследствии протежируя казахское студенчество Москвы и Санкт-Петербурга. Большинство кадетских офицеров продолжали действовать на привычной территории доминанты своих фамилий. Эти служащие придерживались принципа сохранения территориального сознания на уровне родового поместья. В научной литературе и архивах не встречаются сведения о тесной взаимосвязи и дружеских или деловых контактах категории казахских военных, которые, безусловно, были информированы подробно о каждом из них. По существу, просвещенные военные являлись носителями локально-территориальных интересов населения на уровне волости и уездов. Пожалуй, в этой среде администраторов наблюдались единичные случаи их перемещения между областями. Примечательно, что Ч. Валиханов и Г.-Б. Валиханов на пике своей славы и популярности состоялись как успешные офицеры и общественные деятели в столичном центре империи – Санкт-Петербурге. Причем эти офицеры не вернулись на историческую родину, успешно ангажируя себя в привычном им ином социоэтническом окружении. Научные перспективы Ч.Валиханова явно обозначались в центральной части империи. Пожалуй круг интересов и знакомств столичных казахских интеллигентов был достаточно обширен.

В научных источниках не встречаются сведения о проживании казахских офицеров в административных городах Сибири и Приуральско-поволжского региона. Имперская кадровая политика акцентировала участие офицеров в зоне концентрации казахского населения.

В XIX в. в силу политической ситуации, сложившейся в Казахстане, национальные и русские чиновники в основном имели военные звания. Статусность казахских кадетов поддерживалась занимаемыми ими должностями. Значительную популярность в Тургайской области приобрёл Тлеумухаммед Сейдалин. Карьерный рост поручика Т.Сейдалина начинался со старшего помощника уездного начальника Николаевского уезда. Характерно, что его брат Альмухаммед Сейдалин, будучи майором, выполнял обязанности письмоводителя при уездном управлении. В этот период А.Сейдалин состоял в должности уездного судьи. Дефицит национальных служащих продолжал сохраняться на всех уровнях чиновничьей вертикали.

Как правило, согласно положению, обязанности уездного начальника выполняли назначаемые правительством русские офицеры. В 70-е гг. XIX в. подполковник султан Джигангеров действовал в качестве помощника Тургайского уездного начальника. Таким образом, обладая высокими офицерскими званиями казахские военные администраторы ограничивались уровнем уездной администрации.

В категории казахских служащих действовали чиновники, не имевшие кадетского образования. Соответствующие чиновники в силу занимаемой должности имели казачьи военные звания. Функциональные обязанности помощников уездных начальников северо-западного Казахстана фактически были идентичны, при этом военные звания офицеров-султанов варьировались. Так, в должности младшего помощника уездного начальника Внутренней Орды состоял есаул султан Арунгазыев, а в должности младшего помощника уездного начальника Николаевского уезда находился Бермухаммед Куламбаев (Справочная книжка Оренбургской губернии на 1870 г., с.96). Характерно, что производственная деятельность султана Арунгазыева проходила в Илецком уезде, где он работал младшим помощником. (Справочная книжка Оренбургской губернии на 1870 г., с.96.).

В Западном Казахстане концентрировалось Уральское и Оренбургское казачество. В иерархии управления преобладала военизированная модель отношений.

Казахский административный корпус на протяжении значительного времени состоял из чиновников с военными званиями. Управляющий Восточной части Орды Мухаммед Джантурин имел звание сотника (ГАОРО. Ф.16. Оп.12. Д.753. л.л.23,24).

В областном правлении действовали войсковой старшина султан Сеидхан Джантурин, зауряд-хорунжий Миргалий Бахтияров, зауряд-хорунжий Тохтамыс Косваков. (Справочная книжка Оренбургской губернии на 1868г., Оренбург, 1868г., с.50).

В 60-е гг. XIX в. успешно складывалась карьера в Тургайской области выпускника Оренбургского кадетского корпуса Искандера Бабина, начинавшего в звании сотника. (ГАОРО. Ф.6.О п.10. Д.7764. л.3). В 1874г. он высылается из Тургайской области за возбуждение казахов против местного управления.

На казахских офицеров возлагались юридические функции. Поручик Шагигали Шагигарданович Сыртланов выполнял обязанности мирового посредника II участка Оренбургского уезда. (Справочная книжка Оренбургской губернии на 1870г.).

Обязанности младшего помощника начальника Уральского уезда возлагались на хорунжего Чулака Айбасова.

В первой четверти II пол. XIX в. корпус казахских переводчиков формировался также служащими с военными званиями. В частности переводчиком при Оренбургской канцелярской палате работал есаул Ельмухамед Ахмедович Куватов. (Справочная книжка Оренбургской губернии на 1867 г. Оренбург 1868, с.29).

Аналогичные функции при Уральском укреплении выполнял зауряд-хорунжий Шагимурат Кулумбеков (Справочная книжка Оренбургской губернии на 1870 г., с.98). На рубеже XIX – XX в.в. и в последующий период переводчики в значительной массе не имели военных званий и котиrowались по другим критериям чиновничьего ранжирования. При этом незначительная часть переводчиков сохраняла военные звания. Так, в штате переводчиков областного правления Уральской области состоял

есаул Худей Исаков. (Адрес-календарь и справочная книжка Оренбургской губернии на 1915 г., Оренбург, 1915 г.).

Патронально-вассальные и родо-клановые отношения казахского социума обуславливали алгоритм действия аристократии. Во II пол. XIX в. казахские султаны и их светско–образованные потомки административно функционировали в локальных участках родовой территории без миграционных перемещений. Впоследствии фиксируются единичные случаи служебного командирования султанов-администраторов за пределы изначальной территории проживания. Казахские военные оказались востребованными в деятельности административно-управленческих учреждений в XIX – нач. XX в.в.

* * *

Қазақ әскерилері өлке аумағында әкімшілік-басқару жаңашылықтардың жүзеге асырудың ракурсында сұраныста болды. Басқарудың әскери әкімшілік моделі қазақ әскери корпустарының барлығын белгіледі.

* * *

Kazakh military happened to be necessative because of the administrative-managing innovations at this territory. The presence of kazakh military campuses defined the military-administrative model of management.

ӘОЖ 351.85

Ахмет А.

тарих ғылымдарының кандидаты

Х.Досмұхамедов атындағы

Атырау мемлекеттік университетінің доценті

ОМБЫДАН ЖЕТКЕН МҰРАҒАТ ҚАЗЫНАСЫ

Мұрағаттардағы жинақталған қорларда төл тарихымызға қатысты баға жетпес мол мұралар сақталған. Сондықтан да ел аумағындағы мемлекеттік мұрағаттарға зор жауапкершілікпен қарау бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында мұрағат істеріне байланысты қиыншылықтар орын алды. Мұрағат қорларындағы сақталған

тарихи құжаттардың маңызы ерекше болды. Біріншіден, сақталған құжаттар бойынша елдің өткен тарихы жазылса, екіншіден, елдің экономикасына қатысты жер-су, жер бедері, қазба байлықтар туралы карталар, жазбалар т.б. арқылы елеулі ықпал етті. Мұрағат ісінде Қазақ үкіметінің атқарған қыруар ісінің бірін сараласақ, 1929 жылғы РСФСР-дің Сібір өлкесі мұрағат бюросы арасындағы Омбы мұрағатындағы сақталған Қазақ елінің тарихына тікелей қатысты тарихи құжаттарды бөлісу мәселесінде туындаған даулы мәселелерді шешуде табандылық көрсетті. Осыған байланысты РСФСР Мұрағат Басқармасының ұсынысымен Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің бұл мәселеге байланысты комиссия құру туралы шешімі шықты. 1929 жылдың 19 қыркүйегінде Омбы қаласында комиссия отырысы өткізілді. Комиссия құрамына РСФСР Орталық Мұрағат Басқармасынан төраға ретінде Н. А. Лапин (куәлік №ЛЗ/352), Сібір өлкелік Мұрағат бюросынан А.А.Черных (куәлік №1425), Қазақстан Орталық мұрағатынан Н.Я.Болотников (куәлік №188) және РСФСР Орталық Мұрағат Басқармасы тарапынан сарапшы, аға мұрағатшы, кеңесші Я.Н.Жданович енді [1, 1 п.]. Құрылған комиссияның басты міндеті Сібір өлкелік мұрағаты мен Қазақстан Орталық мұрағаты арасындағы Омбы мұрағатында Қазақ елінің тарихына қатысты қорларда сақталған тарихи құжаттарды бөлу болып табылды. Комиссия отырысы барысында Қазақстан тарапынан Н.Я.Болотников елдің мұрағат қорына төмендегідей қорлардың қайтарылуын жария етті:

- 1) Омбы облысы басқармасы қоры (1822-1838жж);
- 2) Шекара басқармасы қоры (1838-1854жж);
- 3) Сібір қырғыздарының (қазақтар А.А.) облыстық басқармасы қоры (1854- 1868жж);
- 4) Батыс Сібір басқармасы қоры (1799-1882жж);
- 5) Дала генерал-губернаторлығының қоры (1882-1917жж);
- 6) Ақмола облысындағы мекемелер (Ақмола губернаторы кеңсесі және облыстық кеңсе) қоры;
- 7) Ақмола облыстық басқармасына қарасты мекемелер қоры [1,2п.].

Сібір өлкелік мұрағат бюросы тарапынан А.А.Черных Сібір мұрағатына 83 мұрағат ісінің қайтарылуын, яғни Омбы округтік мұрағат бюросының Ақмола губерниялық мұрағатына уақытша пайдалануға берілген Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының материалдары және Дала генерал-губернаторының құпия

бөлімінің 113 ісі, Алтай таулы округінің істерінің қайтарылуын жариялады. Мұрағат істерін бөлісу мәселесі туралы комиссия отырысы 22 қыркүйекке дейін созылды. Комиссия отырысының №4 хаттамасынан байқайтынымыз екі тараптың да өкілдері мұрағаттағы қорлардың маңызын жете түсінген [1,21п.]. Екі тараптың өкілдерінің қатысуымен сарапшы Я.Н.Жданович әрбір істі жеке-жеке таныстырып, комиссия мүшелерінің жеке пікірлерін біліп отырды. Мұрағат істерін бөлуде Қазақстан жағынан өкіл болып қатынасқан Қазақстан Орталық мұрағаттың меңгерушісі Н.Я.Болотниковтың еңбегін атап өтуге болады. Ол мұрағатшы ретінде істердің маңыздылығын жете түсініп, әрбір іске байланысты қатаң принцип ұстанғанымен ерекшеленеді. Атап көрсетер болсақ, Омбы облысы басқармасы ісі, Шекара басқармасы ісі, Сібір қазақтарын басқару ісі, Ақмола облыстық басқармасы ісі және Дала генерал-губернаторы істері қызу айтыс-тартыс тудырды.

Осыған байланысты Сібір өлкелік мұрағат бюросының өкілі А.А. Черных бұл істердің көпшілігі орыс үкіметінің жалпы саяси істеріне қатысты екендігін дәлелдеп-ақ бақты.

Дегенмен де, Н.Я.Болотников бұл мұрағат қорының Қазақстан тарихына қатысты жақтарын комиссияға жан-жақты дәлелдеп бере білді.

Ақмола облысының басқармасы қоры 1869-1917 жылдар аралығындағы жинақталған құжаттармен тарихымызға қатысты материалдардың көпшілігімен ерекшеленген қор болып табылады.

А.А. Черных бұл қорды Қазақстан мұрағат қорына беруге өзінің қарсылығын былайша білдіреді: көрсетілген жылдары Омбы уезінің өнеркәсібі өсіп, тұрғындар санының артуы бұл қордың ұлттық қордан гөрі жалпы қорды құрайтындығын айта келіп және Омбы уездік басқармасы қорының жоқтығын алға тартып, Омбы мұрағатында сақтауды көлденең тартады[1, 5п.].

Комиссия мүшелері бірауыздан аталған қордың Қазақстанға тиесілі екендігін мәлімдегенмен, қордың сақталу орны туралы сұрақ көтерілген тұста Н.Я. Болотников қордың Алматыда сақталуын табанды түрде талап етеді.

Комиссия бұл сұрақты күн тәртібінде ашық қалдырып, мұрағат материалдарымен жан-жақты танысқан соң қордың сақталу орнын анықтауды кейінге қалдырды.

Дала генерал-губернаторы (1882-1917 жж.) қоры да қызу пікірталас тудырды. Сарапшы, аға мұрағатшы Я.Н.Жданович Қазақ АКСР-ның құрамына Ақмола, Семей облыстарының және Торғай облысының территориясы түгелімен, Жетісу облысы яғни, Дала генерал-губернаторына бағынышты 24 уездің 21 уезі Қазақ АКСР-і құрамына берілгенін Бүкілодақтық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 20 тамыз 1920 жылғы қаулысын атап көрсетіп, Қазақстан тарапына беру туралы пікірін ашық білдіреді[1,8,9 пп].

Комиссия мәселені дауысқа салған кезде 1 дауыс қарсы болып, қор Қазақстанға беріледі.

Ал, қордың саяси бағыттағы бөлігі туралы мәселе РСФСР Орталық Мұрағат Басқармасы коллегиясында шешуге қалдырылды.

Комиссияның 21 қыркүйектегі отырысында күн тәртібіне шығарылған Ақмола облысының басқармасы қорының Омбы қаласында 2 жылға сақталуына Н.Я.Болотников қарсы болмайтындығын мәлімдегенмен, А.А. Черных 3 жылға, ал, Омбы өлкелік мұрағат бюросының өкілі Ф.Виноградов 5 жылға қалдыруды сұрап, себебін төмендегіше дәлелдейді: Кеңес елі аумағында халықшарушылығының 5 жылға жоспарланғанын алға тартады [1,12 п].

Сарапшы Я.Н.Жданович қорды Омбы қаласында 5 жылға қалдыруға қарсылығын білдіре отырып, бұл қордың Петропавлск және де қазақ даласындағы басқа қалаларға да аса қажет екендігін туралы өз пікірін білдіреді.

Н.Я. Болотников өз пікірінде қалғанымен, комиссия қорды 3 жылға Омбыда қалдыруға және мерзімі біткен уақытта Қазақстан Орталық Мұрағатына беру туралы шешім қабылдады. Омбы облысының қоры да Қазақстанға өтті.

Ақмола облысы және Омбы округтік қорлары негізінен Қазақстан орталық мұрағаты қорына берілуге тиісті болғанымен, саяси процестерге қатысты істер болғандықтан, қордың сақталуы орнын шешу мәселесі РСФСР Орталық Мұрағат Басқармасы коллегиясында шешу туралы қаулы қабылдады[1,14п].

Ақмола бекініс ауданы қорын комиссия төрағасы Н.А.Лапин Орталық Мұрағаттық Басқармасына жіберу жөнінде мәлімдей отырып, қордың азамат соғысы жылдарында жинақталғанын және Қызыл Армияның іс-қимылдарына қатысты екендігіне

байланысты комиссия мүшелерінің келісімімен РСФСР Орталық Мұрағатына жіберуге шешім қабылдады[1,15п].

Ақмола облыстық жер басқармасы қоры Қазақстан тарапына берілді.

Ақмола және Семей облыстық мемлекеттік жер мүлік басқармасы қоры Тобыл губерниясы (Батыс Сібір) мемлекеттік жер мүлік басқармасы қорымен араласып, тәртіпке келтірілмегендіктен, бұл мәселе бойынша комиссия Омбы округтік мұрағат бюросына Ақмола, Семей облыстарына қатысты қорлардағы материалдарды анықтап, Қазақстан Орталық Мұрағатына беру туралы қаулы қабылдады[1,16п].

Ақмола ауданы қоныс аудару қозғалысы (1908-1916жж., 1917-1919 жж.) қоры туралы комиссия алдында Н.Я. Болотников аталған қордың тікелей Қазақстанға қатысты екендігі, қоныс аудару қазақ елінің территориясында болғандығын жария етті. А.А. Черных қордың Омбы мұрағатында қалдырылуын сұрай отырып, қоныс аудару туралы Сібір өлкесінде ешқандай қордың жоқтығын айтады. Төраға Н.А. Лапин қорда сақталған істердегі материалдарды оқи отырып, қоныс аудару яғни жерге орналастыру, көмек ақша беру, суды берумен тікелей генерал-губернатордың айналысқанын және ұсақ мәселелерге дейін жергілікті әкімшілік шешпей генерал-губернатордың жеке өзі шешкендігін мысалға келтіре отырып, қорды Омбы қаласында қалдыруды жөн деп тапты[1,17п.]

Сонымен, 1929 жылдың 19-22 қыркүйек күндері аралығында өткен комиссияның қаулысымен Қазақстанға қатысты төмендегідей мұрағат қорлары Қазақстан Орталық Мұрағат қорына өткізілді.

1. Шекара бастығы басқармасы қоры (1838-1854 ж.ж.);
  2. Сібір қырғыздары (қазақтары А.А:) облысының басқармасы қоры (1854-1868 ж.ж.);
  3. Ақмола облысының басқармасы қоры (1869-1917 ж.ж.);
  4. Дала генерал-губернаторлығы қоры (1882-1917 ж.ж.);
  5. Дала өлкесінде Құрылтай жиналысына сайлау өткізу туралы қоры;
  6. Омбы облысы басқармасы қоры (1822-1838 ж.ж.);
  7. Ақмола облысы және Омбы округтік Сотының қоры;
  8. Ақмола облысы жер басқармасы қоры.
- Сібір өлкесі Омбы мұрағаты қорына

1) Шекара комитеті №368 қоры (1740-1799 ж.ж.) Бір атап өтерлік жағдай, бұл қорда қазақ елінің тарихына қатысты құжаттар баршылық болатын. Бірақ Н.Я. Болотников қорда қазақтарға қатысты тұтас құжаттар жоқ деп мәлімдеген;

2) Батыс Сібір Бас басқармасы қоры (1899-1917ж.ж.);

3) Омбы сот палатасы қоры (1899-1917 ж.ж.);

4) Омбы қазыналық палатасы қоры;

5) Ақмола ауданы қоныс аудару қозғалысы (1908-1916 ж.ж., 1917-1919 ж.ж.) қоры;

РСФСР Орталық Мұрағат қорына:

1) Құрылтай жиналысына Семей округі бойынша сайлау комиссиясы қоры;

2) Ақмола бекініс ауданының қоры.

Омбыдан Қазақстанға берілетін мұрағат қорлары туралы кезінде «Советские степи» газетінің 1930 жылғы 2 ақпанда мақала жарияланды. Газет сілтемесінде Қазақстанға 7-8 вагон мұрағат материалдары жеткізілуі тиіс және Омбыдан жеткізілетін құжаттар солтүстік пен оңтүстік бағытта жүргізіліп жатқан Түркістан-Сібір жолы түйіскен уақытта жүзеге асатынын хабарлайды[2,1п].

1931 жылы көрнекті қоғам, мемлекет қайраткері С.Ж.Асфендияров Қазақ АКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы О.Исаевқа жазған хатында Омбы мұрағаты қорларындағы материалдардың 2 жыл бойы әлі келмегені туралы дабыл қағады, сонымен қатар Ташкент, Астрахань мұрағаттарындағы қорлардағы Қазақстан тарихына қатысты істердің де қайтарылуы да кешігуде екендігін қатерге берген. [3, 2674 іс, 50п].

Мұрағат қорларын Қазақстанға беру мәселесі 1940 жылға дейін созылғанын мұрағат құжаттары нақтылай түседі.

1940 жылдың 11 қыркүйегінде Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы Н.Оңдасыновқа Қазақ ССР Ішкі Істер Халық Комиссарының көмекшісі, қауіпсіздік комитетінің аға лейтенанты Кононов Омбыдан келген 3 вагон мұрағат құжаттарының буылып- түйіліп жатқандығын, күзге қарай бүлінуі мүмкіндігі бар екендігін ескертіп, құжаттарды сақтайтын 2 қатарлы қойма үйі берілгені және 30 мың рубль қаражат бөлінгенімен, құрылыс материалдарының жетіспейтіндігі туралы мәлімдейді.[4, 82 п].

1946 жылы Ф.Н. Киреев және Н.П. Зининнің құрастыруымен жарыққа шыққан «Центральный государственный исторический архив Казахский ССР» атты жөнсілтерде (путеводитель А.А.) Омбы облыстық мұрағаты қорынан 43.000 бірлік істің жеткізілгені жөнінде мәлімет бар. Құрастырушылар 1940 жылы негізінен Қазақстан мұрағаты жан-жақтағы мұрағат құжаттарымен шоғырланып болды, -деп тұжырым жасайды[5,4п].

Біздіңше, сол уақытта да Қазақстанға тиесілі мұрағат қорлары Орынбор, Ленинград, Москва, Астрахань, Ташкент, Саратов, т.б. қалалардағы мұрағаттарда молынан еді.

Бұл бұлтартпас фактілер - бүгінгі таңда ерекше тоқталып өтуге болатын жеке мәселе ретінде қарастыруға болатын тақырып.

Омбы мұрағатында сақталған құнды тарихи құжаттарды комиссия отырысында Қазақстанға қайтарылуына күш салған Н.Я. Болотников жөнінде бірер сөз.

Николай Яковлевич Болотников 1927-1934 жылдар аралығында Қазақ АКСР Орталық өлкелік мұрағатының меңгерушісі қызметін атқарды.

Н.Я. Болотников мұрағат қызметіне адал қараған, принципшіл, талапшыл, жұмысты ұйымдастыра білетін қызметкер ретінде өзін көрсете білді. Ол Омбыдан қайтарылатын қорларға байланысты қатаң принцип ұстануымен ерекшеленді, Қазақстанға қатысты құжаттарға ерекше мән бере отырып, комиссия мүшелерін қызу пікірталаста өз көзқарасына сендіре білді. Өкінішке орай, кейін мұрағат меңгерушісі Өлкелік партия ұйымының жетекшісі Ф.И.Голощекин тарапынан заңсыз жұмыстан босатылды. Сол қиыншылығы мол жылдарда мұрағат қызметкерлерінің ерен еңбектерінің нәтижесінде еліміздің мұрағат қоры құнды құжаттармен толықтырылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ресей Федерациясы Мемлекеттік мұрағаты (РФ ММ) 5325 қор, 9 тізбе, 2019 іс.
2. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚР ОММ) 544 қор, 1 тізбе, 177 іс.
3. РФ ММ 2674 іс.
4. ҚР ОММ 1137 қор, 1 тізбе, 1030 іс.
5. Ц.Г.И. Арх.Каз.ССР. Путеводитель. Алма-Ата, 1946.

* * *

В 1929 году была создана комиссия в связи с выделением архивных фондов, относящихся к истории Казахстана, из Омского областного архива. Основной целью созданной комиссии был возврат разных дел, которые должны принадлежать Казахстанскому Центральному Архиву. Статья посвящена этой проблеме.

* * *

In 1929 was created the commission with the distinguish of achive's fund referencing to the history of Kazakhstan from achive of Oस्क.

The aim of the creation the achive waz the return of the differents affairs which treats by Kazakhstan.

In the achive of Orenburge there were the documents of battle Sultan Caratai aganist the tras.

ӘОЖ 94(574):316,722

Э.Е. Альжанова

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент
А.Яссауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті

МӘДЕНИ ӨМІР – ХАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ (Шығыс Қазақстан өңірі негізінде)

Мәдениет бұл адам тіршілігінің кезінде қол жеткізген жетістіктері мен жіберіп алған қателері тұтастай бір ұрпақтың болашағынан көрініс табатын саласы деуге келеді. Сондықтан да қоғам өмірінде мәдениеттің сапалық мазмұны әрдайым басты болып есептеледі. Ал енді сандық көрсеткіштер шын мәніндегі халық мәдениетінің шынайы адамгершілік мазмұнын ешқашан да алмастыра алмайтыны тағы рас. Өкінішке орай, соғыстан кейінгі кезеңде мәдениет мекемелерінің сандық өсімі оның мазмұнын толығымен көлеңкеде қалдырды. Мәдениеттің нағыз халықтық мәні тұншығып, шынайы құндылықтар жасандыларымен алмастырылып, мәдениеттің стандартталу ағысы айқын бола түсті.

Сонда да болса, соғыстан кейінгі кезеңдегі Қазақстандағы мәдениеттің сандық көрсеткішінің өсуін қарастырып көрелік. Бұл жылдары республикада әлеуметтік-мәдени ахуалдың едәуір өсуі байқалды. Мәдени-ағарту мекемелері желісі үлкен екпінмен

дамып, жаңа кітапханалар, мұражайлар, театрлар ашылды. Республикада киноландыру жүйесінің дамуы тез қарқын алды. Жылдан-жылға мемлекеттің мәдениет пен білім беру саласына қаржы бөлу деңгейі де артты.

Мәселен, 1946-1950 жылдары халық ағарту, денсаулық сақтау салаларына, ғылым мен мәдениетке салынған қаржы көлемі 259,2 млн. сомды (рубльді) құрады. Ғылым Академиясының, полиграфиялық комбинат, баспа Үйі және т.б. ғимараттарын салу ойластырылған болатын [1].

1946-59 жылдары Шығыс Қазақстан және Семей облыстарында әлеуметтік-мәдени бағытты дамытуда бірқатар іс-шаралар жасалды. Нәтижесінде 1959 жылға қарай екі облыстағы көпшілік кітапханалар саны 707-ге жетіп, ондағы кітаптар 3192,8 мың данаға жетті. Қазақстандағы кітапханалардың жалпы саны 1959 жылға қарай, 1951 жылмен салыстырғанда 32 бірлікке артты. Солай бола тұра, 1956 жылы жалпы республикада және соның ішінде Шығыс Қазақстан өңірі бойынша кітапханалар желісінің қысқаруы байқалды. Бұл қысқарулар 1955-56 жылдарда жүргізілген майда кітапханаларды біріктіру және ірілендіру шараларынан туындады.

Барлық ведомстволардың кітапханаларын қоса есептегенде 6005-тің 707-сі Шығыс Қазақстан облысына тиесілі болды, демек, бұл жалпы республиканы кітапханалармен қамтамасыз ету көрсеткішімен салыстырғанда едәуір жоғары деген сөз.

Ал мәдениет министрлігінің кітапханаларына келер болсақ, олардың саны Шығыс Қазақстан бойынша 1955 жылы 170-ті құраса, соның 1-уі облыстық, 4-уі қалалық, 14 аудандық, 8 сауда орталықтық, 15 балалар және 108 ауылдық болды [2].

Семей қаласында 1946 жылы мәдениет министрлігі жүйесінің небәрі 5 және ведомстволардың 77 кітапханасы болды. Қай жерде де қалада кітапханалық қызмет көрсетуіне басты кедергі тудырғаны, кітап қорының біршама жұтаң болуы еді. Қаланың барша кітапханалары ішінен тек Гоголь атындағы бір ғана кітапханада 94361 дана жетімді қоры болса, қалғандарының әдебиеттерді таңдаудағы кітап қоры өте аз еді [3].

Тұтастай алғанда, кітапханалар жүйесінің оң көрсеткіштеріне қарамастан, олардың материалдық-техникалық базасы әлсіз, кітапханалық құрал-жабдықтары жетімсіз болатын. Кітапханалар жұмысындағы ең бір көңіл толмайтын тұсы олардың әдебиеттермен жарақталуы екені белгілі. Бұл ретте ең

алдымен, кітапханалардың идеологиялық және насихаттық сипаттағы әдебиеттермен толықтырылуы басты назарда болды, ал ғылыми және көркем әдебиеттермен қамтамасыз етілуі өте төмен еді.

Шығыс Қазақстан облысындағы тұрғындарды кітапханалық қызмет көрсетумен қамту және оның жағдайы, әсіресе ауылдық аймақтарда аса қанағаттанғысыз екендігі, тіпті сол кездегі мәдениет министрлігінің есептерінде де мойындалды. Мәселен мұрағат құжаттарына сүйенсек, онда былай деп атап көрсетілген: «Самара, Үлкен-Нарым, Предгорненск аудандық кітапханаларында бар-жоғы 500-600 ғана ауылдық оқырман бар» [4].

Өйткені, қарастырылып отырған кезеңде тұрғындарды кітапханалық қызметпен толығымен қамту мәселесі алға қойылғанын ескерер болсақ, онда келтірілген 500-600 ғана адам (ауданның ересек тұрғындарының оннан бір бөлігінен аспайтыны) саны бұл мәселеде жағдайдың қанағаттанарлықсыз екенін дәлелдейді. Облыста балаларға кітапханалық қызмет көрсету жұмыстары да қанағаттанғысыз дәрежеде ұйымдастырылды. Сондықтан да Шығыс Қазақстан облысындағы осындай жағдайды ескере отырып, 1960 жылы Өскеменнің қалалық №1 балалар кітапханасы негізінде облыстық балалар кітапханасын ашу жоспарланған болатын. Бұдан өзге, Өскеменде және Лениногорскіде екі ересектерге арналған кітапхана ашу жоспарланды. Тағы да аймақ тұрғындарының қажеттілігін ескере отырып, 1960 жылы Үлкен-Нарым, Предгорненскі, және Ұланды аудандарында үш аудандық балалар кітапханасын және Өскеменде, Лениногорскіде және Зырянскіде үш қалалық балалар кітапханасын ашу қарастырылды. 1946 жылға қарай Семей облысында да кітапхана желілері тұрғындар қажетін өтей алмай, тиісті деңгейде дамымады. Сонда да болса, облыс кітапханалары жұмыстарының алға басушылығын атап өткен жөн. Мәселен, 1955 жылдың бірінші жарты жылдығының өзінде-ақ Семейдің кітапханалар қоры 23 мың данаға, ал оқырмандар саны 3000 адамға артты. Осы аралықтарда қала кітапханалары тарапынан 125 кітап көрмесі, 58 фотоқұрастырулар, 72 оқырмандардың конференциясы ұйымдастырылды [5].

Негізінде қаладағы кітапханалардың қызметін ұйымдастыру жаман болмаса да, ауылдық жерлерде тұрғындардың кітапқа деген сұранысын жетімсіз дәрежеде ғана қанағаттандыра алды.

Сондықтан да 1960 жылы мәдениет министрлігі жүйесінің кітапханалар санын 204 дана бірлікке дейін арттыру көзделді. Тек

бір ғана 1959 жылдың өзінде жаңа 24 кітапхана іске қосылып, оның тек екеуі ғана Семейде орналасса, ал қалғандары ауылдық жерде ашылды [6].

Тұтастай алғанда, облыстағы кітапханалар жұмысын қанағаттанарлықсыз деп бағалауға болмас. Сондықтан да сол кездің объективті және субъективті себептері салдарларына қарамастан, кітапхана желісі қызметімен барынша көп тұрғындарды қамтуға деген оң ұмтылысын атап өткен жөн болар. Ең алдымен, аталған себептердің ішінен тұрғындардың біліктілік және мәдени деңгейінің төмендігі, әрі кітап қорлары сапасының, кітапханалық іс-шаралардың шектен тыс идея қуушылығын атап көрсетеміз. Әрине, барлық айтылған сын тек Шығыс Қазақстан облысы кітапханаларына ғана тән емес, сонымен қатар тұтастай республикадағы жағдайдың солай болғаны да сөзсіз.

Зерттеліп отырған кезеңдерде, оң жетістіктерге қол жеткізу Шығыс Қазақстанның басқа да мәдениет мекемелерінің дамуынан да байқалды. Аймақтағы мәдениет мекемелерінің желісі 1946-59 жылдары әр текті және аса тармақталған құрылымды болды. Тұтастай республика бойынша және Шығыс Қазақстан мен Семей облыстарында 1951 жыл кезеңінен, клуб мекемелерінің жалпы саны қысқарды, бұл көбінше Қазақстанның әкімгершілік құрылымының өзгеруі мен ауылдық жерлерде село санының қысқаруымен байланысты болды. Шығыс Қазақстан облысындағы клуб мекемелері саны 1951 жылғы 802-ден, 1959 жылы 734-ке дейін азайды. Бұл 1 кестеде көрініс тапқан [7].

1-Кесте. 1951-1959 жылдардағы Шығыс Қазақстан мен Семей облыстарындағы клубтық мекемелер саны

	1951		1956		1959	
	Клубтық мекемелер барлығы	Оның ішінде, ауылда	Клубтық мекемелер барлығы	Оның ішінде, ауылда	Клубтық мекемелер барлығы	Оның ішінде, ауылда
Қазақ ССР	6015	5569	5796	5420	4948	4570
Шығыс Қазақстан	473	455	435	385	419	365
Семей облысы	329	304	327	309	315	298

Жоғарыда келтірілген сандардан ұғынатынымыз, аталған кезеңдерде тұтастай республика бойынша клубтық мекемелер

саны 1445 бірлікке қысқарып, ал Шығыс Қазақстан облыстары бойынша қысқартулар аса үлкен мәнде болмаған, әрі бұл ауылдық жерлердегі мекемелерге аса зиянын келтіре қоймаған. Семей облысындағы клубтық желі мекемелері аз ғана, яғни тек 6 бірлікке қысқарса, ал бұл қысқартулар Шығыс Қазақстан облысында едәуір ірі болып, 90 бірлікті құрады.

Соған қарамастан, нақ осы ауылдық жерлердегі клубтық мекемелердің жұмысы барынша нәтижелі болды. Ең алдымен, Шығыс Қазақстан облысында ауыл тұрғындарына теңгермелі қызмет көрсететін, клубтық мекемелердің әртекті түрлері - стационарлық мәдениет үйлері, ауылдық клубтар, оқырман бұрыштары, қызыл мүйістер және жылжымалы автоклубтар қызмет етті.

Сонымен, 1955 жылға Семей облысындағы мәдениет министрлігі жүйесінің клубтық мекемелері 13 аудандық мәдениет үйінен, 55 ауылдық клубтан, 27 қызыл мүйістен, 96 оқырман бұрышынан, 2 зағиптар және керендер үшін қызыл бұрыштан құралды [8]. Сәйкесінше, тұрғындарға көрсетілетін мәдени қызметтің түрі де: концерттер, демалыс кеші, тақырыптық кештер, пікірлесулер, дәрістер секілді әртүрлі болды. Мәдениет үйлерінде көркемөнерпаздар үйірмелері жұмыс істеді, ауылдағы тұрғындарға қызмет көрсету үшін үнемі үгіт-насихат топтары және т.б. ұйымдастырылды.

Жемісті жұмыстың мысалы ретінде, Семей облысының Ұржардағы мәдениет үйінің қызметін келтіруге болады. Мәдениет үйінде бірнеше көркемөнерпаздар үйірмелері жұмыс жасап, солардың ішінде хор, драма, хореография және спорт ең танымалдары болды. Бұл үйірмелердің жұмысына 89 адам қатысты. Тек 1955 жылдың бірінші жарты жылдығының өзінде көркемөнерпаздар үйірмелерінің қатысуымен 20 концерт қойылып, жастардың 9 әр түрлі тақырыптағы кеші өткізіліп, 21 демалыс кеші, 46 би кеші ұйымдастырылып, 12 лекция оқылды [9].

Семей облысында мал шаруашылығындағыларға мәдени қызмет көрсету жақсы жолға қойылған болатын. Мысалға, 1955 жылдың 6 айында Семейдің мәдени басқармасы тарапынан, концерттік бригадadan, лектордан, жылжымалы кітапханадан, кітап дүкенінен тұратын 4 үгіт бригадасы ұйымдастырылған еді.

Олардың Абай, Ақсуат, Аягөз және Шұбартау ауданы малшыларына баруының нәтижесінде 85 концерт қойылып, 60 лекция оқылып, 2 мыңға тарта кітап берілді. Ал 1959 жылы облыстың ауыл тұрғындарына, ауыл шаруашылық жұмыстары кезінде 1500-ден аса концерт берген 220-дай үгіт бригадалары қызмет көрсетті [10].

Облыстың автоклубтары жүргізген жұмыстары туралы айтқанда, аягөздік директор Батырбековтың автоклуб қызметін ерекше атап өткеніміз орынды. Автоклубтің көрсететін қызметтерінің түрі әртекті болып, олар лекциялар, концерттер, киносеанстар ұйымдастырды. Автоклубтың мәдени-үгіт бригадасы тек 1959 жылдың өзінде 18 концерт берді. Бұдан да көп табыстарға қол жеткізген шалғайдағы мал шаруашылығы бөлімшесі өзіндік мәдени орталыққа айналған. Аягөз ауданының «Қоңыртау» көшпелі жайылым бөлімшесіндегі қызыл мүйістің жұмыстары болды. Малшылар өздеріне ыңғайлы уақыттың кезкелгенінде қызыл мүйіске барып танысуына болатын, республикалық және облыстық үнпарақтар үнемі жеткізіліп тұрды. Олар тап осында радио тыңдап, дойбы және домино ойнай алатын. Тіпті, қызыл мүйістің жанында өзінің шағын көркемөнерпаздар үйірмелері де қызмет етті [11].

50 жылдардың соңы республиканың мәдени мекемелері жүйесінің дамуында жаңа сапалық кезең болды. 1957 жылдары ауыл клубтары және мәдениет үйлері жанынан алғаш рет халық театры, халық университеттері, би ұжымдары, ұлт-аспаптар оркестрі және тіпті симфониялық оркестрлері пайда болды. Мәселен, Өскемендегі «Металлургтер» мәдениет сарайы жанындағы және Лениногорскідегі «Октябрдің Х жылдығы» атындағы клубта симфониялық оркестр, Өскемендегі «Металлургтер» мәдениет сарайы жанында және құрылысшылар мәдениет сарайы жанынан ән және ән-би ансамблінің, Шемонаиха ауданының Партсъезд атындағы колхоздың мәдениет сарайы жанынан, Верхнее-Березовской кенішіндегі «Горняк» клубы жанынан тағы басқа да ұлт аспаптар оркестрі, халық хоры және халық театрлары дәл осы кезеңде құрылды. «Металлургтер» мәдениет сарайы драмалық үйірмелеріне жұмысшы жанкүйерлері театры мәртебесі берілді. Үлкен табыстарға қол жеткізген,

Қаз ССР-нің еңбек сіңірген артисі Огнев жетекшілік ететін Лениногорскідегі жұмысшылардың жанкүйерлер театры болды. Театрдың репертуарында көрермендер сүйіспеншілігіне ие болған әлемдік және орыстың классикалық ондаған пьесалары орындалатын болды [12].

Клубтық мекемелер өз кезінде халыққа мәдени қызмет көрсетуде маңызды міндеттерді атқарды. Олар шалғайдағы ауыл үшін бірден-бір мәдениет ошағы және ауыл тұрғындары үшін бірден-бір ақпарат көзі болған олардың рөлі аса жоғары болды. Сол кездері сондай маңызды міндеттерді атқарып отырса да көптеген клубтық мекемелер жабдықталуы мен материалдық-техникалық жағынан өте нашар еді. Оның үстіне клуб қызметкерлерінің білім деңгейі мен даярлығы да барға қанағат етуге мәжбүр етті.

Әсіресе, мәдениет мекемелерінің арнайы жабдықталған ғимараттармен қамтамасыз етілуі де кей тұста көңіл көншітпеді. Сондықтан, 1956 жылы Семейде жеңіл өнеркәсіп жұмысшылары үшін 400 орындық көрермендер залы және секциялар мен үйірмелер үшін арнайы бөлмелері бар жаңа Мәдениет Сарайының ғимаратын салуға шешім жасалды [13].

Зерттеліп отырған кезеңдерде Шығыс Қазақстанды театрмен және мұражайлармен қамтамасыз етудегі жағдай күрделі болды. 1934 жылға дейін Шығыс Қазақстан және Семей облыстарында кәсіби театр тіпті болған жоқ.

Театр ерекше түрдегі функцияларды орындайды және аймақтың барша мәдени өмірінің біріктіруші орталығы болып табылатыны белгілі. Кеңес кезеңіндегі мәдени дамуды жоспарлауға сәйкес театрды тек облыстық ауқымдылығы бар қалаларда ашуға рұқсат етілетін. Ал, 1939 жылға дейін Өскеменнің аудандық деңгейдегі шағын қала болуы әрі облыстың басқа қалалары одан да тіпті кіші болғандығынан, оларда театр салу мәселесі кейінге шегеріле беретін. Тек Өскеменнің облыс орталығы мәртебесін алуына қарай кәсіби театр ашылды, ол да болса, облыстың қалалық тұрғындарының басым бөлігінің орыс жұрты екендігін ескеріп, тек орыс драмалық театры болды.

XIX ғасырдан бері аймақтың мәдени және әдеби орталығы болып келген Семейдің мәселесі бір бөлек еді. Онда өз ықпалын

барлық өңірге тигізген мәдениеттің кәсіби мекемелері тарихи қалыптасып және дамып отырды. Семейдегі мәдени өмір Шығыс Қазақстан облысының басқа қалаларына қарағанда барынша әр текті және белсенді болды.

1934 жылы Семейдегі жартылай кәсіби драмалық үйірменің негізінде Абай атындағы Семей облыстық қазақ театры ұйымдастырылды. Театр Ғ.Төребаевтың қойылымындағы І.Жансүгіровтың «Кек» спектакілімен ашылды. Соғыстан кейінгі жылдары театр үлкен көркем шығармашылық табыстарға қол жеткізді. Н.Хикметтің «Легенда о любви» («Махаббат туралы аңыз»), Б.Рахмановтың «Сердечные тайны» («Көңіл құпиялары»), Ә.Тәжібаевтың «Майра» спектакльдері ұжымның салмақты шығармашылық жемістері болатын. Кейіндеу, орыс труппасы ұйымдастырылған кезде, бірлескен облыстық театр болып қызмет ете бастады. Театр жұмысы едәуір жемісті жүрді, тек 1959 жылдың өзінде 587 қойылым қойылды, 160 мың көрерменге қызмет көрсетілді. Орыс ұжымы «Иван да Марья», «Блудный сын», «Звезда падучая», «Абай», «Любовь Яровая», т.б. қойылымдарды көрермендеріне ұсынды. Бүкіл Шығыс Қазақстан өңірінің мәдени өмірінің айтулы оқиғасына айналған «Абай» қойылымын көрермен де, сыншылар да аса қанағаттанушылық сезіммен қарсы алды. Қазақ ұжымы өз тарапынан «Жалғыз ағаш орман емес», «Түнгі сарын» және «Қаракөз» спектакльдерін сахнаға шығарды [14]. Бірақ, театр тар бөлмелерде жұмыс жасап, тіпті орыс және қазақ труппалары бір ғимарат астында орналасқан еді. Көрермен залының сыйымдылығы 100 орынды құрап, мұндай шектеулі орынға жергілікті театрқұмарларының спектакльге іліне алуы тіптен ауыр болатын. 1956 жылы театр үшін 1000 орындық жаңа ғимарат салу көзделді.

60 жылдары Шығыс Қазақстан облысында 4 мұражай қызмет етіп, тек бір 1962 жылдың өзінде оған келушілердің саны 80 мыңнан астам болды. Бірақ атап өтетін бір жағдай, мұражайлардың көбі өлкетанушылық сипатта болып, олардың көрмелік экспозициялары біртекті және стандартты болуымен көзге ұрып, мұнысы келушілердің қызығушылығын едәуір бәсеңдететін. Тұтас республикада, Шығыс Қазақстан және Семей облыстарында мұражайлар саны арта қоймады. Облыстарда

өздерінің экспозициясы мен бағыты жөнінен іс жүзінде типтік өлкелік мұражайлар жылдан жылға қызмет ете берді. 1950 жылдары Семейде 2 мұражай қызмет етсе, 1959 жылы да олардың саны өзгермеді [15].

Бұл ауылдық қарапайым мұражайлардың ішінен жағымды ерекшеленетіні Семейдегі Абай мұражайы болды. Абайдың әдеби-мемориалдық мұражайы, қазақ халқының ойшылы және ұлы ақынының өзі тұтынған заттардан құралған бай экспозициясымен ерекшеленіп, Семейдің мәдени өмірінен ойып орын алады.

Мұражай қызметінің қарқындылығын төмендегі келтірілген сандардан бағамдауға болады. Тек 1959 жылдың өзінде Абай мұражайына 9842 адам келіп, онда 106 экскурсия ұйымдастырылып, және 2 көрме көрсетіліп, 5 лекция оқылды. Мұражай коллекциясы Абай өмірі туралы материалдарымен, соның ішінде «Абайдың қайтыс болуы», «Абайдың ұрпақтары мен туған-туыстары», «Абайдың шежіресі», т.б. секілді құнды экспозициялармен толықты [16].

Зерттеліп отырған кезеңде Шығыс Қазақстан және Семей облыстарының барлық ірі елді мекендерінде почтаның радиоландырылуы мен телефондандырылуы жүзеге асырылған болатын. Мысалы, 1950 жылдары Семейде 1825 абонентке қызмет көрсететін 2 телефон станциясы қызмет етті [17]. 1959 жылы Семейдегі орталық телефон станциясы 500 нөмірге кеңейтілді. Қаланың Затонской және Сроstenской бөліктеріне 360 нөмір қою үшін қосымша подстанция салынды.

Бұлармен қоса, шығыстық поселкеге радио және телефон сымдары жүргізіліп, «Мирный» және «Комсомольский» поселкасы радиоландырылды. 1956 жылдан бастап жыл сайын радиотораптары желісінің абоненттері 500 нүктеге дейін арттырып отыру жоспарланған болса да, бұл мақсат едәуір артығымен орындалды [18].

1960 жылы Шығыс Қазақстан облысының барша радиотораптары УКВ-ЧМ тарату қосымшаларымен жабдықталды. 1961 жылы Өскеменнің радиотаратқыш желісін алдыңғы кезекте қайта жарақтандыру аяқталды. 1959 жылы Қазақстанда бес телеорталық қызмет етсе, соның ішінде Өскемен де болды. Бұған

қоса, Лениногорскіде және Бұқтырма СЭС тұсындағы Серебрянка поселкесінде де телевизиялық ретрансляциялық станциялар жұмыс істеді.

50 жылдары Өскеменде қайталанбас ірі сәулет құрылысы - Мәдениет Сарайы салынды.

Кеңестік саясат бойынша тұрғындардың тәрбиеленуі мен мәдени қызмет көрсетілуінде жетекші бағыт деп танылған кино көрсету саласын да атап өтпеуге болмайды. 1946 жылы Шығыс Қазақстан облысында 5 қалалық кинотеатр, 15 ауылдық стационар, 29 дыбыстық қозғалма және 16 дыбыссыз (мылқау) қозғалма қызмет етті [19]. Бұл желілер тұрғындардың мұқтажын өтей алмағандықтан, кейінгі жылдары қалаларда жаңа кинотеатрлар салу міндеті қойылып, әрі ауылдық жерлерде жылжымалы кино желілерді көбейту қарастырылды. Мәселен, 1952 жылы Өскеменде 300 орындық, ал Шемонаиха поселкесінде 200 орындық кинотеатр салынып, Зыряновскіде, Шарда және Аякөзде кинотеатр салу құрылысы, бұған қоса Семей кинотеатры үшін жаңа фойе салынып берілді. Жылжымалы кино желілерін кеңейту белгілі бір жетістіктерге жетті. Нәтижесінде киносөанстарға орташа қатысу облыс бойынша адам басына шаққанда тұтас жыл бойына 10,5 реттен болса, ал ол қалада - 17,4 рет болды. Яғни, ауылдық жерлердегі киносөанстарға қатысу қалаға қарағанда төмен болды, бұл ауыл тұрғындарына стационарлық кино қызметін көрсетудің болмауы себебінен еді. Қорытындысында, кинотеатрлардағы қайта шығару аппаратураларының төмен сапалылығынан жұмысшылар поселкасында және қалаларда кең экранды аппаратуралармен жабдықталған жаңа театрлар салуға шешім қабылданды. Зерттеліп отырған кезең киноға жаппай қызығушылық өріс алған шақ болатын, жылдан-жылға тұтастай Қазақстан бойынша да кинотеатрларға барушылар саны артып отырды.

Сонымен, 1946-59 жылдар кезеңін Қазақстандағы мәдениет мекемелерінің ең жаппай өсу кезеңі деп сипаттауға болады. Бұған қоса бұл кезеңді ерекшелейтіні - тұрғындардың түрлі көркемөнерпаздар үйірмесіне жаппай қатысуымен және мәдениет мекемесінің барлық іс-шараларына белсенді араласуы. Осы кезеңдерде, тұрғындардың шығармашылық бастамашылдығы

жанкүйерлердің кәсіби шеберлігінің артуымен сипатталатын жаңа сапалық деңгейге көтерілді, әрі халық шығармашылығының шыңы халық театрлары мен университеттерінің, симфониялық оркестр және хореографиялық ансамбльдердің, жанкүйерлер киностудиясының және көркем бейнестудия мекемелерінің жаппай пайда болуымен ерекшеленеді.

Қорыта айтқанда, мәдениет саласында оң өзгерістер болып жатты. Олардың ең бір маңыздысы - ол мәдениет мекемелері өсуінің арқасында күн санап мәдениет жетістіктерімен танысуға да мүмкіндігі артқан тұрғындардың саны да молайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. ЦГА РК Ф.1692, Оп.1, Д. 987, Л.12.
2. ЦГА РК Ф. 1890, Оп.1, Д. 367, Л. 254.
3. ЦГА РК Ф.1890, Оп.1, Д. 368, Л. 548.
4. ЦГА РК Ф.1890, Оп.1, Д.1137, Л.67.
5. ЦГА РК, Ф. 698, Оп.1, Д.225, Л.19.
6. ЦГА РК, Ф. 698, Оп.1, Д.228, Л.21.
7. Сост. по Народное хозяйство Казахской ССР в 1960 и 1961 гг. Стат. сборник. - С.306.
8. ЦГА РК Ф. 1890, Оп.1, Д. 368, Л. 540.
9. ЦГА РК Ф. 1890, Оп.1, Д.368, Л. 544.
10. ЦГА РК Ф. 1890, Оп.1, Д.1197, Л. 99.
11. ЦГА РК Ф. 1890, Оп.1, Д.1144, Л.93.
12. ЦГА РК Ф.1890, Оп.1, Д.1144, Л. 65.
13. ЦГА РК Ф.1890, Оп.1, Д.1144, Л. 66.
14. ЦДНИ ВКО Ф. 659, Оп.3, Д.15, Л.1.
15. ЦГА РК Ф.1890, Оп.1, Д.1197, Л. 112.
16. ЦДНИ ВКО Ф. Р-1411, Оп.1, Д.15, Л.4.
17. ЦДНИ ВКО Ф. Р1411, Оп.1, Д.312, Л. 7.
18. ЦГА РК Ф.1890, Оп.1, Д.1197, Л. 114.
19. ЦГА РК Ф.1890, Оп.1, Д. 1198, Л.19.

* * *

В статье рассматриваются некоторые проблемы развития учреждений культуры в Восточном Казахстане в послевоенный период (1950-1960гг.).

* * *

The article deals with the problems of the development of cultural institutions in the Eastern Kazakhstan after the second world war (1950 -1960).

С.А. Есқалиев

Т.ғ.к., доцент

Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институты

**1905-1907 жж. ОРЫС РЕВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚСТАН (XX ҒАСЫРДЫҢ 20-60 жж.
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХНАМА)**

XX ғ. басындағы ұлт-азаттық күресінің көш бастаушы зиялы өкілдері тәуелсіздікке қол жеткізуде реформалық жолды таңдады. Қазақ жеріндегі ұлттық либералдық қозғалыстың қалыптасып, серпіліс алуы 1905-1907 жылдардағы азаттық күрес кезеңімен байланысты. Оның саяси - әлеуметтік астарын танып білу, қалыптасу заңдылықтарын айқындап талдау бүгінгі күнгі өзекті проблемалардың бірі. Халқымыздың тарихи санасын қалыптастыруға бағытталған шаралар жүзеге асырылып жатқан мезгілде, кеңестік кезеңде жарияланған 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы және оның Қазақстан сияқты ұлттық аймақтарға әсері туралы маркстік – лениндік методологияға негізделіп жазылған еңбектерге сын көзбен қарап, мәселені объективті тұрғыдан қайта тұжырымдау жұмыстары жүргізілуде.

Ұлттық саяси ұйымның жасақталуының өзі отандық тарихымызда жеріне жете зерделенбей келеді. Оның үстіне кезінде «Алаш» партиясының жетекшілері ұсынған көптеген қағидалар күні бүгінге дейін өз маңызын сақтап отыр. Бұл ұлттық емес, патриоттық ұйым, алдына қойған мақсаты қазақ қоғамын бірте-бірте өзгертіп, оны осы заманғы шындыққа бейімдеу еді. [1,172-173б].

XX ғасырдың басындағы қазақ азаттық қозғалысының зерттелу тарихнамасы сол уақыттағы қоғам қайраткерлерінің еңбектерінен бастау алады. 1905-1907 жылдардағы Қазақстанның қоғамдық саяси өміріндегі ерекшеліктерге, сол тарихи белесте дамыған қазақ халқының азаттық қозғалысы мәселелеріне алғаш көңіл бөлгендер қатарына Ә.Бөкейханов, Т.Рысқұлов т.б. есімдерін атап көрсетуге болады. Ғасыр басындағы ұлт азаттық қозғалысына белсенді қатынасқан бұл қайраткерлердің

еңбектерінде XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстанның қоғамдық, саяси қозғалысы мәселелері көтерілді.

1905-1907 жылғы орыс революциясы қазақ даласындағы ұлттық қозғалысының бел алуына өз ықпалын тигізді. Ә.Бөкейханов 1910 жылы жарық көрген "Қырғыздар - қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстың түрлері" атты әйгілі мақаласында 1905 жылдан бастап қарқын алған қазақ азаттық қозғалысында екі саяси бағыт қалыптасып келе жатқандығын, оның бірі батысшылдар, яғни қоғам дамуына батыс жетістіктерін үлгі тұтушылар, ал екіншісі қазақтарды бүкіл мұсылмандармен біріктіруге ұмтылған ұлттық – діни, түрікшіл бағыт екендігін көрсетеді [2].

Қазақ зиялыларының екі саяси ағымға жіктелу үрдісін К.Кеменгерұлы былай деп баяндайды. "Қазақ оқығандарының саяси жалпы оянуы 1905 жылғы төңкерістен бері қарай. Орысша білім алғандардан - Әлихан, Ахмет, Міржақып болмаса, қалың елді надандық ұйқысынан оятқан, азаматтық сезімін қозғаған мұғалімдер болды. Бұлардың тарихта қызметі бағалы. "Ісләм түрік туының астына жиналамыз" деген ағым Орал, Торғай оқығандарында күшті болды. Бұл ағым "Айқап" журналында бет алды. "Қазақты "Европа" жолымен алып жүреміз, татарға қоңсы қондырмаймыз, таза қазақ тілімен әдебиетті өркендетеміз" деген ағымның басында Әлихан мен Ахмет болды. Осы екі ағым февраль төңкерісіне дейін келді [3, 95-96 б]. Сондай - ақ К.Кеменгерұлы ағымға бөленеген ұлттық интелегенцияның қызметіне мынадай баға береді" Бұдан былай қазақ оқығандарының арасында екі ағым анық айрылды. 1) Әлихан тобы күнбатыс мәдениетін жастанып, панисламизм рухынан аулақ қазақ ұлтын жасамақшы болды. 2) Бақытжан Сейдалин, Жаһанша тобы ислам дүниесінен қол үзбей, қазақты ислам туының астына жинамақшы болды. Соңғы топ "Айқап" арқылы өз ойларын таратса да ақырында өз шаруаларымен айналысып, "Айқап" жетім қалды" [4,68].

Осы екі ағымның ішінде қазақ даласында батыстық бағыттағы ұлт зиялылары белсенді топтың көпшілігін құрап отырғанын лениншіл - большевиктік ұстанымда болған зерттеуші С.Асфендияров та жоққа шығармайды [5,271-272]. Тарихшы М. Қойгелдиев "Сонымен бірінші орыс революциясынан кейінгі кезеңде қазақ оқығандарының алғашқы ізденіс нәтижесінде

жасаған тұжырымы – қазақ қоғамын ортағасырлық мешеуліктен алып шығатын жол Россия арқылы жеткен дамудың батыстық нұсқасы, басқаша айтқанда, буржуазиялық қатынастарға жол ашу еді",-деп атап көрсетеді [6,16].

Кеңестік тарих ғылымында 1905-1907 жылдардағы революциялық қозғалыстың Қазақстанға қазақ қоғамына тигізетін ықпалын талдауға объективті ғылыми әдіс емес, белгілі бір саяси мүдделерді көздеу, тарихи фактілерді сол тұрғыдан сұрыптау және бағалау үстемдік алып келгені аян. Бірінші орыс революциясының маңызына баға беруде лениндік тұжырымдар басшылыққа алынып, ондағы пролетариаттың рөлін дәріптеу берік орнықты. 1928 жылы Мәскеуде өткен марксшіл - тарихшылардың бүкілодақтық конференциясынан кейін кеңестік зерттеушілер бірінші орыс революциясы жылдарында «орыс пролетариатының көсемдік танытқандығын», «большевиктер партиясының интернационалды саясат жүргізгендігін», «большевиктердің ықпалымен шеткері аймақтардағы еңбекшілердің таптық сана сезімі оянғанын» көрсетуге жете көңіл бөліне бастаған.

Бірақ мұндай тұжырымдамаға дейін мәселеге басқа көзқарас басым болған еді. Г. Сафаров 1921 жылы жарық көрген «Колониальная революция (опыт Туркестана)» атты еңбегінде 1917ж. революцияға дейін Түркістандағы жағдайды есепке алған ешқандай да революциялық идеология, орыс жұртының арасында революциялық қозғалыста бірлікке ұмтылушылықты аңғартатын ыңғай, ешқандай да бұқараны революциялық ұйымдастыру, мүлдем революциялық дәстүр болған емес. Қаналып отырған ұлттар мен қоныс аударып келген орыс жұртының арасында ұлттық теңсіздіктен бастау алатын өзара түсініспеушіліктің қалың қабырғасы тұрды» деп жазып, 1905-1905 жылдары Түркістанда «интернационалдық пролетарлық таптық» қозғалысқа ешқандай да негіздің болмағандығын баса айтып, оның есесіне татар және қазақ интеллегенцияларының ықпалымен «прогресшіл – ұлттық қозғалыстың» даму алғандығына көңіл аударады [7,88-89]. Автордың пікірінше революция жылдарында Түркістанда біріншіден, тұтас интернационалды революциялық қозғалыстың нышандары болмаған, екіншіден, жергілікті халықтың ұлт – азаттық қозғалысы отаршылдар ретінде танылған орыстардың

үстемдігіне қарсы бағытталғандықтан ресей пролетариаты тарапынан қолдау таппаған.

Е. Феодоров XX ғасырдың алғашқы ширегіне жарық көрген еңбектерінде Г.Сафаровтың пікірін қостай отырып, 1905 жылғы революция Түркістанның жергілікті байырғы халқын, қағыс қалдырып, өлкедегі орыс тұрғындарына ғана терең әсер етіп, соларды қозғалысқа түсірді деген қорытындыға келген [8]. Автор өзінің бұл тұжырымын 1905 жылы Түркістандағы жергілікті халық арасында революцияға атсалысатын белсенді әлеуметтік күштің, яғни жұмысшы табының болмауымен байланыстырып, қазақ халқының осы тұстағы ұлт-азаттық күресінің жаңа сипат ала бастағанын толық ашық көрсетпейді. Е.Федоровтың 1905 жыл туралы пікірі С.М.Муравейскийдің тарапынан қолдау тапты. Оны С.М.Муравейскийдің: «1905 жылғы революциялық қозғалыстың жергілікті халыққа ешқандай да әсері болған жоқ»- деген пікірінен аңғаруға болады [9,3]. Дегенмен үстем идеология күшіне енген сайын XXғ. 30 жылдарының ортасына қарай бүкіл елдегі революциялық қозғалыстың негізі тап күресі және большевиктік партия басқарған орыс пролетариаты деген қағида енгізілді.

Жарты ғасырдан астам уақыт бойы кеңестік тарих ғылымы алдымен сталиндік жозықсыздардың, содан кейін волонтаризм мен субъектевизмнің тоқырау идеологиясы мен психологиясының шиырмауында болып келді.

1905-1907 жылы революция кезіндегі қазақ азаттық қозғалысының сипатын таптық күреспен байланыстыра қарастыруды тарих ғылымына енгізушілердің алдыңғы сапында С.Брайнин мен Ш.Шафиро тұрды. Олардың еңбектерінде 1905-1907 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалыс жалпы ресейлік революциялық процестің құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды. Жергілікті жұмысшылар мен орыс пролетариаты арасында «таптық ынтымақтастықтың» орнағанына жете көңіл бөліп, ұлттық буржуазияның 1905 жылғы ұлт-азаттық күреске жетекшілік етуге дәрменсіз болғанын баяндады [10].

Сондай-ақ XX ғасырдың басындағы Қазақстанда ұсақ буржуазиялық демократиялық интеллигенциясы кертартпа алаш қозғалысынан бөлініп революциялық қозғалыс бағытына түсті деген көзқарастар айтылған болатын. Сол кезеңде Т. Рысқұлов былай деп жазды: "Төменнен шыққан қазақ буржуазиялы

интеллигенциясын байлардын мүдделерін білдіруші ретінде бәрін бір жерге үйіп-төуге болмайды; сол кезеңде халық бұқарасынан шыққан интеллигенцияның бір бөлігі революциялық бағытта болды және патшалыққа қарсы және қанаушыларға қарсы күрес жүргізді" [11]. Алайда, 30 жылдардың екінші жартысында ұлттық интеллигенцияның әшкерелеу науқанының дайындық кезеңінде аталған ғалымдардың әлі мұндай нақты дәлелденбеген көзқарастары сынға түсті. Артынша тарихшылардың қуғын-сүргінге ұшырауы салдарынан зерттеу жұмыстары толығымен тоқтады. Егер С.Асфендияров, Т.Рысқұлов, Г.Тоғжанов, И.Қабұлов, О. Жандосов т.б. құрбан болса, ал осы ұлт-азаттық мәселесімен айналысқан қалған тарихшылар біраз уақытқа дейін зерттеу жұмысымен айналысу мүмкіндігінен айырылды.

Сөйтіп, 1941 ж. Отан соғысына дейінгі төрт жылда жарық көрген тек Ленинградтық тарихшы-профессор М. П. Вяткиннің, Ленинградтан басылып шыққан "Қазақ ССР тарихынан очерктер" атты жалғыз кітап, мұнда автор Қазақстан тарихын тек XIX ғасырдың 60 жылдарына дейін алып келген [12]. 1941 -1945 жылдардағы Отан соғысының басталған кезеңінде Қазақстанға елдің бірқатар белгілі тарихшылардың көшіп келуі (эвакуациялануы), атап айтсақ академик А. М. Панкратова, Н. М. Дружинин, профессор М. П. Вяткин, А. П. Кучкин, А. Ф. Миллер және т.б., жас Қазақстан тарихшыларының ғылыми деңгейінің өсуіне үлкен ықпал жасады. Олардың тікелей қатысуымен алғаш рет 1943 жылы "Қазақ ССР тарихы" оқулығы жарық көрді. Бірнеше жыл өткен соң, екінші басылым жарық көрді [13]. Бұл еңбектердің жарық көруі Қазақстан тарихының түрлі мәселелерін соның ішінде ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеуін тереңдетуге негіз болушы еді, бірақ аталған басылымдардың тоталитарлық жүйенің идеологтарына ұнамай қалуы, "оларда жіберілген өрескел қателіктер" деп ғылыми айналымнан алынып тасталуына алып келді.

Отан соғысынан кейін жасанды түрде пайда болған тосқауылдарды айналып өтіп, қиыншылықтармен күресе отыра, кейбір уақыттарда шегінуге мәжбүр болса да XXғ бас кезіндегі азаттық қозғалыс мәселесінің көп қырлы жақтарын деректермен толықтырып зерттеуге өз үлестерін қосқан Б.С.Сүлейменов, Н.Е.Бекмаханов, А.Ф.Якунин т.б. сияқты ғалымдарды айтуға болады [14].

Осы кезеңде тарих ғылымы қиын жағдайда дамыды, ол жеке басқа табынумен, қоғамдық ғылымдарда жоғарыдан енгізілген "цитата" келтірумен, догматизммен байланысты еді [15,12].

Қуғын-сүргіннің үшінші толқыны бұрынғыдай жаппай қанды жазалау деңгейінде өтпегенмен қазақ зиялыларының қуғындалуы, соның ішінде ұлттық қозғалыстар тарихымен терең шұғылданып жүрген талантты қазақ тарихшылары Е.Бекмаханов, Б.Сүлейменовтердің 25 жылға сотталуы ғалымдарды қатты дүрліктірді. Осы жағдай ұлт-азаттық қозғалыстар мәселесінің зерттелуін тежеді. Тарихшылар әрбір тарихи құбылыстарды "ұлы орыс халқы" мүддесі тұрғысынан пайымдап, зерттеулерінде сол "мүддені"баса дәріптеуге міндетті еді. Патшалық Ресей және оның отарлау саясатына қарсы соғысқандар - прогреске, халықтар достығына қарсылық деп түсіндірмесе болмады. Сталиндік тар шеңберлі жүйе осыны қажет еткен еді. Бұл жүйе марксизм-ленинизмнің негізгі түпкі таптық қағидасына қайшы бұрмаланған болатын. Большевиктер көсемі Лениннің өзі патшалық Ресейге "халықтар түрмесі" деген айдар тағып, державаның қанау жүйесіне қарсы шыққандар - прогресшіл қайраткерлер деп бағалаған еді. Сонымен, партияның "қос көсемі" (Сталин енгізген термин) идеология мәселесінде біртіндеп бір-бірімен қайшы екі тұжырымдамалық көзқарастарға жіктелді. Сталин дәріптеген Иван Грозный, Петр I, "ұлы орыс халқы", олардың Ресейдің жерін кеңейту үшін күрескен қолбасшылары (Қазақстанды жаулау үшін Черняев, Скобелев т.б.) бір жақта басым түссе, ал Ленин көтермелеген Пугачев, Разин, орыс пролетариаты, езілген ұлттар, яғни патшаға. "халық түрмесіне" қарсы шыққандар - екінші орында қалды. Әсіресе, Сталиндік ресми көзқарастың белең алып тұрған уақытында, осы екі тұжырымдама арасындағы қарама-қайшылық тарих ғылымының дамуына кері ықпалын тигізді. Бірақ, осындай кедергілерге қарамастан XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы ұлттық қозғалыстар тарихын зерттеу жұмысы баяу болса да жүріп жатты. XIX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстандағы азаттық қозғалысы тарихына арналған еңбектерден Б.С.Сүлейменов, М.Х.Асылбеков, А.Б.Тұрсынбаев, Р.С.Сапарғалиев және т.б. зерттеулерін атап өтуге болады. [16].

Сол күрделі уақытта ғылыми шығармашылықпен айналысып, XX ғасырдың басындағы қазақ халқының

бостандық үшін күресін зерттеудегі аталған ғалымдардың еңбектерін зейін қойып зерделесек, әр түрлі әдіс-амалдармен айтар ойының негізін тезистер және екі мағыналы түрде келтіріп жұртшылыққа ұсынғанын көреміз. Сондықтан біздің міндетіміз бұл еңбектерге кеңестік кезеңде жазылған деп ат үсті қарамай, тарих ғылымының бүгінгі күн тұрғысынан талдап, құнды жақтарын пайдалана білсек, сонда ғана біздің тарих ғылымымыз шынайы дами түскеннің үстіне дами түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н. Тарих толқынында. –Алматы: Атамұра, 1999.- 296б.
- 2.Бөкейхан Ә. Киргизы-Формы национального движения в современных государствах. Под ред. А.И. Костелянского. СПб 1910 с. 529.
- 3.Кеменгерұлы К. Бұрынғы езілген ұлттар. //Таңдамалы – Алматы: Қазақстан, 1996. 296 б.
- 4.Кеменгерұлы К. Қазақ тарихынан. //Таңдамалы – Алматы: Қазақстан, 1996.- 296 б.
- 5.Асфендияров С. Революция 1905 года и ее влияние на национально – освободительное движение в Казахстане// История Казахстана. Алма – Ата: Қазақ университеті, 1993. 304с.
- 6.Қойгелдиев М. Бөкейханов Ә. шығармалары. - Алматы: Қазақстан, 1994.-384 б.
7. Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана) Алматы: Жалын, 1996.-200с.
- 8.Федоров Е. 1905 год и коренное население Туркестана.- Новый Восток. М., 1925. №10-11, с.15-45.
- 9.Муравейский С.М. Предисловие. Красная летопись Туркестана, 1933. №1-2, с.3.
10. Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш-Орды./ Под.ред. Н.Н.Ванаг. Алма-Ата: Москва, 1935.-149с
11. Рыскулов Т. Против извращения в истории Казахстана. // Казахстанская правда. 3 апреля. 1936г.
12. Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР. – Ленинград: АН СССР Институт истории и казахской филиал, 1941. Т. 1.
13. Қазақ ССР тарихы. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. Алматы, 1949. -528б.
14. Сүлейменов Б.С. Казахстан в первой русской ревоюции...-Алма-Ата: ИЗД.АН КазССР, 1949. -59с. Бекмаханов Н.Е. Қазақстан 1905-1907 жылдардағы бірінші буржуазиялық – демократияның орыс революциясы кезінде// Халық мұғалімі. 1954, №12. Якунин А.Ф. Революция 1905-1907гг. В Казахстане.//Революция 1905-1907гг. в национальных районах России.- Москва: Госкомиздат, 1949г. -619-650 с.
15. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Некоторые вопросы истории и современного состояния. //Востоковедение исследования в Казахстане. Алма – Ата: 1984. -45с.

16. Сүлейменов Б. Аграрный вопрос и национально-освободительное движение в Казахстане. //Известия АН. Каз ССР. Серия общественных наук, 1966. №1. 28-37. Асылбеков М.Х. Железнодорожники Казахстана в первый русской революции (1905-1907гг). Алма-Ата: 1965. -181с. Сулейменов Б. Революционное движение в Казахстане в 1905-1907 годах. Алма-Ата: Наука, 1977.-255с.; Турсынбаев А.Б. Казахстан в революции 1905-1907гг. Алма-Ата: Мектеп, 1987, -84с.; Турсынбаев А.Б. Казахский аул в трех революциях. Алма – Ата: Казахстан, 1967, -481с.; Сапаргалиев Р.С. Карательная политика царизма в Казахстане 1905-1917 гг.Алма-Ата: 1965.-375с.

ӘОЖ 94.574.1

Э.О. Орынбасарова
аға оқытушысы, БҚГА

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДА КЕҢЕС ҮКІМЕТІН ОРНАТУШЫЛАРДЫҢ ЕСТЕЛІКТЕРІНДЕГІ УАЛИТХАН ТАНАШЕВҚА ҚАТЫСТЫ МӘЛІМЕТТЕР

Әміршіл-әкімшіл жүйе Отандық тарихнамадан Алаш қозғалысы туралы зерттеулерге қатал тыйым салып, Алаш қайраткерлерін жалған фактілер негізінде ұлтшылдар деп әшкереледі. Қазақ зиялыларының демократиялық буынының саяси іс-әрекеттерін қоғамдық қажеттілік пен ұлттық сана тұрғысынан емес, жат пиғылдағы көзқарастарды ойша құрастыру арқылы большевиктік идеяны насихаттаудың басты құралы ретінде пайдаланды.

Осы тұрғыдан, Алашорданың «ұлтшылдығын» және «контрреволюцияшылдығын» дәлелдеу мақсатында Кеңестік биліктің арнайы тапсырысымен көптеген ғылыми еңбектер, мақалалар, естеліктер өмірге келді. Алғашқы қалам тартушылардың көш басында Алашорданың белгілі басшыларының бірі Ахмет Байтұрсынов пен қазақ зиялылары қатарынан шыққан алғашқы большевиктердің бірі С.Сейфуллин тұрды. Кейін Алаш қозғалысының тарихын таптық және партиялық тұрғыдан зерттеу науқаны одан әрі жалғасты. Осылайша, А.Бочаговтың «Алаш-Орда» (1927ж.), Н.Мартыненконың «Алашорда. Сборник документов» (1929ж.) және С.Брайнин мен

Ш.Шафирының «Очерки по истории Алаш-Орды» (1935ж.) еңбектерінде жекелеген дұрыс пікірлер болғанына қарамастан, аталған авторлар Алашорда үкіметіне нақты тарихи бағасын бере алмады [1].

Осы ойымыз дәлелді болуы үшін мұрағат қорларындағы материалдарға жүгінуді қажеттілік деп тауып және Қазақстан Республикасының Президенттік мұрағаты қорларында сақталған Бөкей Ордасында Кеңес өкіметін орнатушы большевиктер Ғабит Сарыбаевтың, Жұмағали Избасаровтың, Ғалым Сәлімовтың, Павел Варламовтың естеліктері оған дәлел бола алады деп есептейміз. Бұл тарихи естеліктерде 1917-1918 жылдары Бөкей жеріндегі саяси оқиғалар барысы, оған қатысқан белгілі тұлғалардың іс-әрекеті баяндалады. Сөйтіп, кеңестік жүйеге мойынұсынған, большевиктер партиясының идеясына шын берілген бұл естелік авторлары жерлестерінің халқы үшін жасаған тынымсыз еңбектерін, ұлттық мүддені көздеген көзқарастарын жоққа шығаруға тырысқандары анық байқалады. Осындай жағдай сол жылдары Бөкей Ордасында саяси-қоғамдық тұлға ретінде қалыптасқан заңгер Уәлитхан Танашевқа да тікелей қатысты болды.

Бөкей даласының халқы 1917 ж. мен 1918 ж. аяғында өзінің болашақ саяси-әлеуметтік өмірін бағдарлай алмай, аймақта жарты жылда «үкімет» бірнеше рет ауысты. Жалпы алғанда, большевиктер, алашордашылар, меньшевиктер, эсерлер 1917 жылдың желтоқсаны мен 1918 жылдың мамыры аралығында Ордадағы билік тек большевиктерге ниеттес солшылдар мен орта топтың өзінде алты рет өзгерді. Сол оқиғалардың куәгері С.Меңдешовтың мәліметіне сәйкес: «Революционный комитет, Комитет народного господства, Земская управа, Военно-революционный комитет, Совет комиссаров, Комитет общественных организации» деген әртүрлі атауларға ие болғанын көреміз [2].

1917 жылдың 21 сәуірінде Хан ордасында Бөкей қазақтарының съезі өтіп, съезд төрағасы болып Уәлитхан Танашев, мүшелері дәрігер Мәжит Шомбалов, Қазан университетінің студенті Шафхат Бекмұхамедовтар сайланады және халықтың қолдауымен Бөкей Ордасының комиссарына Бақтыгерей Құлманов, ал Земство управасының төрағасы

қызметіне Уәлитхан Танашевтар ұйғарылады [3]. Бөкей жері өзінің геосаяси жағдайын ұңғыт пайдаланып, еш жаққа бұрылғысы келмеді, яғни екі зұлымдықтың біреуін таңдау керек болды, әйтпесе бәрібір біреуіне жем болатынын түсінді.

Бұл мәселені өзінің «Ғұмар Қараш» монографиясында Мақсат Тәж-Мұрат былай көрсетеді: «1917 жылдың сәуір съезінде атаман Бирюковтың қолдауымен Бақтыгерей Құлманов Астрахан өлкесі қазақтарының дербес комиссары болып сайланып, ішкі Бөкей Орда билігін, яғни Ішкі Бөкей Ордасының Орталық атқару комитетін қолына алған болатын. Ішкі Орда азық-түлік пен күш-көлікке бай стратегиялық маңызы бар өлке болуы себепті Астрахан үкіметі земство құру, Құрылтай жиналысына әзірлену сияқты мәселелер бойынша көмек беріп, қазақтарды өз шылауынан шығармауға тырысса, большевиктер де өз үгітшілерін үздіксіз жіберіп, қазақтарды тынымсыз шаптан түртіп, Құлманов билігіне қарсы айдап салумен болды. Патша тақтан түскесін қара халық жер мәселесін оқыған азамат Б.Құлманов шешеді деп үміттеніп, бірауыздан қолдап, дауыс берген болатын. Бірақ, жер мәселесі Құрылтай жиналысына дейін шегерілді. 1917 жылдың өн бойында арпалыс кезінде большевик үгітшілеріне сеніп қалған және Құлманов пен ОАК-не қарсы тұрған қазақ оқығандары-Сейіткерей Нұралыханов, Ишанғазы Саматов, Досығұл Темірәлиев, Ғабит Сарыбаев, Жұмағали Избасаров, Ғалым Сәлімов т.б. болды. Сол жылы маусымда осы топқа қарсы оңшыл эсер Қадыр Әзербайев, меньшевик Мұстафа Көкебаев, алашшыл Уәлитхан Танашевтің бастауымен «Жігер» үйірмесі құрылады [4].

Бірақ жер мәселесін сол кездегі саяси жағдайлар одан сайын күрделендіріп жіберген болатын. Елде алып-сатарлық, азық-түлік тапшылығы одан сайын тереңдей түсті, қазақ жігіттерінің төзімі таусылып, жерді тартып алып, бөліске сала бастады. Кедейлер күндік аштан өліп, көштен қалмауы үшін жанталасты, яғни қарапайым халық та, оқыған зиялы топ мүшелері де бір-біріне сенімсіздік танытты.

Осы тұрғыдан алғанда, сол кезеңдегі Бөкей Ордасындағы оқиғаларға терең талдау жасап, тарихын зерттеуші ғалым Исатай Кенжалиевтің «Батыс Қазақстанның қасіретті жылдары. 1917-1920жж.» деп аталған еңбегінде жерлестеріне берген пікірін

назарға алуды жөн көріп отырмыз. Аталған еңбекте автордың белгілі қоғам қайраткері Ғұмар Қарашты қаралап, ал Алашты жоққа шығару бағытында жерлесі Жұмағали Ізбасаровтың Қазақстан Компартиясы басшыларына 1975 жылы 45 беттен тұратын баяндауды жазғаны туралы мәліметі осыған дәлел бола алады. И.Кенжалиев 1917 жылы 10 қыркүйекте Ордада қазақ зиялыларының жиналысы өткенін, онда Ресей мәселесі бойынша У.Танашев, Бөкейдегі саяси жағдай жөнінде Б.Ниязов, ал жер мәселесі жөнінде Б.Құлманов баяндама жасағанына тоқталады [5]. Осы аталған мәселеде Ғұмар Қарашев арнайы шақырумен съезге қатысып, Бақтыгерей Құлманов және Уәлитхан Танашев үшеуі белсенді түрде жұмыс істеген [6].

Сонымен, жоғарыда аталған естеліктердің авторлары бұрынғы Бөкей ордасында революцияға дейінгі қазақтардың қоғамдық өмірін, революция кезіндегі ауылдағы саяси ағымдарды және революцияны қолдаған еңбекші қазақтардың күресін бір жақты көрсетуге тырысып, сонымен қатар авторлар Уақытша үкімет кезіндегі саяси жағдайды талдауға да ұмтылыс жасаған. Ғ.Сарбаевтың, Ж.Ізбасаровтың, Ғ.Сәлімовтың, П.Варламовтың пікірінше, «Уақытша үкіметтің комиссары, Алашорда үкіметінің мүшесі Бақтыгерей Құлманов, Алашорда үкіметінің революцияға қарсы мүшесі Уәлитхан Танашев Бөкей Ордасын басқаруды қолдарына алып, өздері сияқты бай-феодалдарды, монархистер мен ұлтшыл интеллигенцияны жинап, топ құрып, кеңес үкіметін мойындап отырған бұқараға қарсы қатал тәртіп енгізген ірі бай-феодалдардың үкіметін құрды» деп сипаттайды [7].

Шындығында, Уақытша кеңестің құрамына енген Бақтыгерей Құлманов, Мәжит Шомбалов, Шәпен Омаров, Батырхайыр Ниязов т.б. секілді зиялылар елге танымал, жоғары білімді, халық арасында ең беделі бар адамдар, яғни ақсүйек ұрпақтары еді. Ал авторлар осы аталған тұлғалардың бейнелерін ашып көрсетуде кереғар көзқарастарды беруге ұмтылады. Мәселен, «Нияз бен Шомбал Бөкей мен Жәңгір хандардың белді уәзірлері болса, ал олардың ұрпақтары Батырхайыр Ниязов пен Мәжит Шомбалов патша кезіндегі аталарының хан алдындағы беделі арқасында көптеген құқықтарға, мұрагерлікпен қалған жерлерге ие болды. Осы бедел мен ықпалды тек жеке бастары

баю үшін пайдаланып, кедейлер мен батырақтарды тілсіз мал сияқты аяусыз қанады. Осындай патша үкіметінің сенімді қызметшілері Бөкей Ордасында жаңа үкімет – Орталық Атқару Комитеті деп аталатын әкімшілік құрды. Оның құрамы бұрынғы «Алаш» партиясы мен оның үкіметінен аластатылған мүшелерінен тұрды. Сондай мүшелеріне жекелеп тоқталсақ, Б.Құлманов пен У.Танашев (ірі капиталист, бай), Б.Ниязов, С.Нұралыханов, М.Шомбалов (ірі жер иеленуші). Бұл шайканың басты дирижеры Б.Құлманов болды, яғни Уақытша үкімет комиссары, ал оның орынбасары болып Ишанғали Меңдіханов тағайындалды. Жоғарыда аталғандардың ішінде Б.Құлманов, У.Танашев және С.Нұралыханов «Алаш» партиясы атынан Бүкілресейлік Құрылтай жиналысына сайланды. Бұл адамдар билік басында тұрғанда қарапайым халық қанаушылардың күштеу, зомбылық саясатынан құтыла алмады. Егер қарсылық көрсеткендер болса, оларды тұтқындауға дейін барды», - деп жазады жоғарыда аталған авторлар[8].

Шындығында, осы жағдайдың себебін Мақсат Тәж-Мұрат «Ғұмар Қараш» еңбегінде төмендегідей жолдармен дәлелдей түсуге тырысады: «Уақытша үкімет комиссары Әлихан Бөкейхановқа арқа сүйеген Бақтыгерей Құлманов Хан Ставки Атқару Комитетін тұқыртып алмақ болды. Сөйтіп, басқа шауып төске өрлеген суатсыз, жерсіз бүлікшінің бір-екеуін ұстап алып, жұртқа көз қылып, абақтыға салды және Құрылтай жиналысына делегат сайлауды демократиялық негізде пәрменді жүргізе бастады» [9].

Бұл мәселе одан әрі П.И.Варламовтың естелігінде былай жалғасын тапқан: «Қазақ шаруаларына ешқандай жер тимеді, себебі бұл жерлер ханға жақын белгілі адамдар Ақбаевтың, Шөкетаевтың, Мұқашевтың, Шомбалов, Юсупов пен Омаровтардың ата-бабаларынан қалған мұрагерлік жерлер еді. Олар 1917 жылы тек осы жерлерді иемденіп қоймай, ауылдардағы, соның ішінде Бөкей Ордасының Орталық Атқару Комитетінде билік басында отырды. Алашордалықтар эсерлер, меньшевиктер және контрреволюционер-кадеттермен ашық түрде одақ құрды. Танашев пен Құлманов Омбы, Орынбор, Астрахань және Донға барып «Оңтүстік-Шығыс Одаққа» Бөкей Ордасының

қосылуы туралы келісімге және көрші аудандардағы орыс шаруаларымен күресу үшін қазақ милициясын құру жөнінде келіссөздер жүргізді» деп жазады [10].

Шынында, Қазан төңкерісінен кейін Ордадағы жағдай тіпті ушықты. Анталаған ішкі-сыртқы жаудың бел ортасында қалған Б.Құлманов, У.Танашевтар Астрахан, Орынбор, Донға барып, келіссөздер нәтижесінде Бөкей Ордасын «Казак әскері, Кавказ таулықтары және дала халықтарының Оңтүстік-Шығыс Одағы» деген атпен атаман Каледин құрып жатқан жаңа мемлекеттік құрылымға қосылу жөнінде уағдаластыққа қол жеткізді. Ендігі мәселе «Халық милициясы» деген атпен қарулы бөлімше жасақтаудың қажеттілігі еді. Бірақ «Бөкейді Астраханнан бөліп алып, қайдағы бір Донға қосқалы жатыр» деген большевиктердің үгітінен кейін, Ордада төңкеріс болып, Құлманов пен оның жақтастарының үкіметі бір түнде күшпен құлатылып, оның мүшелері тұтқынға түседі. Б.Құлмановтан басқа мүшелері «Жігердің» араласуымен босатылғанға дейін абақтыда отырып шығады»[11].

Осы қым-қиғаш жағдайларды П.И. Варламовтың естелігі толықтыра түседі «...Буржуазиялық-феодалдық элементтердің қалдықтары, алашордашылардың монархистері 1918 жылдың басына дейін Бөкей Ордасындағы барлық билік істерге араласып, большевиктерге қарсы съезд өткізуге дайындалды және «Оңтүстік-Шығыс Одаққа» қосылу туралы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді» [12].

Ал, осы күндері большевик Варламов қандай қызмет атқарды дегенге келсек, 1917 жылы 30 сәуір мен 13 мамыр аралығында Қазақ даласы кеңестерінің 1-съезінде Қазақ даласы Кеңестерінің Орталық Атқару комитеті құрылып, оның төрағалығына Милютин, ал коалициялық губкомның бірінші хатшылығына большевик Варламов сайланады. Көп ұзамай Орталық Атқару комитеті Халық комиссарларының құрамын бекітті. Міне, осы фактіден кейін Бөкейде Кеңес өкіметін орнату дәуірі басталады. БҚОММ-да 1923 жылы 21 тамызда Павел Варламовтың өз қолымен толтырылған анкетада саяси бөлім меңгерушісі, аудандық комитет хатшысы, губком хатшысы болып... тізімделе береді [13]. Ендеше, көріп отырғанымыздай,

Варламов большевиктердің идеясына шын берілген тұлғаға айналды.

Идеялық қақтығыстарды ашу және қоғамдық-саяси өзгерістерді түсіндіруде Ғабит Сарбаев «Бөкейде Қазан төңкерісінің алғашқы күндері» деп аталатын естелігінде Мұхамедияр Тұнғаншин кезеңін былайша суреттейді: «1918 жылы Орталық Әскери Комиссариаттың төрағасы өкілеттілігін алған М. Тұнғаншин ақ офицерлермен бірге қызыл армияшылардың ерікті отрядын құру үшін Ордаға келеді. Тез арада отрядтар құрылып, қызылдар деп аталады, ал басшылары бұрынғы патша үкіметінен қалған офицерлер еді. Осыдан көріп отырғанымыздай, Тұнғаншиннің жұмыс әдісі-партиялық емес, антипартиялық, контрреволюциялық қалыптасқан жағдайға орай Ордада екі партия өмір сүрді: 1) Тұнғаншиншілдер, яғни байлар интеллигенциясы; 2) Өздеріне кедейлерді тарта білген аудандық партия комитеті. Көптеген аннан-мыннан қашқандар Тұнғаншинді келіп паналады. Мынадай факті келтіремін: қашқын (беженец) Бегалин-Таловкадан; Жанболатов-Таловкадан; Танашевтар-Денгизден, кейін ақтар жағына шығып кетті; Алғазин-Нарыннан т.б. Тұнғаншин мен оның жақтастары коммунистік партияның мүшелері болғандарына қарамастан, ешуақытта кеңес үкіметін мойындаған емес және өз беттерімен жұмыс жасады» [14].

М.Тұнғаншин Әліби Жангелдиннің қолдауымен 1918 жылы оған көмекші болып, кейіннен РКФСР Ұлт комиссариатының қазақ бөлімінің меңгерушілігі қызметіне бекиді. Ордаға хатшысы Хұсайын Бекентаев пен әскери маман полковник Давыдовты ертіп тамыздың екінші жартысында келген Тұнғаншин жұмысты кадр іріктеуден бастайды. Ол кезде ақылы мен тәжірибесі қатар толысып, ой мен қырды шолып тұрғандар Алаш Орда, эсер, не меньшевик қатарында еді, ал большевикке ниеттестер арасында ондай адамдар аз, болса да көпшілігі тәжірибесіз балаң жастар еді. Осы себептен болуы керек, Мұхамедияр келе сала жанына большевиктерден емес, қазақ оқығандарының, зиялылардың басын қосты»[15].

Ғабит Сарбаевтың естелігін одан әрі талдасақ, 1918 жылы маусым айында Құлманов, Танашев және Жаһанша мен Халел Досмұхамедовтердің нұсқауымен Нарынның бұрынғы

бай-старшындары Теректі құмына жиналып, Омаров пен Алғазиевті Орал ақ гвардияшыларының атаманы Толстовқа жіберіп, Кеңес Үкіметіне қарсы әскери көмек сұрайды. Генерал Толстов оларды қарсы алып және патша шенеуніктеріне бұрынғы жағдайды қайта қалпына келтіруге уәде беріп, Нарынға генерал Анохиннің бастауымен ақ гвардияшыл бандаларды жібереді. Бұл полк Толыбай құмына, молла Қажығали Сұлтанғалиевтің ауылына орналасады. Бандалар ауылдарды тонап, кедейлерді атты. Кеңестер жағында болған Макаров пен Каукановты айуандықпен өлтіру соның мысалы бола алады. Нарын уезі мен бірінші және екінші округтардың құмы 1920 жылға дейін ақ гвардияшылардың баспанасы болды және олармен алашорданың байлары тығыз байланыста болды» [16]. Ал, Бөкей жерінде Кеңес үкіметі орнап, жергілікті жерлерде Кеңестер құрыла бастаған кезді одан әрі былайша жалғастырады: «1918 жылдың бас кезінен бастап бұрынғы Бөкей Ордасында кеңестер құрыла бастады. Осы кезде буржуазиялық-феодалдық зиялылардың басшылары, бұрынғы алашордашылар туы астына біріккен Құлманов, Танашевтар өз орындарын ауыстырып үлгерді де, ал қалған өз-өздеріне сенімділері Ордада қалды. Олар өздерін «жергілікті демократпыз» деп жариялай отырып, болып жатырған өзгерістерге кедергі жасауға тырысты. Дегенмен, енді Кеңес үкіметімен ашық күрес жүргізудің мүмкін емес екеніне көздері жеткен «жергілікті демократия» мен оның басшылары өз тактикаларын өзгертті. Олар енді партиялық-кеңестік органдардың басшыларымен жақындасуға, сөйтіп өздерінің жауласу әрекетін жасырып қалуға тырысты,- дей келе Ғ.Сарыбаев мынадай мысалмен оны дәлелдемек болады: В.И.Ленин М.Горькиймен болған әңгімесінде Кеңестік аппарат туралы айта келіп, аппарат бізде ала-құла. Қазан төңкерісінен кейін айналаға бөгде адамдар толып кетті. Бұл - сіздердің жақсы көретін зиялыларыңыздың, олардың сатқындықтарының нәтижесі» - деп қорытады [17].

Алаш қозғалысының тарихы мен тағылымдарын ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеген Кеңес Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» еңбегінде Батыс Қазақстанда да Алаш қозғалысы мүшелері мен совет органдарында қызмет атқарғандар өзара түсінісіп, бірден үйлесімді жұмыс істеген жоқ. С.Меңдешов

басқарған Қазревком құрған комиссия Алаш белсенділерінің жұмысқа орналасу жағдайын тексеріп, Алаш қатарында болғандардың қарым-қатынастарының қалыптасуы аса қиын - деген қорытынды жасады. Комиссия мүшелері Досмұхамедовтер мен олардың төңірегінде болғандарға аса күдікпен қарады. Комиссия «Алашорданың батыс бөлімінің Совет жағына шығуы осы өкіметтің идеясын жақтағандықтан емес, керісінше бұрынғы одақтасы болған Орал казактарының түзелмейтін жағдайға тап болғандығынан және Орал облысынан қашып кету мүмкіндігі қалмағандықтан» деп көрсетеді [18].

Кейін кеңестік кезеңде жаңа қырынан танылып, кеңестік саясатты толық мойындап, жаңа құрылысты орнатуда белсенді еңбек еткен Алашорда жетекшілеріне деген сенімсіздік ұзақ уақыт сақталып, оларды менсінбеу, тіпті өздеріне жау элемент деп күдікпен қарау Уәлитхан Танашев сияқты білімді азаматтың еріксіз кіндік қаны тамған жерін тастап кетуге мәжбүр етті.

Әрине, мұрағатта сақталған естеліктердің бәрі бірдей нақты сол оқиғаны ғылыми тұрғыдан, тарихи тұрғыдан толық бағалай алмауы немесе сол автордың ғана көзқарасы тұрғысынан баяндауы мүмкін. Оған қоса, таптық позицияны насихаттайтын Кеңестік саясат Алашордашыларға байланысты мәселелердің дұрыстығына мүлдем жол бермеді. Көзі ашық, көкірегі ояу, сол кездегі қоғамдық-саяси оқиғалардың бел ортасында жүрген қайраткерлерімізді дұрыс жолдан тайдырып, зиялы қауымды бір-біріне айдап салды. Сондықтан, Ж.Ізбасаровтың, Ғ.Сәлімовтың, П.И.Варламовтың, Ғ.Сарбаевтың мұрағаттағы Бөкей Ордасында Кеңес өкіметін орнату жөніндегі естеліктерін дерек көзі ретінде пайдалануға тиіспіз. Дегенмен, сындарлы ауыр сағаттарда қызмет еткен Уәлитхан Танашев пен Бақтыгерей Құлмановтардың еңбектерін аталған авторлар терістеп, халқына қанша жамандауға тырысса да Алаш зиялыларының нақты қызметтерін баяндайтын бірнеше ғылыми мақалалар жарық көрді. Сондықтан Уәлитхан, Бақтыгерей т.б. Бөкейордалықтардың ғасырдың басында тәуелсіздік үшін, жер үшін, саяси бостандық үшін жүргізген жұмыстарын қайталап жатуды жөн деп таппадық.

Күні кеше ғана Батыс Алашорданың орталығы болған Сырым өңірінде, яғни Жымпитыда Алаш Орда үкіметі мен Алаш

қозғалысының 90 жылдығы кең көлемде аталып өтті. Осы тақырыпта зерттеп, ірі-ірі мәселелер көтеріп жүрген алаштанушы ғалымдар әлі де ашылмай, халық тани алмай жатқан тұлғалардың көп екенін еске салды, соның бірі, Бөкейлік заңгер-Уәлитхан Танашев. Мұрағаттарда есімі сирек аталып қалатын тұлғаның өз жерлестерінің естеліктерінде жоғарыдағыдай баға алуы кеңестік саясаттың тағы бір куәсі еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995, 8-13 б.
2. Сейтқали Меңдешов естелігі. ҚРПА. 811-қор, 7-тіз., 81-іс.
3. Сүлейменова Д.Д. Алашорданың батыс бөлімінің тарихы // Т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты.-Алматы, 2004. 16 б.
4. Тәж-Мұрат М. Ғұмар Қараш. Ақтөбе, 2004ж. 191-б.
5. Кенжалиев И. «Батыс Қазақстанның қасіретті жылдары 1917-1920 жж» 2 бөлім.Орал, 2001 ж. 35 б.
6. БҚОММ 7 қор, 2 тізбе, 49 іс, 112 парақ.
7. ҚРПА 811 қор.7 тізім, 237 іс, 12-17 бет. 1918-1922 жж. бұрынғы Бөкей губерниясында болған кейбір оқиғалар туралы». Ж.Ізбасаров пен Ғ.Сәлімовтың естеліктері.Алматы,1967
8. Бұл да сонда
9. Тәж-Мұрат М. Ғұмар Қараш. Ақтөбе, 2004 ж. 191-б.
10. ҚРПА 811 қор, 7 тізім, 237 іс, 16 бет. «1918-1922 ж. бұрынғы Бөкей губерниясында болған кейбір оқиғалар туралы» - П.Варламовтың естелігі. Алматы, 1967 ж.
11. Тәж-Мұрат М. Ғұмар Қараш. 192-б.
12. ҚРПА 811 қор, 7 тізім, 237 іс, 18-бет.
13. БҚОММ 312 қор, 2 тізім, 18 іс, Варламовтың анкетасы.
14. ҚРПА 811 қор. 7 тізім, 63 іс, 192-б. «Бөкейде Қазан төңкерісінің алғашқы күндері».Ғ.Сарбаевтың естелігі. Алматы,1967 ж.
15. Тәж-Мұрат М. Ғұмар Қараш. 197-б.
16. ҚРПА 811 қор. 7 тізім, 63-іс, 249-б. Ғ.Сарбаевтың естелігі.Алматы,1967 ж.
17. Бұл да сонда.
18. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы, 1995, 8-13 б.

* * *

В данной статье приведены воспоминания земляков-коммунистов о политической деятельности одного из руководителя Западного отделения Алаш-Орды Уалитхана Танашева.

* * *

In this article deals memory of countryman-communist and political activity of U.Tanashev – one of the leaders of Western department of Alash-Orda.

Отарбаева Г.К.
старший преподаватель
ЮКГУ им. М. Ауезова

МЕСТО И РОЛЬ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ В ПОЛИТИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ТУРКЕСТАНА (1917 – 1925 гг.)

После подавления восстания 1916 года и начавшихся репрессий против руководителей и активных участников освободительной борьбы, наступил период некоторого затишья политической жизни, который, однако, был вскоре нарушен в результате Февральской революции. Известие о ней пришло в Ташкент в начале марта 1917 года.

Февральские события оказали существенное влияние на состояние и характер национального движения в Туркестане, придав ему сильный дополнительный импульс. Представители национальной элиты и многие простые люди приветствовали революцию, которая обещала им демократические свободы и решение насущных задач.

«Накопившаяся десятилетиями под гнетом царизма жажда к национальному самоопределению вырывалась наружу. Во всех городах и даже в кишлаках и аулах устраивались манифестации в связи с Февральской революцией» (1), – писал в одной из своих работ Турар Рыскулов. В марте 1917 года Временное правительство, пришедшее на смену царского, приступило к реорганизации старого государственного аппарата и созданию новых властных структур.

Представители казахской интеллигенции, вместе со своими единомышленниками, поддержали эти действия Временного правительства.

В первые же дни после Февральской революции общенациональная газета «Казах»* опубликовала обращение 15 казахских интеллигентов во главе с А.Букейхановым и М.Дулатовым, адресованное в 25 центров Казахстана и Туркестана, в которой авторы призывали казахов содействовать Временному правительству в подготовке к Учредительному

собранию и установлению демократической республики в стране (2). Февральскую революцию горячо приветствовала и другая казахская еженедельная газета – «Алаш», выходившая в Ташкенте еще с ноября 1916 года. Эту газету издавали известный казахский общественный деятель, адвокат по профессии, - К.Тогусов и его супруга – Марьям Тогусова, которые откровенно сочувствовали основным программным целям прогрессивной части казахского национального движения (3).

В апреле 1917 года вышло Постановление Временного правительства «Об образовании Туркестанского комитета», которому на переходный период передавалась власть в крае.

Следует заметить, что А.Букейханов, будучи в это время в Туркестанской области, не смог принять непосредственного участия в работе Туркестанского комитета Временного правительства, однако его деятельность в качестве одного из главных идейных вдохновителей и организаторов известных общенациональных казахских съездов, безусловно, оказывала существенное влияние на ход и характер освободительного движения народов края.

После прибытия в Ташкент (в начале апреля), члены Туркестанского Комитета Временного правительства столкнулись с целым рядом проблем, вызванных, прежде всего, не очень хорошим знанием специфических особенностей местности. В этом смысле советы и рекомендации М.Тынышпаева, который прекрасно ориентировался в вопросах социально-экономической, политической и духовной жизни коренных народов, часто помогали в решении организационных и иных задач.

* Газета «Казах», выходившая с 1912 по 1918 гг., выражала идеи казахской либерально-демократической интеллигенции, а также национальных прогрессистов мусульманских регионов России. Ее создателями были лидеры казахского национального движения – А.Букейханов, А.Байтурсунов и М.Дулатов. С газетой активно сотрудничали М. Чокай, М.Тынышпаев и другие представители казахской политической элиты Туркестана.

Цены на продовольственные и другие товары первой необходимости не снижались. Жесткая налоговая политика также

не претерпела изменений. Продолжалась и практика различных поборов с местного населения для нужд фронта.

Национальная программа Временного правительства базировалась на принципе сохранения территориального единства бывшей Российской империи и, соответственно, не признании политического самоопределения национальных меньшинств.

Как отмечал в этой связи Мустафа Чокай: «... отношение местных органов власти русского Временного правительства... убили у мусульманского населения страны всякую надежду на обретение равенства в правах с русскими» (4).

Однако, все же, Февральская революция, как уже подчеркивалось, резко активизировала политическую жизнь в регионе и способствовала развитию национального самосознания туркестанцев.

К лету 1917 года в Ташкенте был создан филиал казахской национальной партии «Алаш», которая издавала и свою газету – «Бирлик туы» («Знамя единения») (5).

В состав комитета ташкентского филиала партии «Алаш» и редакции газеты «Бирлик туы» вошли: Султанбек Ходжанов, Санжар Асфендияров, Серик Акаев, Турар Рыскулов, Мустафа Чокай и другие известные казахские общественные и политические деятели.

В политических процессах того времени особо активное участие принимал Мустафа Чокай, который выделялся не только своей организаторской деятельностью, но и глубокими знаниями о различных сторонах жизни туркестанских мусульман.

В апреле 1917 года М.Чокай стал одним из ведущих сотрудников редколлегии популярнейшей национальной газеты «Улуг Туркистон» («Великий Туркестан») и получил, тем самым, еще одну возможность для ознакомления широкой общественности со своими идеями и надеждами, связанными, прежде всего, с обретением народами региона прав гражданина и человека. Именно ему было доверено участвовать от представителей казахской интеллигенции Туркестана в работе казахского (Тургайского) съезда 2-8 апреля 1917 г. в г.Оренбурге.

Тургайский съезд высказался за объединение казахов и предоставление им демократических свобод, за демократическую парламентскую Россию, созыв Учредительного собрания,

прекращение выселения казахов с их родных мест, возвращение им земель, отнятых в переселенческий фонд, женскую эмансипацию, развитие светского образования и т.д.

Съезд также потребовал от Временного правительства создать специальную следственную комиссию по выявлению преступлений и наказанию карателей в подавлении восстания казахов в 1916 г. (6).

Весной – летом 1917 г. состоялись еще несколько общеказахских съездов, которые были «выражением годами накопленного гнева на старый царский порядок и, вместе с тем, выражением надежд на осуществление национального самоопределения. Создание национального правительства, прекращение колонизации, создание национальной школы, суда, милиции и т.д.».

Несомненно, на решение этих съездов большое влияние оказали программные положения партии «Алаш», которая фактически сложилась уже к маю 1917 г., хотя официальное ее оформление произошло в декабре 1917 г. (7).

А. Букейханов, А. Байтурсунов и М. Дулатов являлись одними из основных авторов программы данной партии. Этой программой руководствовались и члены Ташкентского филиала партии «Алаш».

Представители казахской интеллигенции Туркестана во главе с М.Чокаем, М.Тынышпаевым, С.Ходжановым, С.Акаевым, С.Асфендияровым и др., реализовывая на практике основные программные цели и задачи партии «Алаш», стремились также установить самые тесные контакты и с другими национальными политическими организациями, действующими в крае. В послефевральский период некоторые видные казахские общественные деятели стали даже одними из руководителей наиболее крупных организаций туркестанских мусульман. В частности, М.Чокай входил в руководящее звено местной партии «Шурои – Исломия», а Серали Лапин возглавил Ташкентское общество «Шурои – Уламо».

«Шурои – Исломия» («Совет Ислама» или «Исламский Совет») была основана в г.Ташкенте в начале марта 1917 года.

Почти все районы Туркестана и сопредельных территорий были представлены в нем. Среди его членов было немало видных

деятелей мусульманского национального движения, таких как: Махмудходжа Бехбудий, Носирхон Тора, Мухаммеджан Тынышпаев, Мустафа Чокай, который был избран председателем «Краймуссовета» (8).

Вопросы самоопределения и будущего национально-территориального устройства Туркестана обсуждались и на краевом казахском съезде в Ташкенте под представительством М.Тынышпаева в августе 1917 года.

На Ташкентском форуме присутствовали представители казахского населения из Сырдарьинской, Ферганской, Семиреченской и Самаркандской областей. На повестке дня значилось 18 вопросов, в том числе о форме правления в России и Туркестане. Съезд признал, что «приемлемой формой правления является федеративно-демократическая парламентарная республика, причем киргизские (казахские – О.Г.) области должны получить территориально-национальную областную федерацию» (9).

По инициативе общества «Шурои – Уламо» в Ташкенте с 17 по 20 сентября был проведен съезд туркестанских и казахских мусульман, собравший более 500 делегатов от всех политических сил и регионов Туркестана, а также с Уральской и Тургайской областей Казахстана.

Со вступительным словом на форуме выступил Серали Лапин огласивший повестку дня, которая включала следующие вопросы: 1) Будущее политическое устройство Туркестанского края; 2) Продовольственный вопрос; 3) Землепользование и водопользование; 4) Судебная система; 5) Школьный вопрос; 6) О заведовании мечетями; 7) Вакуфный вопрос; 8) О земстве; 9) Женский вопрос; 10) Образование мусульманской политической партии; 11) Реорганизация Краевого Мусульманского Совета; 12) Привлечение мусульманского населения к административному управлению краем; 13) Об Учредительном собрании и др. (10).

Съезд, проходивший под знаменем единства, призвал готовить списки в Общероссийское Учредительное собрание «достойных людей из российских мусульман без различия идей и течений» (11).

Для политического руководства мусульманами Туркестана и Казахстана было принято решение создать вместо организаций «Шурои – Исломия», «Турон», «Шурои – Уламо» и других

единую партию под названием «Иттифок – и – муслимин» («Союз мусульман») (12).

В результате непродолжительных военных действий, в которых мусульманское население практически участие не принимало, к 1 ноября 1917 года власть в Ташкенте также перешла в руки Ташсовета и большевиков. Большинство членов Туркестанского комитета Временного правительства были арестованы.

Видные представители национальной демократии (У.А.Ходжаев, Султанбек Ходжанов и др.) от имени туркестанских и казахских политических организаций выразили решительный протест против захвата власти большевиками в Ташкенте (13).

С 12 по 15 ноября в Ташкенте по инициативе «Шурои – Уламо» и под представительством Серали Лапина, состоялось очередное совещание различных мусульманских групп. На совещании выступил председатель Краймуссовета Мустафа Чокай, который предостерег мусульман от объединения с большевиками и призвал создать особое управление мусульман, которое контролировало бы деятельность большевиков (14).

15 ноября в Ташкенте начал работу III Краевой съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов, в котором приняли участие 114 делегатов от всех областей края (15).

На съезде от имени мусульман выступил руководитель «Шурои – Уламо» Серали Лапин. В своем выступлении С.Лапин особо подчеркнул следующие положения:

«1. Мусульмане, составляющие 98% населения края, имеют все права на самоопределение.

2. Путь к этому у мусульман самостоятельный. Он указывается им Кораном и правилами Шариата, поэтому они не могут примкнуть ни к одной из русских политических партий, но будут поддерживать ту власть, которая, опираясь на все народные организации, приведет страну к Учредительному собранию.

3. Местная власть должна быть организована из представителей мусульман с обеспечением права русского меньшинства, сообразно его культурному значению, и из русских должны быть включены те, кто стоит ближе к мусульман.

4. Власть не может принадлежать только военным, рабочим и крестьянам» (16).

Однако съезд откровенно проигнорировал это мнение большинства туркестанцев, высказанное С.Лапиным.

Третий Краевой съезд Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов избрал новый верховный орган Туркестанского края – Совет Народных Комиссаров (СНК) из 15 человек. Председателем СНК стал большевик Ф.Колесов. При формировании СНК было решено не допускать представителей местного мусульманского населения под тем предлогом, что среди них нет пролетарских классовых организаций (17).

Действия большевиков шокировали и возмущали активистов национального движения, многие из которых, как вспоминал М.Чокай, предлагали «отделить Туркестан от России или, хотя бы, немедленно провозгласить автономию» (18).

После захвата власти в Ташкенте большевиками, лидеры национального движения (М.Чокай, М.Тынышпаев, М.Бехбудий и др.) пришли к решению созвать в Коканде внеочередной мусульманский форум, известный в литературе как IV Чрезвычайный Краевой мусульманский съезд, который работал с 26 по 29 ноября 1917 года. На форуме присутствовали: от Ферганы – 150 делегатов, от Сырдарьинской области – 22; от Самаркандской – 23; от Закаспийской – 1, от Бухары – 4 (19).

К концу работы съезда количество его участников составляло уже около 250 человек (20), среди которых были и представители русской, татарской, украинской, еврейской, армянской общин.

Из представителей казахской национальной интеллигенции на съезде активное участие приняли: Мустафа Чокай, Мухаммеджан Тынышпаев, Ахматбек Оразаев, Иса Токтабаев, Коныр Ходжа Ходжинов, Назир Торекулов, Ахмет Кенесарин, Серикбай Акаев, Серали Лапин, Ибрай Касымов (сын последнего хана Малой Орды – Елекей хана), Садык Утегенов и др. (21).

В повестке съезда основным стоял вопрос об автономии Туркестана. 27 ноября по этому вопросу была вынесена следующая резолюция: «IV чрезвычайный общемусульманский краевой съезд, выражая волю населяющих Туркестан народностей к самоопределению на началах, возвещенных Великой Российской революцией, в единении с Федеративной Российской республикой, объявляют Туркестан территориально автономным,

предоставляя установление норм автономии Туркестанскому Учредительному собранию, которое должно быть созвано в кратчайший срок и торжественно заявляет, что права населяющих Туркестан национальных меньшинств будут всемерно охранены» (22).

28 ноября было определено название формирующегося государственного образования – «Туркестан Мухторияти» (Туркестанская автономия) (23).

Объявление автономии Туркестана вызвало широкий отклик мусульманской и демократической общественности края. Отовсюду в Коканд стали приходить приветственные телеграммы и письма, в Ташкенте и других городах состоялись многотысячные митинги и манифестации в поддержку автономии (24).

Съезд встал перед необходимостью избрания своих органов власти: Временного Народного Совета и Временного правительства автономного Туркестана.

В состав Народного Совета вошли 54 человека: 32 – от Чрезвычайного общемусульманского съезда; 18 – от различных краевых организаций «европейского» населения; 4 – от городских самоуправлений (25).

По «мусульманскому» списку в новый орган вошли: Мустафа Чокай (от Сырдарьинской области), Конгур Ходжа Ходжинов (от Сырдарьинской области), Серали Лапин (от Сырдарьинской области), Абдурахмон Уразаев (от Ферганской области), Хидоятбек Юргули Акаев (от Ферганской области), Носирхон Тура (от Ферганской области), Мухаммаджон Тынышпаев (от Семиреченской области), Махмудходжа Бехбудий (от Самаркандской области) и др. (26).

Было принято решение о включении в состав Временного правительства Туркестанской Автономии 12 известных общественных и политических деятелей, как Мухаммаджон Тынышпаев* – премьер – министр, министр внутренних дел; Ислам Шоахмедов – заместитель премьер – министра; Мустафа Чокай – министр иностранных дел и др. 1 декабря члены нового автономного правительства обратились к народам Туркестана со следующим воззванием: «Чрезвычайный общемусульманский съезд призывает всех граждан Туркестана: мусульман, русских, евреев, рабочих, солдат и крестьян, все населяющие край племена и народы, городские и земские самоуправления, политические,

общественные и частные учреждения сплотиться вокруг туркестанской народной власти и помочь ей воплотить в жизнь возложенные на нее трудные задачи» (27).

К концу января 1918 г. большевики объявили в Ферганской области военное положение. Ревком во главе с Е.Бабушкиным отверг сделанные «автономистами» предложения о создании объединенного органа для управления Кокандом и предъявил требования: «1. Разоружить бандитские шайки автономного правительства», вооружение передать ревкому; 2. Выдать Ревкому вдохновителей «автономного правительства» (28).

По решению СНК Туркестанского края, все руководители «Кокандской автономии» были объявлены вне закона, а их имущество конфисковано.

Отдельным постановлением был создан «военно-революционный суд» для разбора дел лиц, обвиняющихся в поддержке «Кокандской автономии» (29).

В городе начались аресты членов Временного автономного правительства и Народного Совета.

М.Чокаю удалось вырваться из окружения и добраться до Грузии, где он сразу же активно включился в демократическое движение кавказских народов (30).

Отряды красногвардейцев самым жестоким образом стали подавлять любое недовольство местного населения.

В эти дни газета «Бирлик туы» писала, что Советская власть «... окропила человеческой кровью улицы Коканда, сравняла с землей населенный мусульманами старый город, погубила тысячи беззащитных мусульман, разграбила все имущество их,... но только не под своим обычным знаменем, а под красным, не с обычным своим лозунгом, а именем свободы и революции» (31).

Все усилия политизированных слоев местного мусульманского населения, направленные на защиту Туркестанской Автономии, не дали положительных результатов.

Известно, что после разгрома Туркестанской Автономии, в организации которой отразились интересы и входящего в Туркестан населения Южного Казахстана, похожая участь постигла и правительство Алашордынской Автономии, образованной казахскими национал-демократами в декабре 1917г. в Оренбурге (32).

Большевики, признававшие на словах принцип – «право наций на самоопределение», как только дело касалось практической реализации декларированных ими же принципов, не желали мириться с существованием на территории бывшей Российской империи полунезависимых, автономных национальных правительств и территориальных.

* М.Тынышпаев в январе 1918 года, в результате имевших место разногласий в правительстве, а также по предложению Семиреченского областного казахского Совета вышел из состава автономного правительства и выехал в Семипалатинск. Его преемником стал М.Чокай.

Лидеры национальных организаций уже не могли, а некоторые и не хотели удерживать людей, потерявших в «кокандской бойне» своих родных и близких, от стремления немедленно взяться за оружие и самим начать решать насущные проблемы. В этой связи, несколько позднее, будучи уже в эмиграции, М.Чокай писал: «Люди больше не слушали бы никакую политическую программу. Они хотели полностью удовлетворить свою ненависть к большевикам, а не сидеть и болтать о дальнейшей организации государства. По их мнению, автономное правительство пало, потому что оно немедленно не взялось за оружие, а вместо этого выжидало, вело переговоры и вырабатывало планы, совершенно бесполезные» (33).

В Туркестане, как и в России, в соответствии с решением задачи утверждения идеологии «диктатуры пролетариата», началась работа по созданию структур советской власти. В этих целях, по общероссийской схеме, в короткий срок были образованы «революционные» суды, прокуратура, органы ВЧК, трибуналы, «народная» милиция и др.

Советское руководство, во многом придерживаясь прежних принципов и традиций, продолжало не доверять местному населению. И в силу этого старалось максимально ограничить практику привлечения «националов», прежде всего, в советские силовые структуры. В частности, вплоть до 1920 г. представители коренного населения не призывались в ряды «красной армии».

Вместе с тем, невзирая на крайне осторожное и недоверчивое отношение к «националам», туркестанские

большевики, по рекомендации кремлевской советской элиты, постепенно стали привлекать в новые управленческие структуры некоторых казахов, узбеков, таджиков и др.

В результате к началу 20-х гг. ряд талантливых выходцев из коренного населения заняли даже высокие должностные посты в республиканских органах власти.

Среди них: Т.Рыскулов, Н.Тюракулов, С.Ходжанов, С.Асфендияров (34).

В марте 1919 г. при республиканском комитете КПТ было образовано Краевое мусульманское бюро (Краймусбюро), на которое возлагалась организация работы среди коренного населения.

Председателем Краймусбюро был назначен Т.Рыскулов, который, наряду с некоторыми своими соратниками и представителями национальной интеллигенции, прилагал максимум усилий для защиты прав коренного населения.

В условиях начавшегося голода такого рода усилия приобретали особую актуальность.

В этой связи Т.Рыскулов писал в своей краткой биографии: «Видя с одной стороны совершенную оторванность Советской власти от туземных трудящихся, с другой стороны ужаснейший голод, охватывавший всю бедноту Туркестана, я ставлю ставку на вопросе о борьбе с голодом с целью: во-первых, действительно спасти миллионы гибнувших по улицам, канавам и кишлакам голодающих пролетариев и детей, на что тогдашняя власть смотрела сквозь пальцы... во-вторых, дать понять русским товарищам, что нельзя пренебрегать туземным населением...

Говоря о циничном отношении некоторых советских лидеров к разразившемуся голоду среди «туземного» населения (в частности, казахского) Турар Рыскулов свидетельствовал, что один из «заслуженных руководителей Октябрьского переворота в Туркестане - Тоболин, на заседании Туркестанского Центрального Исполнительного Комитета заявил прямо, что киргизы (казахи), как экономически слабые с точки зрения марксистов, все равно должны будут вымереть. Поэтому для революции важнее тратить средства не на борьбу с голодом, а на поддержку лучше фронтов...» (35).

Работая Председателем Краймуссвета, председателем Центральной Комиссии по борьбе с голодом, Зам. Председателя, а затем и Председателем ТуркЦИКа (с 1920 г.) Т.Рыскулов продолжал делать все возможное для улучшения социально-экономического положения местного населения.

В апрельские дни 1919 года, по инициативе Т.Рыскулова был издан еще один приказ ТуркЦИКа, где говорилось: «Принимая во внимание продолжающиеся до сих пор в Туркестанской Республике беспорядочные реквизиции и конфискации разными лицами скота, продуктов и др. предметов у граждан, губительно отражающихся на народное хозяйство и способствующих увеличению числа голодающих, - президиум Цека предлагает Совнаркому немедленно обсудить этот вопрос. Выработать соответствующий приказ о категорическом воспрещении беспорядочной реквизиции и конфискации с наложением строгой ответственности на виновных» (36).

В первые годы существования советской власти представители казахской интеллигенции и политической элиты города Ташкента делали многое и для консолидации туркестанских казахов, а также решения жизненно важных, насущных задач, волнующих эту часть местного населения. Так, на состоявшемся в Ташкенте (январь 1920 г.) съезде киргизской (казахской – О.Г.) бедноты было принято решение об организации Киргизского (Казахского) отдела при ТуркЦИКе, в обязанность которого входило: «а) контроль и наблюдение за деятельностью всех правительственных учреждений Туркеспублики в части, касающихся киргизского (казахского – О.Г.) населения Туркестана;

б) разработка конкретных мероприятий и проведение их через высшие правительственные органы по решительной борьбе с эксплуататорскими элементами (среди) переселенцев...;

д) организация киргизских (казахских) съездов и конференций...;

е) руководство культурно – просветительной и агитационно-пропагандистской работой среди киргизской (казахской) бедноты...» (37).

На съезде киргизской (казахской) бедноты делегаты единогласно избрали членов Киротдела, среди которых были:

Н.Тюракулов, С.Ходжанов, С.Асфендияров, Сафаров, Алманов и др. (38).

Форум обсудил целый ряд вопросов (экономический, военный, женский, организационный и др.) и вынес по ним отдельные решения.

Рассматривая экономические вопросы, имеющие отношение к туркестанским казахам, один из докладчиков (Джандосов) обратил внимание на катастрофическое падение основного казахского хозяйства – скотоводства. В своем выступлении Джандосов отмечал: «Скотоводство сократилось до 85%. Никаких правительственных мер к поддержанию хозяйства киргиз (казахов) не применяются. Хозяйства, лишившиеся скота, не могут переходить к земледелию вследствие того, что правительством не оказывается ровным счетом никакой помощи к снабжению киргизской (казахской) бедноты орудием производства, главным образом сельскохозяйственными машинами. Трудовая повинность среди киргиз (казахов) должна применяться с особенной осторожностью и ощутительной для населения рациональностью...

Киргизская (казахская) беднота почти не снабжается предметами промышленности, тогда как киргизский (казахский) скот и хлеб идут на питание Центра...» (39).

Заслушав доклад С.Ходжанова, посвященного одному из наиболее острых и социально-значимых вопросов – женскому, съезд постановил: «1) Получение и платеж калыма отменить; 2) Запретить многоженства; 3) Запретить совершение браков между лицами, не достигшими гражданского совершеннолетия; 4) Допустить женщину-киргизку (казашку) к обучению во все учебные заведения наравне с мужчиною; 5) Уравнять женщину-киргизку (казашку) с мужчиною в праве владения имуществом, в частности установить, что при разделе имущества, остающегося после смерти мужа, женщина-мать участвует наравне с сыновьями, при отсутствии же детей имущество мужа должно целиком перейти к жене; 6) Во всех областях общественно-политической жизни предоставить женщине-киргизке (казашке) одинаковое с мужчиною право участия, стремясь вовлечь женщину в работу по советскому строительству; 7) Принять исчерпывающие меры к скорейшему освобождению от рабства и обеспечению всем необходимым тех женщин-киргизок (казашек),

которые во время событий 1916-1917гг. были проданы голодными киргизами (казахами).; 8) Обязать высшие органы управления Туркеспублики к скорейшему проведению в жизнь изложенных выше постановлений съезда, издав в соответствии с настоящей резолюцией надлежащие декреты» (40) 30 января 1920 г. делегаты съезда казахской бедноты собрались для обсуждения последнего вопроса повестки дня данного форума, который был посвящен военной тематике.

Основной докладчик – член Реввоенсовета Туркфронта Н.Тюракулов в своем выступлении обратил внимание на следующие аспекты этой проблемы: «Киргизы (казахи – О.Г.) до сего времени не привлекались к обязательной военной службе, в виду старой привилегии их, освобождающей от воинской повинности, а также в виду особых национальных, культурных и экономических условий их жизни...

В резолюции съезда, принятом по данному вопросу, в частности, говорилось: Ввиду национальных особенностей (языка, быта и т.д.) из киргиз (казахов) должны быть сформированы отдельные боевые единицы (эскадроны, полки, дивизии). Мобилизация киргиз (казахов) должна производиться через особые, специальные для киргиз (казахов) учреждения, управформы.

Киргизские (казахские) части должны быть поставлены в смысле политического воспитания, военного обучения, снаряжения и снабжения в одинаковые условия с другими воинскими частями. По возможности, в киргизских (казахских) частях командным языком должен быть введен родной киргизский (казахский) язык. Для подготовки политических и военных руководителей из киргиз (казахов) должны быть открыты для киргиз (казахов) военные инструкторские курсы и др. специальные военные учебные заведения.

Семьи красноармейцев киргиз (казахов) должны обеспечиваться наравне с семьями русских красноармейцев на общих основаниях» (41).

Как известно впоследствии, такого рода инициативы представителей казахской политической элиты и национальной интеллигенции, направленные на защиту законных гражданских прав коренного населения, будут интерпретированы официальной

советской властью как проявление «буржуазного», «узколобого» национализма.

В буржуазном «национализме», «пантюркизме» и даже «панисламизме» будут обвинены многие казахские, узбекские, киргизские и др. интеллектуалы и известные общественно-политические деятели.

Не избежал обвинений в «национал-уклонизме», «пантюркизме» и т.п. и Турар Рыскулов. Туркестанским (и не только) большевикам очень не нравилась критика, которая звучала во многих выступлениях Т.Рыскулова в адрес, в частности, руководителей правительства ТАССР (А.Казакова, К.Сорокина, К.Успенского и др.), которые, по мнению оратора, часто препятствовали активному привлечению представителей коренных народов к общественно – политической работе.

Т.Рыскулов, исходя из того, что в крае существуют расхождения по национальному вопросу, а партийное и советское строительство никак не налаживается, и что Туркестан по своему этническому составу «представлен главным образом народами тюркской национальности», высказал идею создания на данной территории «Тюркской советской республики» и преобразования подчиненной РКП (б) компартии Туркестана в самостоятельную «Компартию тюркских народов» (42).

Выступая с докладом 25 мая на заседании Политбюро ЦК РКП (б) Т.Рыскулов отмечал, что за годы советской власти в положении коренного населения не произошло никаких перемен; все решения краевых партийных и советских съездов о правах местного населения и объявление автономии фактически остались на бумаге; полугодовая деятельность Турккомиссии с ее громким заявлением о привлечении мусульман в вооруженные силы, подавлении существующего насилия колонизаторов и т.д. – «остались простыми парламентскими постановлениями»; и что Турккомиссия и РВС Туркфронта своей деятельностью со всей откровенностью продемонстрировали тенденцию «рассматривать Туркестан как советскую колонию, где должно быть военное управление» (43).

Вывод доклада звучал достаточно ультимативно: «или всю полноту власти передать Реввоенсовету Туркфронта, или согласно Конституции, трудящимся коренной национальности,

осуществив это реально, на деле уничтожив всякие надслойки в виде Турккомиссии и ограничив права Реввоенсовета» (44).

13 и 22 июня 1920г. Политбюро ЦК РКП (б) при деятельном участии В.Ленина тщательно обсудило подготовленные ЦК РКП (б) проекты директив по работе в Туркестане. В.Ленин предложил отклонить представленный в ЦК РКП (б) от имени Т.Рыскулова, Н.Ходжаева и Бех-Иванова проект, рекомендуя утвердить другой проект – подготовленный специальной комиссией Политбюро ЦК РКП (б).

29 июня Политбюро ЦК РКП (б), на основе предложений В.Ленина, приняло три постановления: «О партийном строительстве в Туркестане», «Об организации власти в Туркестане», «О наших задачах в Туркестане» и утвердило «Инструкцию Турккомиссии» (45).

В постановлении ЦК «Об организации власти в Туркестане», в частности, говорилось: «Необходимо наличие в Туркестане постоянного представительства ВЦИК, Совнаркома, ЦК РКП (б), на которое должно быть возложено: а) непосредственное управление теми областями, которые составляют исключительную компетенцию федеральной власти; б) контроль за проведением в жизнь директив и декретов центральной власти...» (46).

Таким образом, «центр» ясно давал понять, что ни о какой реальной автономии не может быть и речи.

18 июля 1920 г., после возвращения в Ташкент, Т.Рыскулов на очередном заседании Крайкома КПТ сложил с себя обязанности члена Крайкома и Председателя ТуркЦИКа.

Ушли в отставку и другие члены Мусбюро. Был распущен прежний и создан «временный» ЦК КПТ.

Сторонники Т.Рыскулова (Н.Тюракулов, С.Ходжанов, С.Асфендияров и др.) продолжали противостоять проявлениям шовинистической политики со стороны «центра» и местных большевиков. Н.Тюракулов, даже в знак протеста против великодержавных действий Турккомиссии и Туркбюро подал заявление о выходе из состава этих органов (303).

В результате, 25 сентября 1922 г., решением Оргбюро ЦК РКП (б) за «грубые ошибки» секретарь ЦК КПТ Н.Тюракулов был освобожден от занимаемой должности. (304). В свою очередь, выступая на IV Совещании ответственных работников национальных республик (июнь 1923.), специально созванном для

осуждения татарского оппозиционера Султана-Галиева, С.Ходжанов и А.Икрамов резко осудили национальную политику советской власти в Туркестане. Их речь вызвала крайне негативную реакцию со стороны И.Сталина.

Здесь необходимо подчеркнуть, что в этот период среди представителей национальной оппозиции верхних эшелонов власти Туркесреспублики были и те, кто достаточно активно поддерживал местных повстанцев.

Т.Рыскулов вернулся в Ташкент в конце 1922 г. и был очень скоро назначен Председателем Совнаркома ТАССР.

Невзирая на сильное идеологическое давление, которое на него постоянно оказывалось, Т.Рыскулов не захотел менять своих убеждений.

Так, накануне назначения на пост Председателя СНК, в письме к секретарю, ЦК РКП (б) Я.Рудзутаку он поставил в качестве условия необходимость действенного «доверия и поддержки туземных работников». Т.Рыскулов писал: «Я согласен ехать в Туркестан,... если мне не будет препятствий по привлечению в аппарат власти всех видов работников», прежде всего из числа коренного населения (47).

Имевшее место политическое и идеологическое противостояние в туркестанском обществе между представителями «националов» (в том числе казахской интеллигенции) и большевиками из «центра», как известно, продолжалось и в период реализации различных проектов по национально-территориальному размежеванию Туркестанской, Бухарской и Хорезмской республик.

Некоторые современные узбекские исследователи считают, что «Идею национально-территориального разъединения» Туркестана как общего дома среднеазиатских народов высказал еще Ленин в ответ на предложение «группы Рыскулова» о создании «Тюрской республики».

Она была нацелена на подрыв национально – освободительных устремлений коренного населения, на разобщение мусульманского единства не только по классовому, но и национальному признаку, что облегчило бы «центру» возможность единолично управлять краем» (48).

Говоря о причинах проведения национально-территориального размежевания, российский этнолог – С.Абашин, в свою очередь,

отмечает: «... национальное размежевание было одним из способов борьбы с пантюркистскими настроениями, особенно среди туркестанской (в том числе казахской) элиты» (49).

Разумеется, были и другие причины, которые приводили к противостоянию не только между национальными лидерами и представителями «центра», но и между различными группами внутри самого национального движения.

Бурные дебаты по вопросу о нацразмежевании, как известно, завершились к ноябрю 1924 г. тем, что этот проект получил законодательное оформление в постановлениях высших органов государственной власти новых среднеазиатских республик, Российской Федерации и Союза ССР. 13 февраля 1925 г. открылся I съезд Советов УзССР, который принял (17 февраля) «Декларацию об образовании Узбекской Советской Социалистической Республики». Декларация законодательно оформила создание УзССР и объявила о добровольном вхождении УзССР в состав СССР. К этому времени столица новой республики была перенесена из Ташкента, который еще во многом продолжал ассоциироваться с колониальным прошлым Туркестана, в Самарканд.

Таким образом, проведенная в сжатые сроки и в значительной степени волюнтаристскими методами кампания национально-территориального передела была завершена. Результаты этой кампании еще долгое время вызывали недовольство и несогласие со стороны представителей различных местных национальностей и их лидеров. Народы и политическое руководство вновь образовавшихся республик, с первых дней ощутили на себе жесткий диктат «центра» и всю мощь советской пропагандистской машины, основанной на постулатах классовой борьбы.

Советская власть продолжала рассматривать новые среднеазиатские республики исключительно в качестве объекта своей политики.

Казахская интеллигенция и национальная элита, игравшая заметную роль в общественно – политической жизни г.Ташкента, а также всего Туркестана на протяжении колониального периода, и в первые годы советской власти, совместно с видными представителя национального движения других среднеазиатских

народов, прилагала огромные усилия, направленные на защиту жизненноважных интересов коренного населения.

В сложнейших, порой жестоких условиях советской действительности, многим настоящим казахским патриотам приходилось часто скрывать свои мысли и идеи о реальной национальной свободе и достойной жизни для своего народа. И невзирая на то, что в исследуемые годы их идеи так и не были в полной мере реализованы, все же, сегодня не вызывает сомнения тот факт, что их жизнь и многогранная деятельность оставили глубочайший след в истории освободительного движения народов нашего региона.

Список использованных источников

1. Рыскулов Т.Р. Из истории революционной борьбы в Казахстане // Избранные труды.- Алма - Ата: Казахстан, 1984.-259с.-с.236
2. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). – Том 3. – Алматы: «Атамұра», 2000. – 768с.. - сс.659-660
3. См.: Там же, - СС.708 – 709
4. Садыкова Б.И. Мустафа Чокай – Алматы: Алаш, 2004 – 240 с . – с.107
5. Рыскулов Т.Р. Из истории революционной борьбы в Казахстане // Избранные труды.- Алма - Ата: Казахстан, 1984.-259с - с.152
6. См.: История Казахстана. Указ.соч. – СС.661-662
7. См.: История Казахстана. Указ.соч. – с.665
8. Чокай Мария. Я пишу Вам из Нождана. Воспоминания. Письма. Документы. – Алматы : Кайнар, 2001 – 208 с. – 163 с.
9. Туркестанский курьер – Ташкент, 1917, 19 сентября
10. См.: Агзамходжаев С. История Туркестанской Автономии (Туркистон мухторияти) – Ташкент. Изд-во: «Ташкент ислом университети», 2006. – 268 с. – СС.173-174
11. Улуг Туркистон. – Ташкент, 1917, 30 сентября
12. Там же.
13. Туркестан в начале XX века: к истории истоков национальной независимости. – Ташкент, «Шарк», 2000. – 672 с. – СС.67-68
14. Там же, - С.68
15. Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1917, 18 ноября.
16. Там же. – 21 ноября
17. Турсын Х.М. Туркістан ұлт – азаттық қозғалысы жөне Тіркістан Мухтарияты – Алматы: - «Нурлы Лем», 2006 – 128 б. – б.45
18. Чукай М. Указ.соч. – С.47
19. Central Asia, 130 years of Russian dominance: a historical overview / edited by Edward Allworth – Third Edition. – Duke University Press. Durham and London, 1994 – 651p. - p. 225
20. Улуг Туркистон. – Ташкент, 1917, 8 декабря

21. Тилеукулов С., Голованов А.А., Оразымбетов Ш., Косанбаев С. Туркестан на историческом повороте (1917 – 1920 гг.) – Ташкент: «Халк мероси», 2002. – 161 с. – С.86
22. Свободный Самарканд. – Самарканд, 1917, 2 декабря
23. Агзамходжаев С. Указ. соч. – С. 192
24. См.: Свободный Самарканд. – Самарканд, 1917, 20 декабря
25. См.: Агзамходжаев С. Указ. соч. – С. 193
26. Свободный Самарканд. – Самарканд, 1917, 5,8 декабря
27. Свободный Самарканд. – Самарканд, 1917, 6 декабря
28. Наша газета. – Ташкент, 1918, 1 марта
29. Щит народа. – 1918, 2 марта
30. Бирлик туы. – 1918, 16 марта
31. Цит. по: Агзамходжаев С. Указ. соч. – С.234
32. См.: Тилеукулов С. и др. Указ.соч., - СС.94 – 97
33. Chokaev M. The Basmachi movement in Turkestan – The Asiatic Review. – London, 1928.-vol.24- №78.-p.273 – 288. – p.287
34. Алимова Д.А., Голованов А.А. Узбекистан в 1917 –1990 годы: противоборство идей и идеологий. – Ташкент: «Фан», 2002. – 80с. – С.23
35. Мустафа Чокай – оглы. Туркестан под властью советов – Париж: «Яш Туркестан», 1935 – 147 с. – С.44
36. ЦГА РУз, Ф.Р - 25. Оп.1. Д.184. Л 230
37. ЦГА РУз, Ф.Р - 25. Оп.1. Д.408. Л 22
38. Там же.
39. ЦГА РУз, Ф.Р - 17. Оп.1. Д.273. Л 142
40. Там же. – Л.143
41. Там же. – ЛЛ.151 – 154
42. Тилеукулов С. и др. Указ.соч. – С.110
43. Цит.по: Тилеукулов С. и др. Указ.соч. – С.112
44. Цит.по: Там же. – С.113
45. Рыскулов Т.Р. Избранные труды... - С.27
46. Цит.по: Тилеукулов С. и др. Указ.соч. – С.113
47. Туркестан в начале XX века.... – С.426
48. Алимова Д.А., Голованов А.А. Указ.соч. – С.47
49. Абашин С.Национализмы в Средней Азии (в поисках идентичности). – Санкт – Петербург: «Алетейя», 2007.-302 с – С.187

* * *

Бұл ғылыми мақалада Түркістан өлкесіндегі қазақ ұлттық зиялыларының 1917-1925 жылдардағы тарихы баяндалған.

* * *

This article is about the history of Kazakh national intelligentsia in Turkestan from 1917 till 1925.

Сарсенов А.С.

доктор исторических наук, профессор
Актюбинского государственного
педагогического института

ЭЛЕКТРИФИКАЦИЯ АУЛОВ И СДЛ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА НАСЕЛЕНИЯ

В развитии энергетической базы сельского хозяйства исключительное значение имел интенсивный рост потребления электроэнергии колхозами и совхозами на производственные цели. Партийное руководство страны также понимало важность данной проблемы. И неслучайно, что мартовский (1965г.) Пленум ЦК КПСС указал на ненормальность того положения, когда в середине 60-х годов сельское хозяйство потребляло только 4% электроэнергии, вырабатываемой в стране, в т.ч. 2% на производственные цели. [1, С.24].

ЦК КПСС и Совет Министров СССР 27 августа 1966 года приняли специальное постановление “Об электрификации сельского хозяйства СССР в 1966-1970 г.г.” [2, С.155-159]. В целях создания необходимых условий для более широкого внедрения электрической энергии в сельскохозяйственное производство Совет Министров СССР несколько ранее, 17 декабря 1965 года принял постановление “О снижении тарифа на электрическую энергию, отпускаемую государственными энергосистемами и электростанциями на производственные нужды колхозам, совхозам и другим сельскохозяйственным предприятиям.” [2, С.42-43].

Для дальнейшей электрификации сельского хозяйства республики ЦК Компартии Казахстана и Совет Министров Казахской ССР 28 декабря 1966 года приняли постановление, согласно которому предусматривались большие работы по подключению колхозов и совхозов к государственной энергосистеме и крупным государственными электростанциями. [3].

К государственным энергосистемам к концу 1966 года в республике было подключено свыше 800 совхозов и колхозов, или 42% от их общего количества. Этому предшествовала огромная работа: было сооружено и введено в эксплуатацию почти 60 тыс. км. новых линий электропередач. Подключение сельских потребителей к государственным сетям сопровождалось ликвидацией мелких неэкономичных электростанций, что оказало благоприятное влияние на повышение рентабельности сельскохозяйственного производства. [4]. К началу 1966 года в республике насчитывалось более 19 тыс. таких электростанций, из 11442, или 60 %, являлись передвижными. [5, С.20]. В совхозах и колхозах имелось 214,7 тыс. электродвигателей. [6, С.65]. На начало года в республике были электрифицированы 1393 совхоза (98%) и 461 колхоз (99%), в т.ч. от централизованных источников электроснабжения 432 совхоза (31%) и 179 колхозов (38%). Остальные хозяйства продолжали получать электроэнергию, вырабатываемую на мелких дизельных электростанциях. [7, С.42].

Сплошная электрификация сёл шла особенно высокими темпами в целинных областях Казахстана. В Кустанайской области только за 7 месяцев 1966 года было построено и введено в эксплуатацию 1100 км. линий электропередач. Большая работа была проведена по электрификации животноводческих помещений, производственных, культурно-бытовых и жилых зданий. [8].

В Уральской области по состоянию на 1 января 1967 года пользовались электроэнергией все 127 колхозов и совхозов области. В том числе 106 хозяйств от мелких дизельных электростанций, а 21 хозяйство получали электроэнергию от госэнергосистемы. За 1966 год в сельское хозяйство области поступило 89,9 млн. кВт. часов электроэнергии. Потребление электроэнергии на производственные нужды колхозов и совхозов составило 51,5 млн. кВт. часов и на коммунально-бытовые нужды 24 млн. кВт. часов; годовое потребление электроэнергии за 1966 год на 1 гектар пашни составило 36 кВт. Удельное потребление электроэнергии на одного сельского жителя было равно 195 кВт. часов, в т.ч. на коммунально-бытовые нужды – 86 кВт. часов. [9].

За 1966 год в республике было построено и введено в эксплуатацию 15160 км. линий электропередач или 98,5 % к годовому плану. В результате проведенной работы к централизованным источникам электроснабжения было подключено 170 колхозов и совхозов при задании 165 хозяйств, что составляет 103% к заданию. [10].

Из года в год повышалась энерговооруженность труда. Только в 1967 году в сельские районы Уральской области поступило более 94 млн. кВт. часов электроэнергии. К концу года в хозяйствах области протяженность линий электропередач составила 3677, 8 км., на 480 км. больше, чем в 1964 году. [11].

В Целиноградской области в 1966-1970 гг. к государственной энергосистеме намечалось подключить 155 хозяйств. [12, С.101]. К началу 1968 года в области было подключено к госэнергосистеме 63 совхоза и колхоза, 2 птицесовхоза, 3 откормсовхоза и совхоз Целиноградский подчинения Минсельхоза СССР. [13].

Значительная работа по усилению электрификации сельского хозяйства была проделана в Кокчетавской области. Только за 2,5 года восьмой пятилетки здесь было построено и сдано в эксплуатацию свыше 3 тыс. км. электролиний, централизованным энергоснабжением от государственной энергосистемы было охвачено 82 совхоза, 19 колхозов, 35 хлебоприемных пунктов и 9 райцентров. [14].

В целом по республике из 2121 совхоза, колхоза и других предприятий Министерства сельского хозяйства Казахской ССР по состоянию на начало 1969 года получали электроэнергию от гослиний 1180 хозяйств. [15].

Однако уровень электрификации совхозов и колхозов республики все ещё был значительно ниже общесоюзного. Если на начало 1970 года по СССР было присоединено к государственным линиям 89,6% совхозов и 95,4% колхозов, то в Казахстане на эту дату было подключено только 61% совхозов и 78% колхозов. [16].

В 1966-1970 гг. в республике было построено для сельского хозяйства 85 тыс. км. электросетей. Уровень централизованного электроснабжения сельского хозяйства достиг в 1970 году 76,2%

(42% в 1965г.). [17, С.154]. Многие сельскохозяйственные предприятия получали электроэнергию от государственных энергосистем. Например, в Целиноградской области только за восьмое пятилетие к государственной энергосистеме было подключено 80 совхозов и колхозов, 41 хлебоприёмный пункт. Это дало возможность ещё шире использовать электроэнергию в сельскохозяйственном производстве. [18]. В среднем на одного работника в Казахстане приходилось 27,1 л.с., тогда как на Украине – 8,2, в РСФСР – 14,8, в целом по Союзу – 12,1 л.с. [19, С.234]. В 1970 году колхозы и совхозы Казахстана были полностью электрифицированы. [20, С.94-95].

Электрификация сельского хозяйства способствовала повышению уровня механизации, особенно комплексной. В этом отношении показательны из года в год растущие достижения в электрификации такой важной, но трудоемкой работы, как стрижка овец. В 1974 году процент овец, остриженных электроагрегатами в колхозах и совхозах составил 99,8%. И это в республике, в которой поголовье овец и коз в том же году достигло 35,3 млн. голов. [21, С.29, 133].

Электрификация изменила характер сельскохозяйственного труда, который стал более квалифицированным, приблизился к индустриальному труду. Росла потребность в новых, высококвалифицированных кадрах, а они, в свою очередь, пополнили ряды сельской интеллигенции, усилили интеллектуальный потенциал сельских тружеников. Использование электроэнергии в сельскохозяйственном производстве республики привело к повышению его эффективности и производительности труда. За 1971-1975 годы электрификация сельскохозяйственного производства обеспечила около 60% роста производительности труда в сельском хозяйстве республики. [22, С.203-204]. Государство создавало все условия для широкого внедрения электроэнергии в сельскохозяйственное производство. Например, только в годы девятой пятилетки почти в 2 раза (с 1,9 до 1,0 коп.) был снижен тариф за 1 кВт. час электроэнергии отпускаемой государственными энергосистемами и электростанциями на производственные нужды колхозам, совхозам и другим сельскохозяйственным потребителям. [7, С.55].

В конце девятой пятилетки Казахская ССР занимала третье место среди союзных республик по производству электроэнергии и мощность электростанций достигла 11,5 млн. кВт., а выработка электроэнергии – 52,6 млрд. кВт. часов. За годы девятой пятилетки построено и сдано в эксплуатацию около 90 тыс. км. линий электропередач всех напряжений, что позволило подключить к государственным источникам электроснабжения 494 хозяйства. В результате совхозы и колхозы смогли широко использовать электрическую энергию в сельскохозяйственном производстве. Сельскохозяйственное производство республики стало крупным потребителем электрической энергии. Она широко применялась на механизированных животноводческих фермах, послеуборочной обработке зерна, в тепличном и парниковом хозяйствах, ремонтных мастерских и на других производственных процессах. Уровень энерговооруженности труда в республике в расчёте на одного работника, занятого в сельском хозяйстве за 1966-1975 годы увеличился почти на 53%, а обеспеченность хозяйств энергетическими мощностями в расчёте на 100 гектаров посевной площади - на 50%.[23, С.119]. За 1966-1975 годы темпы внедрения электроэнергии в сельскохозяйственное производство Казахстана возросли в 3,75 раза, [24, С.11] что является достаточно высоким показателем.

Таким образом, с середины 60-х годов начался новый этап в развитии электрификации сельского хозяйства. Уже к середине 70-х годов страна в целом и Казахстан в частности выходили на этап завершения процесса полной, сплошной электрификации сельского хозяйства. Успехи электрификации способствовали дальнейшему подъёму сельского хозяйства, росту его энерговооруженности, превращению сельскохозяйственного труда в разновидность индустриального труда.

Список использованных источников

- 1 О неотложных мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства СССР. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 24 марта 1965 года. - М.:Политиздат,1965. – С.24.
- 2 Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1965-1974г.г.). - М.:Колос, 1975. – С.155-159, 42-43.
- 3 Казахстанская правда. – 1966. – 29 декабря.
- 4 Партийная жизнь Казахстана. – 1966. – №12. – С.51.

- 5 Чокин Ш.Ч., Майзель С.Ч., Выползова М.Н., Шустров Э.П. Научные основы энергоснабжения сельского хозяйства Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – С.20.
- 6 Некоторые вопросы социально-экономического развития Казахской ССР // Труды Алма-Атинского зооветеринарного института. – Алма-Ата, 1973, т.32. – С.65.
- 7 Песиков Н.Е. и др. Развитие сельской энергетики Казахской ССР. – Алма-Ата, 1970. – С.42, 55.
- 8 Ленинский путь. – 1966. – 21 августа.
- 9 Уральский областной государственный архив. ф.761; оп.18, д.576, л. – 66.
- 10 ЦГА РК. ф.1481; оп.30, д.941, л. – 56.
- 11 Сельское хозяйство Казахстана. – 1969. – №1. – С.56.
- 12 Маданов Х.М. Деятельность КПСС по осуществлению ленинской аграрной политики КПСС в Казахстане. – Алма-Ата, 1980. – С.101.
- 13 Целиноградский областной государственный архив. ф.563; оп.13, д.328, л. – 1.
- 14 ПА Кокчетавской области. ф.1; оп.17, д.27, л. – 35.
- 15 ЦГА РК. ф.1481; оп.30, д.1045, л. – 76.
- 16 ЦГА РК. ф.1481; оп.30, д.1098, л. – 49.
- 17 Савосько В.К., Шамшатов И.Ш. Колхозное строительство в Казахстане. – Алма-Ата, 1974. – С.154
- 18 ПА Целиноградской области. ф.1; оп.56, д.52, л. – 8.
- 19 Народное хозяйство СССР 1922-1972гг. М.: Статистика, 1972. – С.234.
- 20 Казахстан за 50 лет. Стат. сборник. – Алма-Ата, 1971. – С.94-95.
- 21 Народное хозяйство Казахстана в 1974году. Стат. ежегодник. – Алма-Ата: Казахстан, 1975. – С.29, 133.
- 22 Экономика Казахстана за 60 лет. – Алма-Ата: Наука, 1977. – С.203-204.
- 23 Айтиев Т.А. Колхозы Казахстана на подъёме. Развитие и осуществление Компартией Казахстана ленинских принципов колхозной демократии (1956-1975г.г.). – Алма-Ата: Казахстан, 1975. – С.119.
- 24 Джаржанов А.К. и др. Состояние и развитие электрификации сельского хозяйства Казахской ССР в десятой пятилетке. – Алма-Ата, 1976. – С.11.

* * *

Мақалада ХХ ғ. 60-70 жылдарында Қазақстан ауыл шаруашылығын электрлендіру туралы сөз болады. Ауыл тұрғындарын электр жүйесімен қамтудың интеллектуалдық әлеуеттің дамуына тигізген ықпалы баяндалады.

* * *

This article is about electrifying the Kazakhstani agriculture in 60-70s of 20th century.

Сапарбаев Б.К.

к.и.н., доцент

Южно-Казахстанский государственный университет

ИТОГИ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ В ЭКОНОМИЧЕСКИ РАЗВИТЫХ СТРАНАХ МИРА И КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ XX ВЕКА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Глобализация мирового хозяйствования, интеграционное взаимодействие национальных экономик, явившиеся следствиями индустриализации в странах Запада, сопровождаются региональными неравенствами - различиями в уровнях развития, потоках труда и капитала. Региональные неравенства присущи любой стране мира. Они препятствуют территориальной равномерности общественного развития. Факторами регионального неравенства являются:

- 1) Природные факторы:
  - а) природно-климатические условия;
  - б) природные ресурсы;
  - в) географическое расположение региона.
- 2) Трудовые факторы:
  - а) демографическое состояние населения;
  - б) этническая структура населения;
  - в) трудовые ресурсы;
  - г) социально-культурные факторы.
- 3) Институциональные факторы:
  - а) политическое устройство;
  - б) инвестиционный климат;
  - в) экономическая свобода;
  - г) рыночная инфраструктура.
- 4) Технические факторы:
  - а) производственный аппарат;
  - б) транспортная инфраструктура;
  - в) научно-технический прогресс.

Европейские страны по уровню экономического развития подразделяются на «богатый» Север (Бельгия, Нидерланды,

Люксембург, Германия, Великобритания, Франция, Австрия, Швеция, северная Италия); относительно «бедный» Юг (Португалия, Испания, Греция, южная Италия); особую периферию (Ирландия, Финляндия). Максимальная разница между странами по ВВП на душу населения превышает два раза. /1/.

Научно-технический прогресс, изменение сырьевой базы, рынков сбыта непосредственно влияют на появление проблемных районов. В большинстве европейских стран и США проблемные промышленные районы располагаются, как правило, в местах сосредоточения металлургической и отчасти судостроительной и текстильной промышленности. В ФРГ - это угольные бассейны Саара и Рура, железорудные месторождения в Зигфланде и Герце. Во Франции - старые угольные месторождения в бассейне реки Луары, Севенн, Аквитании, Дезкавилля, Оверни. В Великобритании - угольные бассейны Южного Уэльса, текстильные районы Ланкашира. В США - угольно-металлургические комплексы Питсбурга, Пенсильвании, Западной Виржинии; районы текстильной промышленности в штатах Коннектикут, Мэн, Мериленд, Массачусетс.

Еще в двадцатых годах XX века Н.Д. Кондратьев разработал теорию больших циклов конъюнктуры, согласно которой развитые страны прошли ряд циклов развития. В настоящее время в них осуществляется пятый цикл развития. Каждому циклу соответствует своя фаза научно-технического прогресса, определяющая возникновение новых отраслей хозяйства, факторы и районы их размещения. Соответственно, каждый цикл характеризуется своими условиями хозяйственной жизни общества.

В большинстве проблемные районы развитых стран связаны с отраслями первых трех циклов развития. Отрасли четвертого цикла развития в них имеются частично и представлены лишь массовым производством.

В централизованных государствах (Франции, Великобритании) традиционно существуют острые контрасты между столичными и периферийными районами, первые из которых нуждаются в ограничении роста, а вторые, наоборот, в поддержке и стимулировании развития.

Италия сложилась в результате объединения нескольких самостоятельных государств лишь в конце XIX в. Государства, существовавшие на территории современной Италии, заметно различались между собой. Наименее развитым среди них традиционно было Королевство обеих Сицилии в Южной Италии - аграрное государство с абсолютистским монархическим режимом. Эти исторические особенности, наряду с менее благоприятными природными условиями и периферийным экономико-географическим положением Южной Италии, явились одной из главных причин ее исторической отсталости, еще более усилившейся в годы объединения страны.

В Бельгии издавна существуют заметные различия в характере и тенденциях развития экономики, расселения и культуры фламандской и валлонской частей страны. До сравнительно недавнего времени франкоязычная часть Бельгии традиционно была самым промышленно развитым районом страны, однако сейчас ее экономика, базирующаяся на отраслях тяжелой промышленности, находится в состоянии застоя. Наоборот, экономика в прошлом более отсталой Фландрии, ныне ориентирующаяся в основном на новые отрасли, развивается весьма динамично. С национальным составом населения во многом связана и проблема роста Брюссельского столичного района, захватывающего территорию и Фландрии, и Валлонии. Соответственно, государственное регулирование развития и размещения хозяйства в Бельгии неизбежно сталкивается с острыми национальными проблемами.

В странах Скандинавского полуострова большую площадь занимают слабоосвоенные северные районы.

Неблагополучные районы представляют агломерации. В настоящее время чрезвычайно обострилась проблема крупных городов, превратившихся в зоны высокой концентрации промышленности, образовались громадные агломерации, представляющие собой мегаполисы. Многие крупные города и агломерации переживают глубокий кризис, вызванный процессами субурбанизации - передвижением в пригороды

капиталов, промышленных предприятий, сферы услуг и состоятельных слоев населения.

В результате, в крупных городах скапливается беднота, увеличивается скученность населения, стареет жилой фонд, ухудшаются санитарные условия. Переток богатства в пригороды сокращает налоговые поступления, вызывает финансовые трудности у муниципалитетов вплоть до кризисов крупных городов. Деграция крупных городов сильно проявляется в США /2/.

Таким образом, в каждой стране существуют региональные социально-экономические и культурные проблемы.

Социально-экономические трансформации, связанные с обретением независимости, вызвали к жизни проблемы, обусловленные территориальными особенностями индустриализации Казахстана. Территориальные различия при переходе к рыночной экономике приобретают характер диспропорций, которые многократно усиливаются из-за разрыва сложившихся хозяйственных связей между регионами и странами ближнего зарубежья и из-за глубоких перекосов в территориальной организации народного хозяйства. При этом теряется управляемость экономикой, взаимосвязь в развитии регионов и страны в целом.

Дифференциацию уровня экономического развития регионов Казахстана характеризует таблица 1 /3/.

Таблица 1 - Распределение валового регионального продукта по группам регионов Казахстана в 2000 г.

№	Группы регионов по отношению к среднеказахстанскому ВРП на душу населения	Регионы в группе	Доля в объеме казахстанского ВРП, %
1.	Более 150%	Атырауская, Мангистауская, г.Астана, г. Алматы	33,3

2.	100-150%	Павлодарская, Актюбинская, Восточно-Казахстанская, Карагандинская, Костанайская	39,8
3.	50-100%	Северо-Казахстанская, Западно-Казахстанская, Акмолинская	11,5
4.	менее 50%	Алматинская, Жамбылская, Кызылординская, Южно-Казахстанская	15,4

Из таблицы 1 видна неравномерность регионального экономического развития. Если ВРП на душу населения в Атырауской и Мангистауской областях, г.г. Астана и Алматы превышает среднеказахстанский уровень в 1,5 раза, то в Алматинской, Жамбылской, Кызылординской, Южно-Казахстанской областях он составляет менее половины среднеказахстанского уровня. В Восточно-Казахстанской области ВРП на душу населения составляет 100-150 % и занимает 39,8 % в объеме общеказахстанского ВРП. /4/.

По типологии Совета по производительным силам (Россия) проблемные регионы подразделяются на отсталые, депрессивные, приграничные. К отсталым регионам отнесены регионы, имеющие традиционно низкий уровень жизни; низкую интенсивность хозяйственной деятельности; малодиверсифицированную отраслевую структуру промышленности; слабый научно-технический потенциал; малоразвитую социальную сферу, находящуюся чаще всего в состоянии длительного застоя.

К депрессивным регионам отнесены регионы, которые в прошлом были развитыми, но в настоящее время потеряли свое былое экономическое значение и относительные преимущества. Они охарактеризованы как имеющих достаточный уровень накопленного производственно-технического потенциала, промышленного производства, квалификации кадров. Депрессивные регионы, в свою очередь, подразделены на старопромышленные, аграрно-промышленные, добывающие.

Старопромышленными депрессивными регионами в странах с переходной экономикой определены регионы, отягощенные производствами первых стадий индустриализации. К ним относятся угольная, химическая, легкая промышленность, машиностроение и т.д. Депрессивность их ярко проявляется на уровне промышленных районов, агломерации. К аграрно-промышленным депрессивным регионам отнесены регионы, имеющие относительно высокую долю сельского населения и падение сельскохозяйственного производства. Добывающие депрессивные регионы представлены локализованными горнопромышленными узлами, чаще всего размещенных в малозаселенных районах. К условиям их образования отнесены истощение запасов, ухудшение условий добычи, снижением конкурентоспособности полезных ископаемых.

Приняв в качестве основополагающих для типологизации регионов экономические, геополитические, этнические и экологические проблемы, они были сгруппированы по следующим типам /5/:

Основополагающие экономические проблемы:

- 1) традиционно-отсталые;
- 2) депрессивные:
  - а) дореформенные;
  - б) новые;
- 3) традиционно-развитые (индустриальные и индустриально-аграрные):
  - а) адаптировавшиеся;
  - б) критические (не адаптировавшиеся):
    - конверсионные (в т. ч. закрытые города);
    - импорто-ориентированные;
    - экспорто-ориентированные.
- 4) программно-развивающиеся (ресурсные):
  - а) существующие;
  - б) потенциальные.

Основополагающие геополитические проблемы:

- 1) приграничные:
  - а) стратегические;
  - б) новые.

Основополагающие этнические проблемы:

1) конфликтные:

а) межнациональных отношений;

б) национальных диаспор;

2) регионы расселения малочисленных народов

Основополагающие экологические проблемы:

1) природоопасные:

а) регионы катастроф;

б) регионы техногенных последствий;

2) особо охраняемые территории:

а) заповедники.

Вышеперечисленные типы регионов различаются состоянием экономики, степенью адаптации сложившегося хозяйства к новым условиям функционирования, содержанием и остротой доминантной проблемы, способами участия государства в ее решении.

Наряду со «старыми» проблемами выявлена необходимость решения «новых», возникших в связи с изменившейся политической и экономической ситуацией в стране.

Продолжительность и интенсивность процесса падения ведущих отраслей (одной ведущей отрасли), приведшего к состоянию депрессии или стагнации хозяйства отдельных регионов, различны. В этой связи среди депрессивных регионов выделены две основные группы:

а) «дореформенные» депрессивные регионы, спад развития которых начался еще до 1992 г. и в процессе реформы их положение ухудшилось;

б) «новые» депрессивные регионы, которые прежде имели стабильный уровень развития, но в последние годы (в основном в связи с изменением рынка сбыта своей продукции и условий выхода на рынок) оказались в состоянии стагнации и не могут самостоятельно выйти из него. К их числу относятся регионы, оказавшиеся в бедственном положении из-за распада Советского Союза, когда сразу «оборвались» наряду с экономическими технологические связи по поставкам сырья и сбыту готовой продукции.

Экономисты Гарвардского университета подразделяют «бедствующие» регионы на три основные группы: экономически отсталые районы, промышленно развитые депрессивные районы и зоны сверхконцентрации производства и населения /6/.

Научное направление региональной экономики Института экономики МОиН РК выделяет четыре группы регионов /7/.

Первая группа - регионы, обладающие уникальными запасами минеральных ресурсов стратегического характера (в основном углеводородные) и достаточно высоким импульсом в интенсивном развитии научно-производственного потенциала, способные ускоренными темпами интегрировать экономику республики в мировое хозяйство, но имеющие нерациональную отраслевую структуру хозяйства (абсолютно преобладают отрасли по добыче и частичной переработке минерального сырья), исключительную экономическую и социальную отсталость аула и села и серьезную экологическую обстановку, в отдельных районах - критическое разрушение среды обитания (Атырауская, Актюбинская, Мангистауская, Западно-Казахстанская, частично Кызылординская, Жамбылская области).

Вторая группа - регионы с высоким научно-производственным потенциалом, ярко выраженной специализацией на отраслях тяжелой индустрии, с достаточно благоприятными экономическими условиями для создания высокотехнологичных наукоемких производств, в основном самообеспеченные финансовыми ресурсами. Этим регионам можно отвести роль опорных в стабилизации и технико-технологическом прорыве. К ним относятся Восточно-Казахстанская, Павлодарская, Карагандинская, Костанайская, Северо-Казахстанская области.

Третья группа - области, агропромышленные комплексы которых признаны ведущими в формировании продовольственного фонда республики (Северо-Казахстанская, Акмолинская, Жамбылская, Южно-Казахстанская, Западно-Казахстанская, Алматинская).

Четвертая группа - депрессивные регионы с экстремальными почвенно-климатическими условиями, жестко

лимитирующими возможность экономического маневра. В этих регионах (Кызылординская, бывшая Семипалатинская, сельские районы Атырауской, Мангистауской, Карагандинской, Южно-Казахстанской областей) из-за нарушения сложившихся хозяйственных связей экономический и социальный кризис достиг критического уровня, из которого они не могут выйти собственными усилиями и необходимы серьезные меры государственного регулирования.

В СССР было принято выделять следующие проблемные регионы /8/:

- монофункциональные регионы; трудоизбыточные регионы; трудодефицитные регионы; социально отсталые; экологически бедствующие регионы; дисперсные регионы; районы нового освоения; смешанный тип проблемных регионов.

К проблемным регионам правомерно относить территории с острой кризисностью проблем, угрожающей национальной безопасности страны. Исходя из кризисности проблем установлены критерии проблемных регионов - необратимые социальные, экономические деформации, природные, техногенные, гуманитарные катастрофы.

Социальные деформации проявляются, прежде всего, в низком уровне жизни, бедности и нищете, высокой безработице. К ним относится и неразвитость сферы социального обслуживания населения, в том числе образования, здравоохранения и других «социальных» отраслей.

К экономическим деформациям относятся моноотраслевая структура, проявляемая как диспропорции между отраслями добывающей и обрабатывающей промышленности; отсталость развития регионов. Они ограничивают возможности эффективного функционирования территориальной системы.

Природные и техногенные катастрофы приводят к деформации лесных, земельных, водных ресурсов, загрязнению воздушного бассейна, повышенной радиоактивности окружающей среды. Они воспроизводят значительные потери природных ресурсов, обостряют проблему охраны здоровья и жизни местного населения. Чаще всего природные и техногенные катастрофы сопровождаются гуманитарными.

В чистом виде, отдельно деформации не проявляются. Очевидно, проблемный регион характеризуется наличием многих диспропорций территориальной социально-экономической системы, требует системного подхода к обеспечению воспроизводственного развития территорий.

Список использованных источников:

1. Иванов И.Д. Европа регионов. - М.: Международные отношения, 1998.
2. Долятовский В.А. Зарубежный опыт комплексного развития регионов/ Регионоведение, 1994, №2-3
3. Сост. По данным Статистический ежегодник Казахстана. Алматы: Агентство по статистике РК, 2000, С.23-25.
4. Сост. По данным Статистический ежегодник Казахстана. Алматы: Агентство по статистике РК, 2000, С.31-33.
5. Селиверстов В.Е., Бандман Н.К., Гузнер С.С. Методологические основы разработки федеральной программы помощи депрессивным и отсталым регионам / Регион: экономика и социология, 1996, №1.
6. Harvard Business Review. 1983. March-April. Vol.61, №2.
7. Региональная политика Республики Казахстан: экономический механизм реализации // Отв. ред. Кенжегузин М.Б. - Алматы: Институт экономики МН-АН РК, 1998. -189 с.
8. Арынов Е.М. Социально-экономический аспект развития проблемных регионов в СССР. - Алматы: Институт экономики АН КазССР, 1989.- 38 с.

* * *

Әлем дамуының жаһандану, ұлттық экономикаларының өзара интеграциялануы, Батыс мемлекеттерінің индустриаландыруының негізгі аймақтық теңсіздіктермен және даму деңгейлерімен еңбек және капитал ағымының әртүрлі болғандығымен сипатталады.

* * *

Globalization of world economy, integration cooperation of national economics which was the result of industrialization in western countries is accompanied by the regional differences in the staged of their development, labour and capital.

Сарсенгалиев Ф.С.
магистрант
ЗКГУ им.М.Утемисова

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕРМУХАНА БЕКМАХАНОВА

Заслуженный деятель науки Казахской ССР, член-корреспондент АН Казахской ССР, доктор исторических наук, профессор Ермухан Бекмаханов – крупнейший исследователь истории и культуры казахского народа, внесший большой вклад в сохранении национального культурно-исторического наследия казахов. За сравнительно короткий промежуток времени своей творческой деятельности им было опубликовано более ста научных трудов и пособий по истории Казахстана /1/.

В феврале 2009 года исполнилось 55 лет с момента реабилитации и возвращения Ермухана Бекмаханова из Сибири, куда он был сослан за свои исторические труды по истории Казахстана XIX века. На следующий год в республике будет отмечаться 95-летие выдающегося историка.

Каждый школьник еще со школьной скамьи узнает о выдающихся личностях своего народа, к ним без сомнения можно отнести и Е. Бекмаханова – «человека-легенду», «замечательного историка», «сильного, верного своим принципам личности».

Родился он в 1915 году в Баянаульском районе Павлодарской области. В одиннадцатилетнем возрасте поступил в начальную школу. После окончания семилетки в 1932 году пошел на подготовительные курсы для поступления в вуз, а в 1933 - по разнарядке Народного комиссариата просвещения РСФСР поступил вначале в Тамбовский, а затем в Воронежский педагогический институт. В 1937 году по окончании вуза был направлен на работу в Казахстан. Его трудовая деятельность началась в алма-атинской средней школе № 28. Затем работал научным сотрудником, а позже стал директором научно-исследовательского института педагогики (ныне НИИ педагогических наук им. И. Алтынсарина) при Наркомате просвещения КазССР. В 1940 году решением Бюро ЦК КП (б) Казахстана Бекмаханов был направлен на учебу в Высшую партийную школу при ЦК

ВКП (б) в Москву, где углублял свои теоретические знания до ноября 1941 г. От службы в армии по причине болезни легких молодой ученый был освобожден./2/

...Когда война с фашистской Германией была в самом разгаре, в Алма-Ате началась работа по созданию первой систематизированной истории казахского народа, начиная с древнейших времен. Это фундаментальное исследование предприняла эвакуированная в Алма-Ату группа видных московских и ленинградских ученых во главе с членом-корреспондентом АН СССР Анной Панкратовой, а сотрудничал с ними представитель Наркомпроса Казахской ССР, выпускник исторического факультета Воронежского пединститута Ермухан Бекмаханов.

Закончен был этот труд в 1943 году, и одну из его глав, посвященную национально-освободительному движению Кенесары Касымова, с блеском написал Бекмаханов, а затем на эту тему защитил кандидатскую диссертацию. Далее, в 1946 году, ученый написал новое исследование о Казахстане 20-40-х годов XIX века. За этот труд он удостоился степени доктора и звания профессора. В этом же году Бекмаханова назначили заместителем директора только что организованного Института истории, археологии и этнографии Академии наук КазССР. А год спустя, в 1947-м, Бекмаханов опубликовал книгу «Казахстан в 20-40-е годы XIX века», которая вызвала волну резкой критики.

Дело в том, что в послевоенное время в печати и исторических работах наметилась тенденция усиленно подчеркивать руководящую роль русского народа не только в советское время, но и в предшествующие периоды. В результате национально-освободительные движения в колониальных окраинах России в XVIII-XIX веках были объявлены феодальными, вызванными интересами правящих классов этих окраин. Выводами о добровольности присоединения отдельных народов к России и положительных сторонах этого присоединения заслонялись вопросы колониальной политики царизма, по существу начался отход от известной характеристики царской России как «тюрьмы народов».

В подобной обстановке диссертация Бекмаханова, изданная в 1947 году в качестве монографии «Казахстан в 20-40-е годы

XIX века», начала подвергаться гонениям со стороны отдельных «политически бдительных» историков, чутких на изменившуюся ориентацию в верхах. Обострение критики к тому же осложнялось не имевшими ничего общего с наукой личными мотивами. В результате Бекмаханов перешел на преподавательскую работу в КазГУ.

Его недруги становились все настойчивее и упорнее.

Большую выдержку, стойкость пришлось проявить ему, чтобы выстоять перед потоком столь необоснованных и страшных обвинений./3/

О том не легком периоде в жизни Бекмаханова вспоминают его друзья, ученики, близкое окружение. Академик АН СССР Николай Михайлович Дружинин писал в своих воспоминаниях, что обстановка в Казахстане и в Москве складывалась не в пользу Бекмаханова. Требовалось приглушить тему экспансии, начиная с истории. Колониальная политика царизма отходила на второй план, и какие бы, то ни было выступления против нее, считались реакционными. Ну а освободительные движения входящих в Российскую империю народов и поднимавших вопрос сохранения государственности квалифицировались как феодально-монархические. Таким образом, антиколониальное восстание султана Кенесары Касымова не укладывалось, в прокрустово ложе продиктованной сверху официальной истории и Бекмаханов угодил в поборники буржуазного национализма./4/

Академик национальной академии наук РК Кенес Нурпеисов исследователь творчества Ермухан Бекмаханова пишет, что особенно досталось его монографии «Казахстан в 20-40-е годы XIX века», где рассматривались взаимоотношения казахов с царской Россией и Среднеазиатскими ханствами, а также историческая обстановка породившая национально-освободительное движение Кенесары Касымова. Не помогла высокая, убедительно аргументированная оценка ведущих историков страны – академиков Панкратовой и Грекова, входивших с ними в группу создателей «истории Казахской ССР» Дружинина, Вахрушина, Вяткина, Кучкина и других, высказанная во время специально организованной в Институте истории АН СССР (Москва) дискуссии. Все шло согласно веянию времени. Цепь одиозных постановлений ЦК ВКП (б) 1946 года, начатая с разгрома

журналов «Звезда» и «Ленинград», открыло путь новой волне политических репрессий против интеллигенции. Противники, а это была целая группа казахстанских историков старались доказать, что в его лице мы имеем буржуазного националиста, и книга его показывает вредное влияние как с научной, так и политической точки зрения./5/

По словам жены Бекмаханова Халимы Адамовны, статистика его мытарств середина 40-х – начало 50-х годов достигла 33 вызова на «ковры», причем «ковры» местные и союзные, парткомовские и цэковские, институтские и академические. Выговоры, разборки и разносы, дискуссии и обсуждения, требования подчинения и покаяния. И как пик всей этой «эпопеи» – пятидневная дискуссия в родном академическом институте со стенограммой 12 печатных листов.

Кенес Нурпеисов разделяет участников дискуссии на несколько групп по уровню научного анализа. Представители первой из них, где наиболее активными были Т.Шоинбаев, С.Толыбеков, Х. Айдарова, М. Жизневский, Б. Сулеймеиов, А.Нурканов, М. Ахинжанов и др., занимались по существу сплошным охаиванием книги.

Выступления их не всегда опирались на глубокое знание проблемы и научную аргументацию. Они часто, употребляли такие ярлыки-определения как «национализм», «меньшевизм», «донкихотство» и т. д. Они жонглировали цитатами классиков марксизма-ленинизма, в первую очередь Сталина, и пристегивали их к любому вопросу без учета конкретной исторической ситуации, решительно выступали против концептуальных положений книги Е. Бекмаханова и заключали свои речи следующими характерными выводами: «Книга Е. Бекмаханова по своему содержанию получилась научно несостоятельной, буржуазно-националистической, аполитической, а потому следует немедленно изъять ее из пользования» (Шоинбаев); «Работа Бекмаханова «Казахстан в 20-40 годы XIX века» является в научном отношении путаной и в политическом отношении вредной» (Толыбеков) и т. д.

Приведенные выше выдержки из стенограммы являются лейтмотивом всех выступлений первой группы участников дискуссии. Они, по мнению К. Нурпеисова, и послужили в

дальнейшем основой для репрессий по отношению к Бекмаханову. Как бы предчувствуя это, в своем ответном слове в заключительный день дискуссии 19 июля 1948 г. он говорил: «Как ни странно, их выступления (т. е. вышеназванных участников дискуссии и их сторонников) были основаны на чувствах, на чувствах грубых и недобрых».

Выступления второй группы участников дискуссии (И.Будовниц, А. Жиренчин, Е. Дильмухамедов) также отличались односторонностью, но уже с другим знаком: в них превалировала тенденция хвалить книгу.

Выступления третьей группы ораторов (А.Нусупбеков, Т.Елеуов, Х. Адильгиреев, Б. Аспандияров, Т. Культелеев и др.) отличались аналитическим подходом к монографии Бекмаханова. Они, отмечая недостатки его работы, такие как неверный, на их взгляд, тезис о том, что восстание под руководством Кенесары носило революционный характер; недостаточное обоснование различия хозяйственных укладов культуры и быта, казахских жузов; некритическое отношение к фольклору как к историческому источнику, - в целом высоко оценили научный уровень монографии. Они согласились с автором в том, что восстание казахов в 1837-1847 гг. под руководством Кенесары Касымова носило антиколониальный характер, что в его основе лежала борьба народа за землю и поэтому оно имело массовый характер.

В конце дискуссии Е. Бекмаханов ответил на критические замечания своих оппонентов, обратив главное внимание на отстаивание своих концептуальных позиций по таким вопросам, как колониальная политика царизма и ее роль в период восстания Кенесары Касымова, характер и движущие силы восстания; хозяйственный строй и социальные отношения казахов в первой половине XIX века; классовые противоречия и классовая борьба в изучаемый период; попытка Кенесары создать централизованное государство; историографические и источниковые проблемы монографии и другие. Он, в частности, сказал: «На пути больших и трудных исканий... могли быть промахи и недостатки, тем более что среди моих коллег, историков-казахов мне выпала честь первым, набравшись смелости, пробежать марафонский бег по очень сложному и запутанному вопросу. Худо ли, хорошо ли —

этот бег был совершен... Мне думается, это не последний научный суд моей книги».

Однако обвинители Бекмаханова не успокоились даже после этих двух обсуждений. Они получили «второе дыхание» после того, как 26 декабря 1950 г. «Правда» опубликовала статью Шоинбаева, Айдаровой и Якунина «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана». Сработал авторитет центрального печатного органа партии, 10 апреля 1951 г. ЦК КП (б) Казахстана принял постановление о статье, в котором признал ее правильной и осудил «буржуазно-националистические взгляды Бекмаханова»./6/

Необходимо отметить, что после статьи в «Правде» начались гонения и против К. Сатпаева, который до этого был огражден от политических и идеологических разносов, хотя на него неоднократно писались доносы в руководящие органы. Канышу Имантаевичу предъявлялись обвинения в том, что он вовремя не разоблачил Е.Бекмаханова и других «буржуазных националистов». Этот мотив довольно отчетливо звучал на собрании интеллигенции Алма-Аты в апреле 1951 г., а в постановлении ЦК КП (б) Казахстана от 10 августа 1951 г. «О серьезных недостатках в работе журналов «Вестник» и «Известия АН КазССР» К. Сатпаеву предъявлялось обвинение в том, что он, как ответственный редактор «Вестника», не выступил своевременно с разоблачением буржуазно-националистических ошибок, допущенных журналом в связи с представлением трибуны Бекмаханову для его националистической пропаганды... Из академии были вынуждены уйти ее президент К. Сатпаев и академик М. Ауэзов.

Расправились и с Бекмахановым. Он был изгнан из университета, исключен из партии, лишен научных степеней и званий. В последующем он некоторое время работал учителем школы в Нарынкольском районе. Затем его перевели в школу с. Новотроицкое Чуйского района Джамбулской области (ныне школа носит его имя). 5 сентября 1952г. Ермухана Бекмахановича арестовали. Его обвинили в антисоветской пропаганде за период 1942-1952 гг.

Ему приписали также антисоветскую пропаганду среди знакомых. Следует заметить, что Бекмаханов лишь один раз упомянул фамилию алашордынца А. Букейханова, цитируя

документы Русского географического общества. Дело было передано в суд, и 2 декабря 1952 г. коллегия Верховного суда Казахской ССР приговорила Бекмаханова к 25 годам лишения свободы. Он был этапирован в Сибирь в один из лагерей г.Бодайбо.

В марте 1953 года умер вождь народов И.В.Сталин, вскоре после этого последовала реабилитация Бекмаханова, он получил возможность заниматься своим любимым делом. Ему была возвращена университетская кафедра истории Казахской ССР, организатором которой был он сам. Последние 10 лет жизни стали для него самыми плодотворными. Он написал несколько солидных монографий, среди которых созданные с привлечением новых архивных материалов «Присоединение Казахстана к России» и «Очерки истории Казахстана XIX века» дал путевку в большую науку десяткам своих учеников, занимался педагогической деятельностью, написал школьный учебник по истории Казахстана. В 1962 году за крупный вклад в развитие исторической науки был избран членом- корреспондентом республиканской академии наук. Он ушел из жизни очень рано, в расцвете творческих сил. Одной из главных причин этого явились годы репрессии, которые не прошли бесследно для его здоровья.

Е. Бекмаханов - это талантливый историк, сумевший победить тоталитарную идеологию.

Список использованных источников

1. Казахи. Том 2. Исторические личности Алма-Ата 2003 с.444-445.
2. Ахметова С. Историк с большой буквы. // Мысль 2007 №4 с.85-88.
3. Нурпеисов Н.К. История одного «дела». В кн. История Казахстана: белые пятна.- Алма-Ата: Казахстан.1991 с.31-49.
4. Бекмаханов Е. Сочинения в 7 т. Том 7. Воспоминания 2005. с.36-46
5. Барсуков Ю. Пророк в своем отечестве. // Мысль 2005 №2 с.74-81
6. Бекмухамедова Х. Ермухан Бекмаханов – человек, историк. // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби. Серия Историческая 2002- № 2 – с.5-8

***

Мақалада Қазақстанның XIX ғасыр тарихы жөніндегі еңбегі үшін қуғынға ұшыраған Бекмахановтың өмір жолының негізгі бағыттары сипатталған.

Б.Қ. Саттарова

Шымкент әлеуметтік-педагогикалық университетінің
аға оқытушысы, магистр

ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚША МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ БАСЫЛЫМДАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Мерзімді баспасөздің негізгі мақсаты ел, халықтың әлеуметтік-саяси құрылысы мен ұлттық рухани мақсат-мүддесін танытады. Елдің рухани тұрмыс-тіршілігін, таптық күрестартысын анықтап, еңбекші халықтың еркіндікке шығуы үшін табанды күресінің тарихи болмысы мен жаңа даму дәуірін нақты деректер арқылы патриархалдық-феодалдық күрес екенін анықтап жазып көрсетеді. Бірте-бірте мерзімді баспасөздің таптық, партиялық жаңа идеяларының халықтық және шындық, марксистік идеяларға ұласып, амалға асуында үгіт-насихат жолында баспасөздің де айтарлықтай кемшіліктерге жол бергені байқалады.

XX ғасырдың басында Ташкент қаласында өмір сүрген қазақ зиялыларының көбіне ортақ қасиет әмбебап білімдарлығы, энциклопедиялық жан-жақтылығы. Міне, осындай жан-жақтылық Ташкент қаласында жарық көрген мерзімді баспасөзінде жарияланып тұрған мол мұраның бір тармағы қазақ тарихы, мәдениеті мен әдебиетіне байланысты. Қазақ халқы кеңес өкіметі жылдарында ғасырлық артта қалушылық пен жоқшылықтан өндіріс күштері мен ұлттық мәдениеті өркендеген елге айналғанын жоққа шығаруға болмайды.

Мерзімді баспасөз - күнделікті шығып, уақтылы хабар беріп, үгіт-насихат етіп, еңбекші халықтың көзі мен құлағы, - деп А.Байтұрсынов нақты да, жеткізіп айта білген.(1)

Патшалық Ресейдің жергілікті әкімшіліктерінің ресми органы болып табылатын мерзімді баспасөз үлгілерінен алғаш газеттер шыға бастады. «Түркістан уалаяты» газеті Ташкентте, «Торғай газеті» Орынборда, Дала уалаяты». Омбыда тағы басқа қалаларда қазақ тілінде шығарылған газеттер қазақ халқының өмірі мен тұрмыс-тіршілігінің байланысын дамыта түсті. Әрине, аталған газеттер қазақтың қамын ойлап, мәдениетін сөз қылған еді. Патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын күшейтіп, оның

күнделікті ресми бұйрық, жарлықтарын тез жеткізу үшін қол астындағы халықтарды бағындырып ұстап отыруды мақсат еткен болатын.(2)

Қазақ елінде патша үкіметі тарапынан көзделген мақсатқа қарамастан мерзімді баспасөздің дүниеге келуі қазақ мәдениетінің дамуына ықпал жасады. Патша үкіметінің бұйрық, жарлық, үндеулерін жариялаумен, бір қатарда елдің ауылшарушылық, диханшылық, өнер, сауда, экономика мәселелерін, шетел хабарларын, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет тарихынан күнделікті деректер беріп отырды. Бұл газеттер алғаш аударма үлгісінде жарық көрсе де, кейіннен дербес мерзімді баспасөз ретінде «Түркістан уалаяты» газеті (1870-1882 жж.), «Дала уалаяты» (1888-1902 жж.) газеттерімен «Айқап» (1911-1916 жж.) журналы қазақтың мерзімді баспасөзінің алғашқы үлгілері болған деуге мүмкіндік береді.(3)

Газет-журнал беттерінде жарық көрген материалдар-архив қазынасымен қосылып бір дәуірде болған қауым тіршілігін, оның маңызды елеулі жақтарын толық сипаттайтын бағалы деректердің бірі.

Кеңес дәуірінің алғашқы жылдарынан бастап, қазақ ауыз әдебиетінің үлгілері мен этнографиялық мұрасы Ташкентте қазақ тілінде шығып тұрған "Үш Жүз" (1917 ж.), "Бірлік Туы" (1917 ж.), "Жаңа бұрылыс" (1920 ж.), "Ақ жол" (1920-1925 жж.), "Достық туы" (1990-1993 жж.), "Нұрлы жол" (1993 жылдан бүгінге дейін Республикалық газет ретінде) жарияланып келеді. Жеті аудандық газеттер жарияланып тұрған. Мұнан басқа "Терме" (1924 ж.), "Жас қайрат" (1924 ж.), "Шан-Шар" (1925-1927 жж.), "Әдебиет майданы" журналдары Республика көлемінде жарияланып тұрған.(4)

Көрнекті қазақ қоғам қайраткері Көлбай Тоғысов 1916 жылы Ташкентте "Алаш" газетін жарыққа шығарды. Ол әйелі Мариям Тоғысова және інісі Сүлейменмен бірге 1915 жылғы маусымнан 1916 жылғы мамырға дейінгі аралықта Наманганда тұрып, кейіннен Ташкентке қоныс аударды. Мұнда келген соң, К.Тоғысов қалада қазақ газеті "Алашты" шығаруға рұқсат алған, әйелінің атына жазылған куәлік алады. Осылайша, К.Тоғысовтың айтуынша: "Түркістан қазақтарын білімге шақырған, қазақ халқының ұлттық мәдени дамуын көздеген" газет жарыққа шықты. Газеттің алғашқы нөмірінде баспасөздің мәдени өмірдегі алатын орны туралы жазылып, "Қазақ" газетіне және "Айқап"

журналына сәлем жолданады. Газет қазақ халқы үшін өткір әрі ауыр проблеманың бірі отырықшылыққа көшу, одан кейін халық ағарту ісі, әскери жағдай, жер мәселесі, Думадағы өкілдік, сот мәселесі, әйел теңдігі, экономикалық жағдайды ерекше атап көрсетті. Газеттің бірнеше нөмірінде К. Тоғысбаевтың "Надандық Құрбаны" (пьеса) атты еңбегінің сатылатындығы туралы хабарландыру бар. Газеттің тілі кейбір қазақ тіліне мейлінше жақын, тек кейбір сөздерде ғана (мысалы, "пайдалану" орнына "файдалану", "сөздер" орнына "сөзлар" т.б. қолданылған) ерекшеліктер кездеседі. Халықтың мәдени дамуын сақтауға ат салысып, қазақтар проблемасын әділ көрсете білген газет "пашисламистік" идеядан алыс кетпеді. Көлбай Тоғысов кейіннен "Үш Жүз" саяси қозғалысының лидері болды, қозғалыс өзгелермен қатар "Бүкіл мұсылман ағайын" сөзін ұранға айналдырды. "Алаш" газеті көптеген жетістіктерге жетті. Газет қызметкерлерінің бақылауын "Алаш" газетінің өлкенің көптеген қалаларына пошта арқылы тарап жатқаны белгілі. Ал Тоғысовтың інісі Сүлеймен газетті Ташкент шайханаларына таратумен айналысты. Түркістан өлкесінің барлық оқыған саналы қазақтары, заңгерлер, дәрігерлер, аудармашылар, студент жастар және басқалар газетке басу үшін мақала жазып қана қоймай, "Алаш" газетін қазақтардың арасына кеңінен таратуға, мәдени ағарту ісінің және барлық қазақтардың бірігуі қажеттігін насихаттаған.(5)

1917 жылы Ташкентте "Бірлік туы" газеті жарық көрді. Ол Орта Азия мен Қазақстан халықтарының бірлігін насихаттады.

1917 жылдың тамыз айында исламның және Түркістан жадидизмнің ықпалындағы Сырдария қазақтары Ташкентте аймақтық конференция өткізіп, ұлттық автономияның жобасын жасады. Конференция делегаттары апталық "Бірлік туы" (Қазақ халқының ұлттық органы болып есептелетін) газетін шығаруға шешім қабылдады. Бұл газет сол кездегі өзге қазақ газеттеріне қарағанда ислам дінін көбірек уағыздады. Оны Хажреддин Болғындаев шығарып отырды, ал бас редактор Мұстафа Шоқай болды. Газет қызметкерлерінің арасында тағы басқа қазақ қайраткерлерінің есімдері кездеседі. Айта кететін жәйт, газет "Құрама газеті" деп аталады. Себебі, ол өлкенің көпшілік халқына түсінікті өзбек және қазақ тілінде ортақ тілде жазылды. Қарастырып отырған кезеңде Түркістан қазақтары Орта Азия мен Қазақстан халықтарының рухани дамуында жетекші рөл атқарды.

1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін жаңа өмірді дәріптейтін газет-журналдар шығарыла бастады. Соларға тоқтала кетсек: 1920 жылы сәуір айында Ташкентте "Қырғыз-қазақша жетісіне екі рет шығатын, сыпайы тілдегі саяси һәм шаруашылық "Жаңа Өріс" газеті жарыққа шықты. Ол "Россиялық еншілестер табының кеңесі мен Түркістандық кіндік Атқару кеңесі һәм Түркістан Соғыс майдандарының саяси бөлімі атынан шығады" деп жарияланды.

"Жаңа Өріс" алғаш тегін таратылды. Оның "Шет елдерде", "Кеңестер ішінде", "Аймақ хабарлары" деген бөлімдері болды. Яғни, ол өз оқушыларын ішкі, сыртқы жаңалықтармен таныстырып отырды. 1920 жылғы 27 шілдеге дейін "Жаңа Өрістің" 14 нөмірі жарық көрді. Ал 1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап, "Жаңа Өріс" негізінде Түркістан Орталық партия комитетінің тілі "Ақ жол" газеті шығарылды. Оның алғашқы ұйымдастырушылары С.Қожанов, М.Дулатов болды. "Ақ жол" алғаш 3000 дана болып таралып, елтілегіне орай, бірсыпыра игі шаралар жүргізді. Көп ретте бұқараның көкейіндегіні дәл тапты. "Ақ жол" газеті Түркістан Орталық партия Комитетінің тілі ретінде 1924 жылдың 26 қарашасына дейін шығып тұрды.(б)

"Ақ жол" газетінің 1921 жылғы 22 ақпандағы нөмірінде "Шолпан" журналы" деген хабар шықты. Онда Ташкентте қазақ, қырғыз, өзбек, түркімен тілдерінде Халық ағарту комиссариатының жанындағы Білім комиссиясы атынан "Шолпан" атты журнал шығатын болды. Журнал 56 беттік болып, айына екі рет шығады. 25 беті қазақ-қырғыз, 24 беті өзбек, 8 беті түркімен тілінде болды. Журналда оқу-білім, әдебиет, саясат жайынан жазылған деп хабарланды. Бірақ журналды бұлай етіп шығару тиімсіз де қиын еді. Сондықтан "Шолпан" журналының бірінші нөмірі тек 1922 жылы 22 қазанда жарық көрді. Білім комиссиясының емес, РК (б)П Түркістан Орталық Комитетінің органы болып шықты. Ол "Қырғыз-қазақ тілінде айына бір шығатын саясат, шаруашылық, білім әдебиет "журналы" деп аталады. Шығарушысы И.Тоқтыбаев болды. Оның жұмысына Ораз Жандосов, Әбубәкір Диваев белсене қатысты. "Шолпан" өзінің өнер-білім, шаруашылық бөлімдерінде көптеген пайдалы материалдар жариялады. "Қазақ тіліндегі сингармонизм заңы", "Орхон жазуы туралы бірнеше сөз", "Жер сілкіну", "Ғылым не береді?", "Дарвин сөзінің негізінде", "Өсімдіктер", "Жас баланы емізу, тәрбиелеу" деген сияқты мақалаларының ғылымдық үгіт-

насихаттық мәні зор болды. Сонымен бірге, онда Ә.Диваевтың қазақ-қырғыз білім комиссиясының жұмысы жөніндегі баяндамасы жарияланды. Жалпы алғанда, қаржы тапшылығынан "Шолпан" журналы көп өмір сүре алмай, 1923 жылы мамыр айында жабылды.

Мұхтар Әуезовтың «Шолпан» (Ташкент) журналының 1922ж. №2-3, 1923 ж. №4-5 сандарында Қоңыр деген бүркеншік атпен жарияланған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» деген мақаласы жалпы қазақ әдебиеті тарихын, оның өткені мен қазіргі даму жолын, өзіндік ерекшелігін сын көзімен барлай отырып танып білуге, мүлде жаңа ой-пікірлерге бастайды. Бұл мақала қазіргі және орта буын назарынан жетпіс жылға таяу орынсыз тасада қалып келеді. Әрине, мұның себебі де бір кездегі ұр дажық тұрпайы социологиялы әдеби сын мен мәселенің қойылысына ғылыми тұрғыдан байсалды түрде қарай алмау танымында жататын-ды. Немесе мақалада нақтылы қойылған айқын мақсат: «Ескі әдебиеттің түрлерін білу, бетін ұғыну ағымын түсіну біздің өзіміз үшін керек. Бүгінгі әдебиетке белгілі жол салып, дұрыс бағыт береміз дегенде жалпы қазақ әдебиетінің өткен күнін, бүгінгі қалпын һәм келешегін де түгел түсіну керек. Сонда ғана әрбір жазушы хақиқатқа жақын сөйлеуі де мүмкін», -деп ашық айтылуына қарамай әр қилы бұрмаланған пікірлердің жөн көрсетуін неменемен түсіндіруге болады.

Осы мақаладағы «Көшпелі дәуір» әдебиеті; Здравый реализм сарыны; денін жоғалтып бара жатқандығы» т.б. кесек проблемалардың бар болмысын, терең тамырын дәл Әуезов деңгейінде танып түсінудің өзі қазіргі оқырманға ауыр соғатын тұстары да ұшырасады. Бір жақсысы, жазушының мақалада ұғына білген жанға нысаналы да ойлы бағыт-бағдар аңғартуы көп мәселенің қатпарлы сырын жете ұғынып, тереңірек тануына әкелетін жағы да бар.(7)

1923 жылы қаңтарда Ташкентте "Сана" журналы шығарылды. Ол Түркістан Мемлекет Білім кеңесін білім-әдебиет журналы деп атады. Оны шығарушы Қазақ-Қырғыз Білім комиссиясы болды. Журнал "Миллион деген немене?", "Ұйқы деген немене?", "Машинаның күші", "Жұлдыздарды күндіз көруге бола ма?", "Химия өзгерістері" т.б. материалдарында да өз оқушыларын көптеген ғылыми техникалық деректерден хабардар етті. "Мәдениет пайдалы" бөлімінде жеке мектеп, медреселердің күй-жайын, өнер-білім ұйымдарының тіршілігін, өкіметтің

ғылым-ілім туралы бұйрық-жарлық, нұсқауларын жариялап тұрды. "Сын бөлімі" қазақ-қырғыз тіліндегі және қазақ-қырғыз туралы басқа тілдердегі кітаптарды таныстырып отырды. Ақан серінің сөздері, әндері туралы алғаш осында пікір айтылды. М.Әуезовтың "Қорғансыздың күніне" сын берілді. Мұхтар Абайдың бұрын басылмаған өлеңдерін, оның баласы Ақылбайдың "Зұлыс" поэмасын жариялады. Мұның бәрі журналдың пайдалы жұмысы, елге білім берудегі игі ісі еді. Коммунистік партияны насихаттамағаны үшін "Сана" үш нөмірінен соң, 1924 жылы қарашада шығуын тоқтатты. Осы тұста атап айтар нәрсе, жалпы қазақ жастары баспасөзінің тарихы Түркістан республикасынан басталады. Жастардың қазақша тұңғыш газеті Қазақ АССР-де емес, Түркістанда шыққан. Сондағы Комитет жастар Орталық Комитетінің тілі "Жас алаш" газеті 1921 жылы 22 наурыздан жарық көрді. Оны ұйымдастырушы - Ғ.Мұратбаев, шығарушы-Ташкенттегі Қырғыз-қазақ институтының студенттері. Газеттің бірінші нөмірінде І.Жансүгіровтың «Жас замандастарға» деген мақаласы, "Жалпы жасқа" арналған өлеңі жарияланды. С.Есова қазақ, қырғыз қыздарына революцияның не бергенін, ендігі міндеттері не екенін түсіндірді. 1925 жылы шілдеде өткізілетін қазақ комсомолының I съезіне Түркістаннан өкіл болып Ғ.Мұратбаев келген. Сонда Қазақ АССР-і жастарының баспасөзін шығару туралы сөз болғанда Ғани "Қазақ өлкесі мен Түркістан жастарының тілі болсын" деп ұсыныс жасаған. "Жас алаш" деген атына бола қолдау көрмеген газет көп ұзамай жабылды.(8)

Осы тұста Ташкентте шыққан жастар журналдарының бірі - "Кедей айнасы". Ол Ленин атындағы Орта Азия комунистік университетіндегі қазақ студенттерінің жылдық журналы еді. 1923-1929 жылдары оның 5 нөмірі жарық көрді. Алғашқы екі нөмірі стеклографиямен шығармашылықтан "Кедей айнасы" деп аталады. Оны студенттер өз күшімен шығарып тұрған журнал тек шәкірттер шығармашылығының жинағы болып қойған жоқ, онда әлеуметтік ірі мәселелер - жастар арасындағы саяси жұмыстар, комитетінің "тарихи маңызы", Қазақстанда индустрияландырудың барысы жайында да күрделі материалдар жарияланып отырды.

"Кедей айнасында" Орта Азия университетінің өз жұмысы, тіршілік тынысы, оқушылары мен оқытушыларының өмірі көбірек сөз болатын, әдебиет бөлімінде ескі мұра нұсқалар жарияланып, пролетариат әдебиеті жөнінде айтыстар ұйымдастырылды.

Жаңа жиналған мақал-мәтел, әңгімелерді беретін. Өз негізінде журналға Ө.Тұрманжанов, Ш.Сарыбаев, З.Рүстемов жиі қатысқан. 1929 жылдан кейін қаржы тапшылығына байланысты журнал жабылған. Сөз болып отырған жылдары қазіргі Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарында Түркістан Кеңестік Социалистік республикаларының құрамында болды. Сондықтан, Ташкентте қазақ тілінде басылымдардың көптеп басылуы таң қаларлық жайт емес.

Өзбекстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының Әбу Райхан Бируни атындағы Шығыс зерттеу институтының кітапхана фондында сақтаулы тұрған Ташкент қаласында әр кезде баспа бетінде жарияланған қазақ тіліндегі сирек кездесетін кітаптар мен қолжазбалардың тізімі бар.

Өзбекстан Республикасы Ұлттық Науаи атындағы кітапхананың қолжазба және сирек кездесетін кітаптар бөлімінде сақтаулы нұсқалар ішінде Ә.Диваев жинаған, қолжазба түрінде кітап етіп жарияланған қазақтың мақал-мәтелдері т.б. бүгінгі күнде сақтаулы тұрған көшірмесін атауымызға болады.

Ойымызды түйіндей айтқанда, жиырмамыншы жылдары Ташкент қаласынан шығып тұрған газет-журналдардың қазақ мәдениеті мен тарихынан айтарлықтай орын алары сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Касымова А. Библиотечное дело в Узбекистане. - Ташкент, 1968 с 16.
2. У.Субханбердина. «Түркістан уалаяты» газеті. (1870-1882) Білім және еңбек. 1962. №5. 11-25 беттер.
3. У.Субханбердина. Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. А. 1963. 88-117 беттер.
4. Қ.Бекқожин. Қазақ баспасөзінің тарихының очеркі. А. 1981. 45 бет.
5. ӨРОММ, 34-қ, 1-т, 264-іс, 28п.
6. Жаңа өріс. 1921, 12 тамыз. №16.
7. ӨРОМА, 34-қ, 1-т, 2641-іс, 30 б.
8. ӨРОМА, 35-қ, 2-т, 1247-іс, 14 б.
9. «Кедей айнасы» журнал казахского студенчества № 3, 192 6.

* * *

В научной статье рассматривается издание периодической печати на казахском языке в Советском Узбекистане.

* * *

In this paper are considered the publication in Tashkent of Kazah periodical press in the 20-th years of the 20-th century, for iustance publication are prodused in newspaper.

Степаненко Н.В.

соискатель,

Актюбинский государственный педагогический институт

**ПОЛЯКИ В ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ
ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX –
30-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

Польская колонизация слабозаселенных регионов Западного и Северного Казахстана началось во второй половине XIX века. Согласно данным Первой Всеобщей переписи населения проведенной царской Россией в 1897 году на территории Средней Азии и Казахстана проживало 11597 поляков.¹ Перепись была интересна тем, что в ней содержалась информация о численном и национальном составе населения России и национальных окраин. Однако при проведении переписи собиралась информация не по национальной принадлежности, а по «родному языку». Учет населения по языковому признаку в ряде случаев приводил к ошибкам. В зависимости от среды и условий проживания поляки указывали как родной язык русский или украинский. Такая информация не дает возможность определить точную численность поляков проживавших в Казахстане. Тем не менее, основываясь на сведениях Первой Всеобщей Переписи населения в Казахстане проживало 1254 человек польской национальности, в том числе в Уральской области-250, в Акмолинской области-196, в Сырдарьинской-312, в Тургайской-365, в Семиречинской-37 поляков.² В преобладающем количестве это были политические ссыльные и члены их семей. Социальная структура населения польских добровольцев и вынужденных переселенцев представляла следующую картину: 60,3%- крестьян; 18,7%-мещане; 15,7%-дворян.³ Перепись показала появление нового для Казахстана сословия мещан, более 60% из которых проживало в городах. Общая численность дворянства составляла 2021 человек, в том числе к потомственным дворянам относились-799 человек, к личным-1222 человека. В этническом аспекте 644 из них русские, 66 татары, 42 поляки, 18 казахи.⁴

Следующий показатель наличия поляков в этническом составе Казахстана - это вероисповедание. Согласно Первой Всеобщей Переписи в Уральской области проживало 277 человек «римско-католической веры» и 166 «лютеран».⁵ Вполне возможно, что среди католиков и лютеран были не только поляки, но и немцы. Поэтому данная информация только подтверждает проживание поляков в Уральской области, но не указывает на их численность.

Накануне первой революции 1905-1907 года усилились аграрные волнения в Европейской части России. Это подтолкнуло Николая II к кардинальному пересмотру прежней аграрной политики. Принятая П.А. Столыпиным аграрная реформа (1906-1911) предусматривала выход крестьян из общин и поощрение переселения на новые земли «Азиатской России для искания, осмотра и зачисления свободных казенных земель под переселение».⁶

Это привело к новому этапу переселений больших групп русских, украинцев, поляков из нечерноземных губерний России и Левобережной Украины на земли Казахстана. С 1906-1914 года в четыре области Степного Казахстана переселились 1,14 млн. человек. Из них в Уральскую область 82 тыс. человек, 7,2% из которых поляки.⁷

Согласно материалам Переселенческого управления 1914 года, численность польских семей увеличилась: в Акмолинской области на 0,3%;

Уральской области на 0,2%; Тургайской области на 0,3%.

В остальных областях Казахстана наблюдалось увеличение поляков менее чем на 0,1%.⁸

После окончания гражданской войны и подписания Польско-Советского соглашения от 24 февраля 1921 года желающие поляки могли вернуться на Родину. Но реабилитация касалась не всех польских граждан. Некоторые оставались добровольно, иным не удалось вернуться домой из-за препятствий, чинимых советскими властями. Это привело к разделению некоторых семей, члены которых по многим причинам оказались в разных государствах и областях Казахстана.

С целью контроля и укрепления связи с национальными меньшинствами во всех областях Казахстана при ЦК РК П(б)

были созданы политические отделы национальных меньшинств, задача которых заключалась в объединении национальных меньшинства и привлечение их к работе по партстроительству.⁹ Согласно отчета по Уральскому Губкому РК П(б) за № 2869 от 28.01.1926 года в

Уральской губернии проживало 35. 524 человека нацменьшинств. Из них поляки 102 человека.¹⁰

По уездам картина расселения поляков следующая:

Уральский уезд-29 человек;

Ишимский уезд-16 человек;

Джамбейтинский уезд-13 человек;

Букеевский уезд-9 человек;

Гурьевский уезд-12 человек.

В городе Уральск-23 человека.

В списках особо активных представителей нацменьшинств по Уральскому Губкому РКП(б) числились 6 коммунистов-поляков.¹¹

К 1926 году на территории Казахской АССР находилось 3742 человек польской национальности.

Согласно первой переписи населения Советского Союза от 1926 года расселение поляков по губерниям Казахстана происходило следующим образом:¹²

Губернии	Абсолютная численность	Доли в %
Казахстан	3 742	100,0
Акмолинская	1 017	27,2
Актюбинская	739	19,7
Джетысуйская	248	6,6
Семипалатинская	759	20,3
Сырдарьинская	496	13,3
Уральская	94	2,5
Адаевский уезд	4	ОД
Кустанайский округ	385	10,3

Наиболее сложными в истории этнодемографического развития Советского Казахстана были 30-е годы. Население страны переживало один из самых трагических этапов - голод 1932-33 гг. Трагедия заключалась не только в масштабных людских потерях, но и в том, что долгое время упоминание о тех годах находилось под запретом. Желая скрыть преступную политику, И.В. Сталин преднамеренно признал перепись 1937 года «дефектной». Были изъяты многие документы и статистические учеты, запрещены всякие исследования в этой области. Недостаточность архивной информации не дает возможность подробно изучить этнодемографию Казахстана этого периода. Если по данным переписи 1926 года в Западном Казахстане области проживало 19,6 % всего населения Казахстана, то в результате массовой гибели людей численность населения этого региона сократилась на 20%.¹³ В 1939 году была проведена новая перепись в которой Сталин положил начало использования фальсифицированных цифр. Для Казахстана, притерпевшего самые большие потери в период голода 30-х годов, фальсификация данных оказалась самой большой и составила 13% от действительно зафиксированной переписи.¹⁴

По официальным данным за 12 лет с 1926 по 1939 гг. численность населения Западного Казахстана сократилась. Так, в Актюбинской области до 28%, в Западно-Казахстанской области до 14%. В результате, точных данных по Уральской области определить невозможно. Согласно переписи в данном регионе численность сократилась с 1 242 567 до 1 005 361 человек. Таким образом, общее снижение составило 237 205 человек.¹⁵ Однако несмотря на явную фальсификацию результатов переписи, последовательное снятие всех преднамеренных наслоений в итоге дает информацию об этническом составе населения Казахстана на 1939 г.

Этническая структура Казахстана по расчетным и официальным данным переписи 1939 года, тысяч человек.¹⁶

Этнические группы	Официальные данные			Расчетные данные		
	Все население	Городское население	Сельское население	Все население	Городское население	Сельское население
Казахи	2327,6	374,6	1953,0	2198,8	353,6	1845,2
Русские	2458,7	987,2	1471,5	2089,4	932,0	1157,4
Украинцы	658,3	136,8	521,5	571,4	129,2	442,2
Узбеки	120,7	37,1	83,6	107,2	35,0	72,2
Татары	108,1	60,1	48,0	95,1	56,7	38,4
Немцы	92,6	13,8	78,8	82,3	13,0	69,3
Поляки	54,8	5,2	49,6	47,1	4,9	42,2
Евреи	19,2	10,1	9,1	12,6	9,5	3,1
Другие	311,1	85,1	226,0	242,4	80,4	162,0
Всего	6151,1	1710,0	4441,1	5446,3	1614,3	3832,0

Изменения в этнической структуре Казахстана были связаны с насильственной депортацией прошедшей в середине 30-х годов. В процессе депортации происходит заметный переход от социально-классового принципа к национальному. Главным критерием, определяющим благонадежность или неблагонадежность, являлась национальность. На Украине и Белоруссии начинается преследование поляков. В период раскулачивания местные поляки были отведены в ранг кулаков и были направлены в «кулацкие ссылки».

28 апреля 1936 года СНК ССР принял постановление № 776-120 СС «О выселении из УССР в хозяйственное устройство Карагандинской области КазАССР 15000 польских хозяйств».¹⁷ При исполнении этого указа происходила основательная «очистка от польского населения». 800-метровая полоса вдоль тогдашней Советско-Польской границы освобождалась от поляков. Согласно официальным данным 11 октября 1936 года общее число

высланных поляков составило 69 286 чел. Эти лица фактически не являлись трудпереселенцами, и имели больше свободы в перемещении внутри области. Неопределенное состояние полуневоли-полусвободы у поляков продолжалось 2 года, затем на них был распространен трудпереселенческий статус.

График расселения трудпереселенцев на 1 июля 1938 года по Казахстану:¹⁹

Регион	Численность		
	Трудпереселенцы	Трудпоселки	Среднее число трудпереселенцев на один поселок
Карагандинская область	91297	30	43
Северо-Казахстанская область	8 905	9	989
Южно-Казахстанская область	34 453	61	565

По данному графику расселения сложно определить трудпереселенцев на территории Западного Казахстана. При составлении графика расселений поляки делились на три региона: Северный, Центральный и Южный. Западный Казахстан был внесен в состав Северного региона. Исходя из информации находящейся в нашем распоряжении, можно сделать вывод, что поляки входящие в состав этноструктуры Западного Казахстана были малочисленны. По данным переписи 1939 года поляки занимали седьмое место среди этносов населяющих Казахстан. В составе Западно-Казахстанской области из-за малочисленности они указывались среди прочих. Любая информация, подтверждающая наличие поляков в этноструктуре Западного Казахстана является особенно ценной.

Подводя итог, необходимо отметить, что в довоенное время число поляков по Всесоюзной Переписи 1939 года на территории

Казахстана по официальным данным составляло 54 800 человек.²⁰ За 40 лет путем естественного прироста численность поляков на территории Казахстана увеличилась на 53 546 человек, т.е. на 97,7%.

Список использованных источников:

1. Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. Алматы, 2001. с.240.
2. Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального Казахстана и Северной Киргизии. М., 1980. с. 147.
3. Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. Алматы, 2001. с.241.
4. Сдыков М.Н. Формирование населения Западного Казахстана в ХҮІІ-ХІХ вв. А-А., 1996. с. 126.
5. Там же.
6. Колонизация КССР// Статистическо-экономический обзор Киргизской Республики. Оренбург, 1923. с.228.
7. Алексеенко Н.А. Население дореволюционного Казахстана. А-А., 1981. с.85.
8. Там же.
9. ГАЗКО ф.1, оп.1, д.42, л.6.
10. ГАЗКО ф.1, оп.1, д.51, л.82-92.
11. ГАЗКО ф.24, оп.4, д. 12, л.11.
12. Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана: народы и культуры. Алматы, 2001. с.517.
13. Сдыков М. Н. Населения Западного Казахстана. Алматы, 1995 с. 109.
14. Толец М. С. Этнодемографические процессы в Казахстане/ Сборник научных трудов. Усть-Каменногорск, 2006. с. 327.
15. Сдыков М. Н. Населения Западного Казахстана. Алматы, 1995 с. 109.
16. Всесоюзная Перепись населения 1939 года. Статистический сборник А-А., 1991. с. 7-10.
17. ЦГАРК ф. Р.- 30, оп. 10, д. 8, л.118-121.

18.Земсков В.Н. Спепереселенцы в СССР 1930-1960 гг. М., 2005. с. 33.

19.Там же.

20.Всесоюзная Перепись населения 1939 года. Статистический сборник А-А., 1991. с. 7-10.

***

В данной статье на основании исторической литературы и архивных материалов говорится об истории поляков Западно-Казахстанской области 19 в-30-е годы 20 века. С использованием материалов Первой Всероссийской Переписи 1897г, Всероссийской Переписи 1926г и 1939 года.

***

This article contains the information about history of Polish people settled in Kazakhstan region based on the material of historical literature including material of the All-Russia census (1897, 1926, 1939).

ӘОЖ 355.48(574)

Ә.О. Турдалиев

т.ғ.к., доцент. Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау мемлекеттік университеті

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОҒЫС ТҰТҚЫНДАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Қазақ даласындағы қоныс аударушылардың бір тобы, І дүниежүзілік соғыс жылдары қазақ жерінде әскери лагерлерлерде тұтқындар еді, олар саяси оқиғалар барысында “әлемдік революция” ісіне тартылып, оған тығыз араласқан соғыс тұтқындары “интернационалист коммунистерге” айналды. Соғыс тұтқындары бейбіт келісімнен кейін еліне қайтты. Олардың бір бөлігі большевиктерге қосылып, Кеңес өкіметі саясатын жүзеге асыруға кірісті. Жергілікті халық үшін ол үлкен қауіп болатын. Кеңес өкіметі билігі соғыс тұтқындарын отаны да, жері де жоқ,

жан десе жанашыры жоқ, елінен жырақта жүрген, алды-артына қарамай ат десе атып, шап десе шауып, дар ағашына ас десе асатын, жандайшаптар ретінде пайдаланды. Большевиктер орыс мұжықтарына жер беруге уәде беріп, «Жер шаруаға» деген ұранмен орыс переселендерін өз жағына тартты. Майданнан қару-жарағымен елге оралған әскерилер орыс мұжықтары мен большевиктерге қолдау көрсетті.

Төңкеріс кезінде 14 миллионнан астам адам әскерде болған. Олардың көпшілігі «жер, жер» деп ұрандаған және қандай бір жағдай болмасын помещиктердің жерін тартып алғысы келген шаруалар болатын. Патшалық өкіметінің құлауымен жер иеленуші алпауыттардың меншігін шаруалардан қорғап қалатын күш жойылған еді. Бұл жағдайды жақсы түсінген орыс шаруалары майданнан қаша бастады. Уақытша үкімет, кейін Кеңес өкіметі де бұған қарсы ешқандай бір шара жасай алмады немесе жасағысы келмеді. Қай өкімет болмасын толық жеңіске жету үшін әскерилерге қарсы келмеуге тырысып, өз жағына тартты.

Кеңес өкіметі билігін орнату ісінде Қазақстанда жергілікті халық тарапынан қолдау таба алмаған өкімет орындары бұл іске әскери тәжірибесі бар, соғыс тұтқындарын тартуы, болашақта жұмысшы диктатурасын орнатуға керекті әлеуметтік негіз жасақтауға ұмтылғандығын білдіреді.

Тұтқындардың арзан еңбегін пайдалану тәжірибесі осы кезден басталып, 30-50 жылдары жаппай етек алғаны тарихтан белгілі жәйт. Соғыс тұтқындарына жерсінгендеріне жер беріп, екінші бір бөлігіне азамат соғысы аяқталғаннан кейін бостандық беріп отанына қайтаруға уәде берілді. Соғыс аяқталғаннан кейін олардың көпшілігін Коминтерн жолдамасымен интернационалист коммунистер ретінде шетелдік партия ұйымдарын нығайтуға жіберілді деген желеумен тағы басқа жолдармен Азамат соғысы майдандарына немесе шетелдерге аттандырылған. Жергілікті халықтың жаңа өкіметті қолдамауы, кеңес үкіметінің соғыс тұтқындарын интернационализм желеуімен әскерге тартуына себепші болды. Жеріне қоныс аударушы шаруаларды, казактарды, босқындар мен соғыс тұтқындарын орналастырып, жерін алып, дүние-мүлкін талан-таражға салып, тонап, қан қақсатқан өкіметті халықтың қолдауы екіталай болатын.

I дүниежүзілік соғыс кезінде Ресей аумағына әртүрлі ұлт өкілдерінен тұратын Үштік одақ құрамындағы Германия, Австро-Венгрия, Түркия, Болгария елдерінен 2 мыңнан астам

жауынгерлер тұтқынға түсті. Сонымен бірге осы тұста Ресей аумағына жұмыс іздеп қоныс аударған шетел азаматтары саны күннен-күнге артып, жалпы саны 2 мыңға жеткен.

Ресейдегі 4 млн соғыс тұтқындары мен шетел азаматтарының 200 мыңы миграциялық процестер мен өкіметтің қоныс аударуы саясаты нәтижесінде Қазақстанға келді [1]. Соғыс тұтқындары мен шетел азаматтары Ақмола, Семей, Сырдария, Закаспий, Торғай, Орал және Жетісу облыстарында, Орынбор-Ташкент теміржолы бойында орналасып, Оңтүстік-Сібір темір жолы құрылысына қатыстырылды. Соғыс тұтқындары еңбегін пайдалану Қазақстанның барлық жерлерінде байқалады. Оларды саясатта әскери күш ретінде пайдалану кеңес өкіметі жылдары қолға алына бастады. 1916 жылы Ақмола облысы Петропавл уезінде 30 болыс пен қазақ станцияларында 1000-ға жуық қоныс аударушылардың қожалықтарында және 71 жеке кәсіпорындарда олардың еңбегін арзан жұмыс күші ретінде пайдаланып, аталған жерлерде 3000-ға жуық соғыс тұтқындары жұмыс жасаған [2]. Ақмола облысындағы соғыс тұтқындарының жартысына жуығы (14 мың адам) ауыл шаруашылығы жерлерінде жұмыстар жасаған. Соғыстың бастапқы кезеңінде Ақмола губернаторы соғыс тұтқындарын егін жинау жұмыстарына сұраныстың артып отырғандығы жөнінде жазады [3].

Кеңес өкіметінің алғашқы жылдары соғыс тұтқындарын кеңес өкіметін орнату істеріне тартып, жергілікті жерлерде тәртіп сақтау сақшылары қатарына алып, кейбіріне жер беріп, “интернационалист еріктілер” деп аталды. Бертін келе олардың арасынан “коммунист-интернационалистер” шыға бастады. Қазақ жерінде олардың алғашқы коммуналары мен артельдері құрылды. Қазақстан орталық мұрағатында неміс соғыс тұтқындары жасақтаған “Ульфелд” коммунасы жөніндегі мұрағат деректері осы жайларды айғақтай түседі. Сонымен қатар, соғыс тұтқындарымен қызыл армия қатары толықты. Азамат соғысы басталғаннан кейін, үгіт-насихат жұмыстарын күшейту нәтижесінде 1918 жылдың екінші жартысында олардың саны Қазақстандағы қызыл әскерлердің 15 пайызын құраса, 1920 жылдың бас кезінде 10 пайызын құрады. Түркістанның ортазиялық және қазақстандық облыстарында қызыл әскерлер саны 36 378 адам болса, интернационалистер саны 3808 адамды болды[1].

Қазан төңкерісінен кейін әскери тұтқындар лагерлерінде интернационализм идеясы негізінде үгіт-насихат жұмыстары

жүргізіліп, кеңестік қайта құрулар жүргізіліп, лагерлік комитеттер мен әртүрлі саяси одақтар ұйымдастырыла басталды. Дат және неміс офицерлері жетекшілік еткен әскери тұтқындардың әскери және азаматтық істерін басқаратын Уақытша кеңесі құрылды.

1918 жылы көктемде азамат соғысы мен шетел интервенциясының басталуына орай әскери тұтқындар ісіне баса назар аударылып, оларды басқару ісін кеңес өкіметі орындары ала бастады. Жаз айларында әскери тұтқындардың әскери және азаматтық істерін басқаратын Уақытша кеңесі таратылып, билікті Түркістан Республикасы шетелдік коммунистер ұйымы қолға алды. Сонымен бірге, әскери тұтқындарды басқару ісін Қазақстан аумағындағы облыстарды құрылған “Тұтқындар мен босқындар” (Пленбеж) коллегиялары жүргізген. Оларды қазақ даласына орналастыру сол кездегі славяндандыру саясатының бір формасы ретінде, қоныс аудару арқылы жүзеге асса керек.

Барлық жерлерде лагерлер комитеттері таратылып, үстем тап өкілдерінің, яғни офицерлер биліктері шектеліп, қатардағы соғыс тұтқындары арасынан жауынгерлер, жұмысшы-шаруалар өкілдері билікке тартылды. Тап күресі идеологиясы тұрғысынан мұндай басқару жүйесі болшевиктерге қатардағы әскери тұтқындар мен еңбекшілерді кеңестік құрылыс ісіне тартуға қолайлы болды. Әскери тұтқындар құқықтары теңестіріліп, оларды шектеуге заң жүзінде тыйым салынып, интернационалистік тұрғыдан таптық және ұлттық белгілерге қарай бөліну шектеліп, соғыс тұтқындары арасындағы қатардағы жауынгерлер, жұмысшылар мен шаруалар арасында үгіт-насихат жұмыстары қызу жүргізілді/4/.

Кеңестік билікті орнату мақсатында Қазақстан аумағында әртүрлі ұлт өкілдерінің (неміс, чех, югослав, венгер т.б.) ондаған бастапқы партия ұйымдары мен шетел коммунистері секциялары құрылды. Олардың арасында облыстық, республикалық көлемдегі ұйымдар да болды. Мәселен, оның қатарында Түркістан АКСР-ның шетел жұмысшылары мен шаруаларының коммунистік партияларының өлкелік комитеті де болды. Ірі шетел коммунистері ұйымы Орынбор қаласында құрылып, оның өкілдері І Бүкілресейлік әскери тұтқындар съезіне делегат болып сайланып, жұмысына қатысты.

1918 жылы көктемде Орынбор қаласында “Коммунист-эмигранттар легионы” атты интернационалдық әскери құраманың партия ұйымы құрылған. Ұйым батыс Қазақстан

аумағының жергілікті жерлерінде орналасқан әскери тұтқындар лагерлерінде үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, лагерь комитеттеріне тиісті нұсқаулар беріп отырған. Ұйымның ұйымдастыруымен 1918 жылы Ақтөбе уездік атқару комитеті Орынбор қаласына австриялық әскери тұтқындардың ерікті құрамасын жасақтау мәселесі бойынша нұсқау алу үшін Орынбор қаласына жіберілген[5]. Бұл құрама қатарына 100-ге жуық коммунистер тартылып, олардың саны уақыт өткен сайын өсе түсті.

Көп ұзамай Ақтөбе қаласында өткен шетел коммунистерінің құрылтай мәжілісіне 400 венгер, чех, словак, поляк, румын, хорват коммунистері қатысқан. Мәжіліс шешімімен “Жергілікті коммунист – эмигранттар одағы” құрылып, 14 адамнан тұратын Атқару комитеті жасақталып, оның құрамына жеті ұлт өкілдері сайланды[6]. Интернационалды әскери құрамалар құру ісіне Ақтөбедегі “Коммунист-эмигранттар легионы” тығыз араласты. 1918 жылы сәуір айында 400 адамдық әскери бөлім жасақталып, Орынбор қаласын қорғауға қатысқан.

Азамат соғысы басталып, 1918 жылы жазда Орынборда кеңес өкіметі жойылғаннан кейін, Қазақстан аумағына шегінген Бузулук және Самар әскери құрамалары есебінен Ақтөбе шетел коммунистерінің қатары толықты. Олардың бір тобы Ташкент қаласына аттандырылып, ол жерде жергілікті коммунистермен бірігіп жұмыс атқарды. Мұндай ұйымдар Қазалы, Перовск, Ташкентте құрылып, кейін III Интернационал легионы әскери бөліміне айналдырылды.

«Комунист интернационалистер» Қоқан үкіметін таратуға пайдаланылғаны тарихтан белгілі. 1918 жылы 20-26 қаңтарда Ташкент Кеңес комиссарлығының 4 құрылтайы болып өтті. 23 қаңтар күні арнайы шешім қабылдап, Қоқан өкіметін таратуға кірісті[7]. Большевиктер Қоқанды талқандауға алдын-ала дайындық жұмыстарын жүргізді. Австрия және Венгрия соғыс тұтқындарынан тұратын әскерлер мен Армян Ташнаксутуин Партиясының банды топтарын қосып алып, өз күштерін күшейте түсті[8].

1918 жылы 7 ақпанда Моисеев Кузмин Шкарупаның басшылығымен 4 зеңбірек, 4 пулеметпен қаруланған әскери жүздік Қоқанға келді. Осы жерде әскер сапы Түркістаннан келген 1300 армяндармен толықтырылды. Шкарупа өз жорығын былайша жеткізеді: «11 Ақпанда Орыс және Армян әскері, Қоқан

милиция әскері бірігіп соғысты. Алғашқы шайқас 15 ақпанға дейін жалғасты. Ташкенттен көмек алған орыс әскерлері 1918 жылдың 18-19 ақпанының кешінде соғыс комиссары Г.Парфиловтың басшылығымен қаланы басып алды... Көш қолдан-қолға өтті. Қала отқа оранды... Қала үш күн бойы қанға бөкті» [9].

Қоқан қаласы 22 ақпанда большевиктердің қолына өтті. Большевиктер мен Армян әскерилері қалада 10 мыңнан астам адамды өлтірді. Мұсылмандарда қанша адамның өлгені ешқашан анық айтылған емес. Ричард Пипес - «Төңкерістен бұрын 120.000 тұрғыны бар Қоқан қаласы 1936 жылы 69.300 адамға азайғандығы» - туралы жазды/10/ Армян бандиттері 1918 жылы және 1919 жылдың басында Марғұлан, Әндіжан, Наманған, Қоқан төңірегіндегі ауылдарда 20 мың Түркістандықты өлтірген.

Кеңес өкіметі қолдауымен шетел коммунистері мен партия ұйымдары арасында байланыстар беки түсті. 1918 жылы Ташкент қаласында Шетел жұмысшылары мен коммунистік партияларының өлкелік комитеттерінің I конференциясына шақырылды. Осы кезден бастап соғыс тұтқындарын басқару ісін толықтай Түркістан коммунистік партиясының өлкелік комитеті (Түркістан КПӨК) қолына шоғырландырды. Түркістан КПӨК азамат соғысы майдандарында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп, жергілікті жерлерде 13 бастауыш партия ұйымдарын құрып, “Халықтар бостандығы” атты неміс, венгер, румын және югослав тілдерінде шығатын газеттер шығарып тұрған. Бастауыш партия ұйымдары Перовск, Қазалы, Арыс, Черняево, Әулие-Ата қалаларында құрылып, құрамына 2200-ге жуық мүшелері болды. Соғыс тұтқындарын қарулы күштер қатарына тарту ісі Бүкілресейлік Атқару комитеті, Халық комиссарлар кеңесі, Түркістан АКСР әскери революциялық комитеті ұйымдастыруымен азамат соғысы жылдары жалғаса түсті. Мәселен, 1919 жылы жаз айларында қару-жарағы сай жасақталған, әскери құрамалар сапында Ақтөбе майданына 900, күзде Ташкентке 300 интернационалист жауынгер аттандырылды. Осы жылы тамыз айында Самарқаннан 500 сарбаз Ақтөбе майданына жөнелтілген[11].

Солтүстік Қазақстан аумағында соғыс тұтқындарын қызыл әскерлер сапына тарту ісімен Омбы өлкелік коммунистік партия ұйымы айналысты. 1918 жылы 28 ақпаннан бастап, Омбы қаласынан венгер коммунисті Карой Лигети басшылығымен “Форралодом”(Революция) атты газет венгер тілінде шығып

тұрған. Соғыс тұтқындарын Қызыл Армия сапына тарту ісі жанданып, 1 наурызда Омбы өлкелік коммунистік партия ұйымы бүкіл Сібір аумағының үндеі таратылып, Сібірде соғыс тұтқындары съезін шақыруға дайындық жұмыстарын бастады. Осы мақсатта 500 шақырымдық аумақтағы елді-мекендерде үгіт-насихат жұмыстары жүргізіліп, 1918 жылы Есілкөлде алғашқы венгер соғыс тұтқындары ұйымы құрылды[12]. Осыдан соң, басқа қалаларда соғыс тұтқындары ұйымдары құрыла бастады. 1918 жылы кеңес өкіметінің қолдауымен Семей өңірі соғыс тұтқындарының Семей облыстық кеңесінің коллегиясы құрылып, үгіт-насихат жұмыстары жандана түсті. Қысқа мерзім ішінде коллегия күшімен чех, венгер және поляктардан құралған әскери құрамалар жасақталып олардың құрамына Сібірден келген әскери тұтқындар тартылды. Сонымен бірге, аталған жұмыстарды жүргізу нәтижесінде соғыс тұтқындарынан тұратын әскери бөлімдер Петропавл, Қостанай және т.б., Солтүстік Қазақстан қалаларында құрылды. 1918 жылы Петропавлда атты әскер полкі құрылып, құрамына 180 ерікті интернационалист жауынгер енген. Полкті жасақтау ісіне атсалысқан Омбы интернационалист коммунисті Ференц Сабо болды. Қазақстанға Азамат соғысы жылдары Сібірде, Түркістанның азиялық бөлігінде, Ресейдің орталық губернияларында жасақталған интернационалдық әскери бөлімдер келіп, Шығыс, Батыс, Закаспий, Түркістан майдандары құрамында шайқастарға қатысты.

Аталған майдандардағы әскери бөлімдер арасында тығыз қатынас орнатылып, әркез бір-біріне көмекке келетін. Осыған орай, майдандар құрамында интернационалды әскери бөлімдер жасақталу ісі қолға алынды. Соғыс жылдары Түркістан майданы Ревкомінің өкілі Д.Фурманов бұйрығымен неміс және венгер ұлттарынан тұратын 500 адамдық әскери бөлім жасақталған. 1920 жылы ақполяктар мен Врангельге қарсы Семей қаласында интернационалды рота құрылды. Түркістан республикасында В.В.Куйбышевтің басшылығымен 1920 жылы жаз айларында неміс және венгер ұлты өкілдерінен тұратын атқыштар полкі жасақталып, Оңтүстік-Батыс майданға аттандырылды. Оның құрамына Қазақстан аумағындағы майдандарында ұрысқа қатысқан жауынгерлер енді. Осындай ұйымдастыру жұмыстары азамат соғысы аяқталғанға дейінгі мерзімде жалғасты. Көптеген әскери бөлімдер Қазақстан аумағында ұрыс қимылдары аяқталған соң, басқа аудандарға жіберіліп қазақ жерінен кетті.

Сонымен, Қазан төңкерісі мен Азамат соғысы жылдарында қазақ даласына қоныс аударғандар сапында шаруалар, жұмысшылар, казактар, босқындар мен соғыс тұтқындары болған. Кеңес өкіметі орнай бастаған мерзімнен бастап, қоныс аудару саясатын жалғастырған жаңа өкіметтің саясатына жергілікті халық қолдау көрсете қойған жоқ. Кеңес билігін орнатудың әлеуметтік негізі болмағандықтан, өкімет орындары отарлаудың ескі әдістеріне кейін оралып, таптық негізде қайта жаңартып солдаттармен қатар қарулы күш ретінде қоныс аударушыларды бұл іске тартты. Қазан төңкерісі мен Азамат соғыс жылдары қоныс аудару саясаты таптық сипат алып, кеңес билігін орнату ісімен жалғастырып, осы негізде орыстандыру саясаты одан әрі жалғасты. Осыған орай, жергілікті жерлерде шеттен келген жұмысшылар, әскери тұтқындар мен босқындар орналастырылып, артельдер мен коммуналар құрылып, қоныс аудару саясаты жаңа бір бағыт алды. Қоныс аударушы бұқараны қаруландыру арқылы әскери күштер жасақталып, өз билігін орнатуға ұмтылған өкімет оларды жақтап, бар жағдайды жасап бағып, жергілікті халық мүддесін есепке алмады. Өкімет орындары қоныс аударушылардың әр тобына қатысты әртүрлі саясат ұстап, оларды ұтымды пайдаланды. Олардың санын көбейту арқылы интернационализм ұранымен бүркемеленген орыстандыру саясаты негізі қаланды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Участие трудящихся зарубежных стран в Октябрьской революции. Сборник статей. М. Наука. 1967. С.31.
2. ҚРОММ. 369-қ. 1-т. 9603-іс. 217-п. 9631-іс. 41-42, 173 - пп.
3. ҚРОММ. 64-қ. 1-т. 1282-іс.
4. ҚРОММ. 19-қ. 1-т. 8-іс. 5-п.
5. Ақтөбе облысы мемлекеттік мұрағаты. 1-қ. 1-т. 12-іс. 14-п.
6. Ақтөбе облысы мемлекеттік мұрағаты. 1-қ. 1-т. 9-іс. 127-п.
7. Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara -1995, S.250., Baymirza Hayit, “Basmacılar” Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997., S.32., Ali Bademci, 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa (I.Cilt), Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1975, S.169.
8. Ali Bademci, 1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa (I.Cilt), Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1975, S.170., . Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara - 1995, S.250.
9. Baymirza Hayit, Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi, Tarih Kurumu Basımevi, Ankara -1995, S.250-251. Baymirza Hayit, “Basmacılar” Türkistan

Milli Mücadele Tarihi (1917-1934), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997., S.35-37.

10. A.Bennigsen ve Lemercier C. Quelquejay. Çev.Nezih Uzel, Stepte Ezan Sesleri, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1997, S.130.

11. Венгерские интернационалисты в великой Октябрьской революции и гражданской войне в СССР. Сборник документов. Т.1. С.252-253, 364-366.

12. Колмогоров Н. Венгерские военнопленные в борьбе за власть Советов в Омске. Омск. 1958. С.9.

* * *

Данная статья посвящена политике Советской власти, применяемой в отношении военнопленных, находившихся в годы первой мировой и гражданской войн на территории Казахстана.

* * *

The given article is devoted to the Soviet authority politics used towards war-prisoners during the First World War and Civil war in the territory of Kazakhstan.

ӘОЖ 94(02)“19”:378(574.5)

С.Т. Абдрасилова

аға оқытушы

«Отырар» институты, Шымкент қ.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ (1917-1950 ж.ж.)

Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекетке айналуы оның тарихи зерттеу ісіне де үлкен өзгерістер әкелді. Жоғары білім беру ісінің даму тәжірбиесін терең зерттеу қоғамның әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде болып жатқан өзгерістердің себептері мен мазмұнын терең түсінуге мүмкіндік береді. Отандық тарихты концептуалды ой елегінен өткізуге алдыңғы толқын аға зерттеушілерімен қоса, орта буын ғалымдар да үлкен қайрат қылуда. Олар атқарар жұмыстың ауқымы кең. «Біздің міндетіміз – жаңа жағдайларда қолдануға келмейтін әрі әбден тозығы жеткен идеяларға иек артпайтын ғылымның жаңа ұрпағын дайындау» (1), - деп көрсетеді президент Н.Ә. Назарбаев.

Халыққа білім беру тарихында жоғары оқу орындарының құрылуы ерекше маңызды орын алады. Жоғары оқу орындары ертеректе болған жоқ, егер де оларды ашқан күнде онда студенттер өте аз болады. 1913 жылы орта ауылшаруашылығы мамандарын дайындайтын 7 училище мен мектепте барлығы 100 адам оқыды. Арнаулы білім алғандардың өзі санаулы еді. Олардың өзі де білімді туған өлкеде алды.

Қазақстанда жоғары және орта арнаулы мектептер бұрынғы КСРО-дағы барлық ұлт республикалардағыдай тек 1917 жылы қазаннан кейін құрылып дамуға өріс алды.

1918 жылы 2 тамызда В.И.Ленин РСФСР Халық Комиссарлары кеңесінің “Жоғарғы оқу орындарына қабылдау ережесі туралы” Декретіне қол қойды. Онда жоғарғы оқу

орындарына 16 жасқа толған қыз бен жігіттерді қабылдау қаралды. Оқуға түсетіндерден жеке басы мен жасын көрсететін куәліктен басқасын талап етуге тыйым салынды. Білім беруге ақы төлеу тоқтатылды. Студенттерге мемлекеттік стипендия тағайындалды. Осының бәрі еңбекші жастардың жоғары мектепке деген үлкен ұмтылысына әсер етті (2).

1919 жылы Орынбор губерниясы халыққа білім беру бөлімінің бастамасы бойынша шығыс ұлттары (татар, башқұрт және тағы басқа) арасында педагогтік кадрларды дайындау үшін әлеуметтік-тарих және шығыс факультеттері құрамында халыққа білім берудің Шығыс-татар институты құрылды. Ол бұрынғы “Хусаиния” медресесінің үйінде орналасты. 1922 жылы татар институтында 190 адам білім алды. Оның ішінде 75 әйел, 46 шаруа, 19 жұмысшы, алтауы мешандық топтан болды. 1923 жылы татар институтында 250 адам оқыды. Дегенмен, көптеген қиыншылықтар да кездесті, жатақханада орын жетпеді, тыңдаушылар материалдық қиындықты бастан кешті, олардың белгілі бір бөлігі жәрдемақы алды. Мәселен, Қырғыз халық ағарту комитеті көмек көрсеткен 22 адамның 4-уі әйелдер болды (3).

Коммунистік партия педагогикалық кадрларды дайындау жұмысын үнемі жүргізіп отырды. Осы мақсатта 1919-1920 ж.ж. Қазақстанда Орта арнаулы оқу орындары - Халыққа білім беру институттары (ИНО) ашылды, онда жеті жылдық, он жылдық мектептер және шаруа жастары мектебі (ШКМ) мен техникумдарға оқытушылар даярланды. Даярлау әр түрлі оқу орындарында жүргізілді (4). 1919ж. Оренбургте Халыққа білім беру практикалық институты (ПИНО) және Халыққа білім беру Шығыстық (Татарский) институты (ВИНО) ашылуын ұйымдастырды (5).

1920 жылы Орда қаласында халыққа білім беретін Бөкеев институты ашылды. 15 қарашада осында 11 оқытушы мен 22 тыңдаушы сабақты бастады. Орыс тілі, жалпы педагогика, психология, мәдениет тарихы, математика, биология, топырақтану, физика, неміс және қазақ тілдері бойынша дәрістер оқылды (6). 1920 жылдың күзінен бастап, Семейде Халыққа білім беру институты жұмысқа кірісті.

1920 жылдың 2 желтоқсанында Түркістан КСР Халком кеңесінің Ташкентте қазақ тілінде оқытатын халыққа білім беру Қазақ институты ашылғандығы туралы қаулы жарық көрді.

1921 жылы тағы да екі жоғарғы оқу орны қатарға қосылды. Орынборда ашылған Қазақ Халық шаруашылығы институты кейіннен Қызылордаға көшірілді және Верныйда Қазақ ағарту институты дүниеге келді. Дегенмен, бірінші жоғарғы оқу орындарын ұйымдастыруда, тыңдаушылар мен оқытушыларды іріктеуде үлкен қиындықтар кездесті. Мысалы, Қазақтың Орынбордағы Халыққа білім беру институтының бірінші қабылдауында 50 тыңдаушы болып, бірақ оқу жылының аяғына қарай одан 20-сы қалды. Оқытушылардың деңгейі әлі де жоғары жағдайды қалыптастыруды талап етті. Педагогикалық жұмысқа Орынбор орыс-қырғыз мектебін бітіргендер тартылды. Институттың бір ғана оқытушысының жоғары білімі бар еді.

Қазақ мұғалімдерінің тұңғыш түлектері 1924-1925 жылдары Қызылорда және Ташкент институттарын бітірді. 1925 жылы және 1927-1928 оқу жылдарында бар болғаны 20 адам бітірді. 1920 жылы Қазақ Кеңес Автономиялық Республикасы құрылғаннан кейін, 1921 жылдың 15 қазанында Орынборда мемлекеттік университет, 1922 жылдың күзінде политехникалық институт ашу ұйғарылды. Дегенмен, уақыт бұл ерте екендігін көрсетті. Алдымен ауыл мектептерінің жүйесін кеңейтіп және нығайтып, жұмысшы факультеттерін ашуды талап етті. Баршаға белгілі 1920 жылдың 17 қыркүйегінде халық комиссарлар кеңесі жұмысшы факультеттері туралы декретке қол қойды. Оның негізгі міндеті пролетарлық және шаруа бұқарасын жоғары оқу орындарында білім алуға дайындау еді. Жұмысшы факультеттерін құруға және жастардың жеңілдік жағдайда оқуға түсуі, әсіресе аудандардан жастар алдымен жұмысшы факультеттеріне, кейін жоғары оқу орындарына жолдама алды. Қазақстанда қазақ бөлімі мен бірінші жұмысшы факультеті 1921 жылы Орынборда құрылды. Москвада бірінші жұмысшы факультеті 1919 жылы екінші ақпанда ашылған болатын (қазіргі Г.В. Плеханов атындағы Халық шаруашылығы институты). Онда алдын-ала жұмысшы факультетіне өткен соң Қазақстанның да өкілдері де білім алды (7).

Қазақстандағы жоғары дәрежелі мектептер үшін үлестірілген барлық қызметтің 1932 жылы 19 қыркүйектегі КСРО ОАК “Жоғары дәрежелі мектептер және техникумдағы оқу бағдарламасы мен тәртібі туралы” шешуші қаулысы болды. Құжатта елдегі кадр мамандарды даярлау социалистік

шаруашылығының өсу қажеттілігі дәрежесіне көтерілгені көрінді. Әрекет етуші бригада-лабораториялық оқытылу әдісі бұзылды. Жоғары оқу орнында оқытуда лекция, семинарлы және лобараториялық әдістері қойылды. Өндірістік практика колхозда, педогогикалық практика мектепте өтіледі. Коллективті жүйедегі сынақ пен емтихандар жойылып, сынақ-емтиханды сессия жылына екі рет болатыны енгізілді. Студенттердің үлгерімі қарастырылды. Жоғары дәрежелі мектептердегі тәртіп пен оқу процесін бекіту жоғары оқу орындағы тәртіп туралы қаулы бөлімі арналды. Онда жоғары оқу орындары мен техникумдар дәл оқу жоспарымен жұмыс істеуі қажет, студенттер мен оқытушы-профессорлар арасында қатаң тәртіп сабақ кестесін міндетті түрде қадағалауы керек. Осындай белсенділіктің арқасында алғашқы бес жылдық көлемінде мамандандырылған маман даярлау да арнайы жетістіктерге жетті. 1932 жылы Қазақстанда алты жоғары оқу орындары жұмыс жасады. Онда екі мыңнан аса студенттер оқыды, 800-ге жуығы немесе 40,5% қазақтар болды. Республика жоғары оқу орындарында жоғары мамандандырылған оқытушыларды, ауыл шаруашылығы мамандарын, дәрігерлерді, инженерлер мен техниктерді дайындай бастады. РСФСР, Өзбекстан, Украина және басқа республикаларда ұлттық кеңес интеллигенция кадрларын қалыпқа келтіру жоғары оқу орындарының қабырғасында біркелкі жүрді (8).

Республикада бірінен соң бірі (1929, 1930, 1931) Алматы мал дәрігерлік, Қазақ Мемлекеттік ауыл шаруашылығы және Қазақ Мемлекеттік медицина институттары жұмыс істей бастады. Сонымен бір уақытта бұрынғы одақтық басқа республикаларында жоғары және техникалық білім алған қазақтардың саны өсе түсті. Тек 1931-1932 оқу жылдары Қазақстаннан тысқары жоғары оқу орындарында біздің республиканың 4,5 мыңға жуық өкілдері білім алды. Ұзақ уақыт бойы жоғары мектеп студенті қатарын толықтырудың маңызды арнасы жұмысшылар факультеті болып қала берді. Онда оқушылардың негізгі бөлігін жұмысшылар құрады. 1933 жылы мектеп бітірушілер жоғары оқу орындарында барлығы 13 пайыз, ал жұмысшы факультеттерінде 43,5 пайыз болды. 1934 жылдан бастап жалпы білім беру мектебінде орта білім алған жастарды толық бітіру қарқыны өсті. 1938-1939 жылдары жоғары оқу орындарын түскендердің арасында олар жартысынан астамы болды. Республикадан тысқары жерлерде жоғары және

орта арнаулы білім алған қазақстандықтардың саны жыл сайын арта түсті. Бұрынғы одақтың жоғары оқу орындары мен техникумдарында Қазақстан үшін орындар белгіленіп, дайындық топтары құрылды, үлкен жеңілдіктер жасалды. Мысалы, Қазақстанның әрбір облысы жыл сайын жоғары оқу орны мен техникумдарда тиісті орын алып отырды. 1923 жылы Ақтөбе облысы Самар облыстық университетінен 12 орын алды. Ал Орал-Қазақ өнеркәсіп академиясына (Свердловск қаласы) тыңдаушылар Қарағанды, Қарсақпай, Қоңырат, Риддер және республиканың басқа да өндіріс аудандарынан іріктеліп алынды. Мысалы, басқа республикалардың оқу орындарында оқыған қазақстандықтардың саны туралы 1927-1928 оқу жылына арналған төмендегідей мәліметтер бар (9).

р/с	Қалалар	Еркектер	Әйелдер
1	Москва	159	28
2	Ташкент	483	61
3	Ленинград	95	14
4	Саратов	55	19
5	Томск	79	9
6	Омбы	136	45
7	Астрахан	15	16
8	Воронеж	12	5
9	Казан	125	31
10	Барлығы	1159	228

Студенттерді, оқу озаттарын ынталандыру мақсатында жоғары үлгерімге бұқаралық қозғалысты өрістету үшін, сондай-ақ ғылыми қызметкерлер мен жоғары оқу орындарынан қазақ кадрларын дайындауды жеделдету мақсатында барлық жүйедегі техникумдарды үздік бітірген студенттерге, соған сәйкес жоғары оқу орындарына тікелей түсу құқығы (мамандығы бойынша белгіленген практика мерзімін өткізбей-ақ) берілді. Ал жоғары оқу орнын үздік бітірушілер не аспирантураға қалдыруға, не жоғары оқу орнында педагогтік жұмысқа қалдыруға ұсыныс берілді. Студенттерге және техникум оқушыларына материалдық көмек көрсетілді. Мысалы, 1934 жылы ақпанда Ленинград сахналық өнер техникумына қазақ жастарынан 25 адам жіберілді. Оның ішінде 7 қыз – Садықова, Бөкеева, Нұрмұхамедова, Сұлтанғалиева, Қасымова, Асфендиярова степендиямен қамтамасыз етілді. Сондай-ақ, республика көптеген студенттерге ақша берді және ай сайын көмек беру бекітілді (10).

Соғыс жағдайына қарамастан, Қазақстанда жаңа жоғары оқу орындары құрылғандығы жоғарыда айтылды. 1947 жылдың аяғына қарай елімізде жоғары оқу орындарының саны соғысқа дейінгі кезеңге жетті. 1947-1950 жылдары Қазақстанда жаңадан алты институт ашылды. 1954 жылы Қазақстандағы тың және бос жатқан жерлерді игеру бағдарламасы өмірге келді. Қазақстанда екі жылда (1954-1955) 18 миллион гектар жаңа жер жыртылды.

Бүгінгі таңдағы елімізде жасап жатқан өзгеріс бағыты да оқу-білім саласына тікелей әсер етуде. Білім ордаларының бой көтеріп жұмыс істеуі барысында халықтың білім деңгейі көтеріліп, қала мен облыстық интеллигенция өкілдері сандық және сапалық жағынан өскен. Бірақ, осы жетістіктердің бәрі орталықтың тікелей араласуы мен олардың бағыт-бағдарымен жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздігіміздің 5 жылы. – А., «Қазақстан», 1996.-513б.
2. Құнантаева К. Қазақстанда халыққа білім беру ісінің дамуы (1917-1920ж.ж.) – А., 1998.-38б.
3. ҚР ОММ 81-қ., 1-т., 649-іс, 107-155 п.п.
4. Қазақстан Республикасының Президенттік мұрағаты. Жолнұсқаушы. 73,152-б.
5. Жамантаев К.Ж. Высшая школа в Казахстана – А., 1972.-20стр.
6. ҚР ОММ 81-қ., 1-т., 19-іс, 9-10п.п.
7. Құнантаева К. Қазақстанда халыққа білім беру ісінің дамуы (1917-1920ж.ж.) – А., 1998.-40б.
8. Жамантаев К.Ж. Высшая школа в Казахстана – А., 1972.-45-46 б.б.
9. ҚР ОММ 30-қ., 1-т., 1199-іс, 24-п.
10. Кунантаева К.К. К вершинам знаний – А., 1978.-76б.

* * *

В статье рассматриваются предпосылки возникновения и развития системы высшего образования в соответствии с социально-экономическим развитием общества.

* * *

The reasons of origins and developing of the system of high education in conformity social-economical developing of society consider in this article.

Абуова Р.С.
преподаватель,
Западно-Казахстанский государственный
университет им. М.Утемисова

СОВРЕМЕННЫЙ ПРОЦЕСС ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ СОЦИАЛЬНО-ДОСУГОВОЙ СФЕРЫ

Исключительно высокие требования предъявляются к специалистам учреждений культуры, перед которыми стоит задача организации досуга людей в новых общественных отношениях.

Поэтому кадры в учреждениях культуры должны обладать высокими деловыми качествами, глубоким знанием людей, их интересов и нужд, практическими навыками работы в новых условиях хозяйственного механизма.

Успех специалистов учреждения культуры, может быть достигнут при умении привлечь к работе широкий круг людей, практически организовать любое дело, вести его так, чтобы добиваться реализации планов, которые оценивались бы по конечному результату в виде материальной и моральной формы.

Профессиональная подготовка и обучение кадров и актива для учреждений культуры, развитие их организаторских способностей осуществляются, прежде всего, в процессе систематической учебы и практической деятельности.

Досуг является такой сферой социально-культурной жизни, где сегодня существует множество проблем и одновременно выдвигается много инициатив, нововведений и проектов.

Однако современные проблемы досуга далеко не равнозначны.

Одни из них затрагивают, и часто довольно болезненно, интересы, ориентации, привычки, стереотипы мышления широких слоев населения, включая детей, подростков, взрослых. Другие в большей степени связаны с деятельностью многочисленных социально-культурных институтов и касаются вопросов посещаемости, слабого развития материально-технической базы, недостаточной квалификации кадров и

т.д. Поэтому вполне закономерен тот факт, что в социально-культурном проектировании в качестве авторов проектных инициатив и разработок активно участвуют как профессионалы и студенты – будущие специалисты сферы досуга, так и само население, отдельные граждане и целые досуговые общности – возрастные, социальные, этнические.

Профессия специалистов социально-культурной сферы в условиях современности трансформировались в целый ряд родственных специальностей и специализаций. Социальный работник, социальный педагог, педагог-организатор народного творчества, режиссер, методист, экономист культурно-досуговой сферы – доминирующим родовым признаком этих и других служит социально-культурная деятельность.

Сегодня она подчинена созданию условий для наиболее полного развития, самоутверждения, самообразования и самореализации личности или общности (группы, студии, кружка любительского объединения) в сфере досуга.

В новом социальном статусе специалиста, занятого в этой сфере, приоритетная роль принадлежит активному деятельному началу, социальному действию. Необходимым элементом этого действия, который формируется под влиянием современных реалий и отвечает контурам новых специальностей, является социально-культурное проектирование.

Социально-культурное проектирование можно рассматривать сегодня как своеобразный деятельностный прорыв в те сферы культуры и досуга, где существуют налицо ярко выраженные общественные потребности в социально значимых разработках, где мы имеем дело с множеством альтернативных подходов в решении конкретных проблем.

Потенциальные заказчики – государственные и общественные образования, предпринимательские структуры в лице коммерческих фирм, совместных предприятий – в одинаковой мере заинтересованы и в разработке, и в реализации тех или иных инновационных проектов, идей, предложений. Активное обращение к социально-культурному проектированию тесно связано с усилением социальных функций культуры, с интенсивным формированием социально-культурной сферы, которая включает в себя сеть социокультурных институтов, совокупность культурных коммуникаций, досуговую среду и другие подсистемы.

Социально-культурное проектирование – это научно-обоснованный процесс создания новой или перестройки имеющейся социокультурной среды и одновременно важнейшая сфера социально-культурной деятельности, обладающей своей спецификой и технологией.

Социально-культурным проектированием он называется не потому, что его объектом является некая досуговая общность, а что сама эта общность проявляет проектную инициативу в социально-культурной жизни региона.

Социально-культурное проектирование отличается богатством содержания и включает в себя проектирование социально-культурных процессов, объектов, структур, а также многочисленных форм социальных отношений и человеческого общества в сфере досуга.

В учебном процессе методика социально-культурного проектирования предстает, таким образом, как методика формирования у студентов и слушателей навыков активного и обоснованного социального действия, нацеленного на поиск рациональных путей решения социально-культурных проблем. Определяя цели и задачи социально-культурного проектирования в учебном процессе в вузах и колледжах культуры и искусств, следует считать их частными по отношению к главной цели – формированию специалиста досуговой сферы, обладающего высокой квалификацией и профессиональной компетентностью, способного к индивидуальной, творческой деятельности по преобразованию действительности и самого себя, с готовностью принимающего на себя ответственные дела, решения и в полной мере реализующего в этой деятельности свою индивидуальную неповторимость.

Эти цели реализуются через конкретное содержание разработанных и внедренных в практику социально-культурных проектов.

Социально-культурное проектирование – процесс, наполненный глубоким общественным смыслом, поскольку его объектом является создание разнообразных досуговых общностей на базе семейно-бытовой микросреды и её ближайшего окружения, организация любительских объединений и клубов по интересам, общения людей в процессе социально- гуманитарного, художественного, технического, прикладного творчества. Проектирование, как одна из важных форм учебного процесса,

начинается с диагностики социальных и личностных проблем, социальных, социально-культурных и социально психологических ситуаций. Любой социально-культурный проект, будучи обращенный к сфере досуга, помогает прямо или косвенно решать проблемы социальной профилактики и оказания социальной помощи отдельным категориям населения, социальной адаптации и реабилитации.

На учебных занятиях и в самостоятельной работе над проектом от студента требуется умение четко сформулировать проблему, вытекающую из той или иной социальной ситуации, и только после этого приступить к разработке дебютных идей и вариантов возможного решения этой проблемы. Подавляющее большинство проектных разработок, относящихся к социально-культурной сфере, отличается многозначностью подходов и ролевых позиций, в которых выступают авторы-студенты.

В учебном процессе, как и в реальной жизни, социально-культурное проектирование осуществляется параллельно с исследованием.

Эта связь совершенно оправдана: создание полноценного объекта невозможно без предварительного анализа реального состояния проектируемых социально-культурных объектов: центров досуга, любительских объединений и т.д. Это значит, что эффективность проектирования значительно возрастает, если авторы (в данном случае студенты) достаточно уверенно владеют профессиональными знаниями о различных состояниях и сторонах проектируемого объекта.

Остановимся кратко на некоторых закономерностях и принципах использования проектирования в учебном процессе, связанном с подготовкой специалистов для социально-культурной сферы.

С самого начала следует подчеркнуть преобразующую роль социально-культурного проектирования. Содержащиеся в проектах элементы инновации, преобразования, обновления сферы культуры и досуга подчиняются следующим целям: развитию и обогащению существующих и действующих социально-культурных институтов; совершенствованию форм и механизмов их взаимодействия; созданию дополнительных структур (общественных, коммерческих и т.д.), которые помогают в какой-то мере заполнить «белые пятна» в системе

ежедневного, воскресного, праздничного, отпускного времени людей.

Обязательным условием здесь является «привязка» проекта к конкретным социально-экономическим, демографическим, этническим и другим особенностям региона, образу жизни и традициям его населения, четкое понимание автором характера социально-культурного развития конкретной территории, существующих здесь социокультурных проблем и путей их решения.

В самостоятельной работе студентов над проектами в процессе изучения курсов «Социально-культурная деятельность», «Дифференцированное досуговое ведение» и др. первенство отдается принципам проблемности, комплексности, плюрализма идей и мнений, выражаемых как в самом проекте, так и в ходе его общественной экспертизы и обсуждения. Как необходимое звено в цепи «прогноз – программа – проект» социально-культурное проектирование обязательно предполагает проблемный подход. Проблемность выступает принципом разработки проекта. С позиций проблемного подхода осуществляется подбор и компоновка необходимого дидактического материала, а также выбор конкретных способов его осмысления и преподнесения в социально-культурном проекте. При оценке уровня проблемности проектов следует иметь в виду, что само понятие проблемного подхода опирается не на один, а на несколько методов и даже систему методов.

В проектах с помощью проблемного подхода моделируется конкретная досуговая деятельность людей. Именно эта предметная, конкретная деятельность и служит источником возникновения и реализации новых идей и инноваций в социально-культурной сфере.

Говоря о проблемности как принципе социально-культурного проектирования и опираясь на него, мы постоянно вносим дух творчества, новизны в традиционную обучающую и развивающую методику. Благодаря проблемности активизируется мышление авторов проектов, расширяются возможности внедрения действительно инновационных элементов в практику проектирования.

Отметим и такой существенный принцип социально-культурного проектирования, как принцип комплексности, преодоления узкоотраслевой замкнутости. Комплексность

социально-культурного проектирования базируется на научном анализе целостной культурной ситуации, выявления её типичных тенденций и противоречий, наиболее благоприятных условий для реализации проекта. Для комплексного проекта исключительно важна опора на социальные силы региона, на те активные группы и слои населения, которые интенсивно развивают различные формы культурной жизни, осваивают те или иные пласты художественной, бытовой, досуговой культуры.

Хорошо известно, что в каждом регионе наряду со значительной частью населения с очень низким уровнем духовных потребностей существуют активные слои, «культурный авангард» - круг людей, обладающих достаточным внутренним потенциалом и волей к деятельной самореализации в создании духовных ценностей.

Этим слоям и отводится приоритетное место в осуществлении социально-культурных проектов.

Плюрализм идей, мнений и оценок в учебном социально-культурном проектировании обеспечивается с помощью активных методик, диалоговых, дискуссионных, развивающих форм, деловых игр и других элементов. В течение последних лет разработка проектов достаточно прочно утвердилась в системе подготовки специалистов культурно-досуговой сферы. Умелое педагогическое использование проектирования придаёт многим традиционным формам - семинарам, собеседованиям, дискуссиям практическую заземлённость, полемическую остроту, возможность выхода за пределы ординарных выводов, суждений и оценок, вкус к поиску новых нестандартных решений в области досугового бизнеса.

* * *

Мақалада әлеуметтік бос уақыт саласының мамандарын дайындау процесіндегі әлеуметтік-мәдени жобалаудың принциптері мен мәнін ашуға қарастырылған мәселе сөз болады

* * *

In the scientific article dehisced means and principals of social-cultural projection in the process of preparing of specialists of social – leisure sphere.

Н.С. Байжуманова

оқытушы,

Е.А. Бөкетов атындағы

Қарағанды мемлекеттік университеті

БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӘСІБИ ІСКЕРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

XXI ғасырға аяқ басып отырған кезеңде Тәуелсіз Қазақстан бірқатар мемлекеттер жетіп отырған өркениетке бет бұрып отыр. Елімізде мәдени-әлеуметтік өзгерістердің болуы, нарықтық қатынастарға өту жағдайына байланысты өндіріске, экономикаға жаңа қарқында қарау, ғылыми-техникалық прогрестің екпінді дамуына байланысты болашақ мамандарды даярлаудың дәстүрлі салтының уақыт талабына сай келмеуінің нәтижесінде оларды даярлауды басқа деңгейде қарастыру қажеттілігін туындатып отыр.

Қоғамымыздың қазіргі даму кезеңінде болып жатқан экономикалық, әлеуметтік, саяси және жаңа технологиялық өзгерістерге байланысты жас ұрпақты тәрбиелеуде білім мен тәрбие беру жүйелерінің ісін жаңа сатыға көтеру мәселесі туындап отыр. Бұл жұмыс ҚР-да білім беруді 2005-2010 жылдарға дейін дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес жалпы орта білім беруді 12 жылдық білім беру жүйесіне, ал жоғары оқу орындарына кредиттік оқыту жүйесіне көшу енгізілді. Бұл жүйелердің жүзеге асырылуын жоспарлауда құзыреттілік тұрғыда білім беруді ұйымдастыру мәселесі жаңаша көзқарас ретінде қарастырылуда.

Осыған байланысты жас ұрпаққа жоғары деңгейде сапалы білім беру, жаңа технологиялармен, инновациялармен таныстыру, сонымен бірге тәрбиенің озық-өнегелі дәстүрлерімен тереңірек таныстыру, ал солардың негізінде жеке тұлғаны қалыптастыру, оның шығармашылық және рухани мүмкіндіктерін дамытуға барлық жағдайлар жасалуда. Себебі, егеменді еліміздің болашағы, оның материалдық және рухани дамуы, экономикалық, әлеуметтік және саяси жағынан өркендеп өсуі жас ұрпақтың

қолында, сонымен қатар олардың оқу орындарында алған білімі мен тәрбиесінің деңгейіне байланысты.

Құзыретті тұрғыдағы білім беруге көшудегі негізгі нысана – адамзат тарихында уақыт озған сайын өзектілігі арта түсетін білімді де білікті, құзыреттілігі дамыған, тәжірибелі де текті ұрпақ қалыптастыру. Ұлтымызды дәріптейтін, рухымызды биіктетіп, ұлттық сенімімізді жігерлендіретін ұрпақтың болашағы бізге, яғни ұстаздарға үлкен міндет. Ол үшін мұғалімдер қазіргі ақпарат ғасырында кәсіби біліктілігін жаңа бағытта арттырып, білім мазмұнын жаңартып, тиісті әдіс-тәсілдерді қолданып, кәсіби құзыреттілігін дамытып, әдістемелік негіздерді қалыптастыруы керек. Өйткені, білім әр адамға өмір бойы қажет екенін өмір тәжірибесі дәлелдеп отыр.

Нарықтық жағдайында білім беру мен кәсіптік даярлау бағытындағы еліміздің жетекші жоғары оқу орындарының басты міндеті – әлемдік стандарттар деңгейінде білім беру, сонымен бірге түлектердің алған дипломдары барлық әлемге танылуы тиіс. Бұл міндеттерді шешу үшін болашақ мамандарды даярлауда қазіргі қоғамның процесіне сай инновациялық технологияларды қолдана отырып, білім беру қажеттігі туындайды. Қазіргі күнде Республикамызда бәсекеге қабілетті, өз ісін жетік меңгерген, сауатты, білімдар, шығармашылықпен жұмыс істей алатын, жан-жақты дамыған құзыретті мамандарға сұраныстар көбеюде.

XX ғасырдың ортасына қарай көптеген мемлекеттерде білім беру саласы ғылым мен өндірістің темпінен қалып бара жатқаны жайында сөздер жиі қозғала бастады, сонымен қатар алынған білімнің сапасы қажетті деңгейде болмады. Осыған байланысты тәжірибелі мұғалімдердің, ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, америка ғалымдары мен зерттеушілері оқытудың жаңа концептуалдық негізін өңдеді. Олардың пайымдауынша, мұндай көзқарас жүйесінің қорытындысы стандарттағы берілгендерге сәйкес нақты жұмыстарды орындау мүмкіндігін білдіреді /1/.

Қазіргі тенденцияларға байланысты білім беру жүйесін нарық жағдайына сәйкес өзгерту немесе жаңарту болашақ маманның кәсіби іскерлік құзыреттілігіне қойылатын жаңаша талаптар туралы сұрақтар неғұрлым өзекті мәселеге айналууда.

Дәстүрлі оқытуда теориялық материалдың негізін түсіну мен үлкен көлемде білімнің бар болуы маңызды болып саналды. Ал жаңа тәсілде құзыреттілікке ерекше көңіл бөлінеді,

біріншіден, білім берудің құрастырушыларын біріктіреді: теориялық білім мен практикалық іскерлікті; екіншіден, «қорыту нәтижелерінен» білім беру мазмұнын қалыптастырады; үшіншіден, кең аумақты мәдениет пен қызметке (ақпараттық, құқықтық, әлеуметтік т.б.) жататын бірыңғай немесе жақын туыстас білім мен іскерлікті бір қатарға енгізеді. Мұнда ең маңыздысы – оқушының білуі және оны айтып беруі ғана емес, сонымен қатар алған білімін өз бетінше іс жүзінде қолдана алу іскерлігін айтуға болады.

Жеке тұлға қажеттіліктерінің, қоғам мен білім беру жүйесі шарттарының динамикалы өзгеруін ескеріп, білім беру әрекетін жүзеге асыру инновациялық амалын табуды талап етеді. Осыған байланысты құзыреттілікті дәстүрлі мағынада түсіндіру біртіндеп өзгере бастайды. Қазіргі таңда құзыреттілік – бұл профильді және негізгі сипаттағы білім, білік пен дағдының қалыптасқан ядросы. Кәсіби құзыреттілікті осылайша түсіну білім беру процесін жүзеге асыруда маңызды өзгерістерді ескеріп қамтамасыз етеді.

Барлық әлемдегі білім беру жүйесін реформалаудың басты бағыттарының бірі құзыретті тұрғыдан қарастыру болды. Алайда В.И.Капинос, В.И.Байденко, В.Д.Шадриков, М.Е.Бершадский, В.В.Башев, И.А.Зимняя, Б.Т.Кенжебеков, Ш.Т.Таубаева, Қ.Ж.Аганина, Т.Е.Исаева ғылыми өндеулері құзыретті тұрғыдан қарастыруды білім беру тәжірибесінде болжап қояды.

Құзыреттілік мәселесі жайындағы әр түрлі әдебиеттер мен ғылыми жұмыстарды талдау келесідей қорытындылар шығаруға мүмкіндік берді. Егер түлектің дайындығын білім беру процесінің соңғы «өнімі» деп қарастырсақ, білім беру нәтижесінде құзыреттерге, одан шығатын критерийлер мен көрсеткіштеріне негізделсе, онда құзыретті тұрғы білім беру амалы және оның моделін жобалау ретінде анықталады. Құзыреттер білім беру нәтижелерін көрсету, оларды жобалау мен сипаттау үшін қызмет етеді. Құзыретті тұрғы – білім берудің мақсатына жетудің жаңа әдісі ретінде қарастырылады, ал құзырет кәсіби білімнің алға жылжуын білдіретін жаңа мақсатты категория ретінде бекітіледі.

Елімізде білім беру саласы бойынша көптеген еңбектерде соңғы уақытта педагогикалық жүйені құрудың теориясы мен әдістемесінде құзыреттілік тұрғыда білім беру ене бастады. Қазіргі құзыреттілік тұрғыда білім беру нақты өндірістің шектеулігін жеңуге, ал жоғарыда аталған құзыреттіліктер

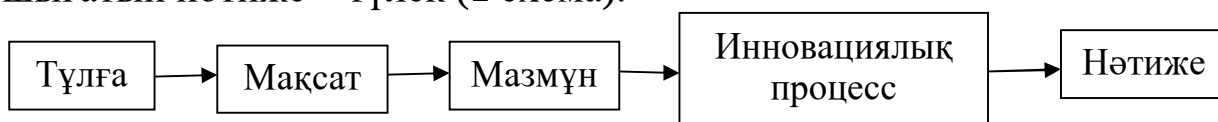
әмбебап сипатта болып, жоғары оқу орнының оқытушылары осыларды студенттердің бойында қалыптастыруына мүмкіндік береді.

Демек, бүгінгі таңда құзыреттілік тұрғыда білім берудің негізгі мақсаты білім берудің мазмұнын таңдау, оның мақсаты мен міндеттерін, сонымен қатар нәтижелерін анықтауда дәстүрлі бағыттармен тікелей байланыста бола отырып, білім берудің жетекшісі парадигмасына айналу. Осыған байланысты жоғары оқу орнында білім беру мен тәрбиелеуге жаңа талаптар қойылып, құзыреттілік тұрғыда білім беруді жетілдіру, ал оның негізінде білім сапасын арттыру басты мақсат екені барлығымызға мәлім.

Жоғарыда айтылған ойларды нәтижеге бағдарланған білім жүйесіне қатысты жинақтайтын болсақ, онда құзыреттілік білім жүйесінен күтілетін нәтиже критерийі ретінде қарастырылады, яғни нәтижеге бағдарланған білім беру сапасының көрсеткіш факторларының бірі құзыреттілік болып табылады. Осы тұрғыдағы құзыреттіліктің негізгі белгілері: тұлғааралық, еңбектегі байланыс мәдениеті; кәсіби тапсырмаларды орындау дайындығы; меңгерген білімін іс жүзінде қолдана білу іскерлігі, сын тұрғысынан ойлай білу мен тиімді шешім қабылдай білу қабілеті.

Құзыреттілік оқушының ақпаратпен қамтамасыз етілуін ғана емес, нақты болып жатқан құбылыстарды түсіндіруді және оларды танып-білуді; жаңа техника мен технологияларды меңгеруді; әртүрлі жағдайларды шешудегі біліктілікті алға қояды. Басқаша айтқанда, құзыреттілік дайын білімді меңгертудің орнына, ол білімнің қандай жағдайда және оның қалай қалыптасқандығын оқушыларға іздендіру, зерттеу жұмыстарын ұйымдастыра отырып білімді меңгерту болып табылады.

Құзыреттілік тұрғыда білім беру жүйесінің құрылымын келесідей көрсетуге болады: жеке тұлға, даму мақсаты, өзін-өзі жүзеге асыру мазмұны, инновациялық процесс және одан шығатын нәтиже – түлек (1 схема).

1 схема – Құзыреттілік тұрғыда білім беру жүйесінің құрылымы

Мұндағы басты компонент жеке тұлға болып саналады. Нәтижеге бағдарланған білім жүйесіне кіретін бала жүйеден шыққанда кәсіби іскерлік құзыреттілігі қалыптасқан түлек болып шығады. Бала жүйеге кірмес бұрын, әртүрлі дайындық деңгейлерінен өтеді: бастауыш мектеп – орта мектеп – жоғары сынып – арнайы орта немесе жоғары оқу орны.

Оқу процесінде жеке тұлғаның нәтижеге бағытталған құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері Ю.Н.Емельянов, И.А.Зимняя, Е.С.Кузьник, Н.В.Сластенин, В.П.Турчанинова, А.В.Хуторский, Б.С.Блум, Е.С.Шишов, Ю.К.Бабанский және т.б. еңбектерінде қарастырылған. Олар өз зерттеулерінде бұл мәселеге теориялық және практикалық талдаулар жасаған. Бұл мақсатты орындау алыс-жақын шет елдердің іс-тәжірибесі мен соңғы кездегі педагогика, психология ғылымдарының алдыңғы қатарлы зерттеу нәтижесіне сүйенуде. Ол білім беру орындарының үйлесімді дайындығын, әрбір мұғалімнің өз ісін қайта қарауды, білімнің теориялық және әдістемелік жағынан жетілдіруді талап етеді /2/.

Қазақ Мемлекеттік қыздар педагогика институтының профессоры, педагогика ғылымының докторы Қ.Аймағамбетованың пайымдауынша «12 жылдық орта білім мазмұнының ең алғашқы бастамасы бастауыш буында жүзеге асады. Себебі, бастауыш буында жоғары сыныптарда оқылатын бүкіл пәннің іргетасы қаланып қана қоймайды, сонымен қатар білім алуға талпынушылық, яғни оқушылардың оқу әрекеті, танымдық белсенділік, жеке бастың адами қасиеттерінің негізі осы кезеңде қаланады. Бұл кезеңде баланың белсенділігі, оның рухани және дене күші де дами бастайды. Осы жасқа лайықты мазмұн мен оны оқытудың әдісін саралау, бала жанына жақын қарым-қатынас арқылы оларды дамыту мәселесін ғылыми жолға қою оңай мәселе емес», – екендігін атап өтеді /3/.

Кәсіби іс-әрекетке деген дайындық кез-келген еңбектің аумағында маңызды болып саналатын, жеке тұлға бойындағы кәсіби қасиеттерді қалыптастыруды қарастырады. Жалпы мұндай қасиеттердің қалыптасуы мектеп жасынан басталады және бастауыш, орта, жоғары кәсіби білім беруде әрі қарай өз жалғасын табады. Мұндай қасиеттерге мыналар жатады: еңбекке қызығушылығы және оны қадірлеу, қиындықтарды жеңе білудегі шыдамдылық пен табандылық, еңбекке төзімділік, алдағы іс-әрекетті ойластыру және оны дәлелдеу, өзін-өзі сынау және талап

қою, ұжымшыл болу, тәртіптілік және т.б. Барлығымызға белгілі кәсіби оқытудың жетістіктері жеке тұлғаның бойындағы қасиеттер мен қабілеттердің даму деңгейімен анықталады, ал оларды тәрбиелеу - қазіргі күнде болашақ педагогтың алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі.

Болашақ маманның кәсіби іскерлік құзыреттілігін қалыптастыру бастауыш мектептен басталатындығы анықталды, оның әрі қарай дамуы білім берудің келесі сатыларында өз жалғасын табады. Бастауыш мектепте (бірінші саты) оқушылар еңбекке даярлаудың түрлі мәселелерімен танысады. Орта мектепте, (екінші саты, V-IX сыныптар) бұл сатыда негізгі еңбек даярлығын алады. Жалпы білім беретін орта мектептің жоғары сыныптарында (үшінші саты, X-XI сыныптар) теориялық, лабораториялық сабақтарда ғылым мазмұнының политехникалық деңгейін көтеру; әртүрлі мамандықтар бойынша еңбекке баулу және т.б /4/.

Біздің елімізде кәсіптік білім берудің екі сатысы бар: орта мамандар даярлайтын арнайы оқу орындары (кәсіптік мектептер, техникумдар, училищелер), жоғары мамандар даярлайтын оқу орындары (институттар, университеттер, академиялар). Арнайы орта және жоғары оқу орындарында кәсіптік білім беру мазмұны бір-бірімен өзара байланысты үш бағытта құрастырылады: мамандыққа байланысты теориялық білім беретін арнайы пәндерді меңгеру; практикалық білім – кәсіптік шеберлікті меңгеру; жаратылыс-математикалық, гуманитарлық ғылымдарының негізін меңгеру. Кәсіптік білімнің негізі жалпы және политехникалық білімнен тұрады, осы білімдерінің негізінде арнайы орта және жоғары оқу орнын бітіретін түлектердің жалпы ғылыми даярлығы кеңиді, сауаттылығы артады, өз мамандығын терең меңгереді /5/.

Құзыретті қалыптастыру білім беру мазмұнының құралдары арқылы жүзеге асады. Осыдан оқушылардың қабілеттілігі дамиды және күнделікті өмірдегі шынайы проблемаларды шешу мүмкіндіктері пайда болады. Білім беру құзыреті оқушылардың сауаттылығынан тұрады, бірақ тек онымен ғана шектеліп қоймайды. Сонымен бірге ол оқушының бір-бірінен бөлінбейтін білім, білік пен дағдыларды меңгеруін, әрбір белгіленген бағыт үшін тұлғалық-әрекет сипаты бар, тиісті білім беру компоненттерінің жиынтығынан құралатын кешенді қызметтерге ие болуын болжайды/6/.

Білім беру құзыреті түлектерді дайындау деңгейіне қойылатын талаптар бойынша олардың белгілі бір пәнаралық мәселелерге қатысты білім, білік және әрекет тәсілдері кешенін мақсатты түрде қолдану қабілеттерімен байланысты оқушыларды дайындау сапасының интегралдық сипатын білдіреді. Білім беру құзыреті – бұл оқушының тұлғалық және әлеуметтік маңызы бар өнімділік әрекеттерін жүзеге асыру үшін қажетті шынайы өмірдегі белгілі бір нысандарға қатысты мағыналық бағдар, білім, білік, дағды және іс-әрекет тәжірибелерінің жиынтығы. Негізгі білім беру құзыреті оқытудың әрбір сатысы үшін оқу пәндері мен білім беру аясы деңгейінде нақтыланады. Сонымен қатар, оқушылардың білімділік құзыреті мектепте ғана емес, сондай-ақ отбасында, достары арасында, келешек өндірістік қатынастарында көрінетін көп функциональды рөл атқарады /7/.

Бұдан өсіп келе жатқан ұрпақты іскер, тапқыр етіп тәрбиелеу мектеп пен қоғам алдында тұрған үлкен міндет екені мәлім. Әлеуметтік экономикалық бағытқа бет алған мемлекетте мектептің алдындағы жаңа бір міндет – өмірге қадам басқан жастардан біріншіден қозғалмалы, өзгермелі заман талабына сай өз тағдырын өзі шешу қабілеттілігі, екіншіден нарықтық жағдайда қызмет мақсатын анықтап, сол мақсатқа жетудің жолдарын болжауда, осылардың ішінен орындысын тандауда, жұмыс барысын және нәтижесін талдауда, уақытша болған сәтсіздіктерден қорытынды шығаруда, өз күшімен өндірісті ұйымдастыруда, қызмет көрсету орталарын дамытуда табысты болуын талап етеді. Себебі, қазіргі кездегі қоғамда болып жатқан өзгерістерді демократияландыру баланың еркін дамуы, белсенді болуы, шығармашылық жұмыс жасай алуын талап етеді. Ол үшін мұғалімнің бойында да кәсіби қасиеттер мен іскерліктер жаңаша қырынан ашатын сипатта болуы керек, бұл жерде мұғалімнің «кәсіби құзіреттілік» мәселесіне ерекше назар аударылуы тиіс.

Сонымен, студенттердің кәсіби іскерлік құзыреттілігіне болашақ мұғалімнің бойында болуға тиісті барлық қасиеттер мен қабілеттердің жататыны анықталды. Жоғарыда аталған қасиеттер мен қабілеттерге ие болған мұғалім өзінің кәсіби қызметінде жетістіктерге жетіп, өз ісінің нағыз шебері болатындығы даусыз. Баланың дұрыс тәрбиеленуі оның тәрбиесін жүзеге асыратын педагогтарға байланысты, ал оларға қойылатын талаптар кәсіби құзыреттілік шарттарына сай болуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кенжебеков Б.Т. Университет студенттерінің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориясы мен практикасы. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті, 2001ж.–275 б.
2. Әмірова Ә.С. 12 жылдық орта білім беруге көшудің кейбір мәселелері // Бастауыш мектеп. – 2007. – №5-6. – Б.3-5
3. Аймағамбетова Қ. 12 жылдық орта білім жүйесіне өтуге байланысты бастауыш сыныптарда білім беру ерекшеліктері // Бастауыш мектеп. – 2007. – №2. – Б.9-13
4. Жиенбаева С.Н. Бастауыш сыныпта технологиялық білім беру мәселесі // Бастауыш мектеп. – 2007. – №2. – Б.24-26.
5. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. Педагогика: университет студенттеріне арналған оқу құралы.–Алматы: «Эверо», 2004.-420 б.
6. Хуторский А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Народное образование. – 2003. – №3. – С. 45-51
7. Дәулетова Р.Қ. Құзырлы тұлға – сапалы білім нәтижесі // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі». Халықаралық ғыл.-практ. конференция материалдары. – Алматы: ББЖ КБАРИ, 2008. – Б.209-213

* * *

На сегодняшний день развитие нашей страны зависит от правильно (грамотно) поставленной цели в обучении и воспитании подрастающего поколения. Поэтому была разработана государственная программа Республики Казахстан на 2005-2010 года, в которой основным вопросом является развитие 12-летнего образования в общеобразовательной школе и кредитной системы обучения в вузах, что способствует формированию компетенции будущих специалистов, так как именно это задача может в полной мере раскрыть и показать систематизацию развития образования Республики Казахстан. Статья посвящена этой проблеме.

* * *

For the present day the development of our country depends on definite setting of the aim in the process of studying and bringing up of future generation. That is why it was made up the state program of Kazakhstan Republic for 2005-2010, in which the main problem is the development of twelve years education in the public school and credit system of education in the high schools that help to develop the formation of the competence of the future specialists, so as this task can open and shone the systematization of the development of education of Kazakhstan Republic

С.М. Бахешева

педагогика ғылымдарының кандидаты,
М.Өтемісов атындағы БҚМУ, Орал қаласы

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ НӘТИЖЕЛЕРІНЕ ЖАҢА КӨЗҚАРАС

Нәтижеге бағытталған білімнің бүгінгі қоғам сұраныстарына сай жаңа сапасын жүзеге асыру – тек мектептегі білім мазмұнын ғана өзгертуді емес, сонымен қатар педагогикалық білім беретін жоғары оқу орындары стандарттарын өзгертуді қажет етеді. Олардың мәні – білім жүйесінің барлық салаларындағы дәстүрлі білім нәтижелеріне жаңа тұрғыдағы көзқарас қалыптастыруда.

Білім берудің жаңа стандарттарын жүзеге асыру қазіргі мұғалімдерден жаңаша ойлау мен жаңа кәсібилік деңгейін меңгеруді қажет етеді. Жаңа талаптар деңгейіндегі жоғары сапалы педагог кадрларды даярлаудағы басты міндет педагогикалық оқу орындарына жүктеледі. Ендеше, осы міндеттерді орындау үшін *педагогикалық институттар мен университеттерге қандай дәрежеде сұраныс беріліп отыр, ол әр пәннен қанша мұғалім даярлау қажет деген сандық сұраныс па, әлде орта білімнің жаңа стандарттары негізінде нақты жасалған болашақ мұғалімнің жаңа сипаты ма? Егер жаңа сипаты ретінде мұғалімнің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға сұраныс болса, онда педагогикалық білім берудің негізгі білім нәтижелері қалай сипатталады, олар қазіргі оқу жоспарындағыдай міндетті, базалық және профильдік пәндерді игерудің жиынтығы ретінде ме, әлде интегративті метапәндік пе, немесе белгілі бір құзыреттіліктер ме? Олай болса, күтілетін нәтижелердің болашақ мұғалім бойында қалыптасқанын неден көруге болады, қаншалықты қалыптасқанын немен өлшеуге болады? Оны институтты бітіргеннен кейін бір-ақ өлшейміз бе, әлде әр курс білім нәтижелері беріліп, олар өлшеніп отыра ма?* Тағы анықтап алатын мәселе – білім нәтижелерін ұсынатын кімдер және олар қандай көздерге негізделген? Біздің ойымызша, осы сұрақтарға жауап беру педагогикалық білімнің

нәтижелерін анықтау, оған жету жолдарын белгілеу, ресурстарын жасау және жүзеге асыруға негіз болады.

Сонымен, бүгінгі жаңа білім нәтижелері дегеніміз не, мектеппен байланыстылық деңгейі қандай және оны педагогикалық оқу орындарында қалай жүзеге асырылатынына тоқталмас бұрын оның өткенін шолып өтейік.

Білім нәтижелері талабы қалай пайда болды, олардың шығу көздері қайдан?

Қоғам дамуының әрбір кезеңіне сай сол заманның құндылықтары болатыны және сол құндылықтар белгілі бір білім нәтижелеріне деген сұраныстар қалыптастыратыны белгілі. Қазіргі білім философиясының белгілі өкілі Элвин Тоффлер «Үшінші толқын», атты еңбегінде білім мазмұны мен нәтижелерін қалыптастыруда жүйелі орын алып жатқан тенденцияларды сипаттай отырып былай дейді: «білім берудің бүгінге дейінгі біз ойлайтындай жақсы-жаман, немесе жаңа-ескі деп екіге бөлуге келмейтін сипаттары қалыптасуда, оларды үш түрге бөлуге болады – индустриалдық қоғамға дейінгі - классикалық, индустриалдық қоғамнан кейінгі – классикалық емес, стандартталған, және постиндустриалдық – классикалық еместен кейінгі индивидуалданған, немесе даралық сипатты білім беру». Осы түрлер негізінде қоғам дамуындағы құндылықтардың өзгеруінің үш толқынындағы білім нәтижелеріне сұраныс сипаттарын көруге болады.

Бірінші толқын индустриалдық қоғамға дейінгі құндылықтарға сәйкес келеді, олар: классикалық **пәндік білім, энциклопедиялық білім, «барлығына бірдей білім», механикалық әрекеттер**. Бұл кездегі білім жүйесінде академиялық білім беру маңызды рөл атқарды да, мұғалімге қойылатын басты талап – оқушыны сауатты оқу және жазуға, есепті дұрыс шығаруға, ережелер мен заңдарды, формулалар мен таңбаларды, даталар мен оқиғаларды есте сақтап, тапсырмаларды орындағанда үлгі ретінде қолдана білуге үйрету болатын. Осыған сәйкес педагогикалық оқу орындарын бітірушілерден күтілетін нәтижелер де академиялық және классикалық сипатта – **терең теориялық білімі бар, оқушыға пәндік білімді сапалы бере алатын және сол пәндік білімді оқушының жақсы меңгеріп, мұғалімге қайта айтып бере алатын деңгейге жеткізу болды.**

Э.Тоффлердің айтуынша, екінші толқын талаптары индустриалдық қоғамнан кейінгі – классикалық емес, стандартты қоғам құндылықтарына сай болды, олар: **стандартты, нақты мамандырылған, синхронды, концентрацияланған, аяқталған, немесе максимум білім беру, орталықтандырылған сипатта.** Батыстық педагогикада «Жабық оқу жоспары» деген ұғым бар, тіпті индустриалдық елдерде әлі де сақталып келеді, оның мәні үш мақсатты оқыту мазмұнында, одан күтілетін нәтижелер: нақтылыққа үйрету– пунктуалдық, айтқанды ғана тыңдауға үйрету және біртекті механикалық қызметтерге үйрету. Индустриалдық қоғамның талап ететін білім нәтижелері осы сипатта, өйткені, «ондағы құндылық адам және оның өмірінің қауіпсіздігі емес, адам – ең басты өндіріс күші», сөйтіп «адамның, техникаға, ғылыми – техникалық прогресске табынуы» қалыптасты. Бұл кезең үшін **технократтық сауаттылық ретіндегі білім нәтижелері маңызды болды**, оның мәні құрал – адамнан да жоғары, символдар – нәтижеден де жоғары, техника – табиғаттан да маңызды болды.

Осыған сай педагогикалық оқу орындарында білім нәтижелеріне аса өзгерістер болған жоқ, академиялық сауаттылық пен білім, білік, дағды қалыптастыру мұғалімдердің басты міндеті болып қала берді. Оның нәтижесі ретінде сол технократиялық қоғам сұранысына сай кәсіби білімді ұстаздар мектепке келді, **білім нәтижелері ретінде оқушылардың білім, білік, дағдыларын қалыптастырды.**

Үшінші толқын құндылықтары – постиндустриалдық – классикалық еместен кейінгі қазіргі қоғам сипаты, даралық сипатты білім берудің мәні: индивидуалдық, универсалдық, өз әрекеттерін ұйымдастыру, өз бетімен оқу, минималды білім алып оны кеңейте беру, орталықтандырылмаған жағдайда оқытуға көшу талабында болып отыр.

Білім берудің жаңа нәтижелерін өзгерту мен нақтылау қажеттігі осы кезеңде пайда болды, осы жоғары деңгейдегі ақпараттық қоғамға өту кезеңі педагог кадрларды даярлаудың қалыптасқан тәжірибесін өзгертуге талабын қойып отыр. Ақпараттар ағыны кезеңі оқытуға көзқарасты өзгертуде, оқытудың жеке даралық сипатын, білімнің өзін алуға емес, білім алу жолдарын игерудің маңызын көтеруде. Сөйтіп, білім нәтижесі қоғамы ортадан өз орнын бағдарлауға, өзіне қажетті білім алатын

орнын, білім алатын уақытын, білім мазмұны мен қажет пәндерді таңдай алуға әкелуі тиіс. Осыған сәйкес педагогикалық білім беру мазмұны **адамның өзіндік ой пікірінің қалыптасуын, өмірдегі өзгермелі жағдайларды қабылдай алуын, өз бетімен оқу-әрекеттерін ұйымдастыра алуын қамтамасыз ететін жаңа мазмұн мен әдіс тәсілдерді қажет етеді.** Білім алушылар өз білім траекторияларын құрастыруға, білім субъектісі ретіндегі әрекеттерін өзі ұйымдастыруға бағытталады.

Әрине, бұл жерде әр кезеңге жақсы–жаман, дұрыс–қате деген баға берілуге тиіс емес, біз өткенді сол заманның талабына сай сипаттай ғана аламыз, бұл жерде айтылатын мәселе – қоғам дамуының әрбір кезеңінде педагогикалық білім беру жүйесі өз миссиясын орындап отырды, осы міндеттерін орындау одан әрі де, атап айтқанда 12 жылдық білім беру жүйесі талаптарына сай бүгін де келелі өзгерістер күтіп тұр.

Олай болса, педагогикалық білім берудің жаңа нәтижелері – университет бітірушілердің жаңа пәндік білім жиынтығы ма, әлде құзіреттілік сапалары бола ма?

Болон процессі талдауларына сүйенсек, бүгінгі таңда университеттердің студенттерге «пәндік білім беруде қалыптасқан бай тәжірибесін мойындамайтын сала жоқ, олар, жұмыс берушілердің де, университет бітірушілер үшін де белгілі жай, бірақ, өзгермелі қоғамның мобильді, икемді, бәсекеге қабілетті болуына деген сұраныс біліммен қатар *жалпы қабілеттіктерінің* болуын, дамытылуын талап етеді» – делінген. Әлемдік деңгейдегі зерттеулерде білім беру ісіне заманға сай өз даму траекториясын құрастыра алатын, түрлі жағдайларда тиімді шешім қабылдай алатын *жаңаша ойлауға қабілетті адам* даярлау тұрғысынан қарау қажеттігі туындағаны айтылуда. Джон Равен бұл қабілеттерді *жоғары деңгейдегі құзіреттілік* деп белгілеп, оның қандай саладағы, қандай деңгейдегі қызметкер екеніне қарамастан, адамдардың барлығына қажет деп есептейді. Сонымен қатар, құзыреттіліктің басты сипаттарына азаматтық, әлеуметтік және саяси білімділік жатқызылады. Құзыреттіліктің құрамдас бөлігі ретінде Дж.Равен интеллектуальдық қабілетті ғана емес, адамды жоғары мақсаттарын орындау үшін тиімді әрекеттерге жетелейтін ішкі мотивациясын да қарастырады. Бұларға сүйене отырып, құзыреттілікті білім мен біліктілікке қарсы кереғар ұғым деп қарастырылмайды, керісінше,

құзыреттілік білім мен біліктілікке негізделеді, яғни құзыреттілік негізі білім мен біліктіліктен тұрады деп тұжырым жасай аламыз.

Ендеше, бүгінгі жоғары білімнің сапалылығын өлшейтін бірден бір көрсеткіш – бәсекеге қабілетті маман даярлау деңгейі болса, педагогикалық білім беру жүйесінің нәтижелік бағдары ретінде нені ала аламыз?

Жоғарыда айтылған Болон келісімі талаптарына және әлемде қалыптасқан педагогикалық білім тәжірибесіне сәйкес қарастыра болсақ, біздің бүгінгі жағдайда университет бітірушілердің жаңартылған кәсіби және тұлғалық сапаларын көрсететін *білім нәтижелері 12 жылдық білім стандарттарында белгіленген жаңа білім нәтижелерін* қамтамасыз ете алатын жаңа мұғалім тұрғысынан құрастырылуы қажет. Олай болса, оны құрастырушылар жоғары білім стандарттарын жасай білу қабілеттерімен қатар, 12 жылдық білім стандарттарының базалық, құзыреттік және пәндік нәтижелерін қалыптастыруға қажет педагогикалық сапаларды терең меңгеруге міндетті. Өйткені, бұл жұмыс-педагогикалық білім берудің жалпы білім нәтижелерін, сонымен қатар әрбір мамандық бойынша білім нәтижелерін анықтауды талап ететін күрделі жұмыс.

О.Е.Лебедев, Е.Я.Коган және басқа да зерттеушілердің айтуынша, кәсіби білім сапасын өзгерту үшін қоғамда, еңбекте жетістікке жетуді, тиімді әрекеттер етуді қамтамасыз ететін *кәсіби және ментальдық сапалар жиынтығын анықтап алып, осы сапаларды қалыптастыруға мүмкіндік беретін мазмұн мен технологиялар ұсынылады*. Содан соң, осы міндетті бағдарламаны минималды ресурстармен орындап шығатын мекеме, ұжым белгіленеді, сөйтіп, білім ресурстарын қалыптастыру жолы жасалады. Осы тұрғыдан қарастыру маңызды қадамдар жасауға-барлық педагогикалық мамандандықтар бойынша *базалық, құзыреттілік және пәндік –кәсіби деңгейлердегі білім нәтижелерін модельдеуге* негіз болады, бұл жобалау әрекеттерін қажет етеді. Келесі қадам – *нәтижені жүзеге асыру*, олар: белгіленген нәтижеге қол жеткізетін білім мазмұнын жасау, оны іске асыру үрдісіне қажетті технологиялар ендіру, соған қажетті ресурстарды анықтау және қамтамасыз ету.

Осы тұрғыдан алғанда *педагогикалық оқу орындарына жалпы білім берудегі өзгерістердің алдында болу міндеттері* жүктеліп отырғаны сөзсіз. Нақтырақ айтқанда, педагогикалық

білім берудің жаңа мазмұнын – болашақ мұғалімдердің өз бетімен шешім қабылдай алатын, оқу мақсатын қоя алатын, педагогикалық ситуацияларды талдай алатын, оқу үрдісін жобалай және жүзеге асыра алатын, өз әрекеттерінің нәтижесін талдай және бағалай алатын деңгейдегі білім сапасына қол жеткізетін мазмұнын құрастырудағы және жүзеге асырудағы жаңа міндеттерді орындау қажет болып отыр.

Нәтижені жүзеге асыру процесі басқару әрекеттерін ұйымдастыруды қажет етеді Олар: стратегиялық - педагогикалық білім берудің миссиясын, тұжырымдамасын мектептегі өзгерістерге сәйкес айқындау, сонымен қатар, тактикалық әрекеттер - жоспарлау, білім беру үрдісін ұйымдастыру, технологияландыру.

Сөйтіп, біздің ойымызша, нәтижелерге бағытталған педагогикалық білім берудің моделін құрастыруда және тәжірибеге ендіруде білім беру мақсаты - базалық, құзыреттілік, пәндік – кәсіби деңгейлердегі түрлердегі білім нәтижелері болып белгіленеді де, олардың жиынтық сапасы – *университет бітірушілердің жаңа құзыреттілік сапасын* – қоғамдағы әлеуметтік рөлдерін орындауға даярлық сипатын көрсетеді. Соған орай, педагогикалық оқу орындары білім берудің жаңа сипатты өнімін-университет бітірушілердің жаңа сапасын қалыптастыра алады, бұл өзінен-өзі емес, білім беру үрдісіндегі әрекеттер негізінде орындалады.

Бұл әрекеттер –білім берудің жаңа мақсаттары мен күтілетін нәтижелеріне сәйкес жаңа мазмұнын құрастыру және оқыту әдістерін өзгерту жаңа білім нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді деп тұжырымдай аламыз. Оның механизмін былай көрсетуге болады:

- Күтілетін білім нәтижелерінің базалық, құзыреттілік, кәсіби-пәндік түрлері мен деңгейлерін анықтау;
- педагогикалық білім берудің мазмұнын өзгерту;
- оқытушының өз рөліне көзқарасын өзгертуіне ықпал ету, – жаңаша оқыту технологияларын меңгеру, өз әрекетінің нәтижелерін бағалай білуге, оның өлшемдері мен көрсеткіштерін құрастыра білуге үйрену;
- оқытудың түрлері мен әдістерін өзгерту, оны болашақ мұғалімдердің өз бетімен білім алуға, өз әрекеттерінің нәтижесін өздері талдай және бағалай алуына бағыттау;

- білім алушылардың жауапкершілігін арттыру, өз білім траекториясына сай оқу мақсатын қоя алатын, таңдау жасай алатын, педагогикалық әдістерді талдай алатын, оқу үрдісін жобалай және жүзеге асыра алатын деңгейдегі білім сапасына қол жеткізу.

Педагогикалық білім берудің сапасын жаңа 12 жылдық білім беру стандарттарына сәйкес өзгерту – білім беру үрдісіне қатысушылардың оқыту әрекетіндегі атқаратын қызметіне жаңа тұрғыдан қарауды қажет етеді. Олар, атап айтқанда, оқытушы тұрғысынан - білім алушыға субъектілік көзқарасы, ал білім алушы тұрғысынан - өзін-өзінің оқыту субъектісі ретінде қарастыруға байланысты. Өйткені, бүгінгі студент - ертең жаңарған мектеп маманы, ол мектеп оқушысының ақпараттық қоғамның жедел өзгерістері жағдайында өзіндік білім алу қабілеттерін дамыту арқылы өзіне қажет білімді кез-келген уақытта алуға, дұрыс шешім қабылдауға даярлайтын адам.

Аталған міндеттерді орындау-жаңа білім стандарттарымен жұмыс істейтін болашақ мұғалімдерді даярлуда педагогикалық оқу орнының стратегиялық рөлін атқаруы болып табылады. Жаңа стандарттар жағдайындағы педагог кадрларды даярлаудағы университеттің стратегиялық рөлін *жүйе құраушы – системообразующая* деп бағалауға болады. Өйткені, әр өңірдегі университеттерде мұғалімдерді заман сұраныстарына сай даярлау сан мыңдаған оқушылардың болашағына ықпал етеді. Ал педагогикалық білім беруге жаңа тұрғыдан келу университет қызметіне түбегейлі өзгерістерге, мақсат пен нәтижеге, құрылым мен мазмұнға, үрдіс пен әдістемеге үлкен өзгерістер әкелері сөзсіз.

Негізінен, педагог мамандарды даярлайтын біздің университетте осы мақсатта жасалып жатқан жұмыстарға қысқаша тоқталатын болсақ, олар төмендегідей мазмұнда жүргізілуде. Өткен оқу жылынан бастап, педагогикалық мамандықтарды қамтитын *«Орта білім стандарттарындағы өзгерістер және педагогикалық практиканы ұйымдастыруға жаңа көзқарас»* атты жоба жұмысы жүзеге асырылуда. Оның мақсаты – педагогикалық практиканың мақсаты мен мазмұнын жаңарту арқылы болашақ мұғалімдер сапасын көтеру.

Жоба негізінде студенттер мен оқытушыларды жаңа білім нәтижелері тұрғысынан білім беруге даярлау семинарлары

жүргізілуде, олар үш бағытты қамтиды: - студенттердің педагогикалық практикасында қолдана алатын құзыреттілік тұрғысынан оқыту технологияларын және білім беру нәтижелерін бағалау, оқу үрдісін жобалау және сабақта қол жеткізетін білім нәтижелерін жоспарлау, студенттердің өз бетімен жұмысын жобалау технологиялары негізінде ұйымдастыру. Ол семинарлардың тұрақты қатысушылары-педагогикалық практика жетекшілері мен әдіскер-методистер, оқыту әдістемесінен сабақ беретін мамандар және жас оқытушылар мен магистранттар, студенттер.

Енді одан әрі жасайтын жұмыстар - оқу жоспарына жаңа әдістерді, жобалау әрекеттерін ендіруді көздейтін өзгерістер даярлау. Егер алда да міндетті, базалық және профильдік пәндер берілу жүйесі сақталып қалатын болса, онда құзыреттілік сапаларын қалыптастыру метапәндік деңгейде, студенттерді оқу топтарындағы дәстүрлі сабақтарын жоба негізінде ұйымдастыруды қажет етеді. Бұл – оқу жоспарына өзгерістер ендіру деген сөз. Оны жеке университет деңгейінде емес, біздің ойымызша, педагогикалық білім беру стандартын қайта қарау, педагогикалық білім беру бағдарламасына өзгерістер ендіруді қажет ететін жұмыстар. Сонымен қатар, жұмыс істеп жүрген мұғалімдердің осы бағытта қайта даярлау бағдарламасын жасау де кезегін күтіп тұрған жұмыс, оған педагогикалық оқу орындарының ғылыми-әдістемелік потенциалы жетеді деп есептейміз.

Қорыту

Біздің еліміз өзгелерден бұрынырақ жаңа жолға түсті, бұл әлі де тереңірек мән беруді қажет етеді, шешім қабылдарда қалыптасқан үйреншікті шеңберден шығуды талап етеді. Сондықтан, осы бағытта әлі де болса алға озып кеткен елдер тәжірибесін зерделеп, педагогикалық білім берудегі қателіктерін қайталамай, жаңалығын пайдалану, сонымен қатар білім беруде қалыптасқан өз құндылықтарымызды, мақсатымыз бен нәтижелерімізді бағалай отырып, әлеуметтік-саяси үрдістің бір бөлігі болып табылатын білім берудегі өзгерістер динамикасын түсініп отыру маңызды іс деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. БОЛОНСКИЙ ПРОЦЕСС: поиск общности европейских систем высшего образования (Проект TUNING) (Под научной редакцией д.п.н., профессора В.И. Байденко), Москва-Астана, 2006. 6-стр.
2. Государственный общеобязательный стандарт образования. Средне образование. Основные положения. Астана-2008г.
3. Госстандарты высшего профессионального образования РК, 2004, 2006 гг. Астана
4. Голуб Г.Б., Коган Е.Я., Прудникова В.А. Парадигма актуального образования. // Вопросы образования. №2, 2007 стр.24.
5. Таубаева Ш.Т. Стандартизация высшего профессионального образования: от базовой модели к компетентностной/ Вестник Академии педнаук Казахстана, №6, 2005 год, стр.44-45
6. Равен Джон. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. Пер. с англ. Москва. Когито-центр, 2002, стр.19, 212-213.
7. Элвин Тоффлер, Третья волна// <http://bookz.ru/authors/elvin-toffler/55f0dd6891b0/1-55f0dd6891b0.html>

* * *

В статье освещаются новые взгляды на результативность педагогического образования.

УДК 372.4: 504.06

Дулатова Г.Е.

заведующий заочным отделением педагогического колледжа им.М.О.Ауезова г.Семей, соискатель

К ВОПРОСУ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Экологическое образование – это разъяснение подрастающему поколению самых оптимальных путей гармоничных сочетаний человеческого общества, окружающей среды и природы, при этом особое внимание уделяется воспитанию нового гуманного поколения, обладающего высокой экологической культурой, моралью хорошим экологическим образованием, который любит и может защитить природу в процессе оптимального использования его ресурсов.

Научные основы экологического образования, проблемы его осуществления и соответствующие программы были разработаны в 1968 году в ЮНЕСКО. Необходимость экологического образования была официально признана ООН. В 1976 году ЮНЕСКО и ЮНЕП начали совместную разработку его программы. Основная её цель – обеспечение всеобщей экологической грамотности (1, 141 с).

В 1990 году в Таиланде состоялась Всемирная конференция по образованию, организованная ЮНИСЕФ, ЮНЕП, ЮНЕСКО и Всемирным Банком. Конференция приняла итоговый документ «Декларацию по образованию для всех». Она даёт новое видение проблемы образования, переход от узкой концепции «знания для выживания человека» к широкой, охватывающей знания, опыт, отношения, ценности, дающей возможности индивидууму жить в сложном, взаимозависимом и быстро изменяющемся мире. Делается акцент на приоритет общечеловеческих ценностей и прав человека. Происходит слияние глобального образования и экологических знаний (1, 142 с).

Проблемам экологического образования посвящены международные конференции (г. Тбилиси, 1972г, г. Стокгольм, 1990г). В 1992 году на международной научной конференции, созванной в г. Рио-Де-Жанейро, были разработаны новые парадигмы по вопросу экологического образования и определены его основные направления.

Экологическое образование является одним из ключевых, приоритетных направлений в планах «Америка - 2000». Приоритет экологической подготовки на всех уровнях образования принят в странах ЕЭС (1,142 с).

В разных странах вопросы экологического образования и воспитания преподаются по-разному. Для США и Великобритании характерны междисциплинарное преподавание, объединяющее материалы естественных и общественных наук, наличие разработанной системы экологического образования, использование прикладных аспектов при изложении материала в процессе преподавания; для Австралии – опыт театрализованных представлений по тематике окружающей среды; для Франции – экологизация биологической подготовки в школах, создание

региональных центров экологического обучения педагогических кадров; для Германии – связь экологического образования с практикой хозяйства, развитие комплекса структур переподготовки учителей, региональная специфика; для Австрии – формирование у школьников правильного понимания проблемы охраны окружающей среды, преподавание основ экологии, создание практических навыков, в частности, в системе лесного хозяйства. Основываясь на этой информации, можно предположить, что в экологическом образовании таких стран, как США, Великобритания, Германия, тенденция движения в сторону экологии человека выражена наиболее четко (1, 142 с).

В Казахстане также собран немалый опыт по созданию научно-теоретических основ непрерывного экологического образования и воспитания: «Концепция экологического образования и воспитания учащихся в школах» (сост. А.Бейсенова, 1991 г.), «Концепция подготовки специалистов экологов в Казахстане» (1995 г.), «Национальная стратегия экологического образования и воспитания в Республике Казахстан» (1998 г.), «Программа экологического образования» (утвержденная Министерством образования, 1999 г.), материалы научно-практических конференции по теме: «Пути совершенствования экологического образования» (в городах Алматы, Уральск, Семей, Петропавловск) (2, 134-135 с).

В Казахстане экологическое просвещение обозначено приоритетом в «Долгосрочной стратегии Республики Казахстан до 2030», в разделе «Экология и природные ресурсы». Всеобщность и непрерывность экологического образования и воспитания, правовая и экологическая направленность области охраны окружающей среды закреплены соответствующими разделами «Концепции экологической безопасности Республики Казахстан на 2004-2015 гг.», а также Государственной программой по развитию образования до 2015 года.

31 статья Конституции Республики Казахстан гласит, что государство заботится о создании благоприятных условий для жизни человека и его здоровья. В 74 статьях Закона «О защите окружающей среды» Республики Казахстан, принятого 15.07.97. предусмотрены всеобщность непрерывного экологического

образования и воспитания, так же указано, что при аттестации руководящих кадров надо будет учесть и их экологическую подготовку. Эти положения и принципы также отражены в «Законе об образовании» Республики Казахстан (2, 134-135 с).

Разные авторы называют **целями экологического образования и воспитания** обеспечение рационального использования ресурсов природы (3,4); управление экологическими системами (5); научную организацию общества, его производства и потребления, планирование экономики для сохранения разумного равновесия между природой и производством, природой и обществом как основы будущего экологического благополучия планеты (6,7); развитие экологического мышления как компонента экологической культуры личности (8,9); формирование экологического сознания и поведения, экологического мировоззрения, экологической культуры населения (10-14).

Перед отечественной системой образования встала непростая задача: воспитать поколения, обладающие новой экологической культурой, новым экологическим менталитетом, что является одним из важнейших аспектов становления образованной личности XXI века. Говоря об экологической культуре младших школьников, многие исследователи опираются, прежде всего, и в большей степени на познавательный компонент: знания, ценности и нормы должны усваиваться учащимися в процессе обучения, реализовываться в деятельности, переходить в привычки и отражаться в активном практически - деятельностном отношении ребенка к окружающей среде.

Ведущую роль в воспитании ребенка младшего школьного возраста играет школа, организующая прогресс формирования экологической культуры, включающий в себя две стороны: учебную и внеучебную работу.

С целью выявления отношения младших школьников к природе было проведено анкетирование в начальных классах в шести школах г. Семей. Было предложено «Личностный тест», который состоял из 25 вопросов. По набранным баллам респондентов можно было их разделить на три группы:

- свыше 40 или менее 20 баллов «недостаточно осмысленное отношение к природе или переоценивание его. Нужно чаще анализировать собственные ощущения и переживания, мысли и действия»;

- от 30 до 40 баллов «пожалуй, отношение к природе осознается тобой глубоко и правильно. Однако некоторые избранные тобой ответы говорят, что не все в этом отношении неблагополучно».

- от 20 до 29 баллов «твое отношение к природе не очень активно. Надо уделить природе больше внимания, найти в ней привлекательные стороны, глубже продумывать причины её явлений, как отображена природа в искусстве, как она влияет на поведение окружающих людей».

По результатам опроса был проведен городской круглый стол на тему «Уровень и проблемы экологической культуры учащихся начальных классов школ г.Семей. Пути их решения», где учителя начальных классов, преподаватели-методисты секции естественнонаучных дисциплин педагогического колледжа им. М.О.Ауэзова и кафедры «Экология и география» Семипалатинского государственного педагогического института обсуждали набравшие вопросы и проблемы экологического воспитания молодого поколения, делились опытом, предлагали пути решения.

По принятому постановлению круглого стола с помощью городского Департамента образования во всех школах города, где проводилось анкетирование, была проведена неделя экологии. Была организована выставка рисунков, практические работы на природе, на пришкольном участке, внеклассные мероприятия с экологическими направлениями, сочинения на тему экологии и т.д. На уроках использовались материалы на экологическую тему, региональные материалы с экологической направленностью, элементы экологического воспитания.

Результаты вторичного опроса показали, что проведенные мероприятия пошли на пользу.

Сравнительная таблица:

класс	Свыше 40 или менее 20 баллов		От 30 до 40 баллов		От 20 до 29 баллов	
	Май 2007	Май 2008	Май 2007	Май 2008	Май 2007	Май 2008
1	40	-	7	5	53	95
2	32	18	7	19	61	63
3	20	14	20	32	60	54
4	17	14	26	24	57	62
всего	26	14	16	25	58	61

В заключение следует отметить, что все проведенные мероприятия повысили интерес младших школьников к природе, отношение их к экологическим мероприятиям, проводимым в школе и вне её, изменился в положительную сторону. Они более широко и заинтересованно стали участвовать в экологических акциях, праздниках, более активно работать на природе, пришкольном участке.

Завершая, можно сделать вывод: разработка системы воспитания экологической культуры младших школьников, подготовка будущих учителей педагогических учебных заведений являются важнейшими проблемами педагогики.

Список использованных источников

1. **И.В.Конева**, «Экологическое образование и воспитание (тенденции развития)», География и природные ресурсы, №3, 1998г, с-141, 142.
2. **А. Бейсенова, Ж. Шилдебаев** «Концепция экологического образования и воспитания в системе общего образования РК», Высшая школа Казахстана, №1, 2002г, с - 134-135.
3. **Карако П.С.** О месте экологического образования в системе высшей школы, Актуальные проблемы экологического образования и воспитания. – Минск, 1992.
4. **Кухаренко Е.М.** Ценностные ориентации в структуре экологического образования, Актуальные проблемы экологического образования и воспитания. – Минск, 1992.
5. **Стариков Ю.А.** Экологическое образование, Человек в биосфере, - М., 1988.
6. **Гамбург Д.Ю.** Экология: восхождение к разуму, Химия в школе, - 1995.- №3.

7. **Картамышева Н.В., Рычкова А.К.** Проблемы экологического образования, Философские и экологические проблемы. – М., 1990.
8. **Жукова Л.П.** К вопросу об экологическом воспитании учащейся молодежи, Современные проблемы охраны окружающей среды. – Новосибирск, 1990.
9. **Ольшевский М.В., Орлин Н.А., Сысоева Э.П.** Концептуальная программа экологического воспитания и образования для Владимирской области и пути её реализации, 15-й менделеевский съезд по общей и прикладной химии, - Минск, 1993. – т.3
10. **Шевцов А.Г.** Экологическое воспитание как феномен культуры, Экологические основы рационального природопользования на Сахалине и Курильских островах. – Южно-Сахалинск, 1990.
11. **Кошкина Т.Н.** Роль общества охраны природы в экологическом образовании учащейся молодежи, Содержание и формы экологического образования в педвузе. – Пермь, 1990.
12. **Беловский В.С.** Проблемы содержания экологического образования: от парадигмы потребления к парадигме созидания, Актуальные проблемы экологического образования и воспитания. – Минск, 1992
13. **Винокурова Н.Ф.** Формирование экологических знаний школьников и студентов на основе интегрального подхода, Загрязнение окружающей среды: проблемы токсикологии и эпидемиологии. – Пермь, 1993
14. **Шанда В.И., Грамматчикова Н.М., Скорикова Л.А. и др.** Проблематика взаимодействия человека и природы, Экология человека. – 1995. - №1.

* * *

Мақалада автор бастауыш сынып оқушыларына экологиялық білім мен тәрбие берудің маңызды міндеттерін, оқушылардың теориялық білім деңгейлерін, табиғат туралы ұғым-түсініктерін қалыптастыру, адамның табиғаттағы орны, өндіріс орындарының экологиялық мәселелері және т.б. мәселелер жөнінде ой қозғайды.

* * *

In article Ecological education means to explain the rising generation the most optimum ways of the harmonious combination of the human society of the environment and nature. Problems of ecological education and training are taught in different countries in different ways.

Жаркеева А.М.

ст.преп.,

Западно-Казахстанский
инженерно-гуманитарный университет

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Качество подготовки выпускника инженерного вуза во многом определяется особенностями профессиональной направленности учебно-информационной среды конкретного вуза, адекватностью ее содержания требованиям Государственных общеобразовательных стандартов. Для формирования профессиональной направленности будущего специалиста необходимо, чтобы учебно-информационная среда была профессионально-ориентированной, направленной на формирование устойчивого осознанного позитивного отношения обучаемого к своей профессии, творческого подхода к решению задач, связанных с реализацией профессиональных функций.

Одной из проблем формирования профессиональной направленности студентов является изучение вопросов, связанных с мотивацией учения. Это определяется тем, что в системе «обучающий - обучаемый» студент является не только объектом управления этой системы, но и субъектом деятельности, к анализу учебной деятельности которого в вузе нельзя подходить односторонне, обращая внимание лишь на «технологию» учебного процесса, не принимая в расчет мотивацию. Результаты исследований психологов и педагогов показывают, что невозможно добиться эффективности обучения только путем совершенствования методики обучения, не обращая внимания на мотивы учебной деятельности.

Понятие «мотивационная сфера» в научной литературе включает в себя все виды побуждений: потребности, интересы, цели, стимулы, мотивы, склонности, установки.

В учебной деятельности студентов психологи выделяют следующие мотивы: научно-познавательные (стремление к приобретению знаний из интереса к процессу обучения и содержанию изучаемых дисциплин), профессиональные (учеба ради получения профессии), общесоциальные (учеба в силу осознания общественной значимости высшего образования), утилитарные (учеба ради личных выгод), социальной идентификации (отражающие влияние родителей, друзей на необходимость учебы).

За период обучения в вузе мотивационная сфера студентов углубляется, происходит более четкая иерархизация мотивов учения. Исследователи отмечают наличие прямой зависимости между структурой системы мотивов учебной деятельности и ее результатами, то есть академической успеваемостью. Чем выше успеваемость студента, тем более значимыми для него являются мотивы научно-познавательные и профессиональные. В то же время студенты, для которых характерно пассивное или негативное отношение к своей специальности, неразвитый профессиональный интерес, отличаются и более низкой успеваемостью и слабой познавательной активностью.

Формирование и развитие мотивации учебной деятельности является одним из компонентов процесса формирования профессиональной направленности студентов. В контексте проблемы формирования профессиональной направленности следует выделить уровни сформированности познавательных мотивов:

- 1) познавательный мотив выражается в преимущественной направленности усвоения знаний;
- 2) познавательный мотив выражается в направленности на усвоение знаний и способов их добывания при ведущей роли последних;
- 3) познавательный мотив выражается в направленности на усвоение знаний, способов их добывания и на их совершенствование.

Потребность в совершенствовании и обновлении знаний имеет большое профессиональное значение в деятельности

инженера. Особенно это касается самоанализа уровня подготовки и определения недостающих знаний и навыков. В норме инженеру всегда не хватает знаний, полученных в вузе, - он должен быть психологически готовым учиться всю жизнь. Сформированные в процессе обучения в вузе познавательные и профессиональные мотивы стимулируют профессиональный рост и повышение компетентности специалиста и после завершения обучения [1].

Таким образом, вопросы совершенствования содержания учебной дисциплины и методики обучения студентов технических вузов не могут быть решены без учета особенностей мотивационных установок студентов. В силу определяющей роли профессиональных мотивов и их взаимосвязи с учебно-познавательными мотивами профессиональная направленность обучения в вузе может оказать существенное влияние на формирование мотивации учебной деятельности студентов (Рисунок 1).

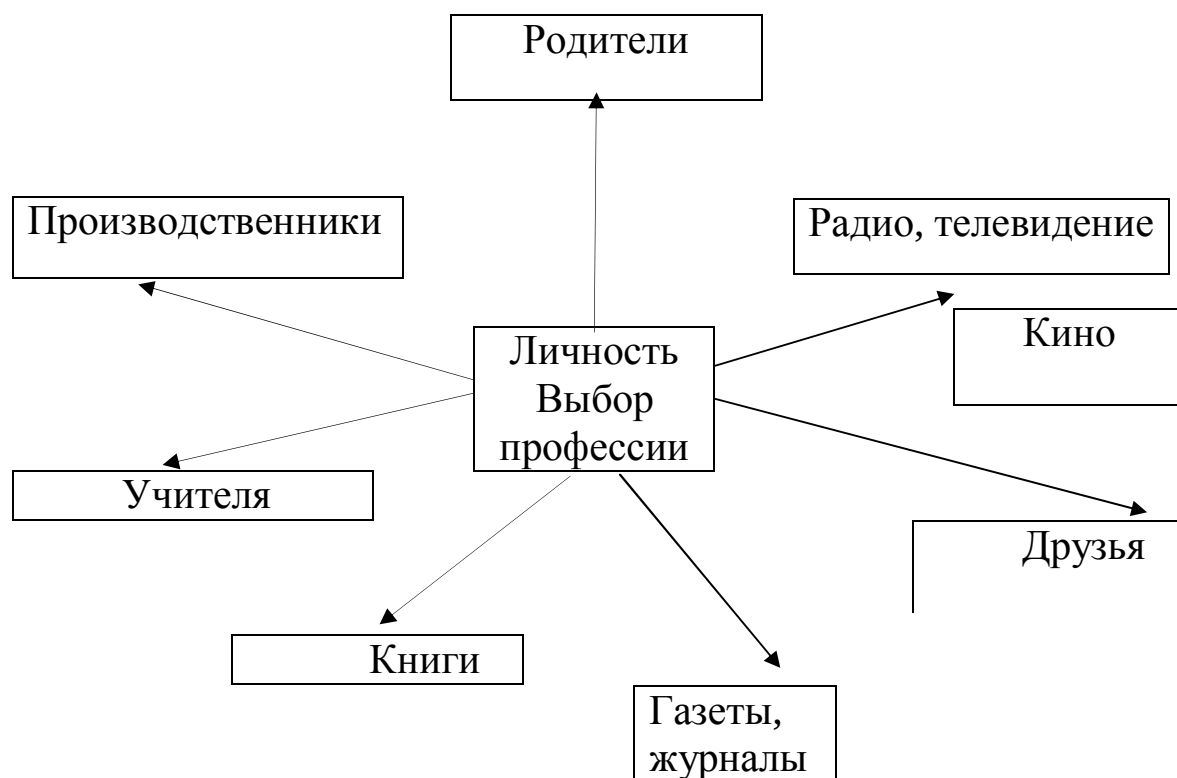

Рисунок 1. Факторы, влияющие на выбор профессии

Профессиональное самоопределение является лишь начальным этапом профессионального развития личности.

При выборе профессии следует учитывать желания, интересы и склонности личности, т.е. то, что можно обозначить термином хочу;

Возможности личности — знания, способности, психологические особенности, состояние здоровья — могу;

Запросы рынка труда в кадрах — надо.

Ориентация в мире профессий возможна при наличии хорошо разработанной классификации, типологизации и систематизации профессий и специальностей [2; 3; 4; 5]. Наиболее общей может быть классификация профессий по сферам экономики: производственная и непроизводственная. К производственной сфере относятся промышленность, строительство, сельское и лесное хозяйство, грузовой транспорт, связь, доставка и сбыт в сфере материального производства. Непроизводственная сфера включает искусство, образование, здравоохранение, социальное обеспечение, торговлю, общественное питание, пассажирский транспорт, жилищно-коммунальное хозяйство, органы госуправления, финансы, средства массовой коммуникации, органы поддержания правопорядка и др.

В указанной классификации профессии располагаются в зависимости от принадлежности к какой-либо отрасли экономики. Подобная классификация удобна для руководителей предприятий, но малопригодна для тех, кто выбирает профессию, т.к. недостаточно явно декларирует требования, предъявляемые профессией к личности.

Наиболее подходящей для целей профсамоопределения в настоящее время является систематизация профессий, предложенная Е.А. Климовым. Основными признаками этой систематизации являются: цели труда, содержание предмета труда, характер орудий и условий труда (Рисунок 2).

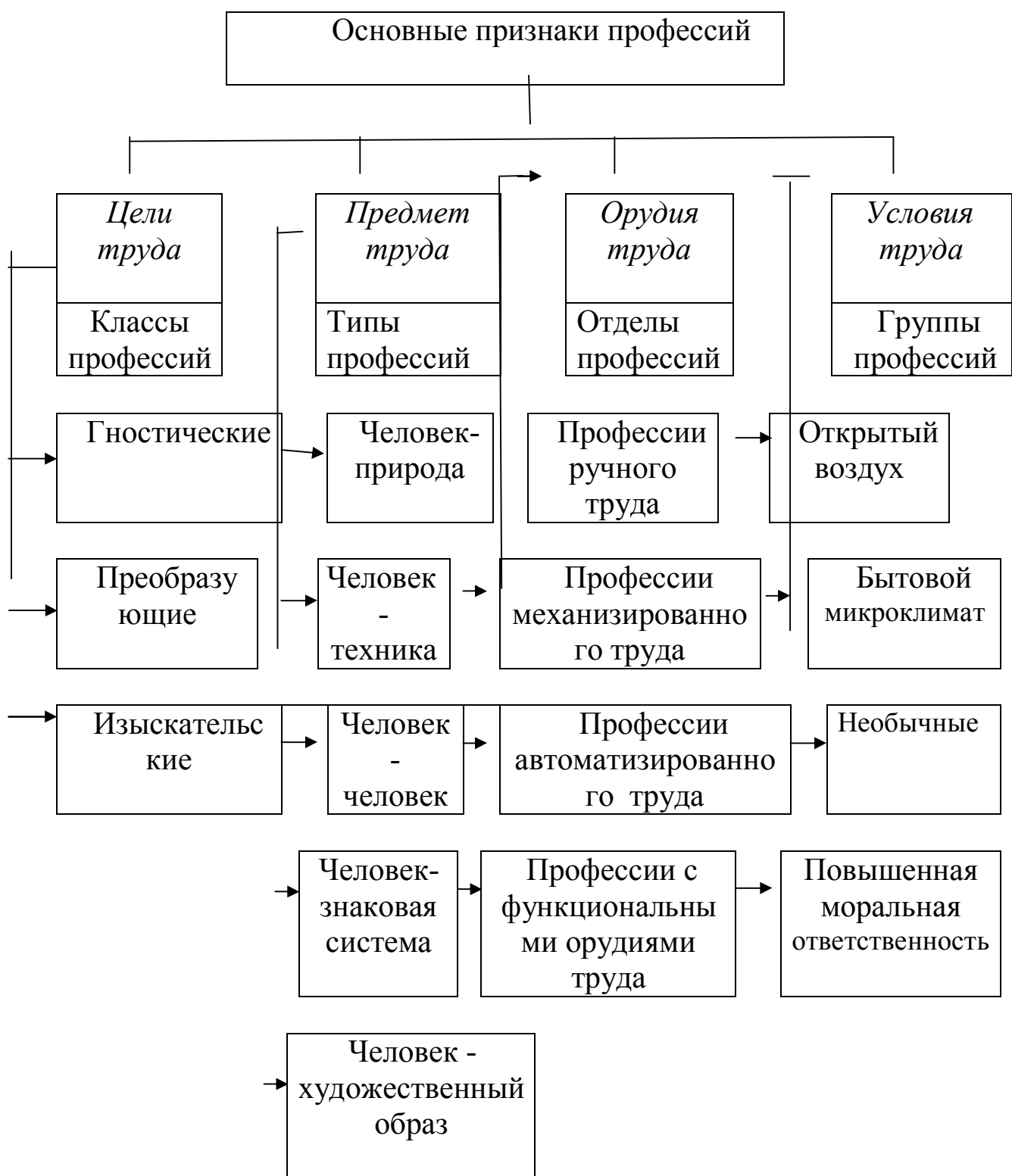

Рисунок 2. Систематизация профессий (по Е.А. Климову)

Для адекватного выбора профессии необходимо знать не только свои индивидуальные особенности, но так же требования, которые профессия предъявляет к человеку, реализующему ее.

Важнейшими источниками информации о профессиях являются профессио- и психограммы.

Профессиограмма — это описание перечня особенностей профессии или специальности. Профессиограмма представляет собой информационный документ, необходимый для знакомства с выбираемой профессией. Цель профессиограммы — создание целостного образа данной профессии. Обычно профессиограмма содержит социально-экономические, производственно-технические, санитарно-гигиенические, физиологические и психологические характеристики трудовой деятельности, выполняемой в рамках описываемой профессии.

Психограмма представляет собой описание требований, которые предъявляются профессиональной деятельностью к психическим особенностям человека, включенного в указанную деятельность. Примерами таких особенностей могут быть своеобразие познавательной сферы, темперамента, характера и других личностных характеристик.

Психическим механизмом реализации деятельности является механизм функциональной системы деятельности. С позиций такого подхода способность — это системное качество психической функциональной системы, определяющее ее продуктивность и имеющее индивидуальную меру выраженности (В.Д.Шадриков [6, с. 15-16]). Понятие «способности» психологи определяют как «индивидуально-психологические особенности, отличающие одного человека от другого» и имеющие отношение к успешности выполнения какой-либо деятельности или многих деятельностей; как стойкие особенности человека, которые выявляются в его учебной, производственной или другой деятельности и представляют собой необходимое условие успеха этой деятельности.

В отличие от деятельности, творчество может вести к рассогласованию цели и результата активности. В процессе такой активности человек проявляет способность к творчеству или креативность (творческость). Творческий акт носит зачастую бессознательный, спонтанный, неконтролируемый волей и сознанием характер, протекающий, в своей существенной фазе, в измененном состоянии сознания.

В настоящее время можно выделить как минимум три основных подхода к проблеме творческих способностей [7. С.102—104]:

1. Творческие способности не существуют. Ведущую роль в причинной обусловленности творческой активности играют интеллектуальная одаренность, мотивация; ценности и личностные черты.

2. Способность к творчеству (креативность) — самостоятельный фактор, независимый от интеллекта. Более мягкий и наиболее разработанный вариант такого подхода — «теория интеллектуального порога» Е.Торренса. Согласно этой теории, если $\bar{X}$ (коэффициент интеллектуальности) ниже 115—120, то интеллект и креативность входят в состав одного фактора; при $\bar{X}$ выше 120 баллов — креативность независимый от интеллекта.

3. Высокий уровень интеллекта соответствует высокому уровню креативности и наоборот. Другими словами, творчества как специфической формы активности нет, т.е. креативность является компонентом общей умственной одаренности.

В рамках указанной модели Гилфорд указал на принципиальное различие двух типов мыслительных операций: конвергенции и дивергенции. Конвергентное мышление (сходящееся) функционирует в тех случаях, когда необходимо на основе множества условий найти одно наиболее верное, Дивергентное мышление (расходящееся) ориентировано на поиск как можно большего числа решений при одних и тех же условиях.

Гилфорд отождествил способность к конвергентному мышлению с интеллектом, т.е. тем, что измеряется высокоскоростными тестами. Соответственно операцию дивергенции, преобразования и имплекции он считал основой креативности.

Исследователи интеллекта давно пришли к выводу о слабой связи творческих способностей человека со способностями к обучению и интеллектуальными способностями. Например, еще Л. Терстоун [8] отмечал, что в творческой активности важную роль играют особенности темперамента, способность быстро усваивать и порождать идеи и т.п.

На переходных этапах развития, в периоды кризиса, в ситуациях распада ценностных ориентации проблемы творчества, творческой личности, творческих способностей становятся очень актуальными. Именно в кризисные периоды возникает острая потребность и возможность проявления творческой идеи, повышается вероятность рождения творческих личностей. В такие периоды в психологической науке возрождается: интерес, к анализу истоков творчества, проблемам реализации творческой личностью своих идей.

Конструктивный анализ и дальний прогноз способностей к творческой деятельности требует привлечения методик, выявляющих вторичные признаки, символические и субъектные представленности личностных особенностей. Наиболее подходящими для диагностики, конструирования и развития подобных признаков и представлений являются методы, развитые в рамках психо-семантической парадигмы.

Ученые подчеркивают, что значительное развитие теоретической мысли, умения абстрагировать, делать обобщения происходит в юношеском возрасте. В этом возрасте происходят весьма заметные не только количественные, но и качественные изменения в познавательных возможностях человека. И.С. Кон [9] отмечает, что развитие интеллекта в юности тесно связано с развитием творческих способностей, предполагающих не просто усвоение информации, а проявление интеллектуальной инициативы. В качестве важнейшего интеллектуального компонента творчества он выделяет преобладание так называемого дивергентного мышления. В отличие от конвергентного, при дивергентном мышлении на один и тот же вопрос может быть дано множество одинаково правильных и равноправных ответов. Конвергентное же мышление ориентировано на однозначное решение, снимающее проблему как таковую [10].

Когнитивная деятельность студентов - это активный процесс решения задач, в котором студент разрабатывает методы и содержание мыслительной деятельности в ходе переработки учебной информации. Выполняя задание, студенты вырабатывают собственные когнитивные навыки.

Таким образом, для формирования профессиональной направленности в процессе обучения важно добиваться наибольшей рациональности именно индивидуального стиля деятельности, а не стремиться сформировать стандартный, одинаковый для всех стиль, не учитывающий индивидуальных особенностей человека. Решить эту проблему поможет, в частности, целенаправленная организация индивидуальной работы под руководством преподавателя и самостоятельной работы студентов.

Усвоение учебного материала и формирование индивидуального стиля деятельности (то есть подготовка к профессиональной деятельности и непрерывному самообразованию) строятся на основании особенностей познавательных процессов и способностей. В свою очередь, рационально организованное обучение развивает когнитивные способности, формирует профессиональное мышление.

Поскольку проявление способностей связывается с конкретной деятельностью, правомерно рассматривать влияние познавательных способностей студентов технических вузов на овладение материалом. В связи с тем, что в профессиональной деятельности инженера любого профиля необходимо умение исследовать свойства явлений и объектов системно, при подготовке студентов, у которых преобладают словесно-логические компоненты мышления, следует специально обращать внимание на обучение выбирать из всех связей между явлениями самые существенные, уяснять общий смысл рассматриваемых фактов.

На основании анализа технических задач и тех требований, которые они предъявляют к мыслительной деятельности специалиста, может быть выявлена трехкомпонентная структура технического мышления как мышления понятийно-образно-практического, где каждый из компонентов занимает равноправное место, а все они вместе составляют единую структуру мыслительной деятельности. При решении ряда технических и производственно-технических задач и на разных этапах решения одной и той же задачи на передний план выступают то одни, то другие структурные компоненты

мыслительной деятельности. Таким образом, техническое мышление есть теоретико-практическое и понятийно-образное мышление [11]. Умение оперировать образами при изучении материала проявляется в умении перекодирования информации, полученной путем восприятия различного наглядного материала в виде условно-символических и графических образов. Развитое умение оперирования образами важно как для инженеров-конструкторов и инженеров-технологов, имеющих дело со схемами, чертежами и технической документацией, так и для инженеров-экономистов, работающих с базами данных, таблицами, графиками и диаграммами.

Степень использования образных структур определяет успешность моделирования различных явлений. При этом формируются следующие интеллектуальные умения, присутствующие в качестве обязательного компонента в структуре любой деятельности: умение формулировать на соответствующем языке задачу, требующую решения; планировать последовательность действий; находить различные варианты решения и выбирать из них оптимальные; осуществлять контроль и наблюдение не только за результатом, но и за процессом работы. Именно такие умения становятся основой формирования специальных интеллектуальных умений, непосредственно обращенных к профессиональным объектам и составляющих главные компоненты поиска решений профессиональных задач.

Таким образом, в процессе учебной деятельности студентов технических вузов целесообразно ориентироваться на формирование у них следующих профессионально-значимых интеллектуальных умений:

- выделять противоречия и проблемы;
- выдвигать гипотезы и проверять на справедливость;
- выделять в задаче известные и недостающие данные и формулировать вспомогательные задачи;
- осуществлять рациональный поиск нужной информации (в том числе, с использованием справочной литературы);
- алгоритмизировать процесс решения задач и осуществлять его контроль, применять обобщенные алгоритмы;

- оперировать условно-символическими и графическими образами [12].

Список использованных источников

1. Пейсахов Н.М. Прикладная психология в высшей школе. – Казань: Изд-во Каз. Ун-та – 1989. – 123 с.
2. Климов Е.А. Путь в профессию. – Л.: Лениздат, 1974. – 190 с.
3. Климов Е.А. Личность, профессия и научно-практическая консультация. Молодежь и труд./ Под. ред. В.А.Ядова. – М.: Молодая гвардия, 1970. – С. 107.
4. Климов, Е.А. Образ мира в разнотипных профессиях. – М.: МГУ, 1995.
5. Климов Е.А. Развивающийся человек в мире профессий. – Обнинск, 1993.
6. Шадриков В.Д. Системный подход в психологии производственного обучения. Автореф. дисс. ...канд. психолог. наук. – Л., 1976. –С. 15-16.
7. Гилфорд
8. Л.Терстоун
9. Кон И.С. Психология юношеского возраста / Кон И.С. //Проблемы формирования личности. - 1991.
10. Якиманская И.С., Столетнев В.С. Возрастные и индивидуальные особенности образного мышления учащихся / И.С. Якиманская // Педагогика, 1989.
11. Меняев А.Ф. Учебная работа в техническом вузе / В.В. Домнина // МЭИ. – 1992.
12. Смирнова М.А. Дидактические возможности проектного обучения при формировании у студентов технических вузов проектировочной компетентности. - Интернет журнал СахГУ «Наука, образование, общество», 2006.

* * *

Берілген мақалада техникалық жоғарғы оқу орнының оқу үрдісіндегі психологиялық-педагогикалық мәселелері қарастырылады.

* * *

This article considers psychological and pedagogical problems in the process of study of technical higher educational establishments.

ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі қоғам жеке адамнан прогрессивті ойлай алатын, белсенді әрекетті, жан-жақты болуды талап етеді. Бұл білім беру үрдісін дұрыс жолға қоймайынша мүмкін емес. Себебі, оқыту үрдісін жетілдірмей, қоғамның қажеттілігін қанағаттандыратын жеке адамды тәрбиелеу мүмкін емес.

Халқымыздың ұлы ақыны Абайдың қара сөздеріндегі даналық ойлары әрқашан еске оралады. Әсіресе, оның «адам баласы өмірге келгеннен кейін ішсем, жесем, көрсем, білсем, үйренсем екен деп армандайды» деген қағидасын жас жеткіншектерге жете түсіндіру абзал.

Осы мақсатта, алдымен баланың танымын дамытып, тәрбиелей білуіміз шарт. Сол үшін әрбір ұстаз алдындағы балауса шәкірттерінің дүниетанымын бақылап, оған дұрыс бағыт-бағдар беріп, айналадағы өмір болмысына сай жан-жақты бүлдіршіндердің мектепке алғаш келген күннен бастап, біліммен қатар танымдылық қасиеттерін де дамыту, тәрбиелеуді қолға алу қажет.

Оқушылардың танымдық әрекеттерін арттыру қазіргі заман педагогикалық теориясы мен практикасының даму кезеңінде өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Оқушылардың негізгі әрекеттерінің түрі оқу болғандықтан, бұл заңды. Мектеп алдында тұрған жасөспірім ұрпақты өмірдің сан-саласында еңбек етуге әзірлеу, ғылыми-техникалық прогреске белсене қатысу сияқты негізгі міндеттер осы үрдіс барысында шешілмек. Себебі, өзін қоршаған дүниені жете таныған бала сабақты да терең меңгереді. Сөйтіп, көз алдымда күнбе-күн өсіп, есейіп келе жатқан шәкірттерімді оқытып-тәрбиелеуде басты өзекті мәселе етіп олардың танымдық қасиет-қабілетін дамытып тәрбиелеуді қоямын.

Соңғы жылдары қоғам талабына, ғылым мен техниканың жедел дамуына байланысты көптеген психологтар оқытудың тиімді көзі бола алады деген танымдық қызығушылықты арттыруға арналған еңбектері аз емес. Зерттеулердің көрсетуі бойынша, әрекет танымдық қызығушылық арқылы жеңіл, еркін, тез жүзеге асады. Оқушының танымдық әрекеттерін арттырудың түрлі жолдары мен дидактикадағы мүмкіндіктерін қарастыруға арналған. Ал, баланың танымдық әрекеттерін (түйсіну, қабылдау, есте сақтау, ойлау, қиялдау) арттырмайынша сапалы, жан-жақты білімге қол жеткізу мүмкін емес [1].

Кезінде К.Д.Ушинский табиғаттың балалар психикасына жағымды әсер ететініне, олардың табиғатпен қарым-қатынас үстінде жан-жақты дамытынына назар аударған болатын. Табиғат логикасы - балалар үшін көрнекі, даусыз, ең түсінікті логика.

Қазіргі психологиялық және педагогикалық зерттеулерде бастауыш сынып оқушысына білім беру мен оны дамытудың әдіснамалық принципі - оқу-танымдық әрекетті басымдылықта игере отырып, тек соның негізінде ғана ғылыми білімдер жүйесін меңгеруі деп дәлелденеді. (В.В.Давыдов, В.Д.Эльконин, Н.Ф.Талызина, В.А.Беликов, Т.В.Репина, т.б.)

Оқу үрдісіндегі таным әрекеті оқу, үйрену арқылы жүзеге асады. Оқушы белгісізден белгіліге, білімсіздіктен білімділікке, таным жүйесіне талпынады.

Оқытудың әдістемелік негізі таным ілімі болып табылады. Таным мақсаты жеке тұлғаның санасын қалыптастыруға бағытталады. Тәжірибелік және рухани әрекетте жеке тұлға өзін қоршаған әлемге әсерін тигізе отырып, өзінің қажеттілігі мен мақсаттарына сәйкестендіріп оны өзгертеді және таниды. Бұл - танымдық процестің ең жалпы үлгісі. Алайда, ерекшелігін түсіну үшін субъектінің санасында танымдық нақты әлемнің көрінісінің екі деңгейінің барын (репродуктивті және продуктивті), олардың бірінен-бірінің танымдық процестің жүруіне байланысты айырмашылығы бар екенін атап кету керек.

Репродуктивті танымдық деңгейі (оқыту материалы) сырттай берілген күйінше қабылданады. Кейбір зерттеушілер репродукцияны бір енжар нәрсе сияқты қарайды, әрине, ол шындыққа ұласпайды. Білім мен әрекеттің әдістерін меңгеруде

оқушылардың мақсатты бағытталған әрекеті, оқушылар жағынан әр уақытта белсенді болып келеді, тек бұл белсенділіктің деңгейі әртүрлі болады. Сонымен бірге, әрекеттің басқа элементтері болуы мүмкін. Дидактикалық көзқараста бұл әрекет бұрынғы өтілген материалдың бірнеше рет қайталануы, әртүрлі жаттығулар мен тапсырмалар орындау арқылы іске асады.

Танымның жоғары деңгейі - бұл продуктивті, белсенді таным. Бұған тән, ең алдымен оқушының оқыту материалына деген өзгешелік қатынасы. Осының барысында, тек қана оқыту ықпалы өзгермейді, сонымен бірге оқыту мақсатына сай субъект - оқушы да өзгереді. Белсенді таным кезінде оқушы оқып-үйреніп жатқан материалдың мазмұнына сәйкес жаңа сұрақтар қояды, оның проблемаларын анықтайды, оны шешуге жаңа әдістер іздейді. Таным оқушылардың құбылыстар туралы терең білуге ғана емес, оны ерекше ұғынуға, меңгеріп жатқан білімге және танымдық процеске қатынасына бағытталған. Белсенді танымдық әрекетке, тек білім, білік пен дағдыны меңгеру қалыптаспайды, сонымен бірге танымның нәтижесі мен құнды қатынастар пайда болады.

Оқыту деген - жеке адамның, танымдық және шығармашылық қызығушылығын дамытудың маңызды құралы.

Неміс педагогі И.Ф.Гербарт өзінің оқыту теориясының негізіне әр саладағы қызығушылықты алған. Адамдағы қызығушылықтар қоршаған дүниені танып білуге немесе қоғамдық өмірге араласуға байланысты болады. Сондықтан, мұғалім өз білімін жан-жақты жетілдіре отырып, оқушыны қызықтырып оқыту керек екенін айтқан.

К.Д.Ушинский оқушыларды сабаққа тарта білу, олардың оқуға қызығушылығын арттыру, керектігіне аса көңіл бөлді. Оның пайымдауынша, қызығушылық - сапалы оқытудың негізгі жолы, ешбір қызығусыз тек қана зорлық күшімен жүргізілетін оқу оқушы бойындағы білім алуға деген құштарлықты жояды [2].

Оқушылардың сапалы білім алуы мұғалімнің білімділік және кәсіби шеберлігін қажет етеді. Үлгілі ұстаз ғана қабілетті, жан-жақты шәкірт тәрбиелей алады. Ендеше, бала тек организм ретінде ғана емес, жеке тұлға ретінде де дамуы тиіс.

Бүкіл адамзат қоғамның ХХІ ғасырдың алғы шебіне, яғни ғылыми-техникалық прогресс пен өркениетті даму дәуіріне бет бұру кезеңде жаңа қоғамға лайықты саналы, білімді жетілген жеке тұлғаны қалыптастыру-бүгінгі Қазақстан мектебінің алдында тұрған негізгі міндет.

Қазіргі кездегі қоғам талабына жауап беретін жеке тұлғаны қалыптастыру, өсіп келе жатқан ұрпақ бойында белсенді өмірлік ұстаным тәрбиелеу қажеттілігіне байланысты дидактиканың басты мәселесі оқыту үрдісінде мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуі болып отыр. Оқушыға танымдық әрекет субъектісінің ұстанымын қамтамасыз ету міндеті, мұғалімнің басшылығымен оқушы белсенді әрекеттен өзін-өзі басқару негізінде әрекетке көшу үшін жағдайлар жасау міндеті тұрады.

Бұл міндеттердің шешімі оқыту үрдісін жалпы қайта құру есебінен жүзеге асырылмақ. Егер оқушы сабақта белсенді ой әрекетіне қосылса, күші жететін қиыншылықтарды жеңу қажеттілігі алдында тұрса, қорытынды мен жалпылау жасауға, әртүрлі сұрақтарға жауаптарды өздігінен табуға ұмтылса, танымдық дербестігін қалыптастыру мүмкін болады. Оқушылардың осындай сипатын көрсететін қажетті шарт-дербестік таным әрекеті.

Әр тұлғаның жеке қасиеттерін дамыту мақсатында олардың даралық қабілетін ашып, дамыту үшін әр педагогтың білгір психолог болуы, бала жанын жазбай тани алуы шарт. Сонда баланың өз бойындағы іскерлік, қасиеттеріне деген сенімін туғызып, оқушылардың өзін-өзі тәрбиелеуіне ықпал жасайды.

Бастауыш сынып оқушыларының танымдық қызығушылығының дамуы оқу әрекетінде жүзеге асырылады. Бала қиялына бағыт беру оған әрдайым қызықты тақырыптар ұсынудың өзіндік ерекшелігі бар. Сабақ тақырыптарының баланың ұғымымен, сол кездегі тіршілік тынысымен ыңғайлас болуы - негізгі талаптардың бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Жалпы білім беретін мектептің бастауыш сатысындағы білім мазмұны тұжырымдамасы.
2. Ушинский К.Д. Собрание сочинений, т.8, М., 1950.-с.35.

* * *

В научной статье автор излагает разные подходы к решению проблемы формирования познавательного интереса учащихся на основе использования учебной деятельности и описывает основные характерологические особенности учебной деятельности учащихся начальной школы.

* * *

In this scholarly article the author described different approaches to the solution of the problem of formation of cognitive interest of pupils based on the use of educational activity and outlines the main character features of educational activity of primary school pupils.

ӘОЖ 79.01/.09

Г.Е. Жұмағалиева

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университетінің оқытушысы

МЕЙРАМНЫҢ АДАМ ТӘРБИЕСІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ

Мереке - көп қырлы қоғамдық құбылыс, ол әдетте адам мен қоғам өмірін бейнелейді. Шын мәнінде мереке және мерекелеуді адам мен адамзаттың рухани дамуын көрсететін әлеуметтік-мәдени аса маңызды жетістік десек те болады. Мереке айтарлықтай дәрежеде әлем мәдениетінде жинақталған барлық бағалы дүниені сарапқа салады.

Мереке халықтың мәдени бағалылығы мен жетістіктерін көрсете отырып, адамның рухани өміріне ықпал ететін тиімді құрал екенін әлдеқашан дәлелденген.

Мейрам - өз дәуірінің айнасы. Мерекенің мәніне қарап, қоғамдық экономикалық формацияның саяси, тарих және рухани өмірін, мақсатын, түрлі әлеуметтік топтардың мүддесін айна-қатесіз анықтауға, бағалауға болады.

Әрбір халықтың өмірінде мереке, той-думан ерекше орын алады. Мұның аса маңызды әлеуметтік ерекшелігі сонда, адамдар тарихы субъект есебінде мерекеге қатысу арқылы өз мүмкіндігін ашып, шығармашылықпен бейнелеп береді. Тойдың бұл жалпы

халықтық принципінен адамзаттың көп ғасырлық тәжірибесін бойына жиғандығын, ең бағалы дегені ұрпақтан-ұрпаққа ұласатындығын байқаймыз.

Той-думан дегеніміз - мәдени шығармашылықтың тірі қайнар көзі, тарих сөзі. Прудон «мереке көзден таса болса, поэзия көңілден ада болады»- деп тектен-текке айтқан емес.

Әрине, мерекенің түр-түрі көп: аймақтық, жергілікті, ұлттық, мемлекеттік, халықаралық болып аталады.

Мерекенің мәнін адамдар шығармашылық өзіндік бояуы деп түсінетін болсақ, оның түрі мен мазмұнын ұжымдық құбылыс деп атауға орынды. Шын мәнінде, ол көптің қолдануымен, қатысуымен өтетін сауық-сайран, тамаша.

Мереке - тіл, сана секілді тек адамға тән. Адамдар арасындағы рухани байланыс бар жерде мейрам болады. Ол өз кезегінде бұл байланысты бекітіп, нығайта түсіп, жалпыхалықтық, әлеуметтік –мәдени сапаны паш етеді. Бүкіл тарих көшінде осылай болып келді.

Халықтың әлеуметтік-мәдени өмірінде мереке жалпыға бірдей және тұрақты құбылыс саналады. Мерекенің аса маңызды өзіне тән сипаты мынандай:

-оның сонау көне заманнан күні бүгінге дейін эстафета ретінде берілуі;

-мейрамның өмірдің заңды ырғақтық құбылыспен байланысы: табиғат, мифологиялық уақыт, тарих көші, яғни мерекенің тұрақтылығы және мазмұны мен түрінің ішкі өзгерісі;

-тойды өз игілігі деп түсінетін топтың, қоғамдастықтың айтқанындай, мерекенің ұжымдық сипаты;

Мерекенің мәдени бағалылығы, сақтап, қорғап ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілуі, оның өнердің түрлі жанрында өлең, би, драма, поэзия арқылы берілуі.

Мереке дамыған мәдениеттің елеулі бөлігі болып табылады. Шынайы қоғамдық жағдайда бейне жасай отырып, мереке өз дәуірі мен қоғамы мәдениетінің барлық элементтерін (өнерді, нышаны, әдет-ғұрыпты, салт жырларын, рәсімді, халықтың қолөнер бұйымдарын, ойындарды, заттарды, белгілері) пайдаланады.

Мерекелік күнтізбе - бұл мәдени жетістік. Мереке, той-думан - қоғамның әлеуметтік-экономикалық, саяси және мәдени эволюциясымен байланысты және сонымен бірге дәстүрдің

біріктігінің куәсі. Халықтық мерекеде әлеуметтік мәдениеттің ықпалы және бір-біріне тигізер әсері көрініс табады. Той адамдардың шығармашылыққа талпындырып тұрған жағдайда ол жанды, жеке адамдардың шығармашылық мүмкіндігі көрініп, өнерінің көзі ашылса, мерекенің мәнді, сәнді болғаны. Бұл - оның қоғамдық өміршендігінің куәсі, идеясы мен бағалылығы да осында.

Қазіргі тойлар мен әдет-ғұрыптар замана адамдарының тұрмысын, өмірін көрсететін жай ғана «материалдық нышаны» емес, олар еліміздің табыстарын көрнекі құралдармен дәлелдейтін қоғамдық қатынастар, қоғамның әлеуметтік-мәдени өмірінің аса маңызды компоненті.

Сонымен бірге шынайы өмір көрсетіп отырғандай, халықтардың қоғамдық қатынастарға, еңбектегі, думандағы және тұрмыстағы бірыңғай қасиеттері ұлттық ерекшелікпен үйлесім табуы. Біздің мерекелеріміздің жалпы біріктіру, адамдардың басын қосу рөліне қарамастан әр халықта өз ерекшелігі бар. Оны музыкадан, биден, көркем-декоративтік әшекейлеуден және басқа да жағдайлардан көруге болады. Дәстүрдің, әдет-ғұрыптың әрқилылығы - әрбір ұлттың рухани өмір ерекшелігінің, ұлттық психология мен мәдениетінің заңды көрінісі. Сондықтан, алдыңғы ұрпақтың әдет-ғұрып, мерекелік тәжірибесіне мұқият қарамай жиын-тойлардың, думандардың, дәстүрлердің өміршен болатындығына сенуге болмайды. Алайда, ұлттық дәстүрлердің бәрінің рөлін асыра бағалау да, өткенмен байланыстының бәрін ұлттық деп есептеу де қисынсыз. Бүгінде ұлттық деген ұғымға аса бағалы және өмірмен өзектестер ғана еңбей ұлттық мәдениетке тілініп жүр.

Ертеден-ақ діни ғұрыппен қатар оған тіптен де тәуелсіз, нағыз халықтық, дінмен ешқандай қатысы жоқ салт-саналар мен мерекелер болды. Еңбеккер халықтың діни уағыздарға бас имеумен қатар, олардың өздерінің ғұрпы мен символдық ерекшелігі қалыптасты. Қызыл ту, желет өңіріндегі қызыл бант, қызыл қалампыр, жиын, қайғылы шеру мен қазаға ұшыраған жолдастың қабірінің басында ант беру, оның құрметіне салют беру Бірінші Май мерекесі салтының алғашқы элементтері мен символикасы осындай.

Қоғамның өзіне тән, оның адамгершілік мәнін білдіретін жаңа ғұрыптар, мерекелер, дәстүрлер жүйесі қалыптасты. Белгілі

орыс кеңес жазушысы және қоғам қайраткері В.В Варесаев былай деп жазған еді: «Адамдардың өз өмірінің салтанатты-қуанышты немесе қайғы-қасіретті шағында бірге бас қосып, сезімдерін білдіретін өзіндік дәстүрі бар. Міне, осы бір сәтте жұрт таныған шынайы әдет-ғұрыптар, қайғы мен қуанышты еркін де жеңіл бөлісетін белгілі арна қажет-ақ».

Жаңарту дәуірі интернационализм мен халықтар достығы идеясын уағыздайтын әдет-ғұрыптарды тудырды. Бүкіл халықтық мереке күндеріндегі әскери шеру мен еңбекшілер демонстрациясы, еңбек жемісі жаңа құрылысты іске қосу құрметіндегі салтанаттар, сенбілік, жарыс жеңімпаздары мен еңбек рекордшыларына құрмет көрсету, тулар және жалаушылармен, ордендермен марапаттау, жаңа жыл шыршасы, үйлену тойының жаңа салты, жаңа адамзаттың дүниеге келуіне байланысты салтанаттар, дүниеден өткен жора-жолдасты еске түсіру рәсімі - мұның бәрі уақыт сынынан өткен және әдет-ғұрыптың сапына мықтап енгендер.

Көп ұлтты Отанымыздың әрбір халқының жаңа ғұрпы ұлттық белгілермен, жергілікті өзгешеліктермен айшықталатынын, мұның бәрі де идеялық қуат беретінін, біртұтас әлеуметтік, тәрбиелік қызмет атқаратынын, адамдардың достастығын нығайтуға, ұлттық мәдениетті одан әрі өзара байытуға ықпал ететінін атап өтуге тиіспіз.

Жаңа мерекелер мен салттардың екінші бір аса маңызды тәрбиелік мәні сонда - олар халықтардың ғылыми көзқарасын қалыптастырады. Ол халықты қай ұлтқа жататынына қарамастан біріктіреді. Анағұрлым көне, ежелгі мерекелер мен ғұрыптардың бірі жыл маусымы ауысуымен, туған табиғатпен байланысты күнтізбелік салт-саналар деп түсінген абзал. Бұлар ежелден адамдардың қоршаған ортаға қатынасын білдіріп, сиқырлы салтпен қат-қабат бейнеленетін. Бүгінде халықтық мерекелер діни ұғымнан біржола тазартылған, жаңа идеялық мазмұнмен байытылып, түрлі халықтардың тұрмысына берік енді және өзінің ұлттық қасиеті мен өзгешелігін сақтады. Бұлар - Жаңа жылды қарсы алу, орыстың ақ қайың мерекелері, қыспен қоштасу және көктеммен кездесу, украиндар мен белорустардың Иван Купаласы, татар-башқұрттың сабантойы, латыштың лигосы, Орта Азия мен Қазақстанның Наурыз мерекесі. Олар – ұлттық спорт түрлерінен түрлі жарыстар ұйымдастыру, музыканттар, әншілер,

бишілердің өнер көрсетуі, көңілді ойын-сауықтармен өтетін халық серуені.

Сонымен, адамзат өмірінде алатын орны ерекше. Себебі, мереке арқылы адамзат рухани байлық алады, тәрбиелік мәдениетке бейімделеді және бос уақытын тиімді өткізуге көмектеседі.

* * *

В статье раскрываются роль и значение праздников в формировании и воспитании личности.

* * *

The role and the significance of the holidays in the life of a person.

ӘОЖ 37.01:004.738.5

А.С. Қасымбеков

П.ғ.к., доцент

А.Яссауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті

ИНТЕРНЕТТЕ БІЛІМ-ҒЫЛЫМ АҚПАРАТТАРЫН ІЗДЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Қазіргі таңда интернет кітапхана оқырмандары үшін басқалай жолмен алынуы мүмкін емес (немесе өте қымбат) көптеген ақпарат кеңістігіне жол ашты. Локалды, ұлттық және жаһандық желілерді біріктіре отырып, ол қазіргі таңда барларының ішінде динамикалық жағынан ең үлкен ақпарат ресурстарына айналды.

Интернеттің өте маңызды тұсының бірі - қолданушы жай ақпаратқа қол жеткізіп қана қоймай, оны өзі де өндіре алатындығында. Сондай-ақ, ақпаратты іздеу жаңаша жағдайларда және бірыңғай ақпараттық ортада қолданушының өзіне ұсынылады. Осыған байланысты екі қолайлы сәтті атап айтуға болады: қажетті, маңызды ақпаратты табу мүмкіндігі көбейеді, бірақ көбінесе ақпарат қатаң формальдық сұранысқа сәйкес келе бермейді. Қолданушы делдалға қарағанда сұранысты

қалыптастыруды қатаң ұстанбайды. Ол алынған нәтижесіне қарай іздеу тактикасын өзгерте отырып, іздестіру жүйесімен өзі диалогтасады; ғылыми-зерттеу жұмысының дағдылары, ғылыми ойлау негіздері қалыптасады. Қолданушы желі кеңістігінде жұмыс істеуді үйрене бастайды, көп құжаттардың ішінен шын мәнінде өзіне керек және ең болмағанда өзінің сұрағанын бұрын айқындалып қойған құжаттардың сараптамаларына қарай түрлендіріп ала алады.

Соған қарамастан қолданушылар ақпарат кеңістігіндегі іздеу нәтижелеріне көбіне көңілі толмайды. Бұл, әдетте келесі себептерге байланысты болады: іздеу жүйесінде сұрау дағдысын құрастыру барысында білімінің жоқтығы үлкен ақпараттық шуға әкеліп соғады; қолданушы интернетте ақпараттың болатындығына қарамастан, кейде ол іздеу машинасының сыртында қалып қоятын фактіні ұғынбайды. Іздеу барысында болмайтын бір білімнің жоқтығы толық ақпарат алудың жолын төмендетеді.

Сайып келгенде, дәл қазіргі кезде интернетте мүмкіндіктердің көп екенін айтуға болады. Демек, мәселе интернетте сапалы ақпараттың жетіспеуінде емес, мәселе қолданушының оны таба алмауында жатыр.

Біз ұсынып отырған әдістемелік нұсқаулар ақпараттарды іздеу мәселесіне арналған әдістемелік материалдарды дамытады және толықтырады [3, 6-8].

Ақпараттық ортада ақпараттарды іздеуді біз көбіне қолданушының алдында тұрған жай ғана релеванттық ақпарат табудан гөрі іздеу мақсатын шешетін үдеріс ретінде қарастырамыз. Шартты түрде алғанда, бұл ұсынылымдағы әдістемеде, іздеу үдерісі үш сатыға және он қадамға бөлініп қарастырылған. Негізгі кезеңдер: ақпаратты сұранысты жүйеге түсіру және нақтылау мен іздеу жолдарын жоспарлау және орындау болып табылады.

I. "Ақпараттық сұранысты жүйеге түсіру және нақтылау". Бұл сатыда мақсатқа бағытталған шектеу жүреді, іздеудің жалпы мақсатының нақтылығы және дәстүрлілігі жетекші рөл атқарады [2, 3]. Сұрату қаншалықты сенімді жасалынса, ақпараттық ресурстарды таңдау да соған байланысты болады. "Сұратуды нақтылау" кітапхана тәжірибесінде ақпараттағы қолданушы қажеттілігін нақтылау үшін қажетті

бірқатар бағамдарды немесе сұрақтарды көрсетеді. Сұхбат барысында іздеу, тақырып мазмұны, ретроспективті іздеу тереңдігі жүргізілетін дереккөз түрі түсіндіріледі. Бұл сатыда мақсатқа лайық мыналарды орындау керек: жаратылыстану тілінде сауалды қалыптастыру; ақпараттық қажеттіліктің типін анықтау; ақпарат іздеудің мақсатын анықтау; іздеу қажеттілігіне шек қоюын анықтау; ақпараттық сауалдың ақырғы қалыптастыруы.

1. *Табиғи тілде сұранысты қалыптастыру.* Бірінші қадамның мақсаты – іздестіріліп отырған ақпарат туралы мәліметті қалыптастыру. Бұл мәліметті алу үшін ақпараттық қажеттілік иесі мүмкіндігінше мәліметті оның жаратылыстану тілінде анығырақ жеткізуі керек.

2. *Ақпараттық қажеттіліктің типін анықтау.* Ақпараттық қажеттілік типі туралы анайы (дөрекі) мәліметтің өзі іздеу кезінде ескеріліп, оның шарттастырылған талаптарын нақтылауға мүмкіндік береді. Ақпараттық қажеттіліктерді дәстүрлі түрде екі типке бөлуге болады: ақпараттық қажеттіліктер шекарасы айқын анықталған, мәселен 2007 жылы Қазақстанда қандай іскер қазақ тілі оқу курсы жарияланған; шекарасы нақты анықталмағаны, мәселен, іскер қазақ тілін оқыту әдістемесі.

Ақпараттық іздеу үдерістері ақпараттық қажеттіліктердің түрлі типтері көмегімен қанағаттандырылатынын, тұтас алғанда бір-бірінен ажыратылатынын, соған орай ақпараттық іздеудің әр түрлі түрлері туралы айтуға болатынын атап өткеніміз орынды. Ақпараттық қажеттіліктердің бірінші типін қанағаттандыратын ақпараттық ізденіс фактографиялық деп аталады. Ақпараттық қажеттіліктердің екінші типін қанағаттандыратын ақпараттық ізденіс туралы құжаттық деп айтады. Дегенмен, Интернеттегі кейбір мәліметтерді табу үшін көбінесе алдыменен осы фактілер сақталған (мазмұндалған) (Web-бет) құжаттарын іздеу қажет. Бұл жағдайда құжаттық-фактографиялық іздеу туралы айтуға болады.

3. *Ақпараттарды іздеу мақсатын анықтау және шектеу.* Ақпараттарды іздеу мақсатын анықтау ақпараттың қажет етілген ауқымы дәрежесін айқындауға мүмкіндік береді, сондай-ақ іздеу жүйесін таңдауға ықпал етеді. Ақпараттарды іздеудің бір-біріне қарама-қарсы мақсаттары дәстүрлі түрде мыналар болып табылады: мәселемен алдын-ала танысу және мұқият зерттеу. Әдеттегідей, ақпаратты іздеудің мақсаты екі ұштың арасының бір

жерінде жатыр, яғни қолданушыға кейбір ақпараттар саны қажет болады, бірақ оған мәліметтің абсолюттік ауқымы қажет емес.

Негізгі шектеулер қатарына дәстүрлі түрде мыналар жатады: шығару түрлері бойынша шектеу, жарияланым тілдері, іздестірудің географиялық және хронологиялық шеңбері бойынша. Сондықтан да нақты айқындау қажет: қолданушыны ақпарат (мақалалардың, монографиялардың, конференция материалдарының және т.б.) дереккөздерінің қайсысы; қай тілдегісі; іздестірудің қандай географиялық шеңбері; іздестірудің қандай хронологиялық шеңбері қызықтырады.

4. *Ақпараттық сұраныстың соңғы тұжырымдамасы.* Ақпараттық сұраныстың соңғы тұжырымдамасы үшін іздестіруге жатқызылатын ақпараттарға жан-жақты лексикалық талдау жүргізілуі қажет. Зерттелген мәселенің егжей-тегжейлі толық және сауатты жазылған қандай да бір өнеге боларлық дереккөзін алу керек. Мұндай дереккөзі ретінде арнайы анықтамалық, жалпы профильдегі энциклопедиялар мысал бола алады. Зерттелген материалдар негізінде қажеттілігіне қарай бірнеше тілдерде жекелеген терминдер, сөзжасамдар, кәсіптік лексика және клише түріндегі кілт сөздерінің ең мол да кең жиынтығын тұжырымдау қажет.

II. "Іздеу процедурасын жоспарлау". Бұл сатыда мақсатты бағыттың шектеуі және іздеудің жалпы мақсатының нақтылығы жүреді.

Бұл үдерістің негізгі мақсаты - іздеу міндеттерін ұтымды шешудің тәсілдері мен жолдарын анықтау. Ол өзіне талаптар жиынтығының бірінші сатысында айқындалғандардың орындалуын қарастыратын іздеудің жалпы бағдарламасын талдауды кіріктіреді. Сонымен қатар, іздеу жүйесінің сапасын таңдау мен бағалау жүзеге асырылады, жетіспейтін ақпараттарды іздеу жүргізіледі. Бұл сатыда мақсатқа лайықты мыналарды орындау керек: іздеу жүйесінің сапасын таңдау және бағалау; іздеудің жалпы бағдарламасын жасау.

5. *Іздеу жүйесінің сапасын таңдау және бағалау.* Іздеу жүйесінің сапасын іріктеуді және бағалауды олардың нақты ақпараттық қажеттілігі мен сұраныстың өзгешелігіне сәйкес келетін тұрғыдан жүргізу керек. Әрбір қолданушы іздеу жүйесін таңдауға, оның мазмұны мен мүмкіндіктеріне көмектесетін талап

ету ерекшелігіне ие. Іздеу жүйесін таңдау кезінде мына параметрлерге көңіл аударуы керек: іздеу жүйесінің көрсеткіш көлеміне, онда сақталған ақпараттар сапасын қадағалауға, сұрату тілдерінің мүмкіндіктеріне.

6. *Іздеудің жалпы бағдарламасын жасау.* Іздеудің жалпы бағдарламасы талдау объектілерін, іздеу шектеулерінің (тақырыптық, хронологиялық, тілдік, географиялық) мүмкін бағыттары (маршруттары) мен әдістерін, сондай-ақ іздеу көлемінің дәрежесін анықтау негізінде қорытындыланады.

Іздеу тәсілдері мен құралдары тақырып арқылы ғана емес, сұраныстың басқа да параметрлеріне байланысты ажыратылады. Бұл жерде бірқатар жалпы әдістемелік нұсқауларды басшылыққа алу қажет. Мәселен, іздеу сипаты бүтіндей алғанда қолданушының алдына қойған іздеу міндеттерінің мазмұнымен анықталады. Бұл тұста мына мәселені ажыратып алған дұрыс: іздеу, әсіресе ақпарат дереккөздерін кеңінен қамтуы қажет болғандықтан да бастапқыда тақырыпқа және оның егжей-тегжейлі, жан-жақты талданған мақсатына байланған десе де болады. Соған орай, алдыменен ақпараттық ресурстарды (яғни құжаттар жиынтығы) үлкен мөлшерде іздеу жүреді. Содан кейін барып іздеу міндеттерінің шешілу мазмұнына тікелей байланыста ақпараттық іздеу нақтыланады, шектеледі. Бұл сатыда құжаттардың өзін іздеу мәселесі жүреді.

Ақпараттарды іздеудің оңтайлы жолдарын таңдау мәселелері келесі жұмыстарда жарық көрген [1, 4, 5, 7]. Әдеттегідей, авторлар қажетті фактілерді барынша ауқымды көлемде ұстайтын мүмкіндігі бар қажетті фактілерді іздеу құралдарына көңіл бөлуді ұсынады, яғни олар іздеудің нақты міндеттерін шешудің өздері ұсынған үлгілерін беруге ұмтылады.

III. "Іздеуді жүзеге асыру". Соңғы сатының мақсаты – іздеу міндеттерінің ақырғы шешімі. Ол сондай-ақ, оны шешу үшін қажетті құрал-жабдықтарды жасауды өзінде кіріктіреді. Бұл сатыда мыналарды орындау қажет: іздеу тақырыбы бойынша ақпараттық ресурстар жиынтығын іріктеу; ақпараттық ресурстарды іздеу; ақпараттар көлемін бағалау; ақпараттық ресурстар көлемінің шеңберін кеңейту.

7. *Іздеу тақырыбы бойынша ақпараттық ресурстар жиынтығын іріктеу.* Іздеу тақырыбы бойынша ақпараттық

ресурстар жиынтығын іріктеу сатысында іздеу жүйесінің жиынтығын жоспарлау (жоғары қараңыз) сатысында іріктеліп алынған іздеулер жүргізіледі. Ақпарат іздеуді жекеден жалпыға қарай, сондай-ақ жалпыдан жекеге қарай жүргізуге болады. Нәтижесінде іздестіріліп жатқан мәселе жөніндегі ақпараттарды мазмұндайтын ақпараттық ресурстар тізімі қалыптасады.

Ақпараттық ресурстар тізімі былайша белгіленеді: ресурстар бірін-бірі толықтыра отырып, аталмыш тақырып бойынша барынша қамтылған ақпарат алдын ала белгіленген іздеу шектеуіне сәйкес келуі тиіс. Егер олардың шеңбері өте тар болса, іздеу нәтижелері қанағаттанарлықсыз болуы мүмкін, ал егер өте кең болса, ол кезде іздеудің еңбек сыйымдылығы да ұлғаяды.

Бұл сатыда бізге ізделіп отырған ақпараттар туралы не белгілі және не белгісіз екендігін анықтап, оны түсіндіру қажет. Мысалыға, бізді қызықтыратын ақпарат орталығының аты бізге белгілі болуы мүмкін, бірақ оның URL белгісіз. Осылайша, жеткіліксіз ақпаратты іздеу үшін бізге сұратылатын сауалдардың тізімін жасау қажет. Бұл тізім айқындалған кілт сөздері және ресурстар туралы бар ақпараттар негізінде қалыптасады.

Ресурстардың (метадерек) жетіспейтін буындарын жазуды іздеуші және метаіздеуші машиналардың көмегімен жүргізу ұсынылады. Бірақ, бізге ресурстарды іздеу жайында ештеңе белгілі болмаса, онда топтастырғыш іздеу жүйесіне немесе мамандандырылған сөздік іздеу жүйесіне жүгіну керек. Егер де қолданушы бұл салада маманданған болмаса, ол жағдайда оған ғылыми бақылау сапасы бар топтасқан іздеу жүйесіне жүгіну керек (ақпараттық шлюзге) болады.

Іздеу жүргізу кезінде мына әдістерді қолдану ұсынылады: болжау әдісі, жалпыдан жекеге іздеу әдісі, жекеден жалпыға іздеу әдісі.

Болжау әдісінің мәнісі мынада: іздестіріп жатқан ұйымның атын немесе оның аббревиатурасын кейін жазып көруге болады.

Жалпыдан жекеге іздеу әдісі, әдетте топтастырып іздеу жүйесінде қолданылады. Олар тек пәндік категорияларға және ресурстардың сипатталуына қарай жүргізілетіндіктен, сұранысты о басында барынша мақсатқа лайық кеңейту керек.

Жекеден жалпыға іздеу әдісі, әдетте сөздік іздеу жүйесінде қолданылады. Нәтижесінде ақпараттық ресурстар тізімі

қалыптасады. Бұл қадам нақты міндеттерді іздеуді шешуге бағытталған дербес ақпараттық жүйені құруға мүмкіндік береді

8. Ақпараттық ресурстарды іздестіру. Құжаттарға іздеу жүргізгенде сұранысты кеңейту және сол сияқты қысу мүмкіндігін де игеру керек.

Іздеудің дәстүрлі түрдегі екі базалық стратегиясын ажыратуға болады: салалық іздеу және пәндік іздеу. Олар ғылым мен білім салалары арасындағы өзара екі қарама-қарсы тенденцияларды бейнелейді: ғылым дифференциясын және олардың интеграциясын. Салалық іздеудің стратегиясы жалпыдан жекеге иерархиялық топтастырғыштарға қарау жолымен, ал пәндік - жекеден жалпыға дескриптор мағынасы бойынша аталмыш сұрыптаудың жолымен, кілттік сөздермен (яғни мәліметтер олардың "пәндік" қасиеттері тұрғысынан қарастырылады) жүзеге асады. Сол немесе басқа іздеу стратегиясын таңдау нақты іздеу міндеттеріне тәуелді болады. Мысалы, кілт сөздері бойынша басқа бірдей жағдайлар кезінде сұраныстың нақты сипатына ие болған сайын классификатор бойынша іздеу қолайлы болады. Ақпараттық ресурстарды іздеу кезіндегідей құжаттарды іздеу кезінде де әртүрлі деректер қорын басқару жүйелері ұсынған сұраныс тілдерінің мүмкіндіктерін ескеру қажет.

9. Ақпараттар көлемін бағалау. Ақпараттық ресурстардың бастапқы шеңберінде іздеу жүргізу жолымен құжаттардың бір бөлігін айқындап, алынған ақпараттардың ауқымын қарауды және бағалауды мақсатқа лайық жүргізу керек. Қолданушыға сұраныс берілген тақырып жөніндегі ақпараттардың барлығы бірдей керек болмауы да мүмкін. Көбіне оған бірнеше беделді дереккөздер ғана жеткілікті болады. Бұл сатыда құжаттар тізімі қалыптасады және көшірмесіне тексеру жүргізіледі. Алайда, егер алынған ақпараттар ауқымы жеткіліксіз болған жағдайда, ақпараттық ресурстарға қосымша іздеу жүргізу керек.

10. Ақпараттық ресурстар көлемінің шеңберін кеңейту. Интернетте ақпарат іздеуді жүргізу кезінде оның ауқымдылығы маңызды рөл атқарады. Бұл жерде Интернеттегі іздеу жүйелерінің бірде-бірі барлық ресурстарды бірдей индекстемейтінін есте сақтау керек. Ақпарат ресурстарының тізімін мынадай жолдармен кеңейтуге болады: нақты іздеу тақырыбына арналған мәліметтер базасын айқындау мақсатымен шетелдік метаіздеу жүйелерінде іздеу жүргізу; табылған

құжаттармен қозғала отырып, гипермәтіндік сілтемелер бойынша іздеу жүргізу; табылған құжаттардың URL құрылымына сүйене отырып, мәліметтер базасына іздеу жүргізу.

Қорытындылай келгенде, ұсынылған әдістеме бірыңғай ақпараттық ортада өз бетінше ақпарат іздеуді жүргізуге мүмкіндік береді деп айтуға болады. Ол ақпараттарды іздеу және оның ауқымдылығын арттыру нәтижесінде алынған ақпараттардың сапасын жақсартуға да айтарлықтай үлес қосады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бородкин Л.И., Владимиров В.Н., Гарскова И.М. Азбука Интернета. Адресация в Интернете. Поиск информационных ресурсов в сети. В записную книжку //Новая и новейшая история. - 1999. - № 1. - С. 229-234.
2. Воронцова И.В. Сопоставление запроса и справки с целью определения ориентации библиографа в документальных потоках. Документальные потоки по естествознанию и технике: Сб. науч. тр./ЛГИК им. Н.Крупской. - 1983.- т. 76.- С. 106-110.
3. Гасликова И.Р. Поиск информации в контексте //Информационные ресурсы Казахстана. - 1998.- №6. - С. 31.
4. Гитер Д.М., Лавринович М.Б. Использование Интернета для эффективного доступа к электронным и традиционным источникам информации: Доклад. НТБ. - 1999.- № 2.- С. 37-42.
5. Лидски Д., Сирапян Н. Поисковые узлы Web// PC Magazine.-1999.- С. 2.
6. Ляшенко Т.В., Минкина В.А. Оценка профессиональных информационных ресурсов Интернета: к постановке проблемы// Интернет: Культура и образование: материалы международной конф. 20-21 февраля 1998 г. - Санкт-Петербург: СПб ГАК, 1998.
7. Guernsey L. Mining the «Deep Web» With Sharper Shovels //New York Times.- 2001, Jan. 25.
8. Herring M.Y. 10 reasons why the Internet is no substitute for a library //American libraries.- 2001.- Vol. 32.-issue 4.- p. 76.

* * *

В данной статье представлена методика поиска научно-образовательной информации в Интернете.

* * *

In given clause the technique of search of the scientific - educational information in the Internet is submitted.

Коленко И.М.
старший преподаватель,
Западно-Казахстанский государственный
университет им. М. Утемисова

К ПРОБЛЕМЕ ВНЕДРЕНИЯ НОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВУЗЕ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВ

В современных вузах культуры и искусств активно внедряются новые направления и новые педагогические технологии подготовки специалистов. Актуальна проблема реализации идей опережающего педагогического обеспечения специальностей культуры и искусств.

Под технологическими инновациями в системе образования, прежде всего, подразумевается особая педагогическая деятельность, в результате которой учебный процесс становится основой моделирования и апробации эффективных нововведений, инициатив, вызывающих качественные изменения в системе образования, приводящих к более рациональному использованию материальных, экономических и социальных ресурсов. Образовательные технологии — это важный элемент и результат педагогического творчества, направленного на духовно-творческое, социально-культурное развитие человека [6, с.14].

Типология образовательных технологий может быть построена по самым разным основаниям. Возможно выделение следующих:

- технологии, построенные на основе гуманизации и демократизации существующих отношений;
- технологии, построенные на основе активизации интенсификации деятельности студентов;
- технологии, построенные на основе эффективности организации и управления учебно-воспитательным процессом;
- технологии, построенные на основе методического совершенствования материала;
- целостные технологии авторских школ;

- технологии компьютеризации, информатизации учебного процесса и самостоятельной работы студентов.[7, с.82]

В деятельности института культуры и искусств Западно-Казахстанского государственного университета им. М. Утемисова эти технологии имеют место.

С развитием интернет-технологий происходит трансформация форм обучения, они становятся более гибкими, динамичными, адекватными велению нашего времени. Университет приступил к внедрению элементов дистанционного обучения и использования электронных обучающих программ в учебном процессе.

В учебном процессе широко используются новые информационные ресурсы и технологии: электронные тесты, электронные учебники, учебные модули и кейсы, демонстрационные материалы, компьютерно-лабораторные практикумы, мультимедийные бизнес-презентации, электронные полнотекстовые хрестоматии, виртуальные деловые игры и многие другие. Названные формы обучения внедряются и при подготовке специалистов по специальности «Библиотечное дело и библиография».

В настоящее время библиотечное дело переживает серьезную модернизацию. В традиционную библиотечную работу интегрируются новые технологии, понятие библиотечной профессии расширяет свое содержание. Сегодня сотрудник библиотеки должен обладать знаниями в области современных информационных, компьютерных технологий. В соответствии с новыми требованиями, предъявляемыми к профессии, модифицируются программы образовательных учреждений, студенты обучаются работе с широким спектром электронных ресурсов. Выпускники специальности востребованы в различных сферах информационной деятельности.

Трансформация библиотечной профессии прямо пропорциональна изменениям, происходящим в библиотечной деятельности. Именно поэтому возникла необходимость соединения инновационных проблем библиотечной профессиональной среды с модернизацией обучающих технологий. Совершенно справедливо библиотеки сегодня

относят к информационно-библиотечным учреждениям, а библиотекарей - к информационно-библиотечным работникам [1].

По специальности «Библиотековедение и библиография» в учебном процессе используются электронные версии учебных пособий профессоров МГУКИ: по библиотековедению (автор — В.В. Скворцов), по библиографоведению (О.П. Коршунов), Интернету в профессиональной информационной деятельности (В.К. Степанов), образованию библиотекарей как специалистов по работе с детьми (Г.А. Иванова).

Особое значение имеет взаимодействие учебных заведений, осуществляющих подготовку информационно-библиотечных кадров, с библиотеками. Это - необходимое условие создания профессиональной среды. Таким образом, специфика информационно-библиотечной профессии сегодня в том, что деятельность библиотекаря - библиографа реализуется на стыке значимых направлений науки и общественной практики - информации, культуры и образования.

Надо отметить, что обучение не замыкается на сугубо теоретической базе, а предполагает активное участие студентов в реальных прикладных исследованиях. Развивая образовательные технологии, основанные на методах активизации и интенсификации деятельности студентов, педагогический коллектив института культуры и искусств развивает практикоориентированные формы обучения. Проведена работа по обеспечению учебной и производственной практик в ведущих библиотечных учреждениях страны – Западно-Казахстанской областной универсальной научной библиотеке им.Ж.Молдагалиева, Западно-Казахстанской областной библиотеке для детей и юношества им.Х.Есенжанова, областных библиотеках Актюбинской и Атырауской областей, централизованных библиотечных системах городов и районов западных областей Казахстана.

В образовательном процессе заметно активизировалась роль научной библиотеки ЗКГУ, и центральной ее задачей стало обеспечение доступа не только к книге, но и к информации, знаниям. Автоматизация библиотеки, создание электронного каталога, баз данных — это конкретные шаги на пути реализации основной целевой установки Программы ЮНЕСКО «Информация

для всех» — всеобщей доступности информации и управления знаниями.[2]

Новые практикоориентированные технологии обучения определяют не только начальный этап вхождения в профессию и последующее трудоустройство, но и будущую карьеру выпускников. Студенты также принимают участие в новых формах привлечения потенциальных работодателей, таких как «Ярмарка вакансий». Преподаватели осуществляют мониторинг рынка труда, анализ потребностей в специалистах библиотек и информационно- документных учреждений региона.

Особое место среди креативных технологий занимают мастер-классы, студенческие инициативы, планы-сценарии проведения групповых и массовых мероприятий для пользователей библиотек страны, профориентированный конкурс «Жас Дарын», филиалы кафедры в ведущих библиотеках области, создание рекламных продуктов. Традиционным стало участие студентов в акциях РК «Одна страна - одна книга», Днях Первокурсников библиотек города, творческих объединениях студентов, таких как Театр книги, литературный салон «Свеча».

В 2003-05 гг. силами студентов проведено исследование «Читатель - студент», по результатам которого подготовлено несколько студенческих научных работ. Социальная проблематика находит отражение во многих самостоятельных разработках, выполненных студентами на практических занятиях, в ходе написания курсовых и дипломных проектов. В 2008 году на республиканском конкурсе научных студенческих исследований работа студентки И. Храмцовой «Проблемы библиотечной социологии» была удостоена диплома II степени.

Характерной чертой библиотечной деятельности является слияние науки и практики в процессах подготовки и дальнейшей работы специалистов. Опыт совместного проведения исследований и реализации полученных результатов свидетельствует о единственно правильном сегодня пути развития науки, профессионального образования и информационно-библиотечной деятельности. Профессиональная подготовка специалистов на этой основе существенно влияет на качество работы библиотек.

Каким должен быть сегодня высококвалифицированный специалист - одна из сложнейших проблем, интересующих и тех,

кто готовит кадры, и тех, кто их получает. Несомненно трансформация всех профессиональных характеристик информационно-библиотечного работника, и это нашло отражение в государственных стандартах образования, квалификационных требованиях, активно используемых при подготовке и подборе кадров. Наблюдается расширение специальностей и специализаций, необходимых библиотекам, подготовка специалистов по конкретному заказу. Современные учебные заведения культуры и искусств готовы с учетом новейших образовательных технологий к выпуску конкурентоспособного специалиста, востребованного в современных информационно-библиотечных учреждениях.

Одно из неперенных условий эффективной работы современного специалиста - его постоянное участие в системе непрерывного образования, действующей на протяжении всей жизни человека. Непрерывное образование информационно-библиотечного работника сосредоточено в основном при высших учебных заведениях, осуществляющих научно-методическое и кадровое обеспечение системы. Сегодня библиотекари чувствуют потребность не только в высшем образовании, но и повышении квалификации в магистратуре, аспирантуре. Кроме того, какое бы библиотекарь ни закончил учебное заведение, когда он приходит в конкретную библиотеку, он должен изучить её особенности, получить навыки общения с конкретными пользователями и коллегами в конкретной обстановке. Необходимо владение навыками библиотечной психологии, библиотерапии.

Внедрение в библиотеки новых технических средств, использование современных технологий влечет за собой появление такой специальности, как библиотекарь-технолог и ряда специализаций. Необходимость координации при использовании сетевых компьютерных технологий потребовала таких специализаций, как администратор баз данных, менеджер информационных систем. Развитие WWW-сервиса Интернет обусловило необходимость подготовки специалиста по созданию и обновлению WEB-страниц, библиотекари специализируются также в области электронной издательской деятельности, проведения обучения (тренингов) по Интернет для сотрудников и пользователей библиотек, нужны специалисты по телеконференциям.[8, с.43-44]

С другой стороны, на изменение библиотечной профессии влияет социальная ориентация многих публичных библиотек, которая обусловила появление в библиотеках таких специальностей, как библиотекарь-психолог, библиотекарь по обслуживанию социальнонезащищенных групп населения, для детских библиотек - библиотекарь-педагог. Библиотекарям приходится проводить социологические, маркетинговые исследования, что вызвало к жизни такие специальности, как библиотекарь-маркетолог, библиотекарь-социолог, библиотекарь-исследователь.[3]

Большое внимание, которое сегодня библиотеки уделяют проведению социокультурных мероприятий, связям с общественностью требует особой специальности, которую можно было бы назвать «менеджер библиотечных социокультурных программ», в её рамках целесообразна специализация «менеджер выставочной деятельности»[4,5]

Библиотечная деятельность сегодня характеризуется возросшими технизацией, технологизацией, социальной направленностью, интеллектуализацией, открытостью, профессиональным уровнем специалиста.

Таким образом, современный процесс обучения в институте культуры и искусств представляет собой синтез знаний и образовательных стратегий. Достигается это и благодаря образовательным программам, и созданию информационно-культурной среды в вузе, открывающей каждому студенту доступ ко всем источникам информации. Приоритетным направлением педагогических инноваций в вузе культуры и искусств является целенаправленное формирование у студентов гуманистического мировоззрения, создание атмосферы толерантности, открытого и демократичного стиля социального взаимодействия.

Список использованной литературы

1. Вохрышева, М.Г. Современные стратегии культурологического образования / М.Г. Вохрышева / Самар. гос. академия культуры и искусств. — Самара: Изд-во Самар. академии культуры и искусств, 2001. — 223 с.
2. Всемирный Саммит по информационному обществу / Комитет Программы ЮНЕСКО «Информация для всех». — СПб., 2004. — 135 с.
3. Збаровская, Н.В. Образовательные технологии в системе библиотечного обслуживания/Н.В.Збаровская //Библиотековедение.-2004.-№5.- С.23-27.
4. Збаровская,НВ. Выставочная деятельность публичной библиотеки/ Н.В.

- Збаровская .- СПб.: Профессия, 2004.- 224 с.
5. Зыков, О. Выставочная работа публичных библиотек: Опыт практич. пособия/О.Зыков.- Л., 1990. 53 с.
  6. Киселева, Т.Г. Новые образовательные технологии в вузах культуры и искусства сегодня и завтра/ Т.Г.Киселева //Библиотекосведение.- 2004.-№5.- С.14-22.
  7. Селевко, Г.К. Социально-воспитательные технологии: Учеб. пособие. /Г.К. Селевко, А.Г. Селевко. — М.: Народ. образование, 2002. — 176 с.
  8. Совершенствование подготовки кадров сферы культуры: традиции и новации: Сб. тезисов науч.-практ. конф. - М.: Изд-во МГУКИ, 2004. - 208 с.

* * *

Мақалада ЖОО-ның мәдениет және өнер институтының "Кітапханатану және библиография" мамандығы негізінде жаңа білім технологиясын қалыптастыру және енгізудің өзеті мәселелері қарастырылады.

* * *

The article considers actual problems of forming new educational technologies at the High university of culture and art according to the speciality of «Library science and bibliography». It demonstrates possible specializations to this speciality.

УДК 378.161.2

Искалиева А.У.

преподаватель,
Западно-Казахстанский государственный
университет им. М. Утемисова

ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Современная проблема обучения – реализация компетентностного подхода в процессе обучения в средней общеобразовательной школе и в высших учебных заведениях. Реформа образования средней общеобразовательной школы и вуза в том, что она идет одновременно. Постановка проблемы и пути ее решения во многом совпадают, это касается напрямую основных компетенций:

- компетентность разрешения проблем (самоменеджмент);

- информационная компетентность;
- коммуникативная компетентность.

Понятие компетенция и компетентность определены различными авторами в словарях русского языка, а также учеными педагогами: А.М.Новиков, В.И.Даль, применительно к образованию.

Компетенция – включает совокупность взаимосвязанных качеств личности (знаний, умений, навыков, способов деятельности), задаваемых по отношению к определенному кругу предметов и процессов, и необходимых для качественной продуктивной деятельности по отношению к ним.

Компетентность – владение, обладание человеком соответствующей компетенцией, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности.

В соответствии с разделением содержания образования на общее метапредметное (для всех предметов), межпредметное (для цикла предметов или образовательных областей) и предметное (для каждого учебного предмета), выделяется трехуровневая иерархия компетенций:

1) **ключевые компетенции** – относятся к общему (метапредметному) содержанию образования;

2) **общепредметные компетенции** – относятся к определенному кругу учебных предметов и образовательных областей;

3) **предметные компетенции** – частные по отношению к двум предыдущим уровням компетенции, имеющие конкретное описание и возможность формирования в рамках отдельных учебных предметов.

В данной статье представлено исследование возможностей формирования информационной компетентности при изучении раздела физики «Молекулярная физика и термодинамика», конкретно по теме: «Изопроцессы в газах».

Аспект: Первичная обработка информации.

Уровень 1.

- систематизирует извлеченную информацию в рамках простой заданной структуры;
- переводит простую (односоставную) информацию из графического или формализованного (символьного) представления в текстовое, и наоборот.

Уровень 2.

- систематизирует извлеченную информацию в рамках сложной заданной структуры;
- самостоятельно задает простую структуру для первичной систематизации информации по одной теме;
- переводит сложную по составу (многоаспектную) информацию из графического или формализованного (символьного) представления в текстовое, и наоборот.

Уровень 3.

- систематизирует извлеченную информацию в рамках самостоятельно избранной сложной структуры;
- обосновывает структуру для первичной обработки информации целью, для которой используется информация.

Для формирования информационной компетентности необходимо сформулировать компетентностно-ориентированное задание. Рекомендованная структура задания состоит из:

- стимула,
- задачной формулировки,
- источника информации,
- бланка для выполнения задания (если оно подразумевает структурированный ответ),
- инструмента проверки.

Компетентностно-ориентированное задание разработано по теме «Изопроцессы в газах», где ставилась задача формирования информационной компетентности.

Компетентность: Информационная компетенция.

Аспект: Первичная обработка информации.

Уровень: 1. На этом уровне студенты систематизируют извлеченную информацию в рамках простой заданной структуры; переводят простую информацию из графического или формализованного представления в текстовое, и наоборот.

Стимул: Студентам необходимо закрепить полученные знания по разделу физики «Молекулярная физика и термодинамика», конкретно по теме «Изопроцессы в газах», потому что при прохождении педагогической практики, они могут провести урок на эту тему.

Задачная формулировка: В задачной формулировке формируется основная задача – систематизировать знания по изопроцессам в газах.

Бланк: Студенты заполняют бланк, выписывают основные характеристики изопроцессов в газах.

Источник информации:

Студентам рекомендуется по учебникам средней общеобразовательной школы и учебным пособиям вуза повторить:

- Условия изопроцессов в газах.
- Уравнения состояния различных процессов.
- Построение диаграмм в различных параметрах.

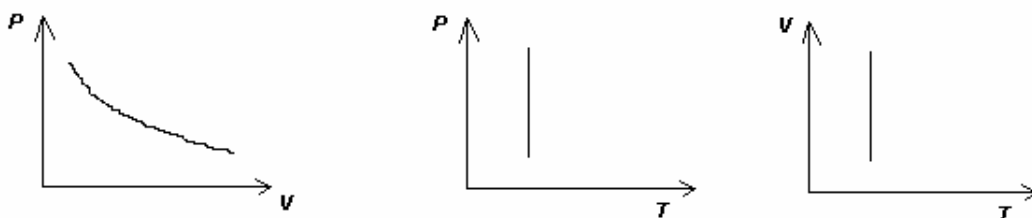
Кроме этого, можно предложить прочитать текст по теме «Изопроцессы в газах», и проверить свои знания, используя в качестве инструмента проверки – таблицу, которую необходимо заполнить.

«Изопроцессы в газах»

Процессы, в которых изменяются только два параметра, а третий остается постоянным, называют изопроцессами. Возможно три таких процесса: изотермический ($T = const$), изобарный ($p = const$), изохорный ($V = const$).

Процесс, протекающий при постоянной температуре называется изотермическим.

При изотермическом процессе основными переменными и взаимосвязанными параметрами являются объем газа и его давление. При неизменных температуре и массе газа произведение числовых значений давления и объема газа есть величина постоянная: $PV = const$ при $T = const, m = const$. Это закон Бойля – Мариотта, или уравнение состояния идеального газа при изотермическом процессе. Пусть начальные давление и объем соответственно равны P_1, V_1 , а конечные P_2, V_2 . Согласно закону Бойля – Мариотта $P_1 V_1 = P_2 V_2$. Графическую интерпретацию закон Бойля – Мариотта, целесообразно построить графики изотермического процесса не только в координатах P, V но и в координатах V, T ; p, T .

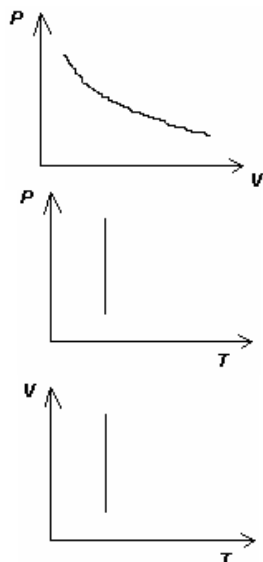

Инструмент проверки:

- Проверяется правильность условий изопроцессов, определения.
- Проверка ведется по таблице - инструмент проверки.

- В таблице приведены результаты по одному из изопроцессов.

- Каждый пункт оценивается в определенное количество баллов.

Процесс	Постоянные параметры	Меняющиеся параметры	Закон	Формула	Графики
Изотермический	m, M, T	p, V	Бойля - Мариотта	$PV = const$ $P_1V_1 = P_2V_2$	
1 балл	1 балл	1 балл	1 балл	1 балл	2 балла

При обсуждении результатов обращаем внимание на следующее:

1. Графики $P(T)$ при изохорном процессе и $V(T)$ при изобарном - прямые проходящие через начало координат. Если прямая, не проходит через начало координат, то это не изопроцесс. В математике графики изопроцессов от температуры соответствуют функции $y = kx$.

2. На диаграммах $P(t^0C)$ и $V(t^0C)$ соответствуют функции $y = b + kx$ - прямые пересекают оси P или V в точках соответствующим параметрам при $t=0^0C$. Обращаем внимание на то, что прямая пересекает ось t^0C в точке $t = -273.15^0C$. В шкале Кельвина эта температура принимается за нулевую.

При выполнении задания у студентов формируется компетентность поиска, анализа и систематизации информации и формулировки выводов на основе этой систематизированной информации.

Результаты студенты представляют к защите, это способствует навыкам необходимым педагогу для передачи информации слушателям.

Список использованных источников

1. Голуб Г.Б. Материалы семинара на тему: «Формирование ключевых компетенций при самостоятельной работе студентов»; Уральск, 2009г.
2. Новиков А.М., Воленко О.И. Педагогика.- М.: Высшая школа, 2001.225с.
3. В.И.Даль Толковый словарь. – М.: Наука, 1996. – 808с.
4. Л.Б.Милковская «Повторим физику».М.: 1972г. – 606с.
5. Г.Б.Голуб, Е.Я.Коган, В.А.Прудникова «Стандарты и новое качество образования», г. Самара, 2007г.

* * *

Мақалада оқыту үдерісіндегі ақпараттық құдіреттілікті қалыптастыру мәселелері қарастырылған.

Ақпараттық құдіреттіліктің көрсетілген аспектілері мен деңгейлері негізінде студенттердің білімді жүйелеу дағдыларын қалыптастыру тәжірибесі сөз болады.

* * *

In article formation of information competence of training is considered. Experience of formation at students of ordering of knowledge, on the basis of the allocated aspects and levels of information competence is stated.

УДК 37.036

Майтанова Н.Е.

доцент,
Актюбинский государственный
педагогический институт

ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД КАК ПРИНЦИП РАЗВИТИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ ШКОЛЬНИКА

Гуманизация образования, ориентированного на самого человека как высшую ценность – ключевой момент нового педагогического мышления. Основным смыслом педагогического процесса становится развитие ученика, уважение к его личности, достоинству, понимание его личностных целей, запросов,

интересов, индивидуальных особенностей. Необходимым условием эффективности педагогического процесса является индивидуальный подход. В настоящее время проблема индивидуального подхода в процессе обучения и воспитания стала особенно актуальной.

Образовательная деятельность каждой школы направлена на выявление и развитие способностей и интересов каждого ученика, их социальной ориентированности, мобильности, способности адаптироваться и успешно действовать в обществе.

П.П.Блонский говорил: «Хороший учитель отличается от плохого тем, что умеет видеть индивидуальные особенности детей; для хорошего учителя все ученики разные, а для плохого – одинаковые». Ш.А.Амонашвили, как бы продолжая эту мысль, подчеркивал, что обучение должно быть «вариативным к индивидуальным особенностям» школьников, оно должно эти особенности признавать и «защищать».

Если учитель имеет представление об индивидуальных особенностях того или иного ученика, он будет знать, как они влияют на его учебную деятельность: как управляет он своим вниманием; быстро ли воспринимает учебный материал; насколько уверен в себе; как переживает порицание и неудачу. Знать эти качества ученика – значит сделать первый шаг к организации его продуктивной работы.

Пользуясь этими данными и осуществляя индивидуальный подход в обучении, учитель будет более эффективно трудиться, что принесет ему удовлетворение, освободит от дополнительных занятий с неуспевающими, от повторения неусвоенных разделов программы и т.д. Результатом станет снижение его нагрузки, облегчение труда.

В педагогической теории индивидуальный подход рассматривается как один из важнейших принципов обучения. Он понимается как значимость индивидуального подхода как одного из общепедагогических и дидактических принципов. Во-первых, принцип индивидуального подхода, в отличие от других дидактических принципов, подчеркивает необходимость систематического учета не только социально-типического, но и индивидуально-неповторимого в личности каждого школьника. Во-вторых, в индивидуальном подходе нуждается каждый ученик без исключения. Этот признак рассматриваемого принципа вытекает из положения о гуманном подходе к

личности ученика. В-третьих, индивидуальный подход является активным, формирующим, развивающим принципом, тем самым предполагается творческое развитие индивидуальности ученика.

Таким образом, индивидуальный подход понимается как ориентация на индивидуально-психологические особенности ученика, выбор и применение соответствующих методов и приемов, различных вариантов заданий. Он является дидактическим принципом, вносящим свои коррективы в организацию процесса обучения.

Осуществляемый с помощью индивидуализации обучения индивидуальный подход проявляется в выборе и применении методов обучения, дозировке домашних заданий, при определении вариантов самостоятельных и контрольных работ (по степени их трудности) и во многом другом. В педагогическом сообществе давно принято, что в условиях классно-урочной системы индивидуализация реализуется средствами дифференциации, когда мы учитываем особенности не каждого ребенка, а групп детей. Вместе с тем в практике наработаны и используются интересные приемы индивидуализации учебного процесса, и именно в рамках классно-урочной системы. В процессе индивидуализации педагог видоизменяет учебный процесс, подстраивая его к особенностям ребенка, адаптирует педагогическое воздействие к ученику.

Принцип индивидуального подхода в дидактике предполагает учет таких особенностей учащихся, которые влияют на его учебную деятельность и от которых зависят результаты учения. Таковыми могут быть различные физические и психические качества и состояния личности: особенности всех познавательных процессов и памяти, свойства нервной системы, черты характера и воли, мотивация, способности, одаренность, постоянные или временные дефекты органов чувств и всего организма и т.д. Кроме того, на учебную деятельность ученика оказывают влияние различные социальные факторы (статус ученика в классном коллективе, домашние и различные другие внешние проявления). Все эти, да и множество других внутренних и внешних факторов в той или иной мере влияют на процесс учения. Тут и возникает противоречие в учебном процессе: с одной стороны, имеется необходимость учитывать

многие индивидуальные особенности личности, а с другой стороны, возможности реализации этой необходимости в массовой школе весьма ограничены. Анализ имеющегося опыта индивидуализации учебной работы показывает, что на основании того, какие особенности личности учитываются, можно различать два вида индивидуального подхода:

- 1) учет комплекса различных особенностей ученика;
- 2) учет какой-либо отдельной особенности.

В большинстве работ по этой проблеме авторы исходят из комплекса, где доминируют уровень знаний, умений, навыков и познавательных способностей. Так, например, Е.С.Рабунский исходит в основном из трех особенностей учащихся:

- 1) уровня успеваемости;
- 2) уровня познавательной самостоятельности;
- 3) степени действенности интереса к учению.

А.А.Бударный берет за основу по преимуществу способность к учению и трудоспособность, при этом все-таки подчеркивается, что необходимо учитывать личность ученика в целом – его интересы, отношение к учебе, эмоциональные и волевые качества. По мнению, И.Унт, при выборе тех особенностей учащихся, которые при индивидуализации учебной работы следовало бы учитывать в первую очередь и с точки зрения всех учащихся, необходимо исходить из следующих критериев. Необходимо учитывать такие особенности:

1) от которых больше всего зависит качество процесса учения (например, способность);

2) вариабельность которых в отношении средних показателей учащихся одного возраста велика. При незначительной вариабельности для всех учащихся подходит и одинаковая работа;

3) в отношении которых целью воспитания является формирование различий между учащимися и, которые станут основой для формирования индивидуальности учащегося (например, интересы).

Необходимость учитывать индивидуальные особенности ребенка в процессе обучения поняли давно, по крайней мере, двадцать пять веков назад, еще во времена Конфуция. Это требование по-разному осуществлялось в разное время и в разных

странах в зависимости не только от педагогической системы, но и в большей степени от личности учителя.

Учет уровня развития учащегося и приспособление к нему обучения – наиболее часто встречающийся вид индивидуального подхода. Осуществлять его можно разными способами, но чаще всего учитель выбирает индивидуализацию заданий. Слабоуспевающие получают для самостоятельной работы более легкие задачи и упражнения, на долю «хорошистов» и отличников выпадают задания потруднее. Можно спорить, насколько хороша такая форма индивидуального подхода, но она широко распространена.

Для реализации принципа индивидуального подхода к обучению, воспитанию и развитию учащихся существуют общие условия:

1) Обязательные условия успешного обучения – привлечение детей к активному изучению, усвоению материала и индивидуальный подход на всех этапах урока.

2) Добиваясь усвоения учебного материала всеми учащимися, учитель использует различные приемы, варьируя их с учетом индивидуальных особенностей: активных, сильных привлекает к выводам; пассивных вызывает для ответов на вопросы в процессе первичного закрепления; ученикам со слабой памятью и медленно протекающими процессами запоминания и мышления дает возможность воспринимать материал второй, третий раз со слов хорошо успевающих учеников и по учебнику; невнимательных и рассеянных привлекает к поведению итогов работы.

3) Учитель всегда находит возможность отменить успех ребенка, его продвижение.

Индивидуальная форма учебной деятельности тесно связана с самостоятельной работой учащихся, которая и может создать реальные условия для учета неодинаковости, непохожести детей друг на друга.

Индивидуальные задания можно выполнять на всех этапах урока: при проверке домашнего задания, на этапе изучения нового материала, на этапе закрепления и повторения.

Систематическое применение индивидуального подхода дает большой эффект: повышает активность учащихся, способствует развитию их познавательных интересов, повышению уровня знаний у слабо подготовленных школьников,

заставляет эффективнее работать сильных учащихся, обретению нравственной зрелости, что способствует развитию индивидуальности школьника.

Список использованных источников

1. Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. –М.: Педагогика, 1990. 188 с.
2. Ушакова Н.Н. Индивидуальный подход в процессе формирования ценностных ориентаций учащихся общеобразовательной школы. – М.,2003
3. Осмоловская И.М. Дидактика. М.: Издательский центр «Академия», 2006. – 240 с.

* * *

Педагогтық үрдістің негізгі мән-мағынасы – оқушыға жеке тұлға ретінде оның өзіндік көзқарасына құрметпен қарап, түсіністік таныту. Осындай мәселелердің қазіргі кезде өзекті болып отырғандығы осы мақалада сөз болған.

УДК 37.01:159.923.2

Маликова Н.А.

ст. преп.

Капленко В.П.

ст. преп.

Кажимова К.Р.

преп.

ФОРМЫ И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОМУ ОБЩЕНИЮ

В профессии педагога коммуникативная компетентность является ведущей характеристикой деятельности. Педагогическое общение предполагает:

- обмен или передачу информации;
- формирование профессиональных умений и навыков;
- обмен деятельностью;
- формирование отношения к себе и другим людям.

В настоящее время педагог не только транслятор информации, но и собеседник, воспитатель, инструктор, представитель культуры и т.д.

Чтобы соответствовать этим ролям, он должен осваивать новые компетенции, в том числе и коммуникативную. В процессе подготовки учителя необходимо больше внимание уделять проблемам педагогического общения. В учебно-воспитательном процессе следует перейти от воздействия на воспитуемого к взаимодействию с ним. Поэтому учителю необходимо знать об эффективном общении и как этому научиться. Наиболее соответствует этим потребностям тренинговая технология. Преимущество ее перед традиционной (лекции, семинары) заключается в моделировании реальных ситуаций педагогического общения, что дает возможность на занятии обсудить наиболее эффективные методы, приемы, вербальное сопровождение, упражнения, игры для закрепления навыков и умений.

Изучение курса психологии предполагает получение знаний о педагогическом общении и формирование умений и навыков взаимодействия, однако следует помочь эти знания и умения реализовать в процессе изучения курса педагогики, для чего следует приблизить вопросы семинаров, задания СРСП, СРС к реальным ситуациям педпроцесса. Наиболее соответствуют приобретению профессиональных умений и навыков делового педагогического общения такие формы как тренинг, ролевые и имитационные игры, анализ ситуации (кейсов), коммуникативные упражнения.

В ходе применения их у участников формируются наиболее продуктивные приемы и способы взаимодействия, основанные на индивидуальных особенностях человека и его коммуникативной компетентности.

Особенностью тренинговой технологии является то, что она позволяет «проигрывать» процесс взаимодействия участников находить и применять соответствующие действия, обеспечивать активность в создании учебно- экспериментальной обстановки, в которой реализуется обратная связь.

В тренинговой технологии используются следующие методы активного обучения: информация, сообщение, мини-лекция, дискуссия, ролевая игра, разыгрывание ситуаций в ролях,

ситуационный анализ (разбор кейса), коммуникативные упражнения, деловые игры, видеоанализ.

С помощью этих методов решаются задачи: практическое применение знаний, умений и навыков педагогического общения, индивидуального стиля общения и др.

Обучение общению осуществляется поэтапно: приобретение знаний, демонстрация, применение. Для приобретения знаний используется информация, сообщение, мини-лекция, книги; для демонстрации: ролевые игры, кейсы, живые иллюстрации, видеофильмы; для применения: ролевые игры, имитационные игры, моделирование.

В процессе изучения курса педагогики на семинарах, СРСП применим традиционный анализ конкретных ситуаций, что развивает аналитическое мышление, способствует приобретению навыков работы с информацией, выбору оптимальных вариантов принятия решений, мотивации и активации обучающихся. Создаются по мере овладения знаниями и умениями по теме ситуации: известные – есть для решения конкретные образцы; подобные – необходимо сравнить с другими подобными ситуациями; неизвестные – ситуации не встречались ранее и их нельзя сравнить с образцом. Например, при изучении темы «Методы воспитания» осуществляется анализ ситуаций «предъявления требований», «примера», «подчинения и влияния среды» и т.п.

Близким к методу анализа конкретных ситуаций является метод ситуационного упражнения (ситуационной задачи). Целью его является усвоение знаний и приобретение профессиональных навыков и умений на основе взаимодействия в условиях, приближенных к реальной педагогической практике. Предлагается текст с описанием сложившейся ситуации, например, нужно выбрать оптимальный метод обучения с учетом реальных условий, обеспечивается групповое взаимодействие, что стимулирует стремление найти лучшее решение.

Как вариант ситуативной технологии используется метод анализа казусов (кейсов - запутанных или необычных случаев). Обучающимся предлагается в письменной или устной форме конкретный случай из практики (казус), который излагается кратко в несколько фраз, строк, а для решения требуются знания и опыт, которые приобрели в своей исследовательской и творческой деятельности, учась принимать решения и выполнять

практическое действие. Например, при изучении темы «Методы воспитания» сообщается: Во время экскурсии вы с детьми подошли к реке, некоторые дети побежали к воде, берег обрывистый. Ваши действия? Метод позволяет вовлекать в беседу вопросами: «Какое решение вы примете?», «Что думаете по этому поводу?» и т.д. Это дает возможность выяснить мнения отдельных участников анализа и вовлекать в обсуждение нерешительных.

При рассмотрении проблем, возникающих в процессе взаимодействия с учащимися, применяется метод инцидента, который заключается в анализе случаев, происшествий, столкновений неприятного характера. Случилось: «ученик нагрубил учителю», «ученик отказался выполнить требование». Предлагается принять решение, обучающимся дается явно недостаточная информация. Поэтому они должны для решения задачи: собрать недостающую информацию; выяснить, что нужно знать для принятия решения, подумать, что предстоит сделать практически. Для принятия правильного решения у студента возникают вопросы к преподавателю, по их характеру можно судить об эффективности мышления.

Метод проигрывания ролей (инсценировки) используется с целью создания правдивой обучающей или воспитывающей ситуации и дает возможность оценить действия и поведение исполнителей. Например, «Я ваш новый классный руководитель».

Разновидностью метода инсценировки является ролевая игра. Ролевая игра характеризуется наличием логики, модели, наличием ролей, различием целей участников игры, наличием общей цели у всей группы, альтернативностью решений, результатов, наличием индивидуального и группового оценивания. Содержанием игры является профессиональная ситуация. Ролевые игры вовлекают студентов в процесс научения, вызывают к нему интерес, они помогают выявить сильные и слабые стороны обучающихся, проявить свою индивидуальность. Задача, к решению которой стремятся члены группы - создание модели поведения, отношений, характерных в педагогической практике для реальных людей. В заключении занятия участники анализируют ход решения проблемы, оценивают грамотность, эффективность деятельности каждого участника.

Ролевая игра используется при овладении умениями конструирования уроков различных типов и видов. Микрогруппе

поручается подготовить и провести определенный вид урока (интегрированный урок, урок пресс-конференция, урок-аукцион, и др.), одну из форм внеклассных занятий (беседу на этическую тему, конкурс, праздник и др.) или родительское собрание (организационное, тематическое, итоговое).

На семинарских занятиях, СРСП эффективен метод групповой дискуссии для обучения и стимулирования обучаемых. Дискуссия позволяет в ситуации полемического взаимодействия и наличия разных подходов, точек зрения, взглядов принять групповое решение. Можно разделить на микрогруппы, организовать межгрупповую дискуссию с целью выбора оптимальных методов обучения в соответствии с дидактической задачей. Дискуссию можно использовать и после применения ролевой игры. Дискуссия позволяет активно усваивать знания, отходить от стереотипов в поведении и деятельности учителя.

Ролевая игра, дискуссия, метод инцидента и др. готовят студента к педагогической практике и в целом к профессиональной деятельности, помогают преодолеть боязнь взаимодействия с учащимися, выявить свои способности и определить возможности в выборе и осуществлении оптимальных способов обучения и воспитания.

Список использованных источников

1. Зязюн И. А. Основы педагогического мастерства. - М., 1989. с 138
2. Панфилова А. П. Тренинг педагогического общения.- М., 2006. с185,209
3. Сластенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика. – М., 2002. с 24

* * *

It is noted in the article, that in training technology for studying are used the following methods of active training: information, messages, mini- lectures, discussion, role playings, conversational role-playings, situational analyses, communicational exercises, business playings, video analyses.

Also, the authors stopped on stages of training for communication, they also pointed out what forms and methods are used for detting knowledge, which for demonstration and which for use.

* * *

Республикамыздың жоғарғы оқу орындарында білім беру жүйесін жаңаша жолға қою мақсатында оқытудың әдіс-тәсілдерін бүгінгі уақыт талабына сай зерттей отырып, дамытуды жандандыру кезек күттірмес проблема болып табылады. Мұнда бұрыннан қолданылып жүрген оқыту әдіс-тәсілдерімен қатар, студенттің ізденуіне, жаңаша көзқарас тұрғысынан сапалы білім алуына жағдай туғызу мәселелері қарастырылған.

Мымрина Н.В.

профессор ЗКГУ им. М. Утемисова

Кузьмичёва А.Е.

профессор ЗКГУ им. М. Утемисова

Джумашева А.А.

старший преподаватель ЗКГУ им. М. Утемисова

СОЗДАНИЕ КОМПЕТЕНТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ЗАДАНИЙ ПО ФИЗИКЕ

В Казахстане планируется провести реформу образования, основной идеей которой является формирование ключевых компетенций. Различают три вида компетенций: компетентность разрешения проблем, информационную компетентность и коммуникативную компетентность. Компетентность разрешения проблем - это готовность себя контролировать и планировать свою деятельность. Информационная компетентность – это умение работать с различными источниками информации. Коммуникативная компетентность – это умение работать в группе людей, то есть донести различными способами продукты своей деятельности. Необходимость реформы связана с тем, что невозможно запомнить всё увеличивающуюся в геометрической прогрессии информацию, надо научить школьников и студентов уметь эффективно использовать внутренние и внешние резервы для осуществления различных видов деятельности.

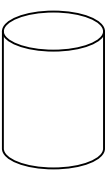
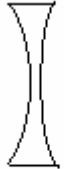
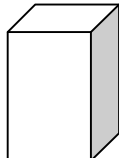
Нами предлагается компетентностно-ориентированное задание для студентов (можно и для школьников) по курсу физики «Оптика». Мы подготовили два варианта задания: упрощённое и усложнённое. Упрощенное задание формирует всего один вид компетенций: информационную, заключающуюся в извлечении вторичной информации. Усложнённое задание формирует все три вида компетенций: компетентность разрешения проблем, информационную компетентность и коммуникативную компетентность. Показана структура компетентностно-ориентированного задания, состоящая из стимула, задачной формулировки, информационных ресурсов, инструмента проверки.

Компетентностно-ориентированное задание №1 (упрощённое задание).

Вам предложили подготовить оптические системы для проведения лабораторной работы в физкабинете.

Изучив предложенные ниже источники, выберите из представленных оптических систем все собирающие линзы в воздушной среде и отметьте их в бланке.

Бланк.

Формы оптических систем			
 1	 2	 3	 4
 5	 6	 7	 8

Источник 1 (текст).

Оптические системы обычно состоят из двух и более преломляющих свет поверхностей. Если центры всех поверхностей лежат на одной прямой, то оптическая система называется центрированной. Простейшей центрированной оптической системой является линза. Линза – это прозрачное тело, ограниченное двумя поверхностями, преломляющими световые лучи и способное формировать изображение. Материалами для линз служат стекло, кварц, кристаллы, пластмассы. Основной частью стекол является кремнезём, а к нему прибавляются различные добавки, как правило, окислы металлов. Например, окислы натрия, калия, кальция, алюминия, бора, бария, свинца. В зависимости от добавок изменяются оптические свойства стекла. Линзы делятся на два типа: собирающие и рассеивающие световые лучи. Собирающие линзы дают изображение предметов на экране, фотобумаге (действительное изображение). С помощью рассеивающих линз нельзя получить действительное изображения предметов. Какая

будет линза, собирающая или рассеивающая, зависит от двух факторов: соотношения показателей преломления линзы ($n_{\text{л}}$) и окружающей среды ($n_{\text{ср}}$) и изменения толщины линзы от середины к краям. Если $n_{\text{л}} > n_{\text{ср}}$, то собирающая линза толще в середине, чем по краям, если $n_{\text{л}} < n_{\text{ср}}$, то собирающая линза в середине тоньше, чем по краям. Для рассеивающей линзы зависимость обратная.

Источник 2 (таблица).

Показатели преломления различных сред.

n	1	1,31	1,33	1,56	1,5-1,8	2,42
среда	воздух	лёд	вода	сахар	стекло	алмаз

Ключ к бланку №1:

1, 3, 7.

Подсчёт баллов:

Все три правильных номера -3 балла.

Два правильных номера -2 балла.

Один правильный номер -1 балл.

Нет правильных номеров -0 баллов.

Данное компетентностно-ориентированное задание моделирует образовательную ситуацию на основе адекватных способов организации изучения программного материала. Используется прикладной характер содержания темы: «Оптические системы», что организует практическую деятельность студента. Задание даёт возможность формировать компетентность:

- информационную, в аспекте «извлечение вторичной информации» на первом уровне.

В данном задании **стимул:**

Вам предложили подготовить оптические системы для проведения лабораторной работы в физкабинете.

Задачная формулировка:

Изучив предложенные ниже источники, выберите из представленных оптических систем все собирающие линзы и отметьте их в бланке.

Информационные ресурсы:

Предложенные два источника.

Инструмент проверки:

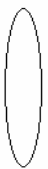
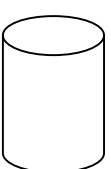
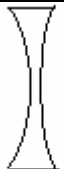
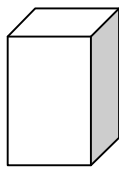
Ключ.

Компетентностно-ориентированное задание**№2(усложнённое задание).**

Вам предложили подготовить оптические системы для проведения лабораторной работы в физкабинете.

Изучив предложенные ниже источники, выберите из представленных оптических систем все собирающие линзы в воздушной среде и отметьте их в бланке №1. Заполните бланк №2, в котором необходимо сопоставить форму линзы и соотношение показателей преломления линзы и среды. Запишите в бланке №3, в какой среде и собирающие, и рассеивающие линзы потеряют способность преломлять свет и почему?

Бланк №1.

Формы оптических систем			
 1	 2	 3	 4
 5	 6	 7	 8

Бланк №2.

Форма линзы	Собирающие линзы	Рассеивающие линзы

Бланк №3.

Поле модельного ответа:

1.....

2.....

Источники такие же, как и в упрощённом задании.

Инструмент проверки.

Ключ к бланку №1:

1, 3, 7.

Подсчёт баллов:

Все три правильных номера -3 балла.

Два правильных номера -2 балла.

Один правильный номер -1 балл.

Нет правильных номеров -0 баллов.

Модельный ответ.

Бланк №2.

Форма линзы	Собирающие линзы	Рассеивающие линзы
В середине толще, чем по краям	$n_{л} > n_{ср}$	$n_{л} < n_{ср}$
В середине тоньше, чем по краям	$n_{л} < n_{ср}$	$n_{л} > n_{ср}$

Подсчёт баллов:

Верно заполненный бланк - 3 балла.

Ошибочно заполненный бланк - 0 баллов.

Модельный ответ.

Бланк №3.

1. Среда-сахар.

2. Если показатели преломления сред одинаковые, то преломления света не происходит. У сахара $n=1,56$, и у стекла показатель преломления тоже может быть равен 1, 56, так как он лежит в диапазоне 1,5-1,8.

Подсчёт баллов:

Первый пункт верно- 1балл.

Второй пункт верно- 2балла.

Максимальное количество баллов-3балла.

За всё компетентностно-ориентированное задание максимально-9 баллов.

Данное компетентностно-ориентированное задание моделирует образовательную ситуацию на основе адекватных способов организации изучения программного материала. Используется прикладной характер содержания темы: «Оптические системы», что организует практическую деятельность студента. Задание даёт возможность формировать компетентность:

- разрешения проблем в аспектах «применения технологий» на первом уровне;

(алгоритм выбора нужной линзы изложен в источнике №1, когда указывается связь показателей преломления и формы линзы).

- информационную, в аспекте «извлечение вторичной информации» на втором-третьем уровне, «первичная обработка информации» на первом уровне, «обработка информации» на втором уровне;

- коммуникативную, в аспекте «письменная коммуникация» на втором уровне.

(оформляет свою мысль в форме стандартных продуктов письменной коммуникации сложной формы)

В данном задании **стимул:**

Вам предложили подготовить оптические системы для проведения лабораторной работы в физкабинете.

Задачная формулировка:

Изучив предложенные ниже источники, выберите из представленных оптических систем все собирающие линзы в воздушной среде и отметьте их в бланке №1. Заполните бланк №2, в котором необходимо сопоставить форму линзы и соотношение показателей преломления линзы и среды. Запишите в бланке №3, в какой среде и собирающие, и рассеивающие линзы потеряют способность преломлять свет и почему?

Информационные ресурсы:

Предложенные два источника.

Инструмент проверки:

Ключ к бланку №1, модельные ответы к бланкам №2 и №3.

Это наш первый опыт создания компетентностно-ориентированного задания, прошедший апробацию в группе студентов второго курса, обучающихся по специальности «Физика». Результаты апробации следующие: 20% студентов полностью справились с заданиями (студентка, имеющая «Алтын белгі»), 40% студентов справились с заданием на 20%, 40% студентов с заданием вообще не справились. Ошибки заключаются в том, что неправильно отмечают нужные ответы в бланках. Например, необходимо отметить в бланке собирающие линзы, студенты же отмечают все виды линз и возле каждой пишут правильно её название. Но в задачной формулировке этого не требуется! Очень коряво заполняют поле модельного ответа: не умеют выразить свою мысль, не читают внимательно и до конца источники информации, в результате чего ответы получаются неполными. Например, на вопрос: «Назовите, в какой среде все виды линз потеряют способность преломлять свет и почему?», правильно пишут о том, что если показатель преломления сред одинаковый, то преломления не будет, но не видят, что в таблице №2 есть вещество **сахар**, у которого показатель преломления равен показателю преломления стекла, а именно 1,56. Несмотря на то, что первый опыт работы с компетентностно-ориентированными заданиями оказался не очень успешным, студентам задания понравились, и они просили нас продолжить работу в данном направлении.

Работа по созданию компетентностно-ориентированных заданий интересна и познавательна и для самих преподавателей, но она требует очень много времени и интеллектуальных затрат.

* * *

Мақала еліміздегі білім беру жүйесінде болып жатқан реформаға байланысты жазылған. Мақалада болашақ физика мұғалімдерінің құзыреттіліктерін қалыптастыру мақсатында физиканы оқыту барысында жаңа технологияны қолдану мысалдары көрсетілген.

* * *

The author describes different interesting ways in the methods of teaching. The taken theme is actual because of the Kazakhstan's educational reforms.

Х.Т. Наубаева

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Талдықорған

ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕГІ ОҚЫТУДЫҢ МАҚСАТ- МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫН ҚҰРУДЫҢ ПРИНЦИПТЕРІ

Жоғары мектеп педагогикасы мен психологиясының мақсаты – студенттердің гуманитарлық ойлауымен, психологиялық-педагогикалық білім беру және дағды қалыптастырумен байланысты мәселелерді шешу міндеттерін қояды:

Студенттердің санасына әр адамның ерекшелігін түсіндіру, оның психологиясын терең түсіне білуге үйрету. Жеке тұлғаны ең асыл құндылық ретінде қабылдау, оны өзінің мақсатына жету жолында пайдаланудан аулақ болу, адам психикасының шығармашылық қызметі сияқты мәселелер жайлы түсінік қалыптастыруға бағыттайды.

Кез-келген дағды, қабілет, тұлғаның ерекшелігі, қызығушылық, идеал оқушының табандылығы арқылы қызмет барысында өзгеруі мүмкін. Ол басқалармен қарым-қатынастарымен тығыз байланысты. Осы орайда адамның басқалармен қарым-қатынасын жеке психикалық дамуына жағдай жасайтын қозғаушы күш ретінде қарастыру да жоғары мектеп педагогикасының міндетіне кіреді.

- Қазіргі кезеңдегі жоғарғы оқу орындарының дамуындағы негізгі тенденцияны түсіндіру.

- Еліміздегі жоғары мектептің тарихымен таныстыру, қазіргі кезеңдегі жағдайына баға беру. Қазіргі кезеңдегі оқу мен тәрбиенің әдістерімен таныстыру, педагогикалық бақылаудың (тест арқылы) тәсілдерімен таныстыру.

- Оқу мен тәрбиеге қатысты мәселелерді шешу барысында философиялық әлеуметтік-экономикалық, психологиялық, т.б. білімдерден қосымша мәлімет алу.

- Педагогтың кәсіби этикасының нормаларын қалыптастыруға көмектесу, оқытушының студент алдындағы жауапкершілігін сезінуге, олармен әріптестік қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік беру.

- Жоғары оқу орнының оқытушысы кәсібінің ерекшеліктері жайлы ақпарат беру.

Жоғары мектеп психологиясы педагогикалық психологияның бір бөлігі іспеттес. Педагогикалық психология (П.Ф.Каптеров бұл терминді 1876ж. енгізген) екі ұғымда қолданылады:

- Адамның оқу және тәрбие алу кезеңіндегі психологиялық заңдылықтарын зерттейтін базалық ғылым негізінде;

- Қолданбалы ғылым ретінде: оқу-тәрбие үрдісінің нәтижелі жүруі үшін, педагогикалық мақсатқа жету жолында барлық саладағы психологиялық білімді пайдалана білудің жолдарын ұсынатын ғылым ретінде қарастырады.

Жоғары мектеп психологиясының пәні – оқу және тәрбие үрдісі кезіндегі жеке тұлғаның даму және дүниетану факторы мен психикалық заңдылықтары және мектепте оқыту мен тәрбиелеу процесінің тиімді жолдары болып табылады. Оның ішіне оқытудың психологиялық құрылымы, таным процесінің қалыптасуы, студенттердің жас ерекшелік, психикалық және психофизиологиялық ерекшеліктері, студент және оқытушы ұжымының қалыптасуындағы әлеуметтік-психологиялық заңдылықтары, педагогикалық қарым-қатынастың психикалық аспектілері сияқты күрделі мәселелерді оңтайлы жолмен шешу де осы жоғары мектеп психологиясының еншісінде.

Жоғары мектеп психологиясының әдістері: бақылау, эксперимент, әңгіме, интервью, талдау жасау, қалыптастырушы-генетикалық, модельдеу, тренинг, анализ т.б.

Оқытудың мақсаттары педагогикалық жүйені құраушы фактор болып табылады. Оқыту мен тәрбие берудің мазмұны, әдістері мен құралдары да оқытудың мазмұнына сай таңдалады. Оқытудың әдісін таңдау үшін «қалай оқытамын?», оқу жоспарын құру үшін «нені оқытамын?» деген сұраққа жауап беруіміз керек. Ең алдымен студент алған білімі, дағдысы, қабілеті арқылы қандай мәселелерді шеше алуы тиіс дегенге назар аударылады.

Көп жағдайда оқытудың мақсаты ретінде оқыту мен тәрбиелеудің мазмұны, студенттің алатын білімі, қабілетінің дәрежесі ескеріледі. Әрине белгілі бір салаға қатысты білімді игеру оқытудың мақсаты бола алады, бірақ ол үшін нәтижені бағалаудың тәсілдері ұсынылуы қажет. Осы мәселе төңірегінде ой қозғаған В.П.Бесполько білімді игеруді бағалаудың төмендегідей шкаласын ұсынды:

- 1) ақпаратты қабылдау
- 2) ақпаратты жеткізу

- 3) репродуктивтік қызмет
- 4) шығармашылық қызмет.

Оқытудың мақсатын осы салада зерттеу жүргізген ғалымдар түрліше топтастырған. Олардың ішінде ең ауқымдысы – оқыту мақсаты және тәрбиелеу мақсаты. Л.Фридман оқыту мақсаты тәрбие беруде нәтижеге жеткізетін құрал болады деп көрсетті. Кейде оқыту мақсатына даму мақсатын да қосады. Бұл психологияда оқыту нәтижесін талдау барысында қалыптасқан көзқарас.

Тәрбие берудің мақсатын анықтасақ, тәрбие мақсатының да әлеуметтік-тарихи табиғаты айқындалады. Бұрын педагогикада тәрбие мақсаты ретінде коммунизмді құрушылардың моральдық кодексінде белгіленген критерийлерге сай тұлға тәрбиелеу қарастырылатын. Ал қазіргі педагогикада өзін-өзі тәрбиелеуге баса назар аударылады. Демек, тәрбие мақсаты қоғамға сай өзгеріп, жаңарып тұрады деген сөз.

Қазіргі таңда негізінен оқытудың мынадай мақсаттары көрсетіледі:

- Адамзат қалыптастырған материалдық және рухани құндылықтарды бойына мықтап сіңіру;
- Тәрбиеленушінің ішкі мүмкіндігін ашу, шығармашылығын шыңдау;
- Өмірдегі, қызметтегі өзіндік стилін қалыптастыру.

Оқыту мен тәрбиелеудің мақсаттарын студенттер де бағалауы тиіс. Педагогикалық үрдіс әрқашанда кері байланысқа құрылады. Сондықтан да педагогикалық үрдіс бағытталған «объектінің» талдауы педагогтың талдауынан артық болмаса кем болмайды.

Р.Р.Бибрих пен И.А.Васильевтің зерттеуінше, жоғары оқу орнында білім беруде студенттерде оқу мақсатымен мотивациясының байланысы өзгереді, нәтижесінде оқу үрдісінің танымдық және кәсіби мотивтері құрылады.

Педагогикалық мақсаттың мәні - оқу және тәрбие компоненттерімен байланысты, оларға қатысты педагогикалық жүйені құру мүмкіндіктерімен айқындалады.

Оқу мақсатын топтастыруда, сонымен қатар мыналар негізге алынады:

- қамтитын көлемі (жаһандық, жалпы және жеке мақсаттар);
- білім беру құрылымына қатысы (мемлекеттік, жоғары оқу орны, факультеттік, кафедралық мақсаттар);

- тұлғаның қасиеттері (эмоционалық, ерік, таным);
- мақсатты сипаттау тілі (заттық-ұғымдық, заттық-қызметтік).

Оқыту мақсатын анықтауда, негізінен екі таксономия кеңінен таралған. Оның біріншісін Б.Блум ұсынған. Когнитивті бағытты басшылыққа алған бірінші таксономия мақсаттың 6 категориясынан тұрады:

- білім
- қабылдау (түсіндіру)
- қолдану
- талдау
- синтез
- бағалау

Ал екінші таксономияда мақсаттың 5 категориясы көрсетіледі.

Д.С.Толлингерова оқу тапсырмаларын когнитивті құрылымына қарай 5 топқа бөлді:

- 1) білімді көрсететін тапсырмалар.
- 2) ойлаудың қарапайым жүйесін талап ететін (анықтау, анализ, синтез, салыстыру) тапсырмалар.
- 3) ойлаудың күрделі түрін қажет ететін тапсырмалар (интерпретация, аргументация).
- 4) продуктивті ойлау жүйесін талап ететін тапсырмалар.
- 5) продуктивті ойлауға арналған тапсырмалар. Нәтижесінде жазбаша немесе ауызша пікір айтылуы қажет.

Жоғары мектеп жүйесінде негізінен қолданылатын, толыққанды жасалған оқыту мақсатының классификациясы ретінде Н.Ф.Талызинаның тұжырымы алынады. Ол оқытудың мақсаты мен мазмұнын тығыз байланыста қарастырады. Н.Ф.Талызина білімнің мазмұны мен сипаты бағытталған қызметтің мазмұны мен сипаты арқылы анықталуы керек деп есептейді.

Жоғары мектептегі педагогикалық мақсаттың жүйесін маман моделі құрайды. Маман моделі (модель специалиста) психологиялық-педагогикалық конструкт бола алмайды. Оның негізіне кәсіби сипат жатады. Маман моделі болашақ мамандарды даярлау моделі құрылғанда ғана психологиялық-педагогикалық мәселелерді шешуші құралға айналады.

Н.Ф.Талызинаның көрсетуі бойынша, маман моделінен маманды даярлау моделіне өту үшін негізгі мәселелерді анықтап, оларды сипаттау қажет. Ол тапсырмалар жоғары мектептегі білім

берудің мақсатының иерархиясы болып табылатын иерархияға топтастырылуы қажет.

1) Ең алғашқы болып барлық мамандар шеше алатын тапсырмалар тұрады. Мәселен, экологиялық мәселелер, ЖОО-нан кейінгі білім беру мәселесі, ұжыммен тіл табысу, олармен бірлесіп істі жоспарлау және ұйымдастыру.

2) Екінші деңгей елдегі негізгі мәселелерге арналады. Мәселен, нарықтық қатынастар, ұлтаралық қатынас сияқты мәселелерді осы топқа жатқызуға болады.

3) Үшінші деңгей – кәсіби тапсырмалар. Олар көлемі мен түрі жағынан ең ауқымды тапсырмалар болып табылады. Бұл тапсырмалар кез-келген мамандықта: ғылыми-зерттеу тапсырмалары (белгілі бір салада ғылыми жұмысты жоспарлау және жүргізу); практикалық тапсырмалар (нақты нәтижелерге қол жеткізу – завод ашу, кітап шығару, ауруды емдеу), педагогикалық тапсырмалар (белгілі салада оқу орнында сабақ жүргізу) түрінде жүргізіледі.

Студенттерге ұсынылатын курстың мазмұны мен әдістерін анықтауда негізге алынатын тағы бір мәселе бар. Студенттерге берілетін кез-келген білім мен дағдыда 3 компонент болады: *пәндік, логикалық, психологиялық*. Мәселен, заттың химиялық құрылымын анықтау үшін затқа тән қасиеттерді білу керек (пәндік білім); қасиеттерінің логикалық құрылымы бар объектіні тану (логикалық білім); іс-әрекетті жоспарлау, іске асыру, оның жүзеге асырылуын бақылау (психологиялық компонент).

Пәннің мазмұнын құрайтын материалдарды таңдағанда мыналар ескерілуі тиіс:

- 1) Негізгі ұғымдар мен терминдер;
- 2) Ғылыми фактілер. Оларсыз ғылыми заңдылықтарды түсіну, пікір қалыптастыру мүмкін емес;
- 3) Қарастыратын ғылым саласындағы негізгі заңдар, қағидалар, олардың байланысы;
- 4) Зерттелетін ғылым саласындағы ғылыми білімдер жүйесін құрайтын теориялар мен түсіндіру тәсілдері;
- 5) Аталған ғылымның объектісі мен пәнін білу, әдіс-тәсілдері мен тарихын оқу.

* * *

В статье рассматривается деятельность студента, в частности, раскрывается усвоение знаний, овладение навыками и умениями, которые являются главной задачей педагогики и психологии.

Пальгова В.В.
старший преподаватель,
ЗКГУ им.М.Утемисова

ПРОБЛЕМА ВОКАЛЬНО-ХОРОВОЙ ПОДГОТОВКИ И ХУДОЖЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ

Современные мировые тенденции в развитии высшего образования определяют необходимость переосмысления подходов к определению содержания музыкально-педагогического образования.

Творческие люди, более чуткие к голосу времени, первыми чувствуют особую атмосферу и становятся инициаторами перемен, как в своей профессиональной деятельности, так и в целом - ментальной, мировоззренческой сфере.

Для нас, преподавателей, значимость этой проблемы очевидна и бесспорна, так как современный мир, активно изменяясь, ставит нас перед необходимостью постоянно задаваться вопросами: что такое музыка, композиторы, исполнители, слушатели, какое место в жизни человечества занимает вся наша деятельность?

Музыка безмерно разнообразна по своим жанрам и видам, но, оказывается, на своих сияющих вершинах едина по сильнейшему облагораживающему и возвышающему воздействию на людей, и тогда неважно, где это происходит - на концерте популярной музыки, во время звучания соло домбры, при звуках хора или арии из оперы...

Вопросам вокально-хорового воспитания посвящено много различных исследований и методических работ. В вокально-хоровой методике и педагогике четко определились три основных принципа воспитания руководителя хорового коллектива: последовательность и постепенность в воспитании хориста и его голоса, индивидуальный подход к ученику и единство художественного и технического развития исполнителя.

Принцип постепенности и последовательности требует от учителя музыки и руководителя хорового коллектива планомерного усложнения как вокально-технических заданий, так

и исполнительских требований. Для благоприятного развития голосовых данных необходимо строгое соблюдение общепедагогического принципа в подборе вокально-технических упражнений и репертуара - «от простого к сложному».

С учетом индивидуальных особенностей каждого обучающегося пению, как по свойствам нервной системы, так и по строению и физиологическим возможностям голосового аппарата, в работе с хористами- учениками широко используется принцип индивидуального подхода, применения разнообразных методик, подбор репертуара.

Если два первых принципа в вокально-хоровой методологической литературе освещены полно, а именно, составлены репертуарные списки по классам, с учетом индивидуальных особенностей исполнителей, то принцип единства художественного и технического требует определенного пристального внимания.

Данный принцип предполагает, что обучение искусству исполнительского мастерства должно идти параллельно и взаимосвязано с развитием вокально-хоровых данных. Но, как показывает практика учителей музыки, руководителей детских, студенческих хоровых коллективов, при ограниченных сроках обучения невозможно сформировать артистические навыки молодых исполнителей.

Все преподаватели знают, что студента необходимо развивать комплексно, как в техническом, так и в художественном плане. В вокально-хоровой – хоровой педагогике под термином «техническая подготовка» рассматривается постановка голоса, которая определяется рядом аспектов. Так, на начальном этапе основное место уделяется устранению различных дефектов голосообразования, одновременно вырабатывается правильная певческая осанка и правильный вдох. Идет работа над чистотой интонации, точностью атаки, тембрального окраса, выравнивание «пестроты» звучания и регистрового строения голоса. В дальнейшем идет работа по выявлению типа голоса певца: тембр голоса, диапазон, способность выдерживания тесситуры, а также работа над дикцией и артикуляцией в пении, филировкой звука, беглостью, кантиленой.

Сила чувства и глубина понимания музыки вместе с воображением определяют художественный уровень музыкально-

исполнительского воплощения. Поэтому эмоциональность и интеллект певцов являются важнейшими качествами и их необходимо воспитывать в первую очередь. В музыкально-исполнительской педагогике понять, познать и артистически исполнить музыку, передать ее содержание без эмоций невозможно. «Музыку, - писал Б.Асафьев, - слушают многие, а слышат немногие...». Всякое исполнение состоит из трех основных элементов: музыки, исполнителей и их инструмента. Только полное владение этими элементами музыкального искусства обеспечивает полноценное художественное воплощение. Знание законов музыкального искусства - это профессиональная грамотность исполнителей: умение прочесть текст и понять музыку, с одной стороны, и наличие профессионально-исполнительских навыков - с другой.

Познание художественного произведения происходит через изучение текста. Личностное отношение певцов к музыке конкретизируется через точность в чтении нотной записи и поиск образно-эмоционального, художественного и идейного смысла произведения.

На начальном этапе обучения большую роль играет точное прочтение хористом всех нотно-графических обозначений. В дальнейшем руководитель должен помочь найти певцу определенный выразительный смысл исполняемого произведения, т.е. он должен постоянно стремиться воссоединить две стороны восприятия текста: показать, как зависит выразительность пения от вокально-технической подготовленности исполнителей.

Весь процесс обучения следует проводить так, чтобы в сознании учеников-хористов стали неразделимы содержание музыки и технические приемы, с помощью которых возможно это содержание воплотить.

На первоначальном этапе становления певцы имеют возможность проявить самостоятельность в некоторых вопросах мастерства. Если во всех перечисленных технических проблемах хорист сам принципиально заинтересован, умеет ставить задачи и частично их разрешать, значит, он достиг определенного уровня музыкальной зрелости. Воспитание «изобретательности» в вокально-хоровой работе заключается именно в том, чтобы певец самостоятельно мог разобраться, какие способы из его накопленного опыта пригодны и наиболее эффективны для изучаемых произведений. Необходимость сознательного

соединения технической и музыкальной работы, важная на начальном этапе, для более зрелого музыканта-исполнителя отпадает сама по себе, так как эти направления в сознании исполнителей постепенно сближаются и сливаются воедино.

Список использованных источников

1. Асафьев Б.В. Избранные статьи о музыкальном просвещении и образовании.- Ленинград: Музыка.,1973.
2. Васильев В. Очерки о дирижерско- хоровом образовании.- Л.,1990.
3. Живов В. Теория хорового исполнительства._ М., 1998.
4. Огороднов Д. Музыкально-певческое воспитание детей в общеобразовательной школе. Л., 1972.
5. Стулова Г. Хоровой класс: Теория и практика в детском хоре. – М.,1985.
6. Хайкин Б. Беседы о дирижерском ремесле: Статьи. – М.,1984.

* * *

Бұл мақалада қазіргі кезеңдегі ән сабағы мұғалімінің вокалды-хор дайындығы мен көркемдік өнерді дамыту мәселелері қарастырылады.

УДК 37.012:784.2

Потиченко Э.Г.
старший преподаватель,
Западно-Казахстанский государственный
университет им. М.Утемисова

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ КОНЦЕРТМЕЙСТЕРСКОГО МАСТЕРСТВА У СТУДЕНТОВ ВОКАЛЬНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

В настоящее время, в современном мире мало кто из исследователей обращается к вопросам, непосредственно связанным со специальной подготовкой не только концертмейстера-исполнителя, но и концертмейстера-преподавателя. Известно, что многие пианисты, порой даже превосходные исполнители, совершенно не имеют аккомпаниаторских навыков, хотя в этих навыках также проявляется настоящий профессионализм пианиста.

Научиться хорошо аккомпанировать не менее трудно, чем научиться хорошо играть на рояле. Специфика сольной и аккомпаниаторской деятельности столь различна, что не трудно назвать многих солистов-пианистов, весьма крупных концертантов, почти не владеющих искусством аккомпанеента, и, наоборот, пианистов, прославившихся именно высоким мастерством и художественным уровнем аккомпанеента, однако абсолютно не проявивших себя в амплуа солиста. Естественно, не следует заранее дифференцировать эти две области: прежде всего нужно научиться хорошо владеть роялем. Интерес к ансамблевой игре, в частности к аккомпанементу, проявляется обычно несколько позже, когда молодой пианист уже почти сформировался как музыкант, когда потребность в расширении масштабов исполнительства и в обогащении исполнительской палитры приводит к стремлению освоить новый жанр - камерное музицирование с певцом или инструменталистом.

Однако нередко развитие пианиста надолго задерживается в рамках сольного виртуозничанья, и это обстоятельство приводит к тому, что педагогам концертмейстерских классов приходится часто иметь дело с пианистами весьма подвинутыми, но, к сожалению, мало представляющими себе законы и особенности аккомпанеента как одной из форм ансамбля.

Следует особо подчеркнуть: плохой пианист никогда не сможет стать хорошим аккомпаниатором, впрочем и не всякий хороший пианист достигает больших результатов в аккомпанементе, пока не усвоит законы ансамблевых соотношений, пока не разовьет в себе чуткость к партнеру, не ощутит неразрывность и взаимодействие между партией солиста и партией аккомпанеента.

Чему должен научиться пианист-концертмейстер?

Пианисту-солисту предоставлена полная свобода выявления творческой индивидуальности. Концертмейстеру же приходится приспособливать свое видение музыки к исполнительской манере солиста.

Солист-пианист выносит на сцену давно разученное произведение. Его исполнение обладает значительной технической прочностью, план исполнения проверен многократными повторениями в период домашних занятий, репетиций и концертных выступлений. Концертмейстер же часто выходит на

сцену, читая с листа незнакомое произведение, да еще при вопиющей неравности положения: солист поет произведение, неоднократно исполнявшееся им ранее, а аккомпаниатор подчас не знает, что ждет его за поворотом страницы!

Когда солист и концертмейстер длительное время работают совместно, рождается общий для них исполнительский план: соотношение темпов, динамика, фразировка и т.д. Но, к сожалению, как уже говорилось, фактор внезапности имеет очень большое значение в профессии аккомпаниатора. И для того чтобы концертмейстер мог быть удобным партнером, для того чтобы он мог быть настоящим помощником солиста, он должен овладеть искусством быстрой ориентации в нотном тексте. Это одно из обстоятельств, которые роднят функции концертмейстера и дирижера. Аккомпаниатору необходим музыкантский охват, видение всего произведения: формы, партитуры, состоящей из трех строчек; это и отличает концертмейстера от пианиста-солиста. В этом и состоит специфика его профессии.

Но все же и при этом часто бывает, что концертмейстер не имеет возможности учить произведение долго, постепенно. Он должен по возможности быстрее понять его характерные особенности: темп, динамику, характер, соразмерность частей, особенности кульминаций. В кульминациях аккомпаниатор должен быть особо внимательным, чтобы поддержать солиста.

Обычно концертмейстер начинает познавать музыку лет на десять раньше, чем певец, голос которого формируется к 17-19 годам. И часто педагогические функции концертмейстера, проявляемые им в классе, во время домашней работы, к сожалению ощутимы и на сцене. А это недопустимо. При концертном исполнении концертмейстер должен словно раствориться в намерениях своего солиста, даже если его сиюминутное состояние несколько «уводит» от ранее подготовленной трактовки. Только потом можно проанализировать то, что произошло на сцене.

Именно в силу этих задач, стоящих перед концертмейстером, он обязан быть широко эрудированным музыкантом, знающим большое количество стилей, умеющим моментально сориентироваться в нотном тексте, читать с листа и транспонировать.

Умение быстро ориентироваться в тексте – один из самых главных навыков работы концертмейстера. Это формирует и ряд других качеств, при которых охват концертмейстером музыкального произведения будет как бы опережать намерения солиста, тогда он станет по-настоящему удобным партнером.

Кругозор солиста-пианиста необходимо расширять, и концертмейстерские классы как нельзя лучше способствуют этому. Многие думают, что, работая постоянно с одним солистом, они почти гарантированы от случайностей. Однако практика опровергает эти представления. Мобильность, активная реакция имеют чрезвычайно важное значение в профессиональной деятельности аккомпаниатора.

Вступление к романсу нельзя ассоциировать со вступлением, с увертюрой к опере. Во вступление к романсу певец уже в образе...Он - на сцене, и его поза, глаза, руки, мимика, подчинены выражению образа. Следовательно, образ романса начался с первой ноты фортепианной партии. Если певец одарен, хотя бы минимальным творческим воображением, он должен это понимать и чувствовать. А для певцов-художников - это непреложный закон.

Что способствует быстрой ориентации в нотном тексте?

Прежде всего, необходимо отметить важное обстоятельство, с которым мы очень часто встречаемся в современной музыкальной практике. Мы нередко забываем об элементарных требованиях, предъявляемых к музыкальной профессии. Мы забываем о музыкальной одаренности. Наша широта обучения, ее массовость немного притупили ощущение исключительности человека, занимающегося музыкой, по отношению к другим, элементарным человеческим способностям.

Музыкальная одаренность является одной из главных причин по которой развитие музыканта может идти не совсем обычным путем. Он может превзойти обычные нормы музыкального развития, может сократить годы обучения, может достигнуть больших исполнительских высот значительно скорее, чем это предусмотрено учебными планами и программами. Одаренные люди разрушают эти стереотипные представления. Они значительно быстрее овладеют всем объемом знаний.

Для того чтобы понять художественную сущность произведения, нужно научиться быстро осваивать музыкальный текст, охватывая его комплексно.

Чем одареннее человек, чем выше его музыкальная образованность, тем скорее он научится читать с листа и применять в практической деятельности приобретенные профессиональные навыки.

Музыкальный текст строится, казалось бы, аналогично: его составными частями - «блоками» являются мотивы, фразы, предложения и периоды. Однако их последование не может варьироваться, ибо это нарушит направленность мелодического, тонального, гармонического и фактурного развития. (Любопытно, что какая бы то ни было перестановка недопустима и в поэтическом тексте, а в основе его организация лежат законы, во многом близкие музыкальным.) Следовательно, целостный анализ при чтении с листа необходим. Это умение развивает навык «схватывания», домысливая, что и дает возможность быстрой ориентации в нотном тексте.

Научиться зрительно охватывать музыкальный текст, не разбирая его подробно ноту за нотой, - вот каково одно из главных условий чтения с листа.

Умение сразу понять, как строится произведение, какова его структура, художественная идея и, соответственно, его темп, характер, направленность образного развития, темброво-динамическое решение, - в этом нам видится цель данного навыка. Все это – залог полноценного профессионального формирования музыканта.

Если музыкант умеет охватывать такого рода «партитуру» (а у концертмейстера она трехстрочная), то он сможет развить в себе остальные качества, в частности овладеть транспонированием.

Хочу подчеркнуть, что люди, которые попадают в музыкальное высшее учебное заведение, естественно, имеют музыкальные способности. Однако степень одаренности у каждого из студентов различная: кому-то необходимы длительные, упорные занятия, а кому-то, опровергая привычные представления, нормы, абсолютно не нуждается в подобном тренинге. Иногда яркая одаренность позволяет в очень короткий срок овладеть необходимыми профессиональными навыками.

Каков же комплекс качеств, необходим исполнителю-профессионалу?

Прежде всего – большой интерес к познанию новой, неизвестной музыки – знакомство с нотами тех или иных произведений, слушание записей. Первая форма – активна, вторая – пассивна.

Потребность войти в сущность самого построения произведения, в его структуру возможна лишь при активном знакомстве с произведением, то есть при проигрывании его на роле. Впечатления, которые при этом остаются у нас, переходят в слуховые представления. Только слушая музыку, мы не видим, из каких поразительных гармонических, мелодических, полифонических сплетений состоит данное произведение, - мы слышим лишь их совокупность – результат. Мы пока еще не музыканты, а просто слушатели.

А вот для того чтобы стать музыкантом, чтобы действительно как следует проникнуть в сущность произведения, мы должны уметь разобраться во всех его компонентах, самостоятельно проигрывая его на фортепиано.

Профессия концертмейстера имеет одну характерную особенность: рамки охвата музыкального текста у концертмейстера должны быть более широкими, чем у пианиста, играющего лишь сольные произведения. Уже отмечалось, что перед глазами концертмейстера находится партитура из трех нотных станов. Умение скоординировать мелодию, расположенной на верхней строчке, со всей остальной фактурой, заключенной в двух нижних строчках, очень важно.

Нельзя разбирать только свою партию. Концертмейстер не может быть полезен солисту, если не сумеет выручить его, подсказать ему направленность развития музыки или, в случае надобности, слова. (Вообще поэтический текст – это особая категория. Постепенно у концертмейстера вырабатывается навык чтения слов одновременно с исполнением фортепианной партии.)

Под работой концертмейстера в классе может подразумеваться, во-первых, практика молодого пианиста, обучающегося концертмейстерскому искусству под руководством педагога. И во-вторых, занятия более опытного концертмейстера, обладающего определенным опытом, с певцом или

инструменталистом, когда все концертмейстерские функции он выполняет самостоятельно.

Выступление же на сцене - нечто совсем иное. Здесь должна идти речь о творческом состоянии, о взаимопроникновении и синтезе намерений двух партнеров в момент исполнения. А это очень сложный процесс, анализ которого должен включать в себя, помимо сугубо профессиональных параметров, и элементы психологии: важная роль принадлежит интуиции, ведь вне этого целостное представление о функциях концертмейстера на сцене просто невозможно.

Как известно, выход исполнителя на сцену предполагает перемещение в особое, отличное от рабочего состояние. Оба исполнителя – солист и концертмейстер выносят итог своей предварительной работы.

С чем они сталкиваются при этом?

Прежде всего с новыми, непривычными условиями: акустикой концертного зала, освещением, новым инструментом.

Одним из важных обстоятельств при подготовке к концертному выступлению является выбор наиболее оптимального режима, который в день концерта обеспечит максимальные результаты. Единого для всех режима существовать не может: нервная организация, состояние здоровья, опыт – у каждого исполнителя индивидуальны.

Многие певцы любят репетировать на сцене, чтобы проверить освещение, ощутить размеры зала, найти наиболее удобное место для рояля. Концертмейстер должен заранее подготовить стул или банкетку, проверив высоту сиденья, чтобы на концерте не отвлекать этим внимание солиста и слушателей.

Говоря о внешней форме поведения на концерте, нельзя упускать ни одной мелочи. Еще находясь в артистической, концертмейстер должен разложить ноты в соответствии с программой.

Выходить на сцену нужно вместе, концертмейстер пропускает солиста вперед. Исключение допускаются в том случае, если концертмейстер женщина, а солист мужчина. Подойдя к роялю концертмейстер должен положить все ноты слева и не садиться к инструменту, пока не смолкнут приветственные аплодисменты.

Еще более важно предчувствовать, как солист сегодня звучит – легко или с трудом берет верхние ноты, имеет ли длинная нота перспективу развития или ее нужно искусно сократить. Высокая степень взаимопонимания обоих партнеров подразумевает умение изменять трактовку произведения «сиюминутно», импровизируя в зависимости от состояния.

Обычно музыкальное обучение пианиста начинается с детства, тогда как певец приступает к занятиям в более позднем возрасте, что обусловлено физиологическими причинами. Естественно, между партнерами возникает определенная дистанция. Однако пианист должен относиться к начинающему певцу доброжелательно, оказывая ему помощь без какого бы то ни было «одолжения» и высокомерного подчеркивания своего музыкального «превосходства».

Длительный период пребывания в вокальном классе вырабатывает у концертмейстера так называемый вокальный слух. Что же это такое? Умение проанализировать, в чем заключается ровность звуковедения (особенно при смене регистров), и напомнить певцу вокальные установки педагога. Слух концертмейстера должен фиксировать различные параметры вокальной партии: манеру подачи звука, то есть близость вокальной позиции, моменты звуковысотности – в одном случае; внимание к ритму, поэтическому тексту, артикуляции и дикции вокалиста – в другом.

Проводя занятия в классе, концертмейстер не только готовит певца к будущему выступлению, но и сам тщательно работает над фортепианной партией, ибо в момент выступления на сцене (на экзамене) он является творческим партнером солиста.

В период подготовки произведения певец и пианист совместно проходят целый ряд стадий: неоднократное повторение целого и деталей, остановки в наиболее сложных эпизодах, апробирование различных темпов, анализ характера произведения, координация динамики. Это в равной степени относится к достижению ансамбля как с певцом, так и с инструменталистом.

Продолжительность освоения фортепианной партии зависит от степени ее трудности: ведь концертмейстер должен выработать автоматизм в такой степени, чтобы, оторвав глаза от своих двух строчек, свободно контролировать партию солиста.

В вокальной музыке подобному контролю подвергается не только мелодия, но и поэтический текст. Лишь тогда возникает должная свобода, близкая к импровизационности, вырабатывается умение мгновенно подхватить любые возможные изменения в трактовке солиста.

Цель этой работы состоит в том, чтобы, подытожив исполнительский опыт, выделить освоения концертмейстерских навыков в классе вокала, основные принципы обучения и поделиться этими мыслями со всеми, кому в той или иной степени дорого сложное и глубокое специфичное искусство аккомпанемента.

Список использованных источников

1. Боренбойм А. Музыкальная педагогика и исполнительство - Л., 1974
2. Каузова А.Г., Николаева А.И. Теория и методика обучения игре на фортепиано - Москва, Музыка, 2001
3. Милич Б. Воспитание ученика-пианиста - Москва, Музыка, 2002
4. Тимакин Е.А. Воспитание пианиста - Москва, Советский композитор, 1991
5. Ройзман Л., Натансон В. Юный пианист - Москва, Советский композитор, 1990.
6. Шуман Р. Альбом для юношества - М.; Музыка 1982
7. Кирсанова Э. Фортепианные пьесы композиторов Средней Азии и Казахстана - А.; 1982
8. Досаева А., Исакова А. Пьесы для фортепиано -1983
9. Ибраева Б., Досаева А. Фортепианные пьесы (Обработки каз. нар. песен) - 1983
10. Шендерович К. В концертмейстерском классе. Размышления педагога - Москва, Музыка, 1996
11. Кубанцева Е.И. Концертмейстерский класс - учебное пособие для студентов музыкальных факультетов педагогических вузов, Москва, 2002

* * *

Статьяда аға оқытушы Потиченко Э.Г. көрсетілген вокал мамандығы бойынша студенттердің концертмейстерлік шеберліктерін дамытудағы педагогикалық бағыттарды көрсетеді.

* * *

Functioning the teacher Potichenko E.G. "Pedagogical direction to development skill skill beside student concertmaster art professions" is dedicated to study and mastering skill art. Under functioning the concertmaster practice student is meant in class, training concertmaster art under the direction of teacher.

Сатагалиева С.М.

ст. преподаватель

Западно-Казахстанский государственный
университет им. М. Утемисова

ЖАНРОВОЕ МНОГООБРАЗИЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ЕЕ РОЛЬ В ОБРАЗОВАНИИ И ВОСПИТАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА

Сегодня Казахстан – многонациональное государство, его духовно и интеллектуально богатый народ идет сложным путем поиска и находок к формированию гражданского общества. Стержнем государственного приоритета, традиционной национальной ценностью была и остается литература.

В настоящих условиях мы ясно понимаем, что книга, предназначенная для детей, должна стать для них, прежде всего, духовной пищей, заложить в них характер и чувство патриотизма, любовь к своему народу и родной земле. Темы и идеи литературы для детей следует брать не только из классического наследия мировой многонациональной культуры. Будущему поколению нужно усвоить жизнь нашего народа, его нравственное достоинство, жизнелюбие, древнейшие традиции и обычаи наших предков. Поэтому особенная роль отводится в образовании и воспитании детей фольклору, сказкам и народному творчеству [1,с.184].

Как и во все времена книги для детей должны отражать актуальные проблемы современности.

Самые лучшие персонажи в детских книгах всегда предстают в образе людей с приветливым характером, которым хочется подражать. Книги, оформленные красочными живописными рисунками, оказывают большое влияние не только на детей, но и на душевный мир взрослых. А дети начинают воспринимать мир книг с эмоциональной точки зрения. У каждого второго ребенка влияние такой литературы сохраняется в памяти в течение всей жизни.

Средством популяризации детской литературы является производство игрушек - персонажей литературных произведений,

раскрасок, книжек с рисунками, практикуемое во всем мире. Следует отметить, что сейчас издаются книги для детей вместе с аудио и видеокассетами, CD и DVD дисками, а также выпускают говорящие книги, помогающие самостоятельному изучению казахского, английского и других языков.

Сегодня следует напомнить о том, что в этой отрасли было много добрых начинаний отечественных издателей. Но в то же время нужно отметить, что экономические возможности людей стали ниже, а мы, к сожалению, потеряли многие благотворительные просветительские традиции.

Понизилось тематическое разнообразие детской литературы, её ассортимент и увлеченность ею всех возрастных групп читателей. Но сегодня, в основном, издатели детских книг, шагая по легкому пути решения проблем, ограничиваются печатанием фольклора и разнообразных сказок. А в восьмидесятые годы было около тридцати тематических направлений детской литературы. Раньше издавались книги мировой, казахской, русской классики, стихи и рассказы детских писателей, книги о родном крае, о великих людях и предках, об искусстве, природе и заповедниках, о спортсменах и музыкантах, о нравственных взаимоотношениях людей между собой, о космосе и о пространстве Вселенной. Также печатались книги об экономике, компьютерной технике, генной инженерии, написанные на понятном детям языке, научная фантастика, игры детей народов мира, книги познавательные и учебные (азбука, грамматика, география и др.), книги о государственных символах, школьные словари, рассказы о специальностях, загадки и поговорки, переводы произведений детских писателей других стран и другая различная литература, способствующая как расширению знаний о мире, так и нравственному этическому и эстетическому воспитанию детей [2].

Это и понятно, поскольку издательству детской литературы уделялась постоянная государственная забота и материальная поддержка. Сегодня перед нами стоит задача расширения издания книг для детей, принимая во внимание потребности страны. Это - духовная пища нашего подрастающего поколения, а перспектива развития Казахстана будет связана с воспитанием и обучением будущего поколения.

Стратегический план по развитию страны до 2030 года, определенный Президентом Республики Казахстан, поставил

перед издателями большие задачи, определил обязанности. Это - осуществление издания книг по проблемам эстетического, правового, физического, полового воспитания детей, самовоспитания и самостоятельного изучения по играм норм культуры и этики, взаимоотношений между людьми. Это способствует повышению нравственности, усилению семейного воспитания, решению проблем межнациональных взаимоотношений, борьбе с вредными привычками (курение, наркомания, СПИД) и т.д. Забота о будущих поколениях требует от нас использования всех возможностей воспитательного процесса, в том числе и воздействия литературы. Поэтому не только перед специальными, но и перед всеми издательствами стоит задача осуществления нескольких систематических мероприятий представленных ниже:

- создание профессиональных авторских коллективов из учёных, поэтов, писателей и из специалистов различных отраслей;
- предварительный отбор выборочных рукописей в детских аудиториях путем проведения тестирования;
- умение охватывать все основные группы юных читателей (дошкольного, начального, учеников средних и старших возрастов);
- сохранение соответствия издания книг в различных тематических направлениях;
- обеспечение распространения многолетних, а также серийных изданий и книжных программ для детей на основе годового, трехлетнего и пятилетнего планирования;
- анализ тематических планов всех издательств в системе создания годового набора планов по изданию детской литературы в стране.

Издательства, обращая внимание на особенности детских книг, должны нацеливаться на обязательное удовлетворение требований и пожеланий разнообразных и различных категорий юных читателей. Для этого создаются тематические планы с наличием специальных разделов, посвященных читателям сельской местности, ученикам, воспитанникам детских учреждений дошкольного возраста. Опыт 80-х годов показывает, что в то время многие издательства могли без трудностей издавать книги по доступным ценам. Это книги о защите

животного мира и природы, пропаганде необходимых профессий, по педагогике и психологии детского образования, воспитания, научно - познавательная литература.

Как показывает опыт России и других стран СНГ, в рыночных условиях издательства, печатающие детскую литературу, постоянно обновляют свои цели и задачи. Книга должна стать не просто времяпрепровождением, но и увлекательной тропинкой, ведущей в незнакомый мир. Книга обязана обучать, воспитывать и совершенствовать детей. Опыт российских издательств показывает, что каких бы разных тематических направлений не придерживались издатели, самым главным достоинством книги для детей должно стать качество как содержания книги, так и оформления.

Для повышения качественного уровня книг для детей в Республике Казахстан проводятся тендеры среди издательств, организаторами которых являются Министерство образования и науки Республики Казахстан, Азиатский банк развития и др. [3,с.121].

Если это дело вести с упорством и основательно в системном виде, то только тогда получим полезные результаты. И поэтому не только издательствам «Жалын», «Балауса», «Атамұра», но и всем издательствам необходимо уделить внимание изданию литературы для детей и активно участвовать в этом деле.

Список использованных источников

1. Коротовский М.П., Калиев Ж.К. Книгоиздательское дело Казахстана.- Алматы: Казахстан, 1992.- 256с.
2. Казахстанские книги сегодня.- Алматы:Онер,1987.
3. Каталог: Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі ұсынған оқулықтар мен оқу – әдістемелік кешендер.- Алматы: Атамұра, 2001.-296 бет.
4. Казахская книга в годы независимости. 1999-2001гг. Каталог.- Алматы: Раритет, 2001.- 48 с.,ил.

* * *

Бұл мақалада балаларға білім беру және тәрбиелеу үрдісіндегі кітаптың рөлі мен Қазақстан Республикасындағы балаларға арналған кітап баспаларының мәселелері қарастырылған.

* * *

In this article use examine children`s publishing houses and the role of books in upbringing.

Суходимцева А.П.

руководитель структурного подразделения ГОУ
Методический центр Северного окружного управления
образования Департамента образования города Москвы

КЛАСТЕРНЫЙ ПРОЕКТ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ПЕДАГОГА

Стратегической целью государственной политики в области образования, определенной в Концепции долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года, является «повышение доступности качественного образования, соответствующего требованиям инновационного развития экономики, современным потребностям общества и каждого гражданина».

Эффективность решения задач по достижению цели, как указано в документе, обеспечивается профессиональной компетентностью педагогических коллективов образовательных учреждений, реализующих компетентностный подход.

Данный подход, по мнению В.В.Серикова ориентирует педагогов осуществлять учебно-воспитательный процесс не только с целью формирования знаний и умений, но и способностей учащихся решать на основе усвоенных знаний реальные жизненные, познавательные или профессиональные задачи. Результатом такого обучения должно стать овладение учащимся набором компетенций [3, с. 184].

Современному педагогу нужно освоить «функции организатора деятельности, консультанта, модератора групповой дискуссии учащихся, тьютора, сопровождающего самостоятельную деятельность учащегося».

Однако на сегодняшний день отсутствует научно-методическая база для сопровождения перехода педагога на новый уровень профессионализма. Курсы повышения квалификации в основном предлагают педагогам предметно-ориентированную программу профессиональной переподготовки, что не позволяет, как отмечает В.В. Сериков, поддерживать и непрерывно повышать тот уровень компетентности педагогов,

который соответствует современной инновационной ситуации в образовании.

Педагоги же, находясь в ситуации необходимости реализовывать поставленные в программных документах задачи компетентностного подхода, выходят на инновационный режим педагогической деятельности, пытаются апробировать различные технологии или разработать элективные курсы, ученые программы, а также создавать условия для ученического проектирования.

Однако анализ активности педагогов показывает, что многие из них испытывают ряд трудностей: например, в проблемном анализе собственной педагогической практики. Другая сложность заключается в том, что педагоги не могут описать результат работы в четких концептуальных рамках, так как не хватает теоретических знаний.

При этом проектная деятельность осуществляется без предварительного исследования уровня разработанности темы в теории и практике другими педагогами. Бывает так, что соседние школы работают над одной проблемой и даже не знают об этом.

Проблемой в образовательной практике остаётся использование большого потенциала инновационных разработок, обобщение и трансляция успешного опыта педагогов – новаторов. Образовательные учреждения устойчиво придерживаются стратегии автономного функционирования.

Таким образом, если под проектированием вслед за И.А.Колесниковой мы будем понимать:

- специфический вид деятельности, направленный на создание проекта как особого вида продукта;
- научно-практический метод изучения и преобразования действительности;
- форму порождения инноваций, характерную для технологической культуры;
- управленческую процедуру [2, с. 21],

то можно констатировать, что названные выше проблемы педагогов связаны с низким уровнем владения проектированием.

А с позиции компетентностного подхода, опираясь на определение компетентности, данное С.Г. Воровщиковым, как опыте успешного осуществления деятельности по выполнению

определенной компетенции [1, с.10], мы делаем вывод о недостаточно развитой проектной компетентности педагогов.

Свою роль в решении задач профессионализма педагога и в освоении ими компетентного подхода должны сыграть методическая служба города (округа), которая призвана сопровождать деятельность учителя непосредственно в его образовательной практике, на рабочем месте, отвечать на его запросы и нивелировать конкретные трудности. Кроме того, на базе методического центра могут создаваться временные научно-исследовательские коллективы с привлечением ученых и других компетентных лиц, творческие группы по разработке и реализации инновационных проектов, в которые «погружаются» творческие педагоги.

Рассмотрим подробно, как идея развития проектной компетентности педагога с помощью методической службы округа может реализоваться на практике.

Образование давно уже вышло из внутриведомственных рамок. В решении проблем образования сегодня заинтересован каждый, однако пока еще не существует механизмов, которые позволили бы объединить потенциал, идеи, возможности всех заинтересованных сторон. Назрела необходимость создание эффективных моделей взаимодействия с участием всех заинтересованных в развитии образования сторон. Построение такой системы позволит определить критерии эффективности проектной деятельности и будет способствовать переходу педагогов в новое профессиональное качество.

Для организации такого взаимодействия Методическим центром Северного окружного управления образования Департамента города Москвы использован кластерный подход к развитию образования, предложенный Т.И. Шамовой. При этом вслед за автором под кластером мы будем понимать следующее. «Кластер – ячейка (образования, экономики и т.д.) Кластер – организационная форма объединения усилий заинтересованных сторон в направлении достижения конкурентоспособных преимуществ» [4, с. 24-29].

Рассматривая преимущества кластера, Т.И.Шамова отмечает, что он дает возможность:

- выявить проблемы и сильные стороны соответствующего направления в образовании;

- использовать органам управления конкретный инструментарий эффективного взаимодействия внутри системы, глубже понимать проблемы, осуществлять научно обоснованное планирование развития региона;
- получать в условиях функционирования кластера информацию о состоянии дел за счет рефлексии деятельности и ее результатов в каждом кластере;
- создавать новое синергетическое качество за счет интеграции;
- практически повысить «конкурентоспособность образования, являющегося основным фундаментом, обеспечивающим подготовку научных и профессиональных кадров».

Под кластерным подходом к развитию образования понимается взаимо- и саморазвитие субъектов кластера «в процессе работы над проблемой, осуществляемое снизу на основе устойчивого развития партнерства, усиливающего конкретные преимущества, как отдельных участников, так и кластера в целом» [4, с. 24-29].

Таким образом, необходимость обращения к данному подходу объясняется преимуществами кластера как организационной формы объединения усилий заинтересованных сторон и возможностью личностного и профессионального развития участников кластера. Используемый нами подход позволит организовать коллективное творчество так, что реально возрастет развитие потенциальных возможностей каждого участника и даст им возможность пробовать разные способы деятельности, обогащаться способами работы, присущими специалистам из других сфер жизни. К примеру, у учителя появится возможность выйти за рамки своей привычной педагогической деятельности и адаптироваться к быстро меняющейся социальной и профессиональной реальности.

Организованное таким образом взаимодействие позволяет по-другому увидеть возможности уже сложившихся и потенциальных связей школ с различными структурами: ВУЗами, НИИ, государственными органами, общественными и коммерческими организациями и осуществить личностно значимые проекты. Особенность и уникальность такого взаимодействия заключается в следующем. Школами города и

округа отработана технология партнерства «школа – ВУЗ», которая позволяет проводить целенаправленную профориентационную работу с учащимися, привлекать специалистов ВУЗов к преподавательской деятельности в школе, организовывать консультационную работу с учащимися и учителями, курировать научные объединения учащихся, осуществлять повышение квалификации педагогов школ на базе соответствующих ВУЗов. Время требует расширить границы такого взаимодействия. Теперь предстоит отработать технологию совместной деятельности в связке «ВУЗ – окружной методический центр – школы», используя описанные выше преимущества кластерного подхода. Применительно к данному случаю они заключаются в следующем. Педагоги округа смогут использовать ресурсную базу ВУЗов, сообща решать проблемы, достигнув взаимопонимания в теоретических и практических вопросах при поддержке профессорско-преподавательского состава университета, а те, в свою очередь, – разработать эффективные формы повышения профессиональной компетентности педагогов, например, в аспекте психологизации их педагогической деятельности.

Отсюда ясны потенциальные участники кластера, в котором Методическому центру Северного окружного управления образования Департамента города Москвы отводится роль организации-лидера, определяющей инновационную стратегию в разработанном в сентябре этого учебного года окружном проекте «Система сопровождения развития одаренных детей».

Структурно проект включает в себя несколько основных блоков. Один из них – подпроект «Виртуальная мастерская», сетевое саморазвивающееся сообщество педагогов-новаторов. инновационная методическая сеть как место коммуникации, место быстрого получения нужной информации, адресной помощи и разработки совместных проектов.

«Виртуальная мастерская» позволяет создать недостающие условия для интеграции инновационной деятельности педагогов округа, трансляцией результатов сообщества. Через создаваемые в рамках «Виртуальной мастерской» проекты и авторские программы, нацеленные на развитие форм работы с другими субъектами деятельности – детьми и родителями, будет непосредственно формироваться окружная система.

Методический центр, с одной стороны, сопровождает деятельность школ проекта (помогает решать возникающие проблемы и развивать собственное видение школ по продвижению) и способствует профессиональному росту участников проекта через творческие коллективы в рамках сети, с другой стороны.

Сеть, с одной стороны, ориентирована на конкретную школу или отдельного педагога, так и на группу школ, группу педагогов, с другой стороны.

Сеть способствует решению практических задач, получению каждым значимого профессионального результата, а также общего командного результата сети.

Основным механизмом реализации личностной, групповой, командной системы (модели взаимодействия) является использование современных информационных коммуникационных технологий.

Организация взаимодействия осуществляется в специализированной информационной среде, которая при необходимости обеспечивает интерактивное (учебно-) методическое сопровождение инновационного процесса, актуальное дидактическое обеспечение. Взаимодействие разных школ происходит через Интернет. Основным предметом взаимодействия участников Сети — разработка, оформление, освоение, инновация профессионализма, соответствующего идеи государственной программы «Одаренные дети».

Модель сетевого взаимодействия предполагает различные варианты.

А. Открытый методический семинар на базе методического центра.

Участие в методическом семинаре школьных команд педагогов и учителей из различных школ и перенос в практическую деятельность в своей школе наработок семинара. Семинары позволяют:

- выделить приоритетные проблемы, требующие разработки и практической апробации в образовательной практике;
- предъявить эти проблемы педагогическому сообществу для выявления тех, кто готов взяться за ее решение;
- включить специалистов школ в разработку и реализацию инновационных проектов, приоритетных направлений развития

образования через объединения заинтересованных лиц не по признаку принадлежности к образовательному учреждению или предметной области, а на основании волнующей их проблеме;

– обеспечить презентацию педагогическому сообществу округа результатов деятельности проектных групп.

Б. Интерактивный практикум «Педагогическое проектирование» – инновационная форма курсов по повышению квалификации педагогов.

Практикум эффективного управления школой и образовательным процессом одаренных детей для руководителей школ и педагогов. При этом используются видеолекции и компакт-диски. Далее работа с согласия авторов поступает в электронный методический банк. Мы получаем ресурсные возможности для дальнейшего развития и наращивания движения проекта «Система сопровождения развития одаренных детей и талантливой молодежи» и содержательные перспективы регулярного взаимодействия.

В. Переговорные площадки.

Переговорные площадки – место, где обсуждаются проблемы образования и пути их решения. Они представляют собой механизм соорганизации интересов и действий педагогической общественности, местной администрации, представителей власти, науки, родительской общественности, бизнеса других заинтересованных сторон в развитии образования и социальной инфраструктуры округа.

Г. Электронный методический кабинет, «сотрудниками» которого являются педагоги, имеющие успешный опыт по работе с одаренными детьми. Они получают доступ к специализированному интернет-сайту, где в определенное время в режиме он-лайн и Вики-технологии обсуждают актуальные вопросы по проблемам проекта «Система сопровождения развития одаренных детей и талантливой молодежи», а также информируют о реализации проекта.

Все участники проекта имеют доступ к электронному методическому банку (медиаотеке), который может содержать разделы: «Методика», «Управление», «Теоретические вопросы обучения и воспитания одаренных детей», «Дидактика», «Повышение квалификации», «Модернизация образования», «Методология педагогического исследования», «Словарь

терминов», «Электронный справочник сайтов», «Справочное бюро», материалы с сайтов МО, ФИПИ и др. Содержание банка будет зависеть от результатов изучения проблемного поля.

Для запуска проекта создаются микро-группы творческих педагогов, которые объединяются вокруг волнующей их проблемы. Таким образом, группы являются инструментом решения конкретных проблем, а также как площадкой для культурного оформления и трансляции успешного опыта работы с одаренными детьми специалистов образовательных учреждений округа.

В каждой группе есть ведущий – организатор и координатор работы. Участие в группе основано на заинтересованности специалиста в данной работе и потому добровольное. Группа собирается один раз в месяц для обсуждения определенных вопросов. Еще одна встреча проходит также ежемесячно в рамках окружного семинара. В промежутках участники общаются посредством электронной почты.

Первый опыт участия педагогов и психологов в сетевом сообществе на первом этапе реализации проекта «Виртуальная мастерская» показал правильность разработанной стратегии. Сегодня активно работают пять групп, созданных по инициативе самих педагогов.

Мы предполагаем, что реализовав проект «Виртуальная мастерская», получив необходимые научно-методические, кадровые, финансовые, информационные ресурсы, создадим условия для «погружения» педагогов в проектную деятельность, что станет предпосылкой для развития их проектной компетентности, необходимой сегодня, а тем более в ближайшем будущем.

Список использованных источников

1. Воровщиков С.Г. Компетентностный подход в образовании: векторы осмысления// Проблемы и перспективы развития профессиональной компетентности организаторов образования: Сб. матр. науч.-практич.конф. – Москва: МПГУ. 2006. – 528 с.
2. Колесникова И.А. Педагогическое проектирование: учеб.пособ. для студ. высш. учеб. Заведений/ И.А. Колесникова, М.П. Горчакова-Сибирская; под. Ред. В.А. Сластенина, И.А. Колесниковой. – 3-е изд., стер. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 288с.
3. Сериков В.В. Обучение как вид педагогической деятельности: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.В. Сериков; под ред. В.А.

Сластенина, И.А. Колесниковой. – М.: Издательский центр «Академия», 2008. – 256 с.

4. Шамова Т.И. Кластерный подход к развитию образовательных систем// Взаимодействия образовательных учреждений и институтов социума в обеспечении эффективности, доступности и качества образования региона: Матер. X Международ. образовательного форума: 2ч. (Белгород. 24 – 26 окт. 2006 г.)/БелГУ, МПГУ, МАНПО; отв. ред. Т.М. Давыденко, Т.И. Шамова. – Белгород: Изд – во БелГУ, 2006. – ч. I .

* * *

Бұл мақалада кластерлік жобаны негізге алу арқылы педагогтың кәсіби шеберлігін арттыру мәселелері сөз болады.

ӨОЖ 347.961.23:81:37.016

К.Қ. Қанафиева

аға оқытушы,

Қазақ гуманитарлық заң университеті

БОЛАШАҚ ЗАҢГЕРЛЕРДІҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ ЖАЙЫНДА

Кез-келген іс-әрекетке итермелейтін, қуат беретін қайнаркөз – ол мүдделілік, қажеттілік, мұқтаждық екені белгілі. Мәселен, болашақ мамандығына үйренудегі уәж оның маман болуға іштей өзін бейімдеуі, мамандыққа қызығуы немесе материалдық мақсатта меңгергісі келгендігінен болуы мүмкін. Әрекет мәселесін жан-жақты талдаған А.Н.Леонтьев пікіріне сүйенсек, ол “кез-келген әрекеттің алғышарты әрекет болып табылады. Ал қажеттілік тек белгілі бір нысана (мақсат) болған кезде анықталады да, ол нысана уәжге айналады” дейді [1].

Тіл мен адам теориясының лингвистикалық контексте біртұтас қаралуы тілді адам санасы, когнитивтік ортасы, ойы, әдебі, мәдениеті, тілдік қатысымы арқылы қарау қажеттігін көрсетеді.

Біз тілдік тұлғаны қалыптастыру мәселесін қарастыруда, сананы зерттеп білу саласындағы ғылыми зерттеулерге сүйену қажет деп ойлаймыз. Сана саласындағы зерттеулер сананың ең

алдымен қоғамдық феномен екендігіне тоқталады, ол индивидтің психикалық дамуына, дүниетанымының, әлеуметтік және субъективтік жеке көзқарастарының, жалпы санасының қалыптасуына ықпал етеді.

Л.С.Выготскийдің жолын қуушы ретінде А.Н.Леонтьев бір нәрсеге бағытталған әрекеттің сана дамуындағы идеясының маңыздылығын қолдап, ары қарай дамытты. Әрекеттің негізгі сипаттамасы оның бір нәрсеге бағытталуында. Әрекет алдымен сол нәрсенің өзі арқылы бейімделеді, содан кейін оның бейнесі, образы (оның қасиеттерінің психикалық бейнесі) арқылы көрінеді.

Тілді үйренуге әрекеттік тұрғыдан қарау А.Н.Леонтьевқа тіл меңгерудің кейбір жақтарын айырып көрсетуіне мүмкіндік туғызды: жағдайға бейімделу, соған орай өз әрекетін жоспарлау, жобалау, сондай-ақ осы жоспарды орындау, жүзеге асыру және бақылау. Бұдан шығатын қорытынды: сөйлеу әрекетінің шығармашылық әрекет екенін түсінеміз, яғни тілді меңгеруді басқаруға болады. Бұл тұжырым біздің зерттеуіміз үшін маңызды болып табылады: сөйлеудің жалпы интеллектуалдық актідегі орнын, әрекеттің жүру сатысына қарай құрылымын, прагматикалық сипаттамасын анықтауға мүмкіндік берді. А.Н.Леонтьев тілді меңгеру процесінің үш жағын бөліп көрсетті: әрекеттің бағдары, операция типтері, бағдарына сай жоспары және осы жоспарды іске асыру мен бақылау.

Кейбір зерттеушілер тілдік тұлға мен сөйлеу тұлғасының (речевая личность) ара жігін ажыратуға тырысады. “Тілдік тұлға проблемасына байланысты зерттеулерге қарағанда тіл мен сөйлеудің арақатынасына көңіл аудару қажет екені байқалады. Тілдік тұлға – сөйлеу әрекетінде көрінетін және білімі мен түсінігі бар тұлға” [2]. “Кез-келген тілдік тұлға “сөйлеу тұлғасының біріншіден, тілдік білімі деңгейіне қарай, екіншіден, сөйлеу әрекетінің түрлерін меңгеруіне қарай, үшіншіден, қатысымдық жағдаяттары мен тақырыптарына шеңберіндегі тілдесімдік құзыретіне қарай бөлінетін” көпқырлы, көпкомпонентті парадигмасын көрсетеді [3]. Басқаша айтқанда,

“егер тілдік тұлға-сөйлеу тұлғаларының парадигмасы болса, сөйлеу тұлғасы-шынайы тілдесім парадигмасындағы тілдік тұлға”, сондай-ақ, “өзін қатысымда көрсететін, қарым-қатынастың белгілі бір стратегиясы мен тактикасын тандап, іске асыратын тұлға”.

Бұл ұғымның нақты тұжырымын алғаш рет Г.И.Богин берген болатын. Ол «тілдік тұлға» - «сөйлеу әрекетін жасауға дайын, сөйлейтін және сөйлегенді қабылдайтын адам» деп анықтама берді. [4,1] Ю.Н.Караулов бұл ұғымды мәтінді талдауға қатыстырып, кеңіте түсті. Тілдік тұлғаны ол «адамның сөйлеу нәтижесін, яғни мәтінді тудыратын және қабылдайтын қасиеті мен қабілеттерінің жиынтығы» деп түсінуді ұсынды [5,27].

Әр тілдік тұлғаның өзіндік танымдық кеңістігі, өзінің білімі және оны қолдану ерекшеліктері бар. Мысалға заңгердің тілдік тұлғасын алайық. Заңгердің кәсіби қызметінде ең маңызды құрал - тіл. Заңгер қызметінің сапасы, жұмысының нәтижелілігі, құқық қорғау орындарының беделі оның тіл сауаттылығы мен сөйлеу мәдениетіне тығыз байланысты. Құқық тілі – бұл ең алдымен өзіндік терминологиясы бар заң тілі, әр түрлі нормативтік актілердің тілі. Құқықтық нормаларды қалыптастыру, көптеген процессуалдық актілерде оларды қорғау, бұл нормаларды азаматтарға түсіндіру барысында заңгер тіл нормаларын жақсы білу керек. Заңгер тілдік құралдарды әртүрлі қаулыларды, айыптау қорытындыларын, келісім шарттарды құрастырғанда, сот шешімдері мен үкім шығарғанда, сот процесінде қорғағанда немесе айыптағанда қолданады.

Біз болашақ заңгер мамандардың тілдік тұлға ретінде қалыптасуының оқу процесінде қалай жүзеге асатынын қарастырамыз. Заң мамандығының шеңбері өте кең болғандықтан, жағдаяттық жаттығулардың түрлері де алуан түрлі. Оқыту мазмұнына тек кәсіптік бағдар ғана емес, жалпыадамзаттық құндылықтар, мәдениеттанымдық мазмұн да орын алады. Сонымен, болашақ заңгердің тілдік тұлғасын қалыптастырғанда қандай өлшемдерді ескереміз. Мұны біз болашақ заңгердің тілдік тұлғасының нобайымен көрсетеміз.

Сурет 1 – Заңгер-студенттің тілдік тұлғалық нобайы

Мамандық әлемі - күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын термин. Кәсіби мамандардың белгілі бір объектіге басқа бір қырынан, басқаларға беймәлім жағынан келуі мүмкін, Мәселен, біз музыканттың, математиктің, құрылысшының, заңгердің белгілі бір ғимараттың архитектурасына көзқарасын алсақ, музыкант үйлесімділік пен әдемілікке, математик пропорциялық дәлдікке, құрылысшы қандай материал қолданылғанына, заңгер ережелерге, талаптарға сәйкестігіне көңіл аударады. Сөйтіп, кәсіби мамандар өзінің кәсібін өмір салтына айналдыра отырып, қоршаған әлемге өз пікірін қалыптастырады. Осындай кәсібіне қарай дүниені қабылдауының, елесінің, онымен өзінше үйлесуін осы мамандықтың, кәсіптің әлемі деп атайды.

Ғалым Т.Т.Галиев те „оқушылардың оқу процесіне етене араласуына барынша жағдай жасау керек, сонда қойылған мақсатқа жете аламыз“ [6] деп айтқан болатын.

Тілдік тұлғаның даму мүмкіндігіне, әрине, ең алдымен оқытушының өзінің тілдік тұлғалық деңгейі мен сабақтағы коммуникативтік мақсаты үлкен рөл атқарады: келісу, келіспеу, айтылғандарды қолдау, бекіту, толықтыру, өз пікірін білдіру, сондай-ақ қуанышты, ренішті, сенімсіздікті, таңдануды білдіретін тілдік әрекеттерге ынталандыратын, нақтылауды, түсіндіруді, толықтыруды қажет ететін тапсырмалар. Мұндай тапсырмалар оқушының сөйлеуіне, қарым-қатынас жасауына мүмкіндік туғызады. Ең ұтымды жұмыстардың біріне үйренушіні көпшілік алдында сөйлеуге, шешен сөйлеуге, яғни сұхбаттарға араласу, пікірайтысқа, диспутқа қатыстыру, хабарлама, баяндама жасату, оппонент рөліне бекіту, сұрақ қойдырту, сұраққа жауап беру, қорытынды жасату, анықтама бергізу, пікірін айтқызу, жүргізуші, хатшы, төрағалық рөлдерін беру және осы секілді тапсырмалар оларды интерактивтік қатынасқа икемдейді және сөйлеу әрекетін дамытады. Өзінің дамыта оқыту жүйесін түсіндіруде А.Жапбаров оқушының үлгі бойынша алған білімнен гөрі ізденіп, мәселені өзі шешкенде білімге тезірек жететінін дәлелдейді. Ол дәстүрлі оқыту әдістемесі негізінде метафизикалық (экстенсивтік, сандық, мазмұндық) әдіснама, дамыта оқыту технологиясы негізінде диалектикалық (интенсивті, сапалық, мәнділік) әдіснама жатыр деп есептейді [7].

Кәсіби бағдарлы оқыту – белгілі бір тілді үйрету уәждерінің қалыптасу мен дамуына септігін тигізетін маңызды факторлардың бірі. Әдетте, кәсіби бағыттағы тіл үйрету деп – болашақ маманның барлық қызметіне қажетті дағдылар, біліктер мен ғылыми ұғымдар жүйесінің қалыптасуына тиімді жағдайлар жасайтын оқу әрекетінің бір түрі айтылады.

Заң маманы үшін негізгі іс-әрекет – сөйлеу, ауызша сөйлеу және жазбаша сөйлеу, шеберлікпен сөйлеу. Бұл факт болашақ заңгерлердің уәждемесін қалыптастырудың бұлжымас заңы болып табылады. Заңгер әрбір ситуацияда сөйлеу мәнері мен тәсілдерін жандандыра отырып, қажет сөздерді үлкен шеберлікпен, тапқырлықпен пайдалануы тиіс.

Заң мамандығы әртүрлі салалаларға бөлініп кетуіне байланысты, яғни прокурор, тергеуші, сарапшы, заң кеңесшісі, кеден, полиция қызметкерлері т.б. тіл бірліктерінің жұмсалыуы

қызметіне қарай сөйлеу клишелері беріледі.

Т.М.Артықова өзінің “Мемлекеттік тілді оқытуда тілдік орта қалыптастыру” тақырыбына арналған зерттеу жұмысында [7] оқу процесінде тілдік тұлғаны қалыптастыру үшін болашақ мамандарға кәсіби ортасына сай келетін жағдай туғызу, жағдаяттық тапсырмалар беру керектігін айтады.

Судьяның сөйлеу әрекеті соттық талдауды, процесті ұйымдастыруға бағытталған болса, прокурордың, қорғаушының сөйлеу әрекеті әсер ету құралы және т.б. жақтарына бейімделеді. Сөйтіп, болашақ заңгерді үйрету процесін кәсіби, іскери қарым-қатынас моделі ретінде қарастырамыз. Мәселен, қорғаушының қызметін алайық: қорғаушы мен куәгер, қорғаушы мен жәбірленуші, қорғаушы мен айыпкер, қорғаушы мен прокурор, қорғаушы мен тергеуші.

Студент - әлі маман емес, осы мамандықты игеру жолындағы үйренуші. Осыған орай студентке бірден кәсіби қызметке қатысты тапсырмалар беру қиын. Осыны ескере отырып, студентке күнделікті қарым-қатынас мысалдарынан, яғни қарапайым жағдаяттар ұсынған дұрыс. Сондай-ақ, болашақ заңгерлер мемлекет және құқық теориясы, оның қалыптасу тарихы, құқық салалары туралы алатын білімдерімен, яғни басқа пәндермен интеграция болуы тиіс деп ойлаймыз.

Қоғам заңгерлерге үнемі қатал талап қояды. Олар барлық уақытта өз сөздеріне мән беріп отырулары тиіс. Заңгердің қатысымдық мақсатын шешу үшін алуан түрлі сөйлеу әдебін үйрену қажеттілігі туындайды. Өзге тілді үйретуге прагматикалық тұрғыдан келу басты нәрсе қатысымдық бағдарды анықтау керек екенін көрсетеді. Алайда қатысымдық бағдар қарым-қатынастың барлық жағын көрсете алмайды. Бұл жерде оның әсер етуші қызметі ескерілмей қалады. Заңгердің сөздері қатынасқа итермелейтін, ой туғызатын, шындықты айтқызатын болуы қажет.

Сөйлеу әдебі, әсіресе заңгерлердің сөйлеу тілі көпварианттылы, оның комбинациялары алуан түрлі болып келеді. Осыған байланысты сөйлеушінің сөздік қорында әртүрлі сөйлеу үлгілері болуы керек. Белгілі бір ойды сыртқа шығару үшін осыған лайықты клишелер, дайын фразалар қолданылуы мүмкін. Кез-келген өнімді (продуктивті) қызметтің астарында репродукциялық элементтер болатындықтан біз үйренушілерге сөйлеу стереотиптерін ұсынамыз.

Күнделікті өмірде тікелей куә болып жүрген оқиғаларға байланысты адамда бұқаралық ақпарат құралдарынан, теле-радиохабарлардан, көркем фильмдерден алынатын ақпарат арқасында заңгер қызметі туралы түсінік қалыптасады. Сондықтан студенттерге бейнекөрініс көрсетілсе, оның тақырыбы айтылмаса да, кейіпкердің әңгімесін естімесе де көрсетілген іс-әрекетке студент көрініс туралы болжам жасап, айтып бере алады.

Сондай-ақ пәндер интеграциясын да есепке алу қажет. Себебі, психологияны, криминалистиканы, заңдарды білмей кейбір тапсырмаларды орындау қиынға соғады.

Оқыту мәтінінің ең көлемдісі 250 сөзден, орташасы 150-180 сөзден, ең шағыны 100-140 сөзден тұрады. Басында жаңадан ұсынылатын сөз саны 15-18 болуы қажет. Осы 15-18 сөз мәтіндегі тұтас ойды жеткізетін негізгі ұғымдарды, тірек сөздерді қамтуы керек.

Лексикалық минимум туралы айтқанда, ғалымдардың пікірі көбінесе шартты болып келеді. Қ.Қадашева алғашқы кезде өте аз сөз берілу керек, кейіннен көбейту қажет,- дейді [9], Қ.Қобдолова жалпы тілді белсенді түрде меңгеру үшін 4000-4500 лексикалық бірлікті игеру қажет деп санайды [10]. Біз ғалымдармен келісе отырып, заңгер студенттерге алғашқы кезеңнен-ақ мамандықтарына сәйкес лексикамен таныстыра беру керек деген пікірден шығамыз.

Оқыту процесінде студенттерді қазақ халқының тұңғыш заң-Қасым ханның қасқа жолы, Есімханның ескі жолымен таныстырудың да мәні зор. Бұл заңда бұрынғы әдет-ғұрып, салт-дәстүр ережелерімен бірге ел, мемлекет басқару жолдары қамтылған. Жарғы мынадай бес тараудан тұрады: мүлік заңы, қылмыс заңы, әскери заң, елшілік жолдары, жұртшылық заңы. Осы заңдарда қазіргі заңдармен салыстыра отырып, мәлімет беру студенттердің таңдаған мамандықтарына ынтасын арттырумен қатар қазақша кәсіби сөйлеуге қызығушылығын арттыратыны сөзсіз. Жеті жарғыдағы «қанға-қан, жанға-жан», байламы күн төлеу жазалары болашақ заңгерлердің назарын аударады.

Заң ғылымының қалыптасу тарихы, оған үлес қосқан көрнекті тұлғалар, заңгерлер өміріне байланысты тақырыптар, әділдік, би, билік, ар-намысқа байланысты мақал-мәтелдер ұсынылады.

Кәсіби мазмұнды сабақтарда екі тенденция бар: а) өзі сөйлейтін тіліне сүйенбеу және ә) өзі сөйлейтін тіліне иек сүйеу.

Негізінен алғанда, топтағы студенттер лингвистикалық біртектес болды. Студенттердің барлығы орыс тілінде сөйлейді, кейбіреулері қазақша түсінеді. Сабақ алғашында орыс, қазақ тілдерінде аралас, соңынан тек қазақша жүреді. Тілдік құралдарды салғастыру үшін орыс және қазақ тілдері алынады. Бұл орыс тілді студенттерді қазақ тілінің грамматикасымен таныстыру мақсатын көздейді.

Жұмыстың басында қазақ тілінің грамматикалық ережелері туралы базалық білімін анықтау, қазақ елінің мәдениеті, салт-дәстүрлері, атақты адамдар, тарихы туралы білімін тексеру мақсатында алдын-ала тест жұмысы жүргізіледі. Мәселен, грамматикалық-лексикалық тестіден басқа мәдениет туралы білімін тексеру тестіне географиялық орны, мәдениеттің жалпыадамзаттық даму тарихына қосқан үлесі, өмір сүру стилі, мәдениет құндылықтары арасындағы өзгешеліктер.

Сонымен, біз жұмысымызда қазақ тілінде сөйлеу әрекетінің түрлерін қалыптастыруда әр түрлі мәдениет пен өркениет менталитеттерінің ашалануын болдырмау мақсатында мынадай дүниетанымдық бағыттарды бөліп алдық:

1. Тіл және лингвомәдени бағыт. Мұнда дыбыс үндестігі, ырғағы, буын үндестігі т.б. айырмашылығы көрсетіледі. Грамматикалық құрылысымен танысу, сөздік қорын байыту, ұлттық-мәдени ерекшеліктерін білдіретін лексикалық бірліктерді (топонимдер, синонимдер, антонимдер т.б.) оқып-үйрену кіреді.

2. Әлеуметтік-рухани немесе социомәдени бағыт. Әр түрлі әлеуметтік топтардың тілді тұтынушы ретінде оның ережесін, сөйлеу нормаларын үйренуі. Мәдениетті тұтас жүйе ретінде тану. Бұл бағыт халықтың өмір салтын, тұрмысын, мәдени дәстүрлерін, ұлттық сипатын, тілді тұтынушының мінез-құлқын, салт-дәстүрін, мейрамдарын, ұлттық тағамдарын көрсетеді. Сондай-ақ, мұнда алғаш қазақ сөзін естіп отырғандарға қиындық тумас үшін кең мағынадағы жалпы мәдениет кеңістігі, яғни қазақ тілінің құлаққа естілу, қабылдану ортасы енеді.

3. Кәсіби-іскери сөйлеу бағыты. Осы жерге паралингвистикалық құралдар, жеке қатынастар ережесі кіреді. Тәжірибелік жұмыс заң оқу орнында жүргізілгендіктен, көбінесе іскери қарым-қатынас әдебін үйрету, жұмыс

бабындағы әдеп, сыпайылық басты орынға қойылады. Іскери адамның сөзі нақты, ықшамды, түсінікті болуы керек.

Осы үш бағыт негізінде тілдік тұлғаны қалыптастырудың арнайы жаттығулары жасалады. Мұндай жаттығулар дайындау үшін мынадай талаптар орындалды:

а) тақырыптық цикл материалдарын логикалық дәйектілікті сақтай отырып таңдау;

ә) сабақтың мақсатын, оның объективтілігін, дұрыс таңдалуын нақты, дәл анықтау;

б) жеке тұлғалық-бағдарлық тұрғыдан қазақ тілін меңгеру деңгейін, студенттің осы курстан күтетін жеке өз мүддесін, үмітін, студент пен оқытушы арасындағы сенім деңгейін міндетті түрде ескеру

в) оқытушының құзыреттілік деңгейін, оның студентке қатынасын, тәжірибесін ескеру.

Жаттығулар материалды қабылдауға, еске сақтауға, тілдік және іскери сөйлеу тілін қалыптастыруға бағытталған оқу материалдарынан тұрады. Тапсырмалар:

- лингвомәдени, этикеттік мақсаты бар ана тілі мен мәдениетіндегі бірліктердің ұқсастығын салыстыру, аударма және ассоциацияны қамтитын вербальді;
- бейнелеу, көрнекілік, мимика, ым-ишараны қамтитын вербальді емес;
- қабылданған белгілер, символдар, жазулары бар вербальді және вербальді емес болып келеді.

Бұл материалдар синтетикалық-аналитикалық сипатта және сөйлеуді басқарудың қатаң шеңберінде болады. Бұл кезеңде студенттер тілдік және сөйлесім материалының дайын формаларын пайдаланады. Олар оны бірнеше қайталап, көп рет қолданады, тек содан кейін барып қана түйсініп, талдау жасайды. Сөйлесім дағдысын және социомәдени білімді қолдануды автоматтандыру тілдесім жағдаяттарының шеңберінде жүреді. Ол жағдаяттарды оқытушы дайындайды. Оқытушы үйренушілердің тілдік бірліктерді таңдауын реттейді, сөйлеу әдебін, қатысымдық ниетін, пәндік мазмұнын және айтқысы келген сөзінің моделін жасауға көмек береді.

Жаттығулар бір шағын тақырыпқа бірігетін “жаттығулар тізбегінде” ұйымдастырылады. Осында рөлді іскери ойындар формасында өтетін имитацияға, көрініс, сұрақ-жауап жаттығулары, дұрыс жауапты таңдау, фразаны кеңейту, бір

диалогтік бірліктегі бір не бірнеше фразаны біріктіру т.б. жаттығулар енеді.

Тағы бір жаттығулар аналитикалық-синтетикалық сипатта болып келеді. Бұл жаттығулардың мақсаты кәсіби, ұлттық-мәдени компоненті бар лексиканы жүйелеу, талдау, түсіну және осындай мағыналы ана тілі лексикасымен салыстыру болып табылады. Талдау мен салыстыру міндеті жаттығулардың бірінші сериясында-ақ аздап шешіледі.

Тілдік тұлға қалыптастырудың соңғы кезеңіндегі жаттығулар мамандығына бейімделген материалдардан тұрады. Жаттығулар “жоба”, “пікірталас”, “дөңгелек үстел”, конференция түрлерінде өтеді. Жаттығулар бір шағын тақырып материалы негізінде және бірнеше бұрынғы шағын тақырыптарды қайталау арқылы жүреді. Бұл кезеңде сауаттылыққа ерекше көңіл бөлінеді. Жаттығулардың үш бағытының шекарасы шартты түрде бөлінетін болғандықтан бұларда айқын ерекшеленбейді.

Білімді қолдану ептілігі мен дағдысын қалыптастыруға мынадай тапсырмалар беріледі:

а) үйренушілердің бұрыннан болған білімдерін жандандыруға бағытталған тапсырмалар;

ә) үйренушілерге ойына қозғау салатын және ақпарат алуға бағытталған тапсырмалар;

б) екі немесе кейде одан да көп социомәдениет ортасын салыстыруға, салғастыруға бағытталған тапсырмалар;

в) тілдік бірліктерді, сөздік қорын сөйлеу әрекетінде пайдалануға арналған тапсырмалар;

г) мамандығына бейімделген жағдаяттық тапсырмалар.

Қазақ гуманитарлық заң университетінің әлем тілдері кафедрасында тілдік тұлға қалыптастыру бағыты бойынша жұмыстар атқарылады. Қазақ тілі оқытушылары қазақ тілін оқыту процесінде тілдік тұлға қалыптастыруды басшылыққа алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
2. Утебалиева Г.Е. Компетенция в структуре знания языка. // Вестник Каз НУ. Серия филологическая. № 4 (55), 2002 г. С.100-104.
3. Клобукова Л.П. Феномен языковой личности в свете лингводидактики. / Человек, сознание, коммуникация. Вып. 1. – М., 1997 С.26.
4. Богин Г.И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текста: А-реферат. дисс. ... д-ра филол. наук. Л., 1984. – 51 с.

5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 263 с.
6. Галиев Т.Т. Системный подход к интенсификации учебного процесса. Алматы: Ғылым, 1998. – 303 с.
7. Жапбаров А. Дамыта оқытуда оқушылардың әрекетін ұйымдастыру жүйесі. // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. 2004, № 1. – 173-179-беттер.
8. Артыкова Т.М. Педагогические условия формирования учебной языковой среды при обучении государственному языку. Дисс ... канд. пед. наук. Алматы. – 158 бет.
9. Қадашева Қ. Қазақ тілі: оқытудың тиімді әдістемелері. – Алматы: Қаз МЗА, 2000. – 167 бет.
10. Кабдолова К. Проблемы полилингвального образования в Республике Казахстан. // Қазақ тілін мектепте, колледжде және ЖОО-да оқыту. № 1, 2005. – 3-7-беттер.

* * *

В статье излагается материал о формировании языковой личности будущего юриста на занятиях казахского языка. Предлагается теоретическая модель языковой личности студента-юриста. Автор знакомит с проводимой работой в аудиториях. Отмечается, что успешность формирования языковой личности в высших учебных заведениях зависит от целенаправленной и научно обоснованной организации педагогического процесса.

* * *

The material on forming lingual personality of the future lawyer is disclosed in the present article. The theoretical model of the lingual personality of the student studying law is presented. The author introduces the work conducted in the class. It is supposed that the success of forming lingual personality in higher educational establishments depends on the correctly directed and scientific based organization of the academic process.

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 821.512.122

Әліпхан Мақсат

Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ доценті, ф.ғ.к.

«ҚҰТАДҒУ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ БЕК БЕЙНЕСІ

«Құтадғу білік» дастаны - жеке адамның кісілік болмысын мүсіндеумен бірге қауым, қоғам, мемлекетті де қуатты, құтты етудің жолдарын жырлаған құнды шығарма. Дастан - практикалық философияның міндетін атқарған көркем дүние. Әл-Фарабидің жүйелеуі бойынша теориялық философия математика, физика, метафизиканы қамтыса, практикалық философия саясат пен этикадан тұрады [1. 35-36]. Этика адамгершілік ілімін қарастырса, саясат қоғам мен мемлекетті бақытқа жеткізуді көздейді. Жүсіп Баласағұнның ойынша, қоғам мен мемлекеттің қайырымды, құтты да қуатты болуы сол мемлекетті басқарып, оның бүкіл ісін жүргізіп отыратын бек, уәзір, бас қолбасшы, ұлы хажиб, қақпа басы тағы басқа қызметшілердің адами, кәсіби қасиеттерінің толық әрі жетік болуына көп байланысты. Өгдүлміш Күнтоғды сауалына жауап беру барысында аталған мемлекет қызметшілеріне жан-жақты мінездеме береді.

Патша уәзірі Өгдүлмішке ең әуелі бектің қандай болу керектігі туралы сауал қояды. Мемлекет пен қоғамның қуатты да құтты, көпке жайлы да қамқор, бұқарасының шынайы мекені, жайлы қонысы болу үшін сол мемлекеттің тірегі мен тіні, қозғаушы күші болатын бек, уәзір, әскербасы, ұлы хажиб, қақпабасы, елші, хатшылардың ең әуелі адам, сонан соң маман болуына жеткізетін ізгі, асыл әрі кәсіби қасиеттерге ие болғаны абзал. Патша сауалына орай, Өгдүлміш мемлекет қызметшілерінің адамдық, кәсіби болмыстары туралы жан-жақты жырлайды. Мұның өз алдына үлкен, іргелі ілім екені белгілі. Оны

практикалық философияның бір саласы ретінде саясат деп атайды. Мұндай ілімнің барын Өгдүлміш те байқатып өтеді.

1896. Өгдүлміш айтты: Патшам, қиын сұрақ,
Ілім – бұл мен айтайын, сиын бірақ [2].

Біз енді дастандағы Өгдүлміш жауабы арқылы бек болмысын жан-жақты тануға тырысамыз. Мұның мәні зор, себебі бек, патша ілімде де, дінде де бұқарасын хақ жолы мен ізгілікке, бақытқа бастаушы ретінде сипатталады. Әділетті, ізгі, турашыл бек елін де өзінікіндей ізгі, құтты жолға бастайды. Өгдүлміш айтқандай, олар ұстанған жолда өз алдына үлкен ілімді құрайтын заң, әдеп, тәртіп, қылық бар [2. 1897].

Аристотель бастаған адамгершілік ілімінде асыл, ізгі қасиеттердің қалыптасып әрі сол қайырымдылық күйі мен халінде қалуы үшін олардың ұрығы, тегі, негізінде бар әрі берік болуына көп байланысты екені айтылады [3]. Бектік те - адам әрі басшы ретінде жетіліп қалыптасатын болмыс. Өгдүлміш осы орайда бектіктің бабалар қаны мен тегінен бастау алса, мықты әрі құтты боларын айтады.

1898. Туады анасынан бек боларға,
Іс біліп, үйрену бар енді оларға.

1915. Тегі асыл бек болады жолы дұрыс,
Алып ер, жүрек жұтқан, қолы құрыш.

Әкесі бек болғандар бек боп туар,
Бек болса, әке жолын о да қуар.

...Тұқымы текті болса асыл туып,
Болады аса ақылды білім қуып.

Ұрығы жақсы болса сілтеп өрге,
Шығады жақсы болып содан төрге.

Өгдүлміш пікірінше, бектік - ең әуелі Құдайдың қолдауымен келетін зор мәртебе. Бәрін де Алла әмірімен болады деп білу кішіпейілдік қана емес, адамзат өресі әркез жете бермейтін биік таным да.

1899. Бір Алла біреуді «бек қылайын» деп,
Береді соған ақыл лайықтап.

...Қасиет құлға Құдай берген кезде,
Жетілер іс, қылығы тіпті лезде.

Орта ғасырда туған әдеби шығармаларда әуелгі сөзді Алла атымен бастап, оған мадақ айту дәстүрі бар. Әлем мен адамның жаратушысы, тіршіліктің бастауы, бәрінің қамқоры – Алланың қадір-қасиетін өрен, ойың жеткенше жырлау – ең әділетті, ең ақылды, игі де ізгі іс. Ал әділетті, ақылды, ізгі бек өз қауымын ең биік әрі хақ болмыс – Алла жолына бастаушы.

2079. Бектің құлқы, жүрген жолы қандай-ды.
Қара халық осы жолды таңдайды.

Бек мінезі ізгі болса, жөнді, әділ,
Қара тобыр осы жолдан танбайды.

Бек қазақтың мақалында айтылатын арбаның алдыңғы дөңгелегі секілді. Бек - хақтың жолы, әдебі, тәртібі, қалауын қауымына жеткізіп, адамдық жолы-құтқа бастаушы. Көкте - Құдай, жерде - бек, билеуші елге, көпке құлабыз, темірқазық іспетті Өгдүлміштің бек туралы сөзінде оның елге үлгі-өнеге болар бірегей болмысы да ұмыт қалмаған.

2010. Қол бастаса жүректі адам ұтады, –
Жүрегі жоқ оны өнеге тұтады.

Жүректілер жүрексізді басқарар,
Барлық қорқақ содан үлгі ап қасқарар,

...Итке арыстан болса бас боп кеңесер,
Иттің бәрі арыстанға теңесер.

2073. Бек түзейді барлық жаман жұрт ісін,
Кім жыртады жаман бектің жыртысын?

Сумен жуып тазартады «кір» десе,

Немен жуар судың өзі кірлесе.

...Сенсе бектер таза пейіл жарығын,
Сонда халық түзер жол мен жорығын.

Сөйтсе де, Өгдүлміш сөз арасында торығып, толғанып айтқандай, ел ісін басқару аты зор болғанмен өте қиын нәрсе. Оның Өгдүлміш сөзінде айтылғандай, неше түрлі сыры, талабы мен тәсілі бар.

Адам үшін де, бек үшін де ең әуелі ақыл керек екені белгілі, өйткені адамды өзге жаны бар тіршілік иелерінен алдымен ақылы ажыратып биік етеді. Адамның өзіне ғана тән өзге адамгершілік қасиеттері де осы ақыл арқылы анықталып айқындалады. Әдетте жүрекке, ділге жинақталатын, Аристотель, әл-Фараби жазғандай жанға орнығатын ізгі, қайырымды қасиеттер ақыл арқылы қуат табады, азықтанады. Абайдың «Жүректің ақыл суаты» [4] деп жырлауы тегін емес. Өгдүлміш те осындай аталы ақиқаттан ауытқымай, бекке ең әуелі ақыл керектігін насихаттайды.

1936. Ақылды оңғарады істі бірақ,
Ақылы жоқ адамды ұста жырақ.

Құр көзден көңіл болмай пайда жоқ-ты,
Қу жүрек ақыл жоқта - босқа соқты.

...Ақыл, түйсік болса - адамды жақтағын,
«Ер» деп атап мақтар болсаң - мақтағын.

...Қандай жақсы кісіге ақыл, парасат!
Ақыл болса «дана» десең жарасад.

...Құрмет тұтар зердесі бар ерді елі,
Теріс тірлік қылмайды ғой зерделі.

Биологиялық, физиологиялық жағынан жануардан айырмасы шамалы, біздерді ақыл адам болуға бастайды. Яғни, ақыл – адам болудың алғашқы қозғаушы күші, тетігі. Сөйтсе де, ақылдың өзі кәсіби жолмен, күнделікті ізденіспен жинақталатын білім арқылы толысады, яғни о бастағы физиологиялық ми күйінде қалмай, ақылға айналады. Осы орайда, Өгдүлміш бек

болудың алғы шарты ретінде білімді ақылмен егіз дәріптейтінін байқаймыз.

1919. «Бек» аты білімменен «дана» болар,
Білімсіз - жай «бек» аты ғана болар.

Ақылы білімменен ерек ердің,
Жауы көп білімі мол тереңдердің.

...Бек зерек, білімді боп толсын зерде,
Басына бәле келмей оқыс жерде.

...Біліммен іс бастайды білген кісі,
Ақылмен оңалады қалған ісі.

Біліммен еліне бек тұсау салар,
Білімсіз іске ақылы жетпей қалар.

Ақыл мен білім адамзаттың өзіне ғана тән төл әрекеті танымы мен ізгілігі жолында ұстанар зор қаруы мен құралы. Таным мен ізгілік, қайырымдылық, жақсылық ақыл мен білімсіз жасалмайды. Сөйтсе де, адамзат танымын игі, ізгі бағытта жасап, адамнан шығар әрбір әрекеттің шынайы қайырымдылыққа айналуында әділеттің орны орасан. Жүсіп Баласағұнның өз дастанында ақылды Өгдүлмішті әділетті Күнтоғдыға қызметші, уәзір етіп, Абайдың әділет, жақсылық жолындағы ақылды ғана нұрлы ақыл атауы тегін емес. Бұрынғы-соңғы ойшылдардың бәрі де әділеттің айрықша ардақты қасиетін айтып, жазып кеткен. Адамзаттың көбіне ақылды болса да, әділетті бола алмай қалатын жайы бар. Себебі, ақылды болудан әділетті болу қиын. Мұның сыры мәлім. Оны Шәкәрім ақынша айтар болсақ:

Ақыл деген - өлшеусіз бір жарық нұр,
Сол нұрды тән қамы үшін жан жұмсап жүр.
Тағдырдың қиын, сырлы сиқырымен,
Жан тәнге, ақыл жанға матаулы тұр [5. 155].

Шынында да, «ақылдың бір өлшеусіз нұр» екені талассыз. Осы ақылды жан өз қуаттары арқылы жұмсап жүргені де рас. Сөйтсе де, адам - Жаратушы, ең болмағанда періштелердей бір

жақты болмыс емес. Адамзат ақыл мен тәннің қоспасы жан да әркез өзіне баспана ғана емес, тіпті өзі оған тәуелді, «матаулы» тәннің жағдайын жасамай, оны жақтамай тұра алмайды. Ал тәннің хақ жолынан азғырушы нәпсі бастауы екенін білеміз. Адамзат – әртүрлі байланыстар мен мұқтаждық билеген болмыс. Ақылдың өзі - әділетті орнатудың құралы. Ал ақылдың жайы тағы да Шәкәрімше айтар болсақ, мынадай:

Адамның таза ақылы жанды қимай,
Амалсыз қиянатқа о да көнбек.

Сөйтіп ақыл бере алмай адал көмек,
Зұлымдықпен адамды адам жемек.
Адал еңбек, ақ пейіл, мейірім жоқ,
Осы болар таза ақыл өлді демек [5. 156].

Шәкәрім ақынның сау, шын, таза ақылын біз Абайша әділет, жақсылық жолындағы нұрлы ақыл деп ұғамыз. Әйтпесе адамзат Абай айтатын суық ақылмен өмір сүрер болса, онда оның айуаннан айырмасы аз-ақ.

Адамның сыртқы дене жаралысы,
Нәпсісі айуанмен оның теңдес.
Бөлектігі - жалғыз-ақ таза ақылда,
Өлің келсе, жол тап та осыны емдес [5. 181].

Шәкәрім ақын «ойланып, өзеленіп қармағанда, мен адамнан таза ақыл таба алмадым» [5. 178] деп текке айтпаған. Өйткені адамзат үнемі әділет, жақсылық жолында бола алмайды. Осылайша адамзат өзінің айуанмен іргелес болмысын жөңдей алмай келеді. Әділет пен таза ақыл Аллаға ғана тән, ал адамзат ақаулы, кемшілікті болмыс.

Көрінер ғылымды елдің сырты таза,
Тексеріп терең ойға салмағанда.
Ақымақ пен айуанның иісі аңқиды,
Істерін әбден сынап талдағанда [5. 179].

Шәкәрім жырлап дәріптеген ынсап қасиеті әділетпен төркіндес. Олай дейтініміз, ынсап-әр нәрсенің де обал-сауабын,

өлшем шегін, орны мен жөнін білумен келетін қасиет. Әділет те - әр нәрсенің орнын білу, ақысын асырып я қақысын жемеу, туралықпен болып, қиянатқа бармау. Осы әділетпен төркіндес ынсап туралы Шәкәрім ақын былай дейді:

Нәпсі үйінде байлаулы Ынсап жатыр,
Мұның емін, тегінде, сол аса алған.
Сопысынып, ақсынып әуре болмай,
Ер болсаң, босатып ал сол зынданнан [5].

Адамзаттың асыл арманы да ынсабын нәпсіге жығып бермей, әділетке еріп, тәнді жанға, жанды ақылға, ал ақылды әділет пен арға, жақсылыққа жәрдемші, қызметші етіп, «Ер», «Адам» атануда ғой. Біздің ақылды болудан әділетті болу әлдеқайда қиын деп түюіміз осындай ойлардан келіп туған.

Сөйтіп, Өгдүлміш ақыл мен білімнің қадір-қасиетін орынды дәріптеп, нәтижесінде баянды бектік пен бақытқа әділет арқылы жетуге болатынын жүйелі жырлаған.

1978. Көңіл, мінез, тілді тура тұтпаса, –
Елден аулақ қашар қалған құт боса.

1998. Зорлық - от қой, өртеп бәле төндірер,
Әділет - су, ақса - нәсіп өндірер.

Талай жылдар ел билейтін сен ерсің,
Заңды түзу жүргіз - елің көгерсін.

Әділ заңмен әлем гүлдеп өседі,
Күшпен әлем ойран болып өшеді.

...Әділ іс пен шын сөзіне сенсе елі,
Бағы жанып, бек болады еңселі.

Ел билеуші бекке қажет ізгі, асыл қасиеттер қатарында Өгдүлміш адалдық пен тазалықты да атайды. Ол адалдықты кісіліктің бастауы деп біледі. Адалдық әділетпен, ал тазалық адалдықпен төркіндес екенін байқаймыз.

2071. Құт күнәсіз адалдықты жақтайды,

Бұ дәулетті пәк тазалық сақтайды.

Әдетте, адамзаттың кісілік қалыбы, өзіндік асыл болмысы ақыл-есі мен ар-ұяты бақылаусыз, қараусыз қалған күйкі кезде бұзыла бастайды. Кісіні ұшқалақ, күйкі күйден сақтайтын – сабыр. Мұны да ақын Өгдүлміш кейіпкері арқылы бекке лайық асыл қасиет ретінде дәріптей жырлайды.

1954. Болады бекке көрік сабыр керім,
Тыныштық - бек ісіне арқау -өрім.

...Барлық істе сабыр сақта, дір етпе,
Асық бірақ тәубе қылар ретте.

...Ұстамды ерде - жатық «істің тігісі».

Бек – мемлекет пен қоғамдағы ең биік әрі бай тұлға. Жаратушы хақ жолындағы адамзат Иесінің бәріне де несібесін таратып беретін мырзалығы мен жомарттығын үлгі тұтады. Ал мырзалық пен жомарттық – қайырымдылық пен ізгілік көрінісі.

1944. Бергенде Құдай кімге жақсы қылық,
Оңдаған жол-жорығын жақсы қылып.

Иесі соған берген ілестіріп,
Өзі жеп, берсе де еркі үлестіріп.

2015. Бекке керек сақы мінез тағы бар,
Тыныш жүрген жуас бектің бағы бар.

Аты әлемге жайылады жомарттың,
Сияр әлем уысына со мәрттің.

...Сақы бол да - ішкіз, жегіз таратып,
Мал азайса - жина, жұмса жаратып.

«Ұлық болсаң кішік бол» деген мақалдың жөнімен Өгдүлміш кішіпейіл қасиетті де дәріптей айтады. Шынында да кішіпейілдік – адамзаттың өзіне тән, хас қасиеті. Ақиқатты шынайы таныған адам хақ алды мен жолындағы өзінің шексіз

қораш, бейбақ, бейшара екенін тани түседі. Хақ алдындағы мұндай кішік, шарасыз, мүсәпір халді сезіну әдетте сопыларда болады. Өмірі өтпелі, болмысы бұзылмалы адамзаттың өзіне тән кішіпейіл қалпын ұмытпағаны абзал. Бұл қасиет Өгдүлміш айтқандай, әсіресе бекке қажет.

2082. Кішіпейіл не қаласа соны алар,
«Бағы жанған ұлы бек» боп саналар.

...Кішіпейіл, көңілі ашық болмаса,
Түңіл бектен, ол - бек емес далбаса.

Бек болмысын мәртебелі етер келесі ізгі, асыл қасиет - ар, ұят. Бекті де, әрбір кісіні де жөнсіз, келеңсіз, жаман іс-әрекеттен сақтайтын - осы қасиеттер.

1966. Болсын бектер - ар-ұятты, көзі тоқ,
Жүзі - жарқын, артық ісі, сөзі жоқ.

1973. Кімге Құдай ар-ұятты төгеді, –
Сол абырой, дәулетке де бөгеді.

Ұят барлық жаман істен тыяды,
Ұят барлық игі істерді жияды.

Ердің көркі, игі іс басы – ар осы,
Содан мәлім жақсы, жаман арасы.

Өгдүлміш кейде бекке айтар кеңесінде ізгі, асыл қасиеттерді топтап айтатыны бар. Сонда әділет пен әділ заңның үнемі басым түсетінін байқаймыз. Әділ заң бірде сақтықпен егіз айтылса, бірде оның мырзалық, жомарттықпен жұптаса жүріп құтқа жеткізері өсиет етіледі.

1981. Екі нәрсе ел болудың тіреуі:
Бірі – сақтық, әділ заң ғой біреуі.
...Бектік тіні осы екеуден құралар,
Сонда бектік мәңгі-бақи тұра алар.

2098. Елді билеп, бектік құру негізі,

Екі нәрсе түп тамыры, тегі, ізі.

Бірі – әділ заң, оны халық «құп» десе,
Бірі – әскерді күміспенен күптесе.

...Бұл екеуі болса бектің тірегі, –
Ел жетіліп, бектің тыныш жүрегі.

Енді бірде Өгдүлміш баянды бектік тұғырын үш қасиетпен байланыстырып, әділет пен ізгіліктің болмысын мырзалық пен мейірім, рахым арқылы ұштай түседі, яғни мырзалық пен мейірім, рахым – әділет пен ізгіліктің көрінісі әрі жемісі.

2034. Елді ұстағың келсе билік торында,
Шамаң келсе, үш нәрсені орында.

Оң қолыңмен қылыш ұрып, ел қарат,
Сол қолыңмен шүлен беріп мал тарат.

Сөз бен тілің тәтті болсын шекерден, –
Ұлық, кішік, бағынар құл, бек, ер де.

...Талай түрлі ізгілікті іс қылып,
Қалса жырақ жарамайтын іс-қылық.

Мұндай адам сирек шығар арадан,
Еш кемшілік қыла қоймас сара адам.

2047. «Қылам» десең жақсы бектің үлгі, ісін,
Біліп алғын ізгіліктің үлгісін.

Аристотель, әл-Фараби ілімдері бойынша, дастандағы бек болмысына тән ізгі, асыл қасиеттер - қайырымдылықтар ретінде жанның денсаулығын, жақсы халін жасайды. Қайырымдылық жанның жақсы халі ретінде өзіне үнемі назар аударып, қамқор болуды тілейді. Әйтпесе, жанның денсаулығын сақтаушы «алтын аралық» ретіндегі қайырымды қасиеттер «аралықтың» екі шетіндегі кемшілікті, кеселді шеті, шегіне ойысып, жағымсыз, келеңсіз қасиеттерге айналып кетуі әбден мүмкін. Осы орайда адамға қамсыз, бейғам болмай, сақ, сергек жүрудің пайдасы мол.

Сақтық пен сергектік, зеректік пен ақыл-парасат адамзатты хақ жолынан адастырмай, абыройлы, мәртебелі етеді. Ал адамзат үшін ең биік мәртебе мен абырой - негізі мен тегіне тартып, өзіне тән, өзіне хас болмысы мен қалыбын сақтап қалу, яғни хақ жолында жүріп өмірден адам болып өту. Сөйтіп қамсыз, бейғам болмай, сақ, сергек жүру - хақ жолынан адаспай адам болып қалумен бірге баянды бектік үшін де зор тірек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. А.: Ғылым, 1975.
2. Йүсүп Ұлық Хас Хажиб Баласағұни. Құт әкелетін білім.. Құтадғу білік. Түркістан, 2004.
3. Аристотель философиясы. Әлемдік философиялық мұра. А., 2005.
4. Абай. Шығармалары. I том, А.: Жазушы, 1986.
5. Құдайбердиев Ш. Шығармалары. А., 1988.

ӘОЖ 821.512.122

Өтеген Оралбаев
әдебиетші, журналист,
Аль-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
университетінің ізденушісі,
Астана қаласы

АҚИҚАТ АРҚАУЫ – ЗАМАНА ШЫНДЫҒЫ

Қазақ халқының сан ғасырлық арманы мен мұраты ел егемендігі, азаттық пен тәуелсіздік болды. Осы жолда ғасырлар бойы күресті, шайқасты, жан алысып, жан берген кезендерді бастан кешті. Қандай қиындық, қайғы-қасірет көрсе де өзінің ежелгі арманынан айныған жоқ.

Осы арман мен мақсат бүгінгі күнде дейін қазақ сөз өнеріне мәңгілік мұрат, өлмес дәстүр болып жетті. Өзінің кемел туындыларымен кеңес әдебиетінің алдыңғы қатарында болған қазақ поэзиясы қай кезеңде де ата-баба арманының аңсарын бір сәтке де ұмытқан жоқ. «Мен - қазақпын мың өліп, мың тірілген» деп сонау 1960-шы жылдары, кеңестік құрсаудың шідерлі шеңгелі кезінде шынжырды бұзардай болып «Мен - қазақпын» деген

ұлттық реңдегі рухты дастан туғызған Жұбан Молдағалиев шығармасының арғы арқауында Азаттық жырлары, бергі арқауында Бостандыққа ұмтылған ұлт мүддесі жатты. Бір парадокс, үш жүз жылға жуық кезеңдегі ұлт-азаттық күресінің бәрінде де қазақ поэзиясы қашанда қаһармандық пен қайсарлық танытып келді. Он алтыншы жылғы азаттық күресі мен кешегі қызыл қырғын кезіндегі қолдан ұйымдастырылған геноцид, қанды қырғын, зәбірлі зұлмат кезінде де қазақ жыры қаһармандықтың үлгі-өнегесін көрсете алды.

Осы қаһармандық-азаматтық үрдіс пен дәстүр соғыстан аман-есен оралған толқынның белді өкілдері Әбу Сәрсенбаев пен Дихан Әбілевтің, Қасым Аманжолов пен Жұбан Молдағалиевтің, Хамит Ерғалиев пен Мұзафар Әлімбаевтың, Жұмағали Сайын мен Сырбай Мәуленовтің, Халижан Бекқожин мен Сағынғали Сейітовтің, т.б. қаламгерлеріміздің өлең-жырларында өзіндік өрнек тапты. Жыраулық дәстүрден бері қарай жолын үзбеген ерлік жырлары кешегі Ұлы Отан соғысының сұрапыл жылдарында да Қасым Аманжолов пен Абдолла Жұмағалиевтің, Далабай Жазықбаев пен Баубек Бұлқышевтің шығармашылығында барынша жарқырап көрінді.

«Өткен ғасырдың бел ортасында жарты әлемді топалаңға түсірген екінші жаһан соғысы да оған қатысқан мемлекеттердің баршасының тарихында өшпес із қалдырды, бұрын-соңды адамзат баласы көріп-білмеген осынау алапат катаклизм жер бетіндегі құбылыс тұрмақ, қыбыр қозғалысқа дейін сергек сезіммен елеңдей қалатын суреткер жандардың жүрегінде шөмен болып байланды да, сәтті сағаты соққанда көкіректерден ағыл-тегіл жыр болып ақтарылып жүре берді» деп шолу жасапты. Отан соғысы тудырған жауынгер жырларға ғалым-эстет Сауытбек Абдрахманов. («Жиыrmасыншы ғасыр жырлайды», антология, А, «Раритет», 2007 жыл, 35-бет). Замананың сұрғылт та сұрқай желі соққанда дәстүрлі жыраулық өнердің өзегінен шыққан, яғни тарихи мектептен бастау алып жатқан өршіл өлеңдер уақыт тынысына орай жаңаша түрленіп, бірақ өзінің көркемдік кестесі мен кезеңдік болмысын сақтап, жасампаз қырынан жарқырай көрінді.

Ақынның заман алдындағы жауапкершілігі оның шығармаларында жан-жақты көрініп жатуы ләзім. Сондықтан да ақынның әрбір өлеңі, мейлі ол таза лирикалық тонда болсын,

мейлі ол азаматтық пафосты болсын, мейлі ол сүйген жар мен сүйікті ата-анаға арналсын, онда азаматтық жауапкершілік реңі көрініп тұруы шарт. Сонда ғана ол ақын жауапкершілігін сезіндіріп, сол арқылы оқырманын қапысыз иландырып, сендіріп тұрмақ. Замана тынысы осы ретте Оразалин поэзиясының негізгі жаны десек, оның өзегі ойлы да отты, сазды да салиқалы, сезімтал да сергек жырларға кенде емес. Осы орайда Нұрлан Оразалин поэзиясы кімге ұқсаған? деген сауал қойылса, оған ең алдымен, ол өзіне өзі ұқсаған деп жауап беруге болады. Сонда ол қалай өзіне өзі ұқсайды? Өзіне өзі ұқсайды дегеніміз, ақын қай тақырыпты алса да тек өзіне тән нәзіктік пен сыршылдықты шебер қолдана отырып, шығармасын шынайы көркемдікке құрады. Өлеңнің түйіні мен желісін әу бастағы ішкі иірім мен ішкі ырғаққа суара құрып, әрі қарапайым әрі өмірлік қағидаларды тірек ете жырлай алады. Ол алған тақырыбын еркін меңгеріп, айтар ойын ойдағыдай жеткізіп, шымырлап басталған өлеңді, қажет болса, ширықтырып үйіріп, өз көкейінде алыстан ойлаған пайымдарын оқырманға ұғынықты да ұлағатты етіп жеткізе алады.

Осы айтылған ойларымызды дәлелдеу үшін кезінде баспасөзде жарияланып, Нұрлан Оразалиннің поэтикасына берілген әділ де шынайы баға ретінде қабылданған, әдебиетшілер мен әдеби сыншылар тарапынан жақсы баға алған, белгілі ақын Фариза Оңғарсынованың «Қырдың қырмызы бояулары» деген атпен жарияланған мақаласын тілге тиек етелік: «Адам есейген сайын, рухани өскен сайын кәрі емендей даралана беретін болса керек. Мүмкін әр кезең ұрпағының өзіне, уақытына сай мінез бен болмыстағы ерекшеліктері болатынынан ба, әйтуір бізден кейінгі ұрпақтың бойынан өзім қызығарлық қасиеттер көремін. Ол – тұтастық, адамгершілік, үзеңгі қағыстырып аударыса жүріп, бірін-бірі орға жықпайтын жанашырлық, тіпті бір-бірін Адам ретінде жақсы көрмегеннің өзінде, талантын мойындау және халыққа мойындатуға тырысар азаматтық... Біздің өкшемізді басып келе жатқан қазақ әдебиетіндегі осы сырқаусыз буынның белді өкілі – ақын Нұрлан Оразалин. Көп жұрт Нұрланды драматург деп біледі, пьеса жазушы деп ұғады. Нұрланның поэзиялық шығармаларына зер сала бермейді. Мен өзім Нұрланды қазақ поэзиясындағы санаулы ақындардың бірі деп қабылдаймын... Өлең сендірсе ғана өлең ғой:

Ойпаң бел, оймақ қыраттар
Жонданған кезде келермін.
Ой желке күлік, құр аттар
Қонданған кезде келермін.

Ерте ме кеш пе... бір келем,
Сағынышыммен жолды ырғап.
Ай туған шақта іргеден,

Қарағайларға қол бұлғап, - деп
романтиканың ақ боз арғымағын сар желдіріп жүрген Нұрлан ақын бертін келе: «маза бермей жүрекке, санаға түн, сәттерім көп толқитын, жамағатым» дейтін кемел кезеңге жетті» деп орынды сөз айтып, оң баға береді. (Нұрлан Оразалин, таңдамалы туындылар, 3 томдық, Алматы, «Жазушы», 2006 жыл, сонда, 5-бет).

Ақынның романтикалық сарындағы жүрек лүпілінің замана тынысына орай байсал тартып, барша халықтың көкейіндегі сөзін айтуға барынша жауапкершілік танытқаны жіті байқалады. Ақынның ең қымбат құралы - суреткерлік адалдық екенін қапысыз аңғарасыз. Нұрлан Оразалин осы қасиетін баса көрсете отырып, қаламгердің заман алдындағы өсу, жетілу, даму кезеңдерін де өз оқырманының назарына ұсынады. «Ақын алдан көңіл мен ақаулы тірліктің мазасыз болмысын көріп қана қоймайды. Мейірімнің соңынан ерген қатыгездік барын, өмірдің соңында өлім барын ескерте отырып, әділет пен адалдықтың жеңуі үшін көріп, сезудің аз екенін, әркім өз қуатын жұмсауы қажеттегін меңзейді. Әділет пен шындықтың аспаннан салбырап түспейтінін еске салады: «Жұлқып-жұлқып өтердей жүрек тұсын, Бұлқын! Сілкін! Өмірді жыр ет күшім. Жағаласып, әлемдік сұмдықтардың, күрес керек қағатын күрек тісін» деген ақындық байламын Ф.Оңғарсынова дұрыс байқаған. Біз де қаламгердің осы бағасын дұрыс деп есептейміз.

Фариза Оңғарсынованың осы келтірілген пікіріне қарасақ, ол ақынды ақын ретінде танып, бағалай отырып, Нұрланның әділетсіздік пен зұлымдыққа деген ақындық кредосының әуелден ашық та адал екендігін айтып отыр.

Ежелден адамзаттың өмір сүруінің қайшылықсыз болмайтынын ақын анық біледі. Тек ол әр пенде мұны өзінің жеңе өмірінің қайғы-қасыреті деп қабылдаса, ақын оны үлкен, адамзаттық-қоғамдық, замандық масштабта алып қарайды.

Сондықтан да, ол - ақын. Ақынның көкірек көзі басқаларға қарағанда ұялы, көңіл көзі басқаларға қарағанда тереңірек. Заманның кескін-келбетін, оның шырқыраған шындығын жырлауда ақын қаламынан туған сандаған сарабдал жырлар осы сөзімізге айғақ деген пікірдеміз. Мысалы, «Таңдамалы туындылар» жинағының бірінші томындағы «Тәңірім нұрын төккенде», «Үнім менің алаңдарда адасты», «Түсін мен...», «Жолдан, шаңнан ізедім», «Ақындар», «Аспан туралы жыр», «Жерік түндер», «Жастық одасы», «Мазасыздық», «Республика жыры», «Жігер жыры», «Ынтымақ жыры», екінші томындағы «Күрес жыры», «Бетпе-бет», «Қозғалыс», «Жетінші құрлық», «Жаңа алаңда жарам бар жазылмаған», «Талбесік», «Ашық сөз», «Ақын болу хақтың ісі», «Қызуқандылық», «Тамыз оқиғасы», «Сенім», «Кетті қайда...», «Азаттық жыры», үшінші томындағы Шыңғыс Айтматов «Ғарыш мінезді жырлар» деп өте дәл әрі үлкен суреткерлікпен әділ бағасын берген жырлар легі Нұрлан Оразалиннің туған еліміздің үлкен ақыны, қалыптасқан суреткері екенін көрсететін туындылар.

Шынын айтқанда, осы жырлардың қай-қайсысын да алып талдап, таратып айтуға болар еді. Өйткені, ақын осы өлеңдерінің бәрінде заман алдындағы адамзат жауапкершілігін терең сезінудің үлгісін көрсетіп, тәуелсіз еліміздің көгілдір аспанын қайғының қара бұлты баспауына деген шынайы шығармашылық иесінің шын тілегімен қарайды. «Александр Блок ақынның ақындығы – үндестік, яки гармония деп ұққан және осы ұғымын терең теориялық тұжырымға айналдырған. Ал, үндестік, яки гармония дегенді шебер суреткердің шындықты сырға, сырды жырға айналдыруы, өмірді өнерге, өнерді өмірге көшіруі, сөйтіп мынау әлемдік тіршіліктің небір құпия сырларын ғажайып келісімге көшіре танытуы деп түсіндіреді. Гармония бар жерде тамаша тұтастық бар. Ол - әрине, сыртқы пішіннің ғана емес, ішкі мазмұнның тұтастығы. Ал мазмұн мен пішіннің тұтастығы, бүтіндігі – шеберлік» деп ой қорытады ақындық болмыс, ақындық шеберлік хақында академик Зейнолла Қабдолов. (Зейнолла Қабдолов. «Жебе», А, «Жазушы» 1977 жыл, 173-бет).

Ақынды заман тәрбиелейді, уақыт өсіреді. Қаламгердің ішкі жан-дүниесінің азаматтық алғырлығы, уақыт пен кеңістік алдындағы адамдық парызы мен жауапкершілігін терең сезінуі оның ой-өрісі мен рухани кемелденуінің негізін салады. Осы

тұрғыдан келгенде, Нұрлан Оразалин заман тынысын, оның адамзатқа тигізер ықпалы мен әрекетін, әсері мен тәлімін ол бастан зарделей білген ақын. Ақын – заман шежіресін жазушы. Заманның көңіл-күйін қағазға түсіруші. Ол өз өлеңдері арқылы өзі бастан кешкен уақыт пен кеңістіктің қыр-сырын көңіл айнасына түсіріп, жылдар жылнамасын жырмен жазады. Жазушы айтқан тек тоқсаныншы жылдар ғана емес, ақынның одан кейінгі жылдарда жазған жырларын байыптап қарасақ, жаңа, үш мыңжылдықтың бастауындағы адамзат көңіл-күйі мен арман-мүддесі, ғасырлар тоғысындағы тіршілік пен уақыттың арасындағы қоғамдық қарым-қатынас пен адамның беймаза көңілі, дүдәмал шақтары, алмағайып кезеңдегі аласапыран күндердің айқай-сүреңі мен күш пен билікке шексіз ұмтылудың келер болашаққа тигізер ауыр да алапат зардаптары ақын көңілін бірде мұзға, бірде жалынға айналдырады.

Ақын күш пен парасат, ақыл мен адуын айбат, қасиетті муза мен қасыретті қару-жарак текетірескен қазіргі замандағы күдігі зорайған қоғамның жан-дүниесіндегі күйді өз ой-санасынан тереңнен өткізе, көңілге жеткізе отырып жырлайды. Жырлайды деген сөз, мүмкін шартты шығар, ол қазіргі заманның кардиограммасын ақындық айнаға салып, алаңдап қарап, адамзатқа ескерту жасамаққа талпынады. «Көп айтса көнді, жұрт айтса болды» деген Абай қағидасынан тәлім алған ақын көптің керуеніне ілесе бермей, қажет десеңіз, сол көптің өзіне жекенің пікірін жырмен жеткізеді. Өлеңнің жауынгерлік, сарбаздық, авангардтық белсенділігі осындай кезде көрінеді. Ақын белсенді өмірлік позиция тұрғысынан қарай отырып, адамзаттың өмір сүру жылнамасының қайғы мен қасыретке толы кезеңдерінің шығу төркіні мен шығу себептерін өлеңмен өрнектеп, сұрапыл күндердің сабақтарын, Жүмекен ақынша: «жоқ, ұмытуға болмайды» деп түйіндейді.

Қорқам қатты...
Өзімнен өзім кейде,
Бір сұрапыл ішімде безілдей ме?
Жүрегім атылатын жанартаудай,
Жұртым соны, япыр-ай, сезінбей ме?..

Пендең бар ма тоқтатар көшкін-ойды,
Замана-мұң кеудемді тескілейді.
Қалың жартас ішінде қалғандаймын,
Дауысымды неге ешкім естімейді.

Жалғасардай ызғарлы желге құйын,
Осы ма еді?
Жоқшылық – келмек үйім?
Қызыл жалын кеудені қайнатуда,
Қарғыс атқыр күн туды елге қиын.

...Қорқам қатты...
Өзімнен өзім кейде,
Бір сұрапыл кеудеде безілдей ме?
Жүректер – атылатын жанартаудай,
Жанартауды мына жұрт сезінбей ме?!
Япыр-ай сезінбей ме! (Сонда, 2 том, 34-35 беттер).

Осы өлеңді ойланып оқып қарасаңыз, көп нәрсе көңілге келеді. Ең алдымен, заман жанартауының атылар сәті туды деп шыбын жаны шарқ ұрған ақынның кейпі көз алдымызға келеді. Заманның аумалы-төкпелі кезеңдегі адамазаттың беймарал ғұмыр кешіп, қысқа күнде қырықпышақ болып, пенделікке бой алдырған сәтін сезінген ақынның жан дауысын естисіз. Қоғам бастан кешіп отырған қатер мен кесапат мына жұртты неге сескендірмейді, ойландырмайды деп жаны жай таппаған ақынның алға ұмтылған азаматтық позициясын айқын аңғарасыз. Көпке топырақ шаша алмайсың деген халықтық қағидаға мойынұсынған жұрт тірлігінің заман өзгерсе де әлі өзгермегенін бағамдап, алаң болған ақынның осындай өлең жазуы заңдылық. Ақындық пен азаматтық телқоңыр ұғым деп осыны айту керек. Ақын көп үшін күдік кешеді, жұрты үшін жаны пайыз таппай, өз көңілін күпті қылған қоғамның оғаш та ойсыз мінезіне алаңдап, халық назарын бейқамдықтан арылтқысы келеді. Марғау тірлікке бой алдырған жұрттың енжар кейпі мен селқос мінезі, адалдық пен имандылықтың басты шарттарын өмірде қадағаламау ақынды ойға батырып, жүрегін жамау-жамау қылады:

Жүрегімде жамау-жамау - жыр ағыс,
Ажал менен бір-ақ қадам тұр алыс.

Бір-ақ сызық жатыр үнсіз арада,
Ал ар жағы?
Көктем, сірә? Сірә, қыс?

Күз бе, жаз ба жадыраған, беймәлім,
Бір Алладан - тергенің мен жиғаның.
Жұмағың да, тамұғың - Алладан,
Тағдырыңды Тәңірідей сыйлағын.

Дәулетің де желмен ұшар қолдағы,
Әулетің де уақыттың толғағы.
Қара, хан деп есіркемес қыл көпір,
Өз ісіңе жауап берсең болғаны...

Жалыны мол күндеріңді қарқынды,
Қалай, қайтіп атқарғаның әр түнді.
Елеп-екшеп, түгендейтін сызық бұл,
Таразылар адамшылық парқынды.

Мен сенемін сондай бір сәт бары шын,
Айдындағы адамдардың бәрі үшін.
Имандылық емтиханы бұл сызық
Анықтайтын пендесі мен арысын.

Тәнім - міне, жаным - эне, төрде тұр,
Ажал менен бір-ақ қадам жерде тұр.
Ақтық сөзім, аттағанша сызықтан,
Жыр-дүние, жүрегімде тербетіл!

(Нұрлан Оразалин. 3 том, 340 бет). Ақын өзін айту арқылы өзгені сақтандырады, өзін қамшылау арқылы басқаны жігерлендіреді, өзін ар алдында таразылау арқылы өзгені де сол сыннан сүрінбей өтуге шақырады. Қаламгерлік қайрат таныту арқылы халықтың ар-намысын қайрау тұрғысындағы мұндай жырлар оның шығармаларының негізгі дәнін құрайды. «Көпте ақыл жоқ, көзін тап та жөнге сал» деген Абай заманындағы қағида қазіргі заманда жүзеге де аса бермейтінін ақынның беймаза көңілі сезгендей. Заман тынысын тереңнен сезіну, оны өзінің көңіл-күйі арқылы оқырман қауымға жеткізу, жұртын дер кезінде сақтандырып, бәле-жаланың, қауіп-қатердің алдын алуға

жұмылдыру - ақынның азаматтық парызы. Осы парызды сезінуде таланттардың үндес, дауыстас, қанаттас, қатарлас келуі жайдан-жай емес. «Өзгеден емес, өзімнен қорқам, сезем мен» деген Мұқағали Мақатаевтың (М. Мақатаев. Екі томдық, 86 бет) өлеңі біз мысалға келтірген жырмен рухтас екенін көреміз. Мұндай ұқсас әуендер мен пікірлер өзге де таланты ақындарымызда жиі кездеседі. Бұл нені білдіреді? Біріншіден, бұл үлкен, тұлғалы ақындардың заман мен қоғам алдындағы жауапкершілігі мен парызы жырлану тәсілі жөнінен әртүрлі болғанмен, ой қазығы жөнінен бір-бірімен үндестігі. Екіншіден, қаламгерлік қайраткерлігі биікке көтерілген ақынның азаматтық «менінің» адамзаттық «менге» айналуының көрінісі. Үшіншіден, ақындық қуат пен өз сөзіне жауап беруге дайын тұлғаның азаматтық болмысы. Төртіншіден, ақындар ағасы атанған Әбділда Тәжібаев: «Азаматтық мұрат - бейнелі де жігерлі, отты да қуатты сөздермен айтылатын болды. Өлең пафосқа, философиялық тебіренулерге лайық тұтастық, келісімді архитектуралық тапты. Бұл поэзия мәдениетін игеру жолындағы үлкен адым» дегендей, өлең жаңа өріске шықты, жаңа орбитаға көтерілді. (Әбділда Тәжібаев, «Уақыт және қаламгер, әдеби жинақ, А, «Жазушы», 1973 жыл, 5 бет). Осы еңбектің ішінде, қазақ жырының мәртебесін көтеруде белгілі ақын Нұрлан Оразалиннің де ақындық үні, ақындық тағдыры бар. Мұңы мен сыры, қуанышы мен қайғысы да бар.

Нұрлан Оразалин - қазіргі қазақ поэзиясында замана тынысын кең ауқымда көрсетіп келе жатқан, дәуір шындығы мен құбылысын қапысыз өрнектеп жүрген көрнекті ақындарымыздың бірі. Оның поэтикасы осындай баға беруге лайықты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Нұрлан Оразалин. 3 томдық таңдамалы туындылары, Алматы, «Жазушы», 2006 жыл
2. «Жиырмамыншы ғасыр жырлайды», антология, құрастырған С.Абдрахманов, Алматы, «Раритет», 2007 жыл
3. Әбділда Тәжібаев. «Уақыт және қаламгер», әдеби жинақ, Алматы, «Жазушы», 1973 жыл
4. Зейнолла Қабдолов. «Жебе», әдеби-сын жинағы, Алматы, «Жазушы», 1977 жыл
5. Фариза Оңғарсынова. «Қырдың қырмызы бояулары», әдеби мақала, Н.Оразалиннің таңдамалы жыр жинағына жазған мақаласы, Алматы, «Жазушы», 2006 жыл
6. Мұқағали Мақатаев. 2 томдық жыр жинағы, Алматы, «Жазушы» 1982 жыл

* * *

В настоящей статье разносторонне и научно обоснованы тематико-художественное своеобразие и художественное мастерство талантливого поэта современной казахской литературы, знатного лирика, лауреата государственной премии Казахстана, Нурлана Оразалина, ярко заявившего о себе в конце 60-ых и в начале 70-ых годов.

В работе показаны стиль и почерк, роль и место поэта Н.Оразалина в казахской поэзии, пути и формы обогащения его поэзии, методы и подходы в раскрытии тематики истины и правды современной жизни, общества, нашей эпохи, значимости его поэзии в современном мире. Его поэзия всегда актуальна, современна и ответственна. Статья говорит об этом на примере стихов поэта.

* * *

The article elaborates on thematic and creative peculiarities, as well as artistic mastership of Nurlan Orazalin. A gifted lyric poet, laureate of Kazakhstan's State Award, he rose to prominence in the late 1960s and early 1970s. The present study analyses the style and individual hand, the role and place of Orazalin in Kazakh poetry, tools and forms that enriched his poetry, his methods and approaches in exploring themes of truth in modern life, society, and age. Orazalin's poetry has always been up-to-date, contemporary and socially responsible. The article proves all these theses through investigation of his poems.

УДК 82:396(574)

Глебова Н.А.

магистрант,
ЗКГУ им. М.Утемисова

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОБРАЩЕНИЯ И.И. ЖЕЛЕЗНОВА К ФОЛЬКЛОРУ УРАЛЬСКИХ КАЗАКОВ

«Сильный и неподдельный талант», - так писали об известном уральском писателе, этнографе и историке – Иоасафе Игнатьевиче Железнове при его жизни [1].

В свое время имя Железнова было известно мыслящей России, его произведениями зачитывались уральские казаки, все, кому были дороги необычная история, быт и культура яицкой вольницы [2].

Родился Иоасаф Игнатьевич в Гурьеве-городке, в семье простого казака Игнатия Денисовича, пропавшего без вести в то время, когда его сыну исполнился всего один год. Мать Иоасафа, как водится в старообрядческих семьях, была грамотной, несмотря на свою бедность сумела в 1836 году определить сына в Уральское войсковое училище, которое он успешно закончил. В этом же году он вернулся в Гурьев, был принят в канцелярию атамана П.М. Бородин [1].

Известен Иоасаф Игнатьевич и как историк. Он первый собрал богатейший материал о русской вольнице на берегах седого Яика, показал в своих произведениях, что русская вольница, пришедшая сюда в начале XVI века, не признавала над собой произвола ни царской, ни ханской власти [3].

Железнов доказал, что долгое время казаки жили общиной, все жизненные проблемы решали на демократических началах. Все общинники имели одинаковое право выбирать и быть избранным, высказывать любое суждение о выбранных должностных лицах. Выбирали они не только атаманов, есаулов, но и священнослужителей.

Канцелярская служба явно тяготила Железнова. Духовное отдохновение он находил у старого своего земляка-кузнеца Жадаева, знавшего много легенд, сказаний о походах русских землепроходцев, о незабываемой прежней казацкой вольнице и пугачевском движении.

В 1844 году гурьевский атаман Бородин переезжает в Уральск. Вместе с собой он берет и начинающего писателя Железнова [2].

Длительное пребывание на Урале помогло Железнову вжиться в казачью среду, обрести доверие казаков, стать среди них своим человеком. Он записывал произведения устного народного творчества непосредственно в повседневной бытовой обстановке. Железнов обращал пристальное внимание на то, кто и как поет ему песню, как передает старинное предание. Железнов относился к тому типу собирателей, по словам Б.М. Соколова, «непосредственно, а не только кабинетным путем, изучавших народную жизнь и уходивших для достижения своих задач в самую ее гущу» [3].

Весной 1846 года его перевели служить в казахские степи. Тут он вплотную столкнулся с жизнью степняков, их бытом,

правами. Исследуя фольклор и быт уральского казачества, Железнов проявлял живой интерес к духовной культуре, обычаям и устному творчеству казахского народа. В наследии Железнова есть и записи фольклора тюркоязычных народов и историко-этнографических сведений о них.

В 1847 году Железнов вернулся в Уральск. Весной 1846 года записался в экстренный полк, собиравшийся к перебазированию в Москву.

Усердно занялся самообразованием и главным образом изучением исторических актов, относящихся к периоду до казачества. Под руководством московских друзей и при их хлопотах и содействии, он усидчиво занимался в московском архиве инспекторского департамента военного министерства, написал сочинение «Уральцы», записал «Предания о Пугачеве», готовился к составлению «Истории войска».

Пребывание Железнова в Москве явилось серьезным толчком дальнейшего самообразования молодого писателя. Литературный талант Железнова развивался под влиянием М.П.Погодина, И.С.Аксакова и А.Н.Островского. Правдивые и реалистические произведения Железнова высоко оценили Л.Н.Толстой, А.Н. Островский, И.С. Аксаков и многие другие [2].

Близкое знакомство писателя с московскими славянофилами в какой-то степени сказалось на его творчестве: он несколько идеализировал старый быт казачества, его историю. Однако, к его чести, он не впал в славянофильскую односторонность, остался истинным реалистом в изображении характеров и мировоззрения своих земляков. Их он всегда любил, за них был готов пойти в огонь и в воду, верил, что будущее за такими бунтарями, какими являются его земляки [3].

К изучению и собиранию казачьего фольклора Железнов подошел как историк, что обусловило его особый интерес к былинам, историческим песням и преданиям.

Фольклорные материалы Железнова представляют определенный интерес и для характеристики его работы над устными текстами.

Железнов открыл на Урале живое бытование эпической поэзии, записал весьма ценные варианты былин («Добрыня и

Маринка», «Добрыня в отъезде и неудавшаяся женитьба Алеши», «Илья Муромец и разбойники») и другие произведения («Спор сокола с конем», «Индрик зверь»), собрал большое число исторических песен, в том числе редчайшие песни о Ермаке («Как на Волге-реке, да на Камышенке», «Шатаился, мотаился Ермак сын Тимофеевич»), о Степане Разине («У нас-то было на батюшке, на Тихим Дону», «По морю было, морю синему»), об Игнате Некрасове («Помутился, возмутился наш славный тихий Дон»), о Емельяне Пугачеве («Того месяца сентября») [2].

Железнов известен и как неутомимый собиратель устной прозы. Особое внимание собирателя привлекли исторические предания уральских казаков.

Художественные произведения и фольклорно-этнографические материалы Железнова привлекли внимание Н.Г. Чернышевского и Н.А. Добролюбова. Чернышевский откликнулся на них в ряде рецензий, напечатанных в журнале «Отечественные записки» [1].

Железнов не только записал большое число произведений казачьего фольклора, но и сделал ряд свежих и глубоких для своего времени выводов и наблюдений над характером его бытования, дал комментарий к большинству текстов, сообщил подробные сведения об исполнителях, об их отношении к исполняемым произведениям, выявил их социальный смысл и историческую обстановку, в которой они слагались [2].

Список использованных источников

- 1 А. Изотов. «Сильный и неподдельный талант»// Жунал «Простор», 1985, №2. – с. 82
2. Н.М. Щербанов. Автореферат. М., 1977
3. Бородин Н.А. Железнов (автор «Уральцев»). Очерк жизни и произведений. – СПб. – 1910. – 74с.

* * *

Бұл мақалда автор И.И. Железновтың Орал казактары халық ауыз әдебиетінің зерттеу бағыты қарастырылған.

* * *

In this article we examine Zheleznov's researd approach with Ural kazak folklore. And also we pay attention to Zheleznov's activity as a collector and as a folklore reseascher.

Дейнеко А.С.
магистрант,
ЗКГУ им.М.Утемисова

АНАЛИЗ КОНЦЕПТА ИЗОЛЯЦИИ В РАССКАЗАХ ФРАНЦА КАФКИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

Анализ художественных текстов занимает особое место в курсе подготовки специалистов по иностранным языкам. Эта форма работы очень важна при обучении будущих филологов, так как направлена не только на знакомство с литературой стран изучаемого языка и приобретение социокультурной компетенции, но и на развитие навыков студентов в сфере научного познания. В связи с этим необходимо, чтобы студенты владели новейшими методами лингвистического анализа текста.

Одним из наиболее актуальных и продуктивных в настоящее время признается когнитивно-концептуальный подход к анализу произведения, который предполагает исследование отдельных концептов текста, семантических полей, образов денотата, единой темы набора определенных высказываний. Методическая сторона использования этого подхода при анализе произведений художественной литературы на занятиях по немецкому языку рассматривается в данной статье на примере разбора концепта изоляции в рассказах Франца Кафки. Термин «концепт» в данном случае понимается как «культурно отмеченный вербализированный смысл, представленный в плане выражения целым рядом своих языковых реализаций, образующих соответствующую лексико-грамматическую парадигму, единица коллективного знания, имеющая языковое выражение и отмеченная этнокультурной спецификой» [1, с. 46].

Концепт изоляции играет весьма заметную роль в творческом наследии Кафки, но в разных произведениях он реализуется по-разному. Для занятия можно отобрать рассказы как со сходными, так и с сильно различающимися схемами реализации концепта. Последний вариант интересен еще и тем, что дает возможность исследовать концепт в различных его

литературных воплощениях. На этом варианте мы и остановимся, проанализировав рассказы «Ein Hungerkünstler» («Голодарь») и «Eine kaiserliche Botschaft» («Императорское послание»).

Работу можно организовать следующим образом. Рассказ «Ein Hungerkünstler» ввиду его достаточно большого объема студенты могут прочитать до занятия как домашнее задание. На самом же занятии преподаватель помогает им актуализировать материал и проверяет понимание текста, например, при помощи таких вопросов и заданий:

- Haben Sie die Erzählung gelesen? Machen Sie eine Gliederung zur Erzählung./ Annotieren Sie die Erzählung.
- Worum geht es in dieser Erzählung? Erzählen Sie den Inhalt des Textes mit eigenen Worten nach./ Sprechen Sie im Namen einer der beteiligten Personen.
- Hat die Erzählung Ihnen gefallen? Warum? Und wie denken daran die anderen? Können Sie uns erklären, wie Sie darauf gekommen sind? Wer möchte es ergänzen? Wer kann kurz zusammenfassen?

Затем преподаватель переходит к анализу концепта. Для того чтобы студенты смогли исследовать концепт, необходимо осуществить отбор слов и выражений, при помощи которых данный концепт реализуется в рассказе. Формулировка задания может быть следующей:

- Welche Wörter und Wendungen im Text verweisen auf das Konzept «Isolierung»?

Матрицу указанных лексических единиц студенты могут составлять вместе, коллективно. Если занятие проводится в мультимедийной аудитории, то очень удобно маркировать лексемы непосредственно в электронном тексте на экране, а потом выносить их в заранее подготовленную таблицу. При этом во время отбора слов желательно учитывать их дистрибуции. Таким образом, в матрице окажутся, к примеру, такие текстовые отрезки: *durch das Gitter den Arm steckte; nach keiner Hungerperiode... hatte er freiwillig den Käfig verlassen; wie ein Tier an dem Gitter zu rütteln begann; in dem schmalen Gang* и т. д.

После составления первичной матрицы выражений по рассказу «Ein Hungerkünstler» преподаватель предлагает студентам прочитать «Eine kaiserliche Botschaft». После чтения преподаватель организует обсуждение произведения и руководит составлением матрицы выражений к нему. Очень важно, чтобы

преподаватель помог студентам шире взглянуть на текстовое полотно и не останавливаться в отборе материала только лишь на номинативных единицах. Например, в рассказе «Eine kaiserliche Botschaft» в ряду других можно выделить следующие примеры: *öffnete sich freies Feld, wie würde er fliegen; immer noch zwingt er sich durch die Gemächer; niemals wird er sie überwinden; die Treppen hinab müsste er sich kämpfen; niemand dringt hier durch.*

По завершении работы над матрицами преподаватель предлагает провести детальное сравнение матричных таблиц и сделать выводы о том, как концепт реализован в обоих рассказах:

- Wie wird das Motiv der Isolierung vorbereitet, bildlich inszeniert und herausgearbeitet? Warum kann man diese Erzählungen vergleichen? Inwiefern könnte man sie vergleichen?
- Untersuchen Sie die Tabellen hinsichtlich der Motivation einzelner Aussagen. Suchen Sie Vergleichspunkte.
- Vergleichen Sie beide Erzählungen. Wie stimmen die Bilder zueinander? Welche Funktion haben in den Erzählungen die vergleichbaren Motive? Was leisten Sie? Worin liegt der Unterschied der Motive?
- Welche Rolle spielt das Konzept der Isolierung in den Erzählungen? Was beinhaltet es? Wie äußert sich dies bildmäßig, gestalterisch?

Студенты должны проследить схемы реализации концепта изоляции в рассказах. В первом рассказе изоляция видна сразу: человек, практикующий искусство голодания, как участник старинного шоу, постоянно сидит в выставленной на всеобщее обозрение клетке. В голодании он видит творчество, способ самовыражения, свое призвание, поэтому для него принципиально важно не покидать клетку во время периодов публичных голодовок, всегда довольно длительных. В итоге во время очередного затянувшегося голодания он погибает в клетке, в которой жил тогда уже практически постоянно. Здесь мы наблюдаем изоляцию добровольную, связанную с понятием «чести мастера голодания».

Во втором рассказе увидеть изоляцию сложнее. Здесь гонец с посланием от умирающего императора пытается выйти из дворца. Он пробирается через толпу великих людей империи, прибывших проститься с монархом. Но люди повсюду, они заполнили все покои. Гонец протискивается из одной залы в

другую, затем в третью, в четвертую и так до бесконечности. Но даже если бы ему удалось их покинуть, он бы столкнулся с такими же трудностями во втором, третьем и других внешних дворцах, затем ему нужно было бы пересечь всю столицу... И это длилось бы, как пишет Кафка, тысячелетиями. Таким образом, становится понятно, что, преодолев одни преграды и границы, гонец неминуемо встретил бы следующие и никогда бы не смог выбраться. Но только ли о безнадежной изоляции гонца идет речь? Здесь можно обратить внимание на то, кому он несет послание. А ведь несет он его читателю, к нему, к читателю, обращен авторский текст: «gerade **Dir** hat der Kaiser von seinem Sterbebett aus eine Botschaft gesendet», «und bald wohl hörtest **Du** das herrliche Schlagen seiner Fäuste an **Deiner** Tür». В этом и заключается абсурдность ситуации: мы тоже изолированы, так как являемся читателями, то есть теми, к кому обращается автор. Именно к нам не может пробиться даже гонец верховного правителя империи!

Перед завершением занятия студенты подводят итоги дискуссии и дают характеристику разбираемого концепта, указывая, в том числе, его роль в фабуле данных рассказов классика. Сам анализ концепта можно углубить разбором его структуры, выделением его ядра, слоев, более детальным описанием и сравнением с тем, как он реализован в других произведениях искусства.

Список использованных источников

1. Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта: Наука, 2007.
2. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ: Восток-Запад, 2007.
3. Franz Kafka. Die Erzählungen und andere ausgewählte Prosa. – S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 2007.

* * *

Бұл мақалада Кафканың шығармашылығында оңашалау концепті ерекше орын алатындығы дәлелді мысалдар арқылы көрсетілген.

* * *

This article is devoted to the analysis of Kafka's isolation concept in German classes.

Заруцкая Н.Н.
магистрант,
ЗКГУ им. М.Утемисова

ОТОБРАЖЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ АРХИТЕКТониКИ ДРЕВНИХ ГРЕЧЕСКИХ КОНДАКОВ В РУССКИХ ЦЕРКОВНЫХ АКАФИСТАХ

Начало русской книжной традиции связано с христианизацией Руси как важнейшим культурным и политическим событием ее ранней истории. С принятием христианства в качестве государственной религии церковнославянский язык получает статус языка официального культа, что и создает предпосылки для его функционирования в качестве литературного языка восточных славян.

В процессе христианизации Руси с греческого языка переводится большой и весьма богатый по своему содержанию и жанровой характеристике корпус текстов: богословская, апокрифическая, агиографическая, историческая и другая литература. Эти произведения, переведенные на Руси, смешиваются с южнославянскими переводами, которые переписывались, образуя таким образом единый фонд книжной словесности, на который ориентируется последующее развитие литературы и языка. По утверждению Б.А.Успенского, «русская литература (письменность, образованность) представляет собой на начальном этапе не что иное, как осколок с византийской литературы». Несомненно, что греческие тексты оказывали серьезное влияние на создание поздних русских текстов.

В связи с изложенным интересно проследить влияние греческих традиций на русские церковные тексты, а именно на акафисты. Акафист, или «неседальная песнь» - церковное поэтическое произведение, хвалебная песнь в честь святых, Богородицы, преподобных.

Профессор французской духовной академии, архимандрит Киприан указывает, что «количество акафистов приближалось к «неисчислимому множеству». Он же выделяет два классических

акафиста: акафист Пресвятой Богородице и акафист Иисусу Сладчайшему, автором которых является Роман Сладкопевец. Все остальные акафисты он считает попыткой перефразировать классический Акафист (так в церковной традиции принято называть акафист Пресвятой Богородице). В России распространено несколько сотен акафистов в честь разных икон Богоматери, разным событиям, отдельным святым, Кресту, Страстям, Воскресению Спасителя, несколько на причащение Святых Тайн и т.д.

Предметом нашего исследования являются поздние русские акафисты, посвященные иконам Богородицы и святым. Акафист Иисусу Сладчайшему и Акафист Пресвятой Богородице в процессе исследования мы используем как основу для сравнения, поскольку они всеми безоговорочно признаются древнейшими по происхождению и классическими по своему языковому выражению.

Русские акафисты возникли на основе древних греческих кондаков. Влияние древних греческих текстов на русские акафисты отражается, прежде всего, во внешней архитектонике. По словам архимандрита Киприана, изначально «кондаки представляли собой самостоятельное и большое поэтическое произведение, так сказать богословскую поэму». Они состояли из 20-30 строф, постепенно развивающих одну общую тему. В них различались эпическая часть – кукуль, в которой разъяснялось, за что прославляется святой, и лирическая часть – икос, которая была направлена на вызывание чувств, несла основной эмоциональный заряд. Икосы и кукули написаны одним общим для них размером, т.к. текст этот предназначался для исполнения вслух. Инициалы всех строк, как икосов, так и кукуля, давали акrostих, «краегранесио». Обычно в акrostихе скрывалось имя святого, монаха, или, реже, целая фраза.

Внешняя форма акафистов (особенно древнейших) близка по своей форме к древнему кондаку. Это тоже большая поэма, в которой попеременно чередуются 12 кондаков и 12 икосов. Кондак является эпической частью акафиста, а икос несет в себе все чувства, т.е. является лирической частью. Приведем пример из Акафиста Пресвятой Богородице, где кондак и икос звучат следующим образом:

Кондак 1

Взбранной Воеводе победительная, яко избавльшеся от злых, благодарственная восписуем Ти раби Твои, Богородице, но яко имущая державу непобедимую, от всяких нас бед свободи, да зовем Ти: радуйся, Невесто Неневестная.

Икос 1

Ангел предстатель с небесе послан бысть реши Богородице: радуйся, и со безплотным гласом воплощаема Тя зря, Господи, ужасашеся и стояше, зовый к Ней таковая:

Радуйся, Еюже радость возсияет; радуйся, Еюже клятва исчезнет. Радуйся, падшаго Адама воззвание; радуйся, слез Евиных избавление. Радуйся, высоту неудобовосходящая человеческими помысли; радуйся, глубино неудобозримая и ангельскими очима. Радуйся, яко еси Царево седалище; радуйся, яко носиши Носящаго вся. Радуйся, Звездо, являющая Солнце; радуйся, утробо Божественнаго воплощения. Радуйся, Еюже обновляется тварь; радуйся, Еюже покланяемся Творцу. Радуйся, Невесто Неневестная.

Таким образом, весь акафист фигурально уподобляется большой постройке, чертогу, построенному по особому плану с множеством отдельных помещений. При этом все икосы заканчиваются тем же припевом, что и первый кондак.

Например, кондак 1 акафиста иконе Богородицы «Умягчение злых сердец» завершается таким припевом: «Радуйся, многоскорбная Мати Божия, печаль нашу в радость претворяющая», и именно им заканчивается каждый икос данного акафиста.

Подобное можно наблюдать и в акафисте иконе Богородицы Неопалимая Купина («Радуйся, Благодатная, Купина Неопалимая, огненного запаления нас избавляющая»),

Еще одной особенностью внешней архитектоники акафистов выступает то, что все остальные кондаки завершает припев «Аллилуйя» или «Аллилуиа».

Затем как логическое завершение трижды читается тринадцатый кондак, икос 1 и кондак 1

Таким образом, каждый акафист обязательно имеет кольцевую композицию.

Во внешней композиции акафистов отчетливо заметно отграничение кондаков и икосов. Это связано с литургическим исполнением акафистов ранее, когда впервые четыре субботы Великого Поста он пелся на повечерии по «статиям», то есть раздельно на четыре части; в первую субботу первые три кондака и икоса, во вторую - следующие три и т.д., а в пятую субботу — весь Акафист целиком.

Ритмическая организация акафиста несет не просто эстетическую нагрузку, но и отвечает мелодическим музыкальным требованиям, так как акафисты всегда исполняются вслух. Композиционное и метрическое построение Акафиста очень своеобразно; во всей византийской литературе, за исключением последующих подражаний, не сохранилось ни одного подобного произведения. Наиболее близкую акафистам жанровую структуру имел древний кондак, оригинальной в композиционном и метрическом плане разновидностью которого собственно можно считать Акафист. Акафист начинается с зачина — так называемого *проимия* (греч. *проимион* — *вступление*) или *кукулия* (греч. *кукулион* — *капюшон*, то есть накрывающий строфы). Вслед за ним идут, чередуясь, 12 больших и 12 малых строф, всего 24, в форме алфавитного акростиха. Строфы в греческой традиции называются икосами. Они делятся на короткие строфы (в славянской традиции они именуются кондаками), которые заканчиваются рефреном *Аллилуия*, и длинные, содержащие по 12 херетизмов (приветствий, начинающихся с греч. *хере* — *радуйся*), обращенных к Божией Матери и в традициях риторической поэтики представляющих Ее пространное метафорическое описание. За 12-м херетизмом следует рефрен — «Радуйся, Невесто Неневестная», встречающийся также в кондаке на Благовещение преподобного Романа Сладкопевца(ок. 556).

Все икосы имеют одинаковый ритмический рисунок, основанный на изосиллабизме и чередовании ударных и безударных слогов. Метрическая структура Акафиста сложна: херетизмы в икосах объединены по шесть пар, причем в каждой паре одна строка зеркально отражает другую: при строжайшей изосиллабии они связаны регулярной парной рифмой, то есть каждое слово в одной строке зарифмовано с соответствующим

ему в другой. В редких случаях рифма может отсутствовать. Первая пара херетизмов представляет собой 10-сложники, вторая — 13-сложники, третья — 16-сложники, четвертая — 14-сложники, пятая и шестая — 11-сложники. Помимо ритмической соотнесенности большинства херетизмов, синтаксический и семантический рисунок Акафиста характеризует регулярное применение принципа ветхозаветной поэтики *parallelismus membris* — антитезы логической и семантической (*Радуйся, Ангелов многословущее чудо; || радуйся, бесов многоплачевное поражение*), параллелизма (*Радуйся, честный венче царей благочестивых; || радуйся, честная похвало иереев благоговейных*) или синонимии (*Радуйся, древо светлоплодовитое, от негоже питаются вернии; || радуйся, древо благосеннолиственное, имже покрываются мнози*). В большинстве строк Акафиста использована паронимасия (игра слов), которая утрачивается в переводе.

Следует обратить внимание на то, что каждый кондак и икос всех акафистов начинается с одного и того же слова, закрепленного за ним. Например, кондак 1 всех акафистов начинается со слов «Избранный (Возбранный)» икос 1 — со слова «Ангел» и т.д.

Кондак 1

Иисусу Сладчайшему: Возбранный Воеводо и Господи, победителю...

Акафист Пресвятой Богородице: Взбранной Воеводе победительная...

Акафист Воскресению Христову: Возбранный Воеводо, Господи...

Акафист Святому архангелу Михаилу: Избранный небесных сил воеводо...

Акафист иконе «Умягчение злых сердец»: Избранней Деве Марии...

Акафист Ксении Петербургской: Избранная угодница Христова...

Икос 1

Иисусу Сладчайшему: Ангелов творче...

Акафист Пресвятой Богородице: Ангел предстатель с небесе...

Акафист Воскресению Христову: Ангел Господень...

Акафист иконе «Умягчение злых сердец»: Ангел, возвестивый пастырем...

Акафист Святому архангелу Михаилу: Яко ангельских огнезранных ликов...

Акафист Ксении Петербургской: Равноангельски на земли пожила еси...

Сопоставительный анализ показал, что из греческих текстов были выявлены и перенесены в русские акафисты элементы внешней архитектоники. Это проявляется на нескольких уровнях. Во-первых, это отражено в кольцевой структуре русских акафистов: Кондак 1, Икос 1 ... Кондак 12, Икос 12, Кондак 13, Икос 1, Кондак 1. Во-вторых, сохраняется изначальное количество кондаков (13) и икосов (12). На словарном уровне влияние греческой традиции отражается в особенности использования краегранесио и ритмической организации акафистов. Таким образом, акафисты, первоначально создававшиеся по критериям греческих текстов, постепенно русифицируются.

Список использованных источников

1. Архимандрит Киприан (Керн). Литургика. Гимнография и эортология. Крутицкое Патриаршее Подворье, М.: Издательский Дом «Грааль», 1999. -220с.
2. Мечковская Н.Б. Семиотика: Язык. Природа. Культура: Курс лекций: Учеб. пособие для студ. филол., лингв. и переводовед.фак. высш. учеб. заведений. / Н.Б.Мечковская. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 432с.
3. Успенский Б.А. История русского литературного языка (XI – XVII вв). – 3-е изд., испр. и доп. /Б.А.Успенский. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 558с.

* * *

Бұл мақалада орыс шіркеуіндегі мәтін құрылымына грек дәстүрінің әсері зерттелген.

* * *

In this article we examine influence of Greek traditions to the composition of Russian church texts.

Ж.А. Исина

Филология магистрі, аға оқытушы
Қазақ-орыс Халықаралық университеті
Ақтөбе қаласы

ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА-ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Қазақ тілін, қазақ ұлтының мәдениетін зерттеуде халық тарихының алатын орны зор. Сан мыңдаған жылдар қалыптасқан ұлттың да ұрпаққа айтар сыры сансыз. Шежірелі тарихымызға үңіле қарасақ, қазақ ұлтының көне қыпшақтардың мұрагері екендігіне көзіміз анық жетеді. Түркітану ғылымында соңғы кездері осы мәселе зерттеліп, соны ойлар жарық көрді.

Қыл қаламнан туған жазба мұрағаттар тіліндегі фразеологизмдер бойында қазақы, мәдени деректер бар ма деген сұрақ туады. Әрине, образды, бейнелі фразеологизмдер халықтың көзқарасынан, тіпті күнделікті тұрмыс-тіршілікте қолданған құрал-жабдық, мінген ат, ішкен-жеген тағамдарынан да хабар береді. Академик Ә.Т.Қайдаров мынадай келелі пікір білдірді: «Этностың басып өткен сан ғасырлық даму жолы, оның белгі-бейнелері біздерге тас мүсіндер мен жартастарға қашалған сына жазулар арқылы, мәдени ескерткіштер мен әртүрлі ғимараттар түрінде жетуі мүмкін. Бірақ бұлардың бәрі этнос өмірінің мың да бір елесі ғана. Оның шын мәнісіндегі даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін» [1, 34]. Яғни тіл арқылы халықты танимыз. В.Фон Гумбольдттің «тілхалық рухының, оның танымы мен менталитетінің көрінісі» деген концепциясына сүйенген антропологиялық тіл білімі қазақ топырағында да даму үстінде.

Тіл мен мәдениетті сабақтастырған этнолингвистиканың негізін қалаған академик Ә.Т.Қайдаров болса, бұл сала Р.Ғ.Сыздықова, Е.Жанпейісов еңбектерінде жалғасын тапты.

Орта түркі тілі мен қазақ тілі деректерін салыстыра қарағанда, тарих қойнауынан келе жатқан сөздердің мағыналарының өзгеру жолдары әртүрлі, әр деңгейде екені байқалады. Сөз мағынасының тарылуы көп мағыналы сөздің кейбір мағыналары уақыт өте келе түсіп қалып отыруынан көрінсе, енді бірде кең ұғымды білдіретін сөздер тар ұғымды білдіріп, дара мағынаға қарай жылжиды. Мәселен, тары, тон, киік, аш сөздерінің мағынасының тарылуы жалпылықтан жалқылыққа, яғни тектіктен түрлікке қарай жүру арқылы тарылған. Мұндай процесті логикалық жағынан дәстүрлі тарылу жолы деп танымыз. Ал бауыр, йат, білік, йигит, ару сөздерінде мағынаның тарылуы жалпылықтан жалқылыққа қарай жылжу емес, керісінше бұл сөздердің бірнеше мағыналары көмескіленіп, ұмытыла түсіп қалып отырған. Мұндай тарылу лингвистикалық жолмен тарылу болып табылады. Сонымен, орта түркі тіліндегі көптеген сөздердің мағыналары біздің заманымызға дейін өзгеріп, сан құбылып жеткен.

Қазіргі қазақ тілі мен орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінің арасында фоно-морфологиялықтан гөрі лексикалық және семантикалық айырмашылықтар мен ұқсастықтар көлемі ерекше көп. Мұның өзі қазіргі тіліміздің ескерткішке қатысын тарихи тұрғыдан саралауға көп мүмкіндік береді.

Лексиканың белгілі бір дәуірдегі қалпына талдау жасап, ғылыми тұрғыдан танып білу үшін тарихи тұрғыдан қарау әрі міндет, әрі қажет нәрсе деп түсінгеніміз абзал. Қазіргі қазақ тілінің қайнар көзі-орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тілі. Бүгінгі толысқан, жетілген тіліміз орта түркілік (қыпшақтық) қабаттан өзіне тиісті сыбағаны молынан алып, бойына сіңіріп даму үстінде, яғни лексиканың орта түркілік (қыпшақтық) қабаты мен таза ұлттық қабатты қарама-қарсы қойып қарастырғанда тілдік эволюцияның белгілері анық аңғарылады. Яғни, бұл қабаттар - бір тілдің екі дәуірдегі көрінісі. А.А.Леонтьевтің мына пікірі өте орынды айтылған: «До сих пор мы говорили о родстве языков и при этом исходили из того, что они всегда развиваются в одном направлении: от меньшего числа языков к большему, от праязыка к дочерным языкам. На самом деле все гораздо сложнее. Языки

могут не только расходиться, не реже они идут друг-другу навстречу» [2, 26].

Лексикалық қабаттарды салыстыра зерттегенде біздің сүйенеріміз - сөз. Сөз тілдің, оның өзіндік құрамындағы заттар мен құбылыстарды, олардың қасиеттерін, шындық өмірдегі қатынастарды атап білдіретін негізгі единица, дербес бөлшегі болып табылады. Яғни дыбысталу мен мағынаның және объектив дүниедегі заттар мен құбылыстардың бейнесі – сөз.

Р.А.Будаговтың айтуынша: «Әрбір жеке сөзді саралап, талдап шықпай, олардың өзара жүйелі байланысын білу өте қиын, әр сөздің «дербес» тарихын айқындауда негізгі сүйенеріміз лексикадағы жүйелілік байланысты түсіну» [3, 36]. Сондықтан да ескерткіштер тіліндегі әрбір сөздің мағыналарының қазіргі түркі тілдеріндегі, негізінен қазақ тіліндегі өзгеру, даму жолдарына шолу жасау лексикадағы жүйелілік байланысты анықтауға бірден-бір көз болады.

Орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тіліндегі көптеген сөздерді тарих қойнауынан қазіргі тілімізге қарай сатылап зерделесек, біршама сөздер бұрынғы мағыналарын жоғалтпаған, керісінше сол мағынаның үстіне тарихтың ұзын жолында басқа да мағыналар қосылып, үстемелене дамып отырған.

Біздің ата-бабаларымыз қалдырып кеткен, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасқан тұрмыс-салт, ұлттық таным-түсінік, этика, өнер, өлең, толғауы тоқсан - қызыл тіл, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер - бәрі-бәрі жиналып, рухани мәдениетті құрайды. Рухани мәдениет-рухани өмір. Рухани өмірден қол үзген ұрпақ адасқан құландай өз қағынан өзі жериді. Тұтас ұлттың инсандық (адами) келбеті тілінде, фразеологизмдерінде, ділінде жатыр. Діл мен тілді бір-біріңсіз түсіндіру мүмкін емес. Тілдің ішкі формасы мен мазмұнын, халқымызға тән рухани қазынасын бойына сіңіріп, сақтап бүгінгі ұрпаққа жеткізетін ана тіліміздің құдіреті оның кумулятивтік қызметімен байланысты [4, 215].

Орта ғасыр жазба жәдігерліктері өз дәуірінің бүкіл тілдік сипатын қамти алмаса да, тұрақты тіркестер арқылы көптеген қазаққа ортақ мәдени, танымдық ақпараттар бере алады. Мәселен, Біліг қамчысыны елгә алып «білім қамшысын қолға алып» (Хұсрау-Шырын, 6р 9). Осы сөйлемдегі біліг қамчысы фраземасы қазақы ой түсініктен хабар береді: қамшы жарау атты көшпендінің жауына сілтейтін бас қаруы. Қамшысыз ат үстінде

күн көру қиын. Автор қамшы сөзін біліг сөзімен қосақтап «ақыл ойдың ұшқырлығын, өткірлігін» айтып отыр. «Білімдінің беті-жарық, білімсіздің беті-шарық» екенін қамшы арқылы береді. Кезінде ұлы Абылай хан халқына «білектің заманы кетіп, білігтің заманы келе жатыр, әзірмісің әлеумет» дегенде осындай «білімділікті» айтып отыр.

Тағы бір дерекке жүгінейік: Зулум қамчысы кетті әрсә елдің «зұлымдық қамшысы кетер болса қолдан» (Нахдж әл – Фарадис, 8в 22). Осы сөйлемдегі зулум қамчысы тұрақты тіркесі де қамшы сөзіне арқа сүйеп жасалған. Мағынасы «қаталдық, озбырлық, жауыздық». Көн садақты дос етіп, көк дауылды ат еткен көшпенді жауына, он екі өрме, бұзау тіс дырау қамшы сілтеп тәнін жаралап, жанын тәубаға келтірсе, енді бір жуан топ әлсізге күш көрсету үшін де қолданған. Жоғарыдағы тұрақты тіркестерге ұйытқы сөз болып тұрған қамшы-қазақтың бүкіл тұрмыс тіршілігіне тән мәдени мұраның атауы.

Фразеологизмдер құрамындағы компоненттерде, яғни жеке сөздерде сөздің ішкі мағыналық тұлғасы арқылы мағыналық реңк, коннотацияда ұлттық ерекшелікті айқындау жағы денотатқа қарағанда басымдау болады [5,158].

Қазақ тілінде «қамшы» сөзі ұйытқы болған фразеологизмдердің семантикалық қырлары әртүрлі: қамшы болу, қамшы боп тию, қамшыдай қату, қамшы ойнату, қамшы үйіру т.б.

- Ақыл тізгініні ким бәрік туттың «ақыл тізгінін берік тұттың» (Гүлистан би – турки, 6р 11). Осы сөйлемде «ақыл тізгіні» тұрақты тіркесі ашуды ақылға жеңдірудегі сабырлылықты, шыдамдылықты тізгін сөзіне сүйеніп білдіріп тұр. Яғни ашу дұшпан ақыл дос, ақылыңа ақыл қосқа саяды. Ат үстіндегі қазақтың жүгені тізгінсіз болса қалай жүреді. Асауды жүгеннің тізгіні көндірісе, адамды ақылдың тізгіні көндіреді. Яғни тізгін сөзі де ұлттық мәдени белгіні білдіреді.

Қандай да бір затты танып білуде (мысалы: тізгін) көптеген уақыттың нәтижесі ретінде оның образы адам ұғымында ассоциацияланып, тілде басқа құбылыс, затқа телінеді, соны сипаттап, ұқсатып меңзейді.

Қазақ тілінде тізгін сөзінің фразеологиялық парадигмалары тақырыптық семантикалық жағынан әр түрлі.

- тізгін берді (босатты) – ерік берді, ырық берді.
- тізгінге жабысты – билікті өз қолына алғысы келді.

- тізгіндеп ұстады – еркіне жібермеді.
- тізгін көшті (тиді, ұстады)// тізгінін өз қолына алды. Билік тиді, ерік өз қолына келді.
- тізгінін салмады – ерік бермеді.
- тізгін тартты – байқап сөйледі.
- тізгін ұшымен келді – билігінен, еркінен айырылды.
- Тізгінін жиды – аяғын тартты, қарқынын басты. [ҚТФС, 531].

Келтірілген фраземаларда тізгіннің әрекетіне негізделген образдылық бар.

- Бұйурды кәлтүрұң қуш салалық «бұйырды: келтіріндер құс салайық»

(Хұсрау-Шырын, 80р17). Осы сөйлемде қуш салу фраземасы көшпенділердің байырғы аңшылық кәсібінің түрін білдіреді. Құс алып, аң аулау түркі халықтарының ішінде бүгінде қазақтарда ғана сақталған. Аңшылық өнерді «бір қызық ісім екен сұм жалғанда» деп ұлы Абай жоғары бағалап, талай өлеңдерінде суреттеген:

*Ұқпассың, үстірт қарап бұлғақтасаң,
Суретін көре алмассың, көп бақпасаң,
Мұны оқыса, жігіттер аңшы оқысын,
Біле алмасаң, **құс алып**, дәм татпасаң.*

Қазақ топырағында аңшылықтың тұзақ құру, қақпаншылық, мергеншілік, ит жүгірту және саятшылық сияқты түрлері бар. Қазақ тілінің сөздік құрамында аңшылық өнерге қатысты лексика өте мол. Академик Ә.Марғұланның айтуынша, тек саятшылыққа байланысты туған мың жарымдай сөз (халықтың термині) бар екен [6, 205]. «Құс салу» тұрақты тіркесі-қазақтар мен ортағасырлық қыпшақтарға ортақ этнографизм.

Фразеологизмнің бойындағы қат-қабаттарда сақталып қалған тіл иесінің күнделікті өміріне, рухани және тұрмыстық мәдениетіне, діни көзқарасына немесе эстетикалық талғамына, дүниетанымына қатысты болып келетін қандай да бір оқиғаның, нәрсенің, белгінің, құбылыстың іздері, зерттеуші көбіне көне нанымдар, салттар, әлеуметтік-тарихи құбылыстар әлемін зерделеуге жетелейді. [7, 245]. Мысалы, Кішігә тегмәсүн көз «кісіге көз тимесін» (Мухаббат-наме, 28в5). Осы сөйлемдегі біреудің «біреудің назары түсіп аыру» мағынасындағы *көз тегмәсүн* тұрақты тіркесі қазіргі қазақы ұғым-түсініктен туындап

отыр. Қазақта жас балаға, сұлу қызға, жүйрік атқа көз тиеді, тіл өтеді деп көзден тасалап ұстау ырымы бар. Мәселен,

Құлагер қуанышпен қосып едім,
Алдыңнан үмітпенен тосып едім,
Жиылып, арғын, найман қарағанда,
Тіл мен көз тиер ме деп, шошып едім. (І.Ж.).

«Көз тию» ұғымы орта ғасырдан жетіп, бүгінгі қазақтардың санасынан, түсінігінен орын тепкен. Көпшіліктің көз алдындағы жағдаяттан туған.

Әр ұлт өкілдерінің, әр дәуір адамдарының өздерін қоршаған ортаға, әдемілікке, сұлулыққа көзқарастары әртүрлі болуы мүмкін. Сұлулық, әдемілік сипаттарын бейнелеуде ұлттық-мәдени өмір салты, қоршаған орта, жер жағдайы, құбылысты қабылдау ерекшеліктері көрініс беріп отырады [5, 175]. Орта ғасыр жазба ескерткіштерінің тақырыбына орай сұлу қызды суреттеуде, неше түрлі айшықты сөз өрнектері қолданысқа түскен. Мысалы, ай йүзім, йүзі гүл, йүзі күн, пістә ағыз, толун ай, шәкәр ерін, күн күзгүсү (күн айнасы), күнәш йүзли (күн жүзді), Юсуф жамалы, он төртінчи түннүң толун айы. Осы сөз-образдардағы сұлу қызды ай мен күнге теңеу қазақ тілінде де кең тараған.

- Нитәк келдің бу йәргә әй толун ай «неге келді бұл жерге, әй толған ай» (Мухаббат-наме, 93в16). Йелиб он төрт күн тиләйк, ол он төртінчи түннүң толун айы тұрақты тіркестері қазақы таным-түсінікпен астасып жатыр: Он төртінші айдай боп, Түседі кімнің көзіне [ҚТФС,417]. Қас сұлулықты қазақ толған айға теңейді. «Ай әр айдың он төртінші жұлдызында шартабақтай болып, әбден толысады. Сол себепті де халқымыз осы күнді «он төртінші жұлдыз» демейді, «айдың бір жаңасы» дейді. Яғни ықылым заманнан бері жаңа туған айдың алғашқы күні деп есептеліп келген-ді.

Аталмыш фразеологизмдердің өн бойынан ұлттық-мәдени колорит көрініп тұр. Бұл - этностың әлем, ғалам, сұлулық жайлы бейнелі түсінігі.

Бір замандарда Дешті-Қыпшақ даласында құйындай желіп жүрген еркін, жүйрік, азат дала дүлдүлі құлан бейнесі талай сөз саптауларға негіз болған.

Мысалы, көңлүңни «сенің жабайы жүрегің» (Гулистан би – турки, 3669). Қазақ тілінде «құлан» сөзімен келген фразеологизмдер де семантикалық жағынан әр түрлі.

- Құлан бүлкілге басты – жорта жөнелді, сау желіске салды.

- Құландай ащы дауысты – айбарлы, үнді.
- Құланның қасынуына мылтықтың басуы – істің орайы, сәті келуі.
- Құлан таза – кіршіксіз, адал.
- Құлан таза арылуы – ауру-сырқаудан мүлде айықты.

Орта ғасырлардағы «құлан» сөзі қазақ тілінде өрісі кеңіп, ұлттық таным-түсінікпен астасып әр қилы сөз образдар туғызуға негіз болған.

Жазба жәдігерліктер тіліндегі осындай тұрақты тіркестер, сөз жоқ ұлттық менталитеттен мәдени ақпарат береді. Бұл ақпараттар қазақы ой-санамен, таным-түсінікпен, дағды-дәстүрмен астарласып, сабақтасып тіл мен ұлттың тарих қойнауынан түзілген бірлігін, тұтастығын аңғартады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қайдаров Ә.Т. Тарихи лексикология және этнолингвистика // Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1988.
2. Леонтьев А.А. Возникновение и первоначальная развитие языка. – Москва: Наука, 1963. – 94 с.
3. Будагов Р.А. Проблемы развития языка. – М.-Л. 1965 – 265 с.
4. Мұрат Сабыр. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы (ХІҮ ғасыр жазба ескерткіштері негізінде). – Алматы: «Қазақ университеті», 2004.
5. Виноградов В. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – Москва: Высшая школа, 1978.
6. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998.
7. Бабалықов Ж., Тұрдыбаев А. Қырандар. – Алматы: Жалын, 1983.
8. Ураксин З. Сравнительное изучение и этимологизация фразеологизмов в тюркских языках // Проблемы этимологии тюркских языков. – Алматы: Наука, 1990.

* * *

В исследовании кыпчакских языков, в том числе истории судьбы казахского языка, необходимо опираться на письменные памятники XIV в.

В научной статье лексика письменных памятников впервые рассматривается как единое целое и обозначается термином «среднетюркский язык»: исследуется отношение письменных памятников к современному казахскому языку – взаимосвязь языков, которая передавалась из поколения в поколение.

М.Р. Көпбаева

ф.ғ.к., М. Әуезов атындағы Оңтүстік
Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қаласы

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПРОЦЕСС

Көркем шығармашылық – күрделі, жұмбақ әрі құпия процесс. Осы процесті алғаш зерттеушілер – гректің антикалық дәуірінің философтары да осылай деген болатын. Содан бері қаншама ғасырлар өтті. Адамның ақыл-ойы шығармашылықтың жұмбақ сырларын шешуге ұмтылды. Олардың көпшілігі ғылым тарапынан ашылды. Алайда, қазіргі таңда да өнердегі шығармашылық қызметті зерттеу ісінде көптеген даулы әрі айқын емес мәселелер бар. Бүгінгі күнде шығармашылықтың «құпиялары» туралы айтуға, оның адам ойының ерекше күрделі феномені болып табылатындығын баяндауға әдебиеттану ғылымында да ерекше құлшыныс байқалады.

Қазіргі кезеңде бұл феноменді айқындауда жан-жақты зерттеулер жүргізілуде. Оған алуан түрлі мамандықтардағы ғалымдар, философтар, психологтар, эстетиктер, әлеуметтанушылар, өнертанушылар, тіпті кибернетиктер мен математиктер де қатысып келеді.

Олардың алғашқысы ХХ ғасырға тән болып келетін тұлға мәселесіне мұқият көңіл бөлумен байланысты болып келеді. Адам тіршілігіндегі терең заңдылықтар қандай және олардың өзі шындығында бар ма? Оның түп маңызы мен өмірлік мәні қандай? Тарихи процесте, мәдениет дамуында тұлғаның ролі қандай? Осы және өзге де кейбір сауалдар төңірегінде философтар, әдебиетшілер, өнертанушылар жауап іздеп, көп зерттеулер жүргізді. Суреткерді эстетикалық қызметтің субъектісі ретінде зерттеумен байланысты мәселелерді шешіп алмайынша, тұлға туралы кез-келген философиялық-әлеуметтік тұжырымдама түпкі есепте толық емес, шектеулі күйінде қалып отырады.

Екінші фактор – бұл көркем шығармашылық мәселелеріне деген қызығушылықтың қазіргі заманғы ғылым мен техниканың

қажеттіліктерімен байланысты болуы. Академик А.Н.Колмагоров «Поэзиялық шығармашылыққа объективті талдау жасау адамның түйсіксіз синтетикалық қызмет құрылымдарымен, образдардың қалыптасу құрылымдарымен шұғылданатын ғалымдар үшін өте маңызды» [1,74] - деп жазды. Солардың қатарында эвристикалық әдісті ерекше атап көрсетті. Эвристика – адам қызметінің жаңалық ашу мен өнердің табысқа әкелетін заңдылықтары мен әдістерін зерттейтін ғылым. Осы көзқарас тұрғысынан алғанда, көркем шығармашылық эвристикалық ойлаудың бір түрі болып келеді.

Үшінші фактор көркем шығармашылықтың өз табиғаты мен оның нәтижелерін - романдарды, өлеңдерді, фильмдерді, картиналарды және т.б. эстетикалық қабылдау тәжірибесі арқылы танылады. Ілгеріден белгілі болғандай өнер туындысының пайда болуының субъективті қайнар көздерін білу оны оңай әрі терең түсінуге мүмкіндік береді. Суреткердің тұлғасы оның шығармасына ұқсас болмағанымен, бірақ соңғысы автордың ішкі дүние-сезімін білдіруі, оның тәжірибесін өзектендіруі болып табылады. Сондықтан орыс әдебиеттанушысы әрі сыншысы Ф.Д.Батюшков атап өткендей, «Туындыны толық түсіну мен жақсы көру үшін, оны жаратқан адамның жан-дүниесіне үңіліп қарау керек. Басқаша айтқанда, суретшінің шығармашылық зертханасына ену, оның өмір сүру жағдайларын, адами өмірбаянын тану қажет» [2, 85]. Осы арқылы көркем кемеңгерлікті қабылдауға жақындау түсініктілеу және жеңілдеу болып келеді.

Көркем құндылықтарды жаратушының субъективті әлеміне ену мәселесі XX ғасырда жаңа аспектіні иеленеді. Бұл кезде көптеген білікті зерттеушілердің пікірінше, автор тұлғасының эстетикалық сахнасына қарай елеулі түрде қадам басылды. Өнер өз арнасын тапты, өзінің әлеуметтік және мәдени деңгейіне қарай алуан түрлі адамдар тобын иеленді, бұл адамдарға енді өнер көрсетіп, жүректерін жаулау қажеттілігі туындады. Осы міндетті шеше отырып, суретші-қайраткер (В.Маяковский, С.Эйзенштейн, Б.Брехт сияқты) өз кейіпкерлерінде «өлмейді», бейнеленген жағдайлар мен образдарға «ыдырап» жоғалып кетпейді, керісінше, оқиғаның белсенді түсіндірушісі рөліне еніп, өзінің жеке қатынасын ашық білдіреді. Оқырман /көрермен/ бірге шығармашылық жұмыс атқаруға шақырылады, оны эстетикалық

құндылықтар жасау процесіне баулығысы келеді. Бұл процесс оқырманның көз алдында жүріп отырады. Автор мен оқырмандар арасындағы мұндай қатынастардың элементтері өткен дәуірдегі өнерге де жат емес. Әңгіме мұнда суреткердің жұмысындағы объективті және субъективті факторлардың арақатынасының сапалық жаңа шамасы туралы болып отыр.

Субъективті фактор көбіне авторлары өз бағасы мен көзқарастарын ашық айтудан бойын аулақ салатын туындыларда ерекше маңызға жиі ие болады. Мұндай суреткерге мәселен, Э.Хемингуэйді жатқызуға болады. Алайда, оның көптеген туындылары (атап айтсақ, «Қош бол, қару!» немесе «Килиманджаро қарлары») тұлғалық, тіпті жан-сырын ашу сипатын ашық иеленеді. Түпкі есепте олардың басты қаһарманы автордың өзі, оның дүние сезімі, өмірлік тағдыры болып шығады. Хемингуэйдің романдары белгілі мағынада күнделік сияқты жазылды. Мұнда ойлар мен эмоциялар шектелген тікелей берілімде, кейде тіпті толық түсінікті емес күйде беріледі.

Осы тұрғыдан алғанда, Хемингуэймен ұқсас келетін қарама-қайшылық суреткер Ф.Достоевскийде бар. М.Бахтиннің тұжырымы бойынша, Ф.Достоевский шығармаларында өз бойынан қаһарманды танытады. Ол шығармасы арқылы жүрек сырын ашады, өз картинасында барынша субъективті болып келеді.

Қазіргі өнердің шынайы тәжірибесінде мұндай шығармашылық тұжырымдама өмір сүретін болса, онда мұның өзі шығарма субъекті авторды терең зерттеуді қажет деп табады.

Әрине, жазушылардың, кинорежиссерлердің, кескіндемешілердің (живопись) өздері үшін алдыңғы үзеңгілестері мен әріптестерінің тәжірибесінен үйренуге, пайдалысын жаратуына болады. Мұның өзі таза пайдаға асыру мақсатында да зор маңызға ие. Мәселен, оңтайлы жұмыс тәртібін жасау, териялық тұрғыдан көркем шығармашылықтың ішкі ерекшеліктерін өзі үшін анықтап алу. Соңғысы өнерге деген қазіргі талаптар деңгейінде тұруы тиіс.

Егер көркем шығармашылық феноменіне теориялық талдау жасаудың негізгі аспектілерін атап көрсететін болсақ, олар кем дегенде үшеу болады: философиялық, психологиялық және эстетикалық.

Мұндай жіктеме едәуір шартты, тіптен схемалық сипатқа ие. Бірқатар жағдайларда эстетикалық талдауды философиялық

немесе психологиялық талдаудан ажырату мүмкін емес әрі қажеті де жоқ болып шығады. Алайда, оларды бір-бірімен ұқсастырудың өзі де дұрыс болмас еді.

Көркем шығарманы философиялық зерттеу, әрине, ең алдымен мәдениет философиясы тарапынан іске асырылады. Ол шығармашылықты жалпылама қарастыра отырып (ғылыми, көркем, техникалық), адамзат мәдениеті дамуындағы, адам тұлғасының қалыптасу процесіндегі орны мен рөлін көрсетеді.

Бұл рөлдің өзі өте ауқымды болғандықтан, оны әлеуметтік және дүниетанымдық бағдарына қарамай барлық ойшылдар мойындайды.

Көркем шығармашылық психологиясы өзінің генезисі мен құрылымы бойынша қос тұғырлы болып келеді. Ол психология мен өнертануға тиесілі. Орыс әдебиеттанушысы Б.Мейлахтың атап өтуінше, оның мәні мен басты міндеті - «өз туындыларын жарату барысында суреткердің өмір құбылыстарын қайта өңдеу мен қорыта талдау процесін зерттеуі. Бұл процесс эмбриондар мен жекелеген элементтерінен бастап, толық іске асырылуын қоса алғандағы образдың ұласу мен ойдың барлық пайда болу, даму кезеңдерінде зерттеледі. Шығармашылық психологиясының көмегімен көркемдік ойлау заңдылықтары толық танылады» [2,142].

Сонымен, шығармашылық психологиясының көмегімен шығармашылық қызметтің заңдылықтары танылады. Бірақ, осы заңдылықтардың өзі психологиялық зерттеуді тауыса алмайды, өйткені олар психологиялық қана емес, сондай-ақ гносеологиялық және әлеуметтік сипатты да иеленеді. Оларды тану үшін шығармашылықтың эстетикалық теориясы қажет, ол көркемдік қызметті тұтас әрі синтетикалық талдау жасауға, оның ортақ әрі типтік заңдылықтарын айқындауға да көңіл бөледі, сол арқылы қоғамдық сананың нысаны ретінде өнерді терең тануға жол ашады.

Эстетиканың осы заңдылықтарын, сондай-ақ философия мен психологияны зерттеуде, ең алдымен осы зерттеу мәніне байланысты болып келетін үлкен қиындықтар кездеседі. Көркем шығармашылық адам қызметінің алуан түрлері мен типтерінің күрделі кешенін танытады. Көркем шығармашылық дегеніміз – ақыл-ой және дене еңбегінің, дискурстық және интуициялық танымның, ой мен сезімнің қайталанбас бірлігі.

Істің мәні мынада, шығармашылықтың негізгі кезеңдері тікелей объективті талдауға, шығармашылық субъект тарапынан тікелей бақылауға қиын беріледі. Мәселен, шабыт актісін оны басынан кешірген суреткер ғана соңынан суреттей алады. Егер шығармашылық шабыт сәтінде оны өз бетінше талдаумен шұғылданатын болса, ол өзінен-өзі бұлдыр сағымға айналып, зым-зия жоғалады. Объективті бақылау болса (егер оны ұйымдастыру қолдан келетін болса) қазіргі бар болғаны суретшінің осы сәттегі биофизиологиялық жағдайынан дерек береді. Жүйкенің өршу қарқындылығын анықтау, тыныс алу мен қан құрамындағы өзгерістер. Психология үшін осындай типтегі көрсеткіштер қаншалықты маңызды болмасын, шығармашылық процестің мазмұнына қатынасы жағынан олар сонда да болсын жанама сипатты иеленеді.

Көркем шығармашылықты теориялық және эксперименттік талдаудың барлық әдістері мен құралдары әлдебір шамада осындай кемшіліктермен ерекшеленеді. Тіпті осы бір күрделі феноменнің табиғаты туралы мистикаланған түсініктер мен субъективті ойларды жиі тудырады.

Шығармашылық процестің жүзеге асырылу жолдарын ғылыми тұрғыдан жан-жақты дәйектеп беруде өнертанушы-философтар эвристикалық зерттеу әдістерін пайдаланудың тиімді екенін айтады.

Шығармашылық «құпияларын» ашуға деген бірде-бір бірегей әрі әмбебап кілт жоқ. Осы бір үміт артқан мақсатқа апаратын жолдар да сан алуан. Бұған көз жеткізу үшін жіктеменің толыққандығына үміт артпай-ақ, өнердегі эвристикалық ойлаудың терең процестеріне енудің мүмкін болған кейбір әдістерін қарастырайық.

Шығармашылықтың эстетикалық теориясын тиімді дамыту үшін, ол жаңа ағымдарға үндесе келуі тиіс. Әрине, мұнда сонымен қатар «дәстүрлі» әдістер де ұмыт қалмағаны жөн.

Өнер болмысын терең зерттемей тұрып, шығармашылық теориясы мен психологиясы туралы әңгімелеу мүмкін емес. Бұл тұрғыда көркем туындылардың өзі эвристикалық ақпараттың қайнар көзі болып табылады. «Суреткердің өміріне арналған материалдар біреу ғана» [2,42], – деп жазады ақын В.Ф.Одевский. Ол – оның туындылары. Мейлі ол музыкант, өлең жолдарын құраушы, кескіндемеші болсын, сіз олардың бойынан оның

рухын, сипатын және физиологиясын табасыз. Тіпті тарихшының өлшеуіш қаламынан сырғи өткен оқиғаларды да таба аласыз». Одевский шығармашылықты зерттеуде көркем туындылардың рөлін, яғни ол суреткердің өмірі мен жеке тұлғалық ерекшеліктерін түсінудегі бірден-бір құрал көркем туынды болып табылады деп басты мәселеде дұрыс айтып тұр. Гомер мен Фидий, Рубеев пен Шекспир туралы ешнәрсе білмей тұрып, біздер олардың туындылары бойынша осы шеберлер туралы, олардың ойлау ерекшеліктері, бағыттары мен мүдделері туралы бірқатар ой қорытындысын жасаймыз. Сондай-ақ, мәселен Пушкин, Бальзак, Толстой, Т.Манн, М.Горький және т.б. көптеген жазушылар өз шығармаларында шығармашылық процестің әлдебір жақтары туралы құнды пікірлер айтып кеткен.

Көркем туындылар дегеніміз – бұл автордың шығармашылық өмірбаяны. Оның бүкіл тіршілік қызметінен ажырамас сипатта бола отырып ол соңғысына тиесілі болып келмейді, сонымен қатар суретшінің қоғамдық, азаматтық өмірбаянын да зерттеуді қажет етеді. Өмірбаян деректерін жинау мен талдау эвристикалық зерттеуде көптеген мәселелерді қамтып өтеді. Әдебиет зерттеушілері автордың қалыптасқан және көркем туындыларында жаратылған әлеуметтік жағдайды айқындауға ұмтылады. Мұнда әдеби таным эстетика және әлеуметтанумен жиі ұшталады. Бұлар суретшінің жеке өмірбаянын зерттеуде зор маңызға ие. Өнертану мен психологияда шығармашылық қызметтегі жеке мән-жайлар мен деректер жиі абсалюттендіріледі. Алайда, эвристикалық зерттеуде әлеуметтанушылыққа берілу де аз-кем кемшілікке жатпайды. Мұндай әдістің түп-тамыры сонау 30 жылдарға қарай тереңдейді. Бұл кезде өте маңызды әрі талантты деген ғалымдардың өзі былай деп санады: «Зерттеуші үшін көркем туындының жасалуын - туындының бағытын, олардың өмір деректерімен, жеке күйзелістерімен және көңіл-күйімен рәсімделуін түсіндіру жөнсіз болмас еді. Ғалымға тұрмыстық реттегі өмірбаянында емес, әлеуметтік өмірбаян деректерді білу маңызды» [2,53].

Қазіргі таңда автордың бүкіл тұлғалық болмысындағы көркем туындының шарттылығын теріске шығаратын адам табыла қоймас. Алайда, негізінде суреткерлердің жеке өмірбаяны аз зерттелінеді. Істің мәнісі мынада, мұндай зерттеу туралы мәселе тек қана ғылыми емес, сондай-ақ этикалық сипатқа ие. Суреткердің тұлғасына деген қызығушылық түсінікті делік, ал

оның жеке өмірі ше? Қайсыбір бөгде адам оған тереңдей алады? Сонымен қатар, суреткер туындыда өзінің бүкіл тәжірибесі мен ішкі дүниесін өзектендіретін болса, онда ғылым үшін жазушының жеке, ішкі құпиясынан бастап, қоғамдық қызметімен аяқтай отырып, оның өмірінің барлық сәттеріне объективті қызығушылық танытылады. Соңғыларын зерттеуде эвристикалық зерттеудің маңызын жоғалтпау қажет. Оның ерекшелігінің өзі осында жатыр. Бүгінде құрастырылған көптеген классиктердің өмірбаяндары (мәселен, А.К. Виноградовтың Стендаль, Паганини туралы, А.Моруаның Байрон, Жорж Саид, Бальзак туралы кітаптары) біртұтас зерттеудің нәтижелері болып табылады.

Ұлы жазушының қоғамдық және жеке өміріне жасалған талдау оны тұлға ретінде, индивид ретінде терең ұғуға мүмкіндік береді. Алайда, эвристикалық ойлаудың ішкі заңдылықтарын ашып көрсету өмірбаяндық зерттеу аясынан тыс жатыр десе болады. Мұнда өнертану шығармашылық психологияға орын береді. Шығармашылық процесс туралы біздің білімдеріміздің дерек көздері қандай? Мұның өзі ең алдымен тағы да объективті материалдар болып келеді: қолжазбалар, жоспарлар, сызбалар, эскиздер, этюдтер, жазба кітапшалар. Шығармашылықты зерттеушілер оларды үнемі пайдаланып келеді, әрі пайдалана беретін де болады. Осы материалдарды түрлі көзқараста зерттей отырып, өте маңызды шынайы ақпарат алуға болады. Ұлттық әдебиетімізде бұл ойымызға дәлелді көптеп келтіруге болады. Сәбиттанудың сардары, ғалым Қ. Ергөбектің кемеңгер жазушы шығармашылығының тереңіне бойлауына, толғамы тегеурінді ой қозғауына осындай материалдардың көп көмегі болған. Күрделі де көлемді зерттеу еңбегін жазып жүргенде ғалым Қ. Ергөбек мұрағат деректерінің арасынан С.Мұқановтың «Аққан жұлдыз» романын жазу үшін жасаған жоспарлары мен эскиздерін тапқанын және де бұл деректердің жазушының шығармашылық зертханасының беймәлім қырларын танып-білуге зор септігі болғанын айтады. «Қолжазбаның басталуында Сәбеңнің өз қолымен түсірілген мынадай таңбалар бар. «Аққан жұлдыз» III том кітап 24.1.1973 жылы басталды». Бұл фактіден мынадай қорытынды шығаруға болады. Жазушы ойланып-толғанумен, «Қазақ қауымы» атты еңбегін жазумен бірге уақытты өткізген (осы орайда айта кететін тағы бір жай, жазушы осы мерзімде өзінің 16 томдық таңдамалы шығармаларын да баспаға дайындап

берген. Ол 15 томдық ішінде, қайта жазғандай күрделі жөндеуден өткендері де бар). Ақыры осындай тәжірибе қорытудан соң, үшінші кітапқа жиналып, сұрыпталған материал санамда пісті-ақ деген сәттен бастап романның үш тарауын қамтыған» [3,134].

Бірқатар ірі ақындардың, жазушылардың, музыканттардың шимай дәптерлерін жариялаудың өзі халықтың санасында сіңіп қалған көркем шығармашылық еңбектің «оңай әрі маңызы жоқтығы» туралы пікірлерін жоққа шығарды. Көптеген зерттеушілердің күш-жігері арқылы мына бір жайт дәлелденеді. Кеменгердің әрбір маңызды туындысы барлық рухани және дене күшінің барынша сарп етілуін талап ететін алдын-ала жасалатын мол ауқымды жұмыстар арқылы дүниеге келеді.

Бір жағынан, құжаттылық, объективтілік мәні бар, бірақ жазушы саналы түрде жасамаған шимай материалдардың өзі шығармашылық процесті танып-білуге айтарлықтай септігін тигізетін кездері де болады. Дей тұрғанмен, зерттеуші осындай материалдарға үнемі ие бола бермейді. Тіпті жеткілікті түрде толық ұсынылғанның өзінде, бұл материалдарды автордың ішкі дүниесіне енудің шексіз құралы деп қарастыруға да болмайды. Шығармашылықтың маңызды бір кезеңдерін аша отырып (түпкі ойды орындауға көшу), олар әлдебір дәрежедегі ниеттің пайда болмағанына дейін эвристикалық ойлау жұмысы туралы аз әңгімелейді, жанама түрде ғана шабытты сипаттап өтеді.

Шығармашылықтың объективті материалдарымен қатар субъективтік деп атауға болатын материалдары мен құжаттары да болады. Бұлар - суреткерлердің баспаға беру үшін немесе достары, жолдастары, жақын адамдары үшін жасаған өзіндік жұмысы туралы айтқандары. Әрине, А.Дейнектің дәлелдеуінше, суреткерлер өз жұмыстары туралы аз әңгімелейді, айта қалғанның өзінде ағынан жарылып әңгімелей қоймайды, осы бір ағынан жарылып әңгіме айтпаудың өзі сирек жағдайда әдейі істелінеді, сондай-ақ ағынан жарылудың өзі де сирек жағдайда орын алады. Пушкиннің сөзі бойынша, «өз мемуарын жазу - әрі қызық, әрі әсерлі де. Өзің сияқты ешкімді сүймейсің, ешкімді білмейсің. Сарқылмас қазына. Бірақ қиындау. Өтірік айтпауға болады, ағынан жарылу - мүмкін емес жайт. Қаламның өзі тұңғыық алдында, әлдебір бөгде адам бей-жай оқи қалатын жерде тоқтай қалады» [2,72].

Шығармашылық процесті қарастырғанда авторлық барлық мойындауларды мұқият зерделеу қажет. Автордың өзі үшін жазғандарын да (күнделіктердегі, жазба кітапшалардағы және қолжазбалардағы хаттардағы) әрі баспаға арналғандарын да (мақалалардағы, кітаптардағы, баспасөздердегі, берілген интервьюдегі) тұтасымен пайдалану керек.

Бұлайша зерделеу зерттеушінің суреткерге деген сенімін теріске шығармайды, қайта жақындата түседі. Ғалым А.Г.Цейтлин былай деп атап өтеді: «Өз бетінше шығармашылық» құбылысын терістеуге немесе бұрмалауға болмайды, бірақ оның өзі кең тарала қоймаған. Басым көпшілік жағдайда осы бір бұрмалау жағдайлары екінші дәрежелі сипат алады. Нағыз суреткер оқырмандарын «өмірдің бүкіл маңызын құрадым» деп алдай алмайды» [4,115].

Мемуарлық әдебиеттің өзіне де сақтықпен қараған жөн. Қайсыбір суреткерді жақыннан білетін, онымен дос болған адамдар қызықты жайттарды, тіпті суреткердің өзі айта алмаған нәрселерден хабардар етуі мүмкін. Алайда, кейбір еске алулардың авторлары өз жадына сене отырып, кейде шынайы оқиғалар мен ойдан шығарылған оқиғаларды шатастырып алады. Деректерден өзін әдейі саналы түрде бұрмалау жағдайлары да ұшырасады. Осыған орай, ешбір мемуарлық жазбалар, егер олар суреткердің тұлғасын сипаттайтын өзге дерек және мәліметтермен келтірілген болмаса, абсолюттік шындық ретінде қабылданбайды да. Суреткерлік өнердің эстетикалық әлемін танытқан еңбектердегі нақты дәйектерден көптеген ерекшеліктерді көруге болады. Ғ.Мүсірепов шығармашылық процесте пайдаланған материалдарын жойып отырса, С.Мұқанов керісінше көзінің қарашығындай сақтаған. Ұлы жазушы М.Әуезов те шығармасына қажетті материалдарға ұқыптылықпен қараса, Т. Ахтановтың бұл турасындағы ұстанымы мүлде басқаша. Мұны жазушының өзі былайша түсіндіреді: «Лаборатория демекші, менің негізгі лабораториям - басым мен көңілім-жүрегім. Сол екеуін де екшеліп, сонда сақталғандарын жазамын. Бір жаман жерім, жөндеп қойын дәптер тұтынбаймын. Ел аралағанда қалтама салып шыққан қойын дәптеріме өнімді жазу түсе қоймайды. Жұрттың көзінше бір нәрсені түртіп жазуға ұяламын. Расында керекті нәрсенің бәрі жадында сақтала бермейді, сондықтан түртіп алып жүрген керек-ақ» [5,238].

Жазушының жекелеген шығармашылығына қатысты жүргізілген сұхбаттар мен арнайы қойылған сұрақтарды да қатар алып қарастыру эвристикалық әдісте нәтижелі болып келеді. Мәселен 1970-1980 жылдардағы әдебиет сыншылары, әдебиеттанушылар, зерттеуші ғалымдардың көрнекті жазушылармен шығармашылыққа қатысты түрлі формада жүргізген іс-шаралары сөз өнерінің сан қырын танытты. Әдебиетті сүйетін оқырман қауымға тағылымы мол шығармашылық еңбектің тылсым сырын ашты. Бұл еңбектердің біразы кейін жеке кітап болып шықты. С.Әшімбаев «Парасатқа құштарлық», Ш.Елеукенов «Жаңа жолдан», З.Серікқалиев «Ақ жол » т.б. Еліміз егемендік алғаннан кейінгі жылдары Халық жазушылары Қ.Жұмаділов, М.Мағауин, Ә.Нұршайықовтардың қаламгерлік өнер мен шығармашылық еңбектің қиын да қызықты, ауыр да аяулы кезеңдерін сомдаған романдары жарық көрді. Аталған еңбектердегі жазушылардың шығармашылық тағдырлары, көркем туындыны жазудағы ұстанымдары, лабораториясы әр түрлі екенін аңғару қиын емес. Соңғы жылдары жарыққа шыққан талантты жазушы Талаптан Ахметжанның «Жан әлемі» атты кітабы біраз жылғы жүргізілген сұхбаттар топтамасынан тұрады. Жазушы жүргізген бұл сұхбаттар әдебиеттану ғылымы үшін көптеген өзекті мәселелердің шешімін табуына жол ашты десек артық айтқандық болмас. Бір ғана талантты жазушы Ә.Таразидің болған сұхбатынан шығармашылық өнердің беймәлім тұстарын, жазушылық өнердің азапты да рахатты тағдырын көреміз.

«...Ұшы-қиыры - көрінбес анализ, зерттеу... Досыңа дос деп қарай алмайсың, жақыныңа жақын деп қарай алмайсың. Сонда менің өмірім-шын өмір емес, күндіз-түні жұмыс істейтін лаборатория... Жалығасың тіпті. Түсінде де оқиғаларға жазушы ретінде талдау жасап жүресің. Мұқағали сәби болғысы келсе, мен пенде болуды армандаймын. Ешкім білмейтін, ешкім танымайтын қарапайым пенде болсам ғой» - дейді жазушы. Талғамы биік, тәжірбиесі мол суреткер Ә.Таразидің бұл ойы шығармашылық еңбектің тұтас тұрқын тап басып көрсетті. Ал осы азапты істі атқарушы жазушы туралы ол және былай деп ой түйеді «Менің түсінігімде шын жазушы деген арқасына зіл қара тасты өз еркімен байлап алып, шыңға қарай өрлеп бара жатқан адам тәрізді» [6,9].

Осы айтылғандардан ойымызды түйіндер болсақ, көркем шығармашылық - шексіз әлем. Бұл әлемді танып-білудің жолдары

да сан тарау. Десе де, өнер иесінің күрделі еңбегі мен жан дүниесін тануда эвристикалық әдістің тиімді формаларын пайдалану (сұхбат, сауалнама, интервью т.б.) жазушының шығармашылығының ерекшеліктерінен мол мағлұмат алып, жаңа қырларын тануға мол мүмкіндік беретінін көрдік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С.52.
2. Громов Е.С. Художественное творчество. – М.: Политиздат, 1970. – С. 16.
3. Ергөбек Қ. Сәбит Мұқанов. – А.: Санат, 2000. – 125 б.
4. Цейтлин А.Г. Труд писателя. М.: «Советский писатель», 1968. – С. 128.
5. Ахтанов Т. Керуен. А.: Жазушы. 1978. – 248 б.
6. Ахметжан Т. Жан әлемі.- А.: Сөздік-словарь, 2006. - 28 б.

* * *

В статье рассматриваются творческий процесс создания произведений.

* * *

In this article written about the process of art production.

УДК 82.081:651.4

Тукбатова И.А.

магистрант,
ЗКГУ им. М. Утемисова

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ СОСТАВЛЕНИЯ И ОФОРМЛЕНИЯ ДОКУМЕНТОВ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ

В современной лингвистике изучение текстов конкретной функциональной направленности интенсивно развивается и ставит перед исследователями проблемы, связанные не только с внутренней организацией текста, но и с его функционированием в процессе коммуникативной деятельности.

Данная статья посвящена изучению официально-делового стиля и его места в системе функциональных стилей языка.

Основное внимание в работах, посвященных описанию официально-делового стиля, уделяется выявлению лексико-

грамматических особенностей текстов официально-делового стиля, определению дифференциальных признаков, отличающих официальную письменность от других ее видов. В данной статье делается попытка описания официально-делового стиля как основного для документов, также рассматривается возможность выявления взаимосвязи содержательной и формальной сторон языка.

Актуальность данной статьи обусловлена необходимостью изучения закономерностей организации текстов официально-делового стиля, с учетом особенностей их функционирования в социально-правовой сфере, в процессе составления различного рода официальных документов.

Целью данной статьи является изучение особенностей текстов документов, написанных в официально-деловом стиле.

Для реализации поставленной цели необходимо было охарактеризовать композиционно-структурную организацию документов официально-делового стиля и описать лексико-семантические, синтаксические, стилистические особенности текстов документов данного стиля.

Официально-деловой стиль закреплен за сферой социально-правовых отношений, реализующихся в законотворчестве, в экономике, в управленческой и дипломатической деятельности. Ядром официально-деловой письменности является официально-деловой документ. Документ – это текст, управляющий действиями людей и обладающий юридической значимостью. При составлении и оформлении официально-делового документа необходимо соблюдать ряд требований. Документируемая информация должна излагаться предельно ясно, четко и недвусмысленно – это основное требование письменного делового общения. К языку документов предъявляется требование коммуникативной точности - адекватного отражения действительности, отражения мысли автора в речевом фрагменте. Стандартизация языка деловых бумаг обеспечивает ту степень коммуникативной точности, которая придает документу юридическую силу. Любое предложение должно иметь только одно значение и толкование. Чтобы достичь такой степени точности в тексте, возникает необходимость повторять одни и те же слова, названия, термины [5].

Смысловая точность письменного высказывания в значи-

тельной степени обусловлена точностью словоупотребления, т. е. использованием слов согласно их значениям. Слово в тексте документа должно употребляться только в одном значении, принятом в официально-деловой письменной речи. В связи с этим затруднения в употреблении могут вызывать слова-паронимы (слова, близкие по звучанию, родственные, однокоренные слова, различающиеся значением). Следует различать случаи употребления следующего типа: *представить* (предъявить, показать) - и - *предоставить* (дать что-либо в пользование); *гарантийный* (содержащий гарантию, служащий гарантией) - и - *гарантированный* (обеспеченный законом, договором) и пр.

Невнимание к оттенкам значений, окраскам слов-синонимов также может приводить к смысловым нарушениям в текстах документов. Так, например, слова *построить* (стилистически нейтральное), *возвести* (стилистическая окраска «высокая»), *соорудить* (создать нечто технически сложное), *воздвигнуть* (построить что-либо значительное) различаются стилистическими окрасками, оттенками значений и, как следствие этого, имеют разную сочетаемость. Например: *построить склад, соорудить мост, воздвигнуть арку, но не: возвести склад, соорудить киоск, воздвигнуть жилой дом* и пр.

При употреблении терминов в деловой документации необходимо следить за тем, чтобы термин был понятен как автору, так и адресату. Если термин является малоупотребительным и его значение может быть непонятным, следует прибегнуть к одному из предлагаемых способов:

- дать официальное определение термина, например: *факторинг* – продажа права на взыскание долгов;
- уточнить, расширить содержание термина словами нейтральной лексики, например: невыполнение договора вызвано *форс-мажорными* обстоятельствами (ливневыми дождями размыло пути сообщения с заводом);
- убрать термин и заменить его общепонятным словом или выражением[3].

Трудности в восприятии текста документа может вызывать неоправданное использование заимствованных слов. Наиболее типичная ошибка – немотивированное употребление иноязычных

слов вместо уже существующих для обозначения понятий привычных слов, например:

эксклюзивный вместо *исключительный*;

апеллировать вместо *обращаться*;

прерогативы вместо *исключительное право* и пр.

В документах не должны употребляться слова и выражения, вышедшие из употребления (архаизмы и историзмы). Следует писать не *при сем направляем*, а *направляем*; не *сего года*, а *этого года* (*текущего года*); не *настоящим сообщаем*, а *сообщаем*, не *настоящим акт составлен*, а *акт составлен*; не *каковой*, а *который*; не *вышепоименованный*, а *указанный выше*.

Особенностью лексики документов, составленных на английском языке, является то, что в качестве общепринятых терминов в них употребительны латинские словосочетания: *modus vivendi* (*временное соглашение*), *inter alia* (*в числе других*), *de facto* (*на деле, фактически*), *sine qua non* (*обязательное условие, требование*) и т.д.

Довольно часто в текстах документов встречаются ошибки, вызванные неправильным употреблением предлогов *по*, *в*, *с*, *благодаря* и некоторых других. Конструкции с предлогом *по* и без него различаются стилистической окраской: конструкции без предлога – общеупотребительны, с предлогом – характерны для деловой речи, например: *меры по усовершенствованию*, *опыты по разведению*, *мероприятия по предупреждению*, *расходы по ремонту*, *центр по подготовке*.

Вместе с тем не допускается употребление предлога *по* вместо предлога *о* (*об*), если речь идет о конкретной теме, содержании беседы, разговора, выступления, например: *отчитаться о работе*, *доклад об итогах работы*, *переговоры о новой сделке*.

Предлог *благодаря* употребляется только в тех случаях, когда речь идет о положительных изменениях; в случае негативных последствий следует употреблять предлог *из-за*, например: *Благодаря высокой технической квалификации специалистов поставленная задача была решена на высоком техническом уровне. Но: Из-за низкого качества строительных работ значительное время уйдет на устранение неполадок*.

В официально-деловой письменной речи сложились правила расположения определений. Так, согласованные определения

(выраженные прилагательными) ставятся перед определяемым словом, а несогласованные (выраженные словосочетанием) – после него. Например: *актуальный вопрос, оптовый рынок; вопрос первостепенного значения, рынок оптовой продукции* и пр.

При сочетании согласованного и несогласованного определений первое обычно предшествует второму, например: *актуальный всесоюзного значения вопрос*.

При построении словосочетаний следует учитывать, что большинство слов в письменной деловой речи употребляется только с одним словом или с ограниченной группой слов. Например:

приказ – издается; контроль – возлагается; цена – устанавливается; задолженность – погашается; рекламация (претензия) – предъявляется; платеж – производится; счет – выставляется (оплачивается); оплата – производится (гарантируется); должностные оклады – устанавливаются; порицание – выносится; договоренность – достигается; кредит выделяется и т. п. *глагольные сочетания*; доводы – веские; цены – низкие, высокие; скидки – значительные, незначительные; необходимость – настоятельная; сотрудничество – взаимовыгодное, плодотворное, успешное; рентабельность – высокая, низкая; расчеты – предварительные, окончательные и т.п. – *именные сочетания*.

В текстах деловых документов предпочтительным является употребление страдательных конструкций вместо действительных. Например: *не мы выполним, а нами будет выполнено; не Вы предлагаете, а Вами предложено*. Страдательный залог, как правило, используется при необходимости подчеркнуть факт совершения действия. Однако для придания тексту большей убедительности, а также в случае, когда необходимо указать конкретное лицо или организацию как субъект юридической ответственности, более предпочтительной является форма действительного залога (*Завод «Металлист» срывает поставку сырья; Руководитель кооператива не обеспечил технику безопасности*)[6].

Стилевая черта долженствования в англоязычных документах официально-делового стиля создается с помощью модального глагола *shall*:

Настоящий контракт вступает в силу...-This contract shall be effective...

Подрядчик незамедлительно должен приступить к оказанию услуг...-Contractor shall promptly commence performance of the services...

Основное требование к информационному насыщению документа – это целесообразное количество включаемой информации, необходимое и достаточное для реализации коммуникативной задачи – убедить, побудить, привлечь внимание, выразить несогласие и т. д. Избыточность, разнородность включаемой в документ информации затрудняет его восприятие, а, следовательно, снижает его эффективность, убедительность.

Структура текста документа (логическое соединение смысловых аспектов) должна быть «прозрачной», легко воспринимаемой[4].

В многоаспектных документах изложение каждого аспекта содержания следует начинать с нового абзаца, выделять красной строкой. При этом абзац служит показателем перехода от одной мысли (темы) к другой. Средняя длина абзаца 4–6 предложений, но в текстах документов могут встречаться абзацы, состоящие из одного предложения[2].

Соединение предложений осуществляется также с помощью слов и словосочетаний, выступающих в роли связок. Например: *ввиду вышеизложенного, в порядке оказания помощи, в удовлетворение Вашей претензии, поэтому, в результате этого, поскольку, согласно, следовательно и т. д.; notwithstanding, hereinafter, nevertheless, in respect of, in connection with, on behalf of etc.*

При составлении деловых бумаг следует учитывать информационную роль порядка слов в предложении. В устной речи наиболее значимое слово выделяется интонационно. В письменной речи информационная роль слова или словосочетания возрастает к концу предложения. Расположение слов в предложении определяется принципом «линейной» подачи материала. Согласно этому принципу сначала в предложение вводится вспомогательная информация, а затем – основная, причем основная информация располагается после сказуемого, а вспомогательная – в начале предложения до сказуемого. В

зависимости от того, где находится то или иное словосочетание, меняется смысл предложения. Например:

По решению арбитражного суда задолженность необходимо погасить до 1 июля 2000 года.

Задолженность необходимо погасить до 1 июля 2000 года по решению арбитражного суда.

В первом предложении целью высказывания является указание срока, на который назначено погашение задолженности. Во втором предложении целью высказывания является указание на то, кем вынесено решение о необходимости погасить задолженность.

Customer shall have the right, at any time during the term of the contract, to make changes in the service described.

Customer shall have the right, to make changes in the service described, at any time during the term of the contract.

В первом предложении целью высказывания является указание возможности совершения изменений в контракте, а во втором предложении целью высказывания является указание на время, в течение которого эти изменения могут быть совершены.

К стандартным аспектам языка деловой письменной речи относится унификация сокращений, широко используемых в деловых письмах. Сокращаются слова, словосочетания, характеризующиеся высокой частотностью употребления, а также термины, названия организаций, известные правовые акты, своды законов, номенклатурные знаки самого различного свойства, текстовые обозначения и т. д.

Сокращения, используемые в текстах документов, подчиняются определенным правилам:

1. Недопустимо сокращать одно и то же слово (словосочетание) по-разному или писать его в одном месте полностью, а в другом сокращенно.

2. Нельзя сокращать слово, если оно является единственным членом предложения.

3. Не допускается сокращение, если оно может повлечь за собой инотолкование, двусмысленность в восприятии фразы.

4. Сокращение слова до одной буквы не допускается, кроме случаев традиционных текстовых сокращений типа: г. (год), г. (господин), л. (лист, листы), с. (село), р. (река), п. (пункт) и др. [1].

В текстах англоязычных документов широко используются графические сокращения: RES-resolution, Doc- document, инициальные сокращения: WHO-World Health Organization, API-American Petroleum Institute.

Официально-деловой документ-это тип текста, отличающийся завершенностью, литературно обработанный, обладающий такими категориальными признаками как информативность, целостность, стандартизованность.

Важнейшая цель текстов официально-делового стиля - администрировать и информировать об определенном положении дел при обязательной однозначности толкования представленного в тексте содержания.

Лингвисты единодушны в том, что язык официальных документов - это набор клише, штампов, стандартов. Особенностью современного этапа развития официальных документов является их унификация, являющаяся одним из методов стандартизации.

При унификации текстов документов, независимо от жанровой разновидности, должны соблюдаться следующие принципы: объективное отражение в тексте содержания ситуации; строгое соответствие между составом информации и видом документа; использование языковых формул - устойчивых оборотов, словосочетаний, моделей предложений, отобранных в результате многолетней практики, терминов, принятых сокращений, условных обозначений единиц измерения и т. д.[7].

Однако было бы неправильно рассматривать унификацию лишь как канонизацию отдельных слов и выражений. Такое понимание сковывало бы творческую инициативу составителя официального документа. Унификация языка - это, прежде всего, установление и применение правил построения предложения по определенным моделям. Поэтому процесс составления официального документа сводится к конкретному использованию языковых моделей, на базе которых можно построить предложения.

Таким образом, высокая степень унификации, стандартизация, как ведущая черта синтаксиса, высокая степень

терминированности, логичность, безэмоциональность, информационная нагрузка каждого элемента текста, внимание к деталям характерны для языка документов.

При составлении документа особое значение имеет оформление всех его реквизитов. Реквизиты – это обязательные признаки, установленные законом или распорядительными положениями для отдельных видов документов. Именно реквизиты обеспечивают фактологическую достоверность и узнаваемость официальных бумаг.

Требования к оформлению реквизитов, изложенные в ГО-СТе, распространяются на все типы документов. Однако ни один документ не оформляется полным набором реквизитов. Их состав зависит от назначения документа.

Совокупность реквизитов документа называют формуляром.

Во всех документах указывается их название, например: «Договор», «Протокол», «Приказ» и т.д., только в формуляр официального письма не входит реквизит «наименование вида документа» [2].

Рассмотренные в данной статье особенности оформления и составления документов позволяют сделать вывод о том, что композиция документов строится по определенной схеме, характеризуется целостностью, создавая, таким образом, стандартизованность текста.

Официально- деловой документ как ядро официально- деловой письменности имеет ряд языковых особенностей: однозначность употребляемых слов, определенный порядок слов в предложении, унификация и стандартизация, как ведущая черта синтаксиса, высокая степень терминированности, логичность, безэмоциональность.

Практической ценностью данной статьи может стать возможность использования содержащихся в ней теоретических положений в процессе составления документов официально- делового стиля.

Список использованных источников

1. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка. Москва, 1990
2. Барлас Л.Г. Русский язык. Стилистика. Москва, 1978.
3. Васильева А.Н. Курс лекций по стилистике русского языка. Москва, 1976.
4. Виноградов В.В. Стилистика: Теория поэтической речи. Поэтика. Москва, 1963.

5. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. Москва, 1983.
6. Колтунова М.В. Язык и деловое общение. Нормы. Риторика. Этикет. Москва, 2000.
7. Карибаев А.А. Автореферат. Лингвостилистические особенности текстов дипломатической документации. Алматы, 2000

* * *

In this article the characteristic of official style as the style for official documents is given. Also in this article general lexical, syntactical and stylistic peculiarities of official documents composition are presented.

* * *

Ресми іскери стильде құжаттарды әзірлеу мен рәсімдеудің ерекшеліктері туралы атты мақалаға түйіндеме.

Бұл мақалада құжат жасауда негізгі болып саналатын ресми-іскери стильге анықтама берілді. Сонымен қатар, мақалада ресми-іскери құжаттарды рәсімдеуде кездесетін лексикалары синтаксистен - жаңа стильдің ерекшеліктері сөз болады.

ҒЫЛЫМИ ӨМІР

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

2009 жылдың 29-30 сәуір күндері М.Өтемісов атындағы БҚМУ Экономика және басқару институтында **«Қазақстан экономикасының өзекті мәселелері»** атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция болып өтті.

«Экономикадағы тұрақты дамудың теоретикалық-әдістемелік негіздері», «Экономикадағы тұрақты дамудың инновациялық-технологиялық факторлары», «Ұлттық экономика жүйесінде аймақтарды интеграциялаудың құқықтық-институционалдық аспектілері» секциялық бағытында өткізілген конференцияда қатысушылар ел экономикасының қазіргі жағдайы мен даму перспективалары жөнінде бірқатар мәселелерді саралады.

* * *

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың білім беру жүйесін әлемдік білім кеңістігімен интеграциялау талабын жүзеге асыру мақсатында 18-19 мамыр күндері Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім беру академиясымен бірлесе отырып, **«Ұлттық білім беру жүйесін жаңарту және адам ресурстарының жаңа сапасын қалыптастырудағы оның рөлі»** тақырыбындағы халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясын өткізді.

Білім беру жүйесін жетілдіру, шетелдік және отандық тәжірибелерді жалпы орта білім берудің жаңа стандарттарына сабақтастыру негізінде педагогикалық білім беруді жаңарту тақырыптарындағы теориялық зерттеулер мен инновациялық жобаларды талқылау - конференцияның басты мақсаты болатын.

Конференция бағдарламасындағы қазақстандық және Ресей ғалымдарының білім беруді жаңарту мәселелері бойынша шеберлік-кластары мен семинарлары, «Құзыреттілік тұрғыдан білім беру - адами ресурстардың жаңа сапасын қалыптастырудың факторы ретінде», «Педагогикалық білім берудің сапасы және құзыреттілік нәтижелері», «Білім берудің жаңа сапасын

қамтамасыз етудің технологиялық ресурстары» атты секцияларында ұлттық білім беру жүйесін жаңа парадигма негізінде құру мен жаңартудың теориялық негіздері, практикалық жолдары мен технологиялары талқыланды.

Конференцияда М.Өтемісов атындағы БҚМУ даярлаған Үздіксіз педагогикалық білім беру Тұжырымдамасының негізгі ережелері жобасы презентацияланып, университетте Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының аймақтық ресурстық орталығы ашылды.

* * *

2009 жылы 2 маусымда М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университетінде **«Қазіргі Қазақстанның құқықтық мәдениетін қалыптастыру мәселелері»** деп аталатын халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтті.

Конференцияның мақсаты – заманауи заң ғылымының өзекті мәселелерінің бірі ретіндегі құқықтық мәдениетті көтеру мәселелерін тәжірибелік ұсыныстарды енгізу арқылы кең ауқымды талқыға салу болатын.

Конференция жұмысына з.ғ.д., профессор, Қырғыз Республикасының (Бішкек) еңбек сіңірген заңгері Мукамбаева Галина Алексеевна, з.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазМУ докторанты, доцент Назарқұлова Ләззат Талғатқызы, сондай-ақ құқықтық мәдениет пен құқықтық білім беру саласындағы мамандар, ЖОО оқытушылары, құқық қорғау органдарының қызметкерлері, мектеп мұғалімдері қатысты.

Бұл басқосуда мемлекеттің құқықтық саясаты, тарихи тұрғыдағы және қазіргі таңдағы мемлекеттің саяси басқару жүйесі мен оның институттары, тұлғаның қазіргі кездегі құқықтық мәдениетін қалыптастырудың философиялық, әлеуметтік, экономикалық негіздерінің өзекті мәселелері, қазақстандық тәжірибе және әлемдік дәстүрлер, құқықтық нигилизм және оны жою жолдары, сыбайлас жемқорлық, құқықтық идеализм сынды мәселелері кеңінен талқыланып, келелі ой-пікірлер алмасты.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТАРИХ

ИСТОРИЯ

Шинтимирова Б.Ғ.

ӘЛЕМДІК ДЕМОКРАТИЯЛАНДЫРУ МЕН САЯСИ ЖАҢАРУ
ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ҮЛГІСІ.....3

Шинтимирова Б.Ғ.

ӘЛЕУМЕТТІК-ЭТНИКАЛЫҚ ҚАУЫМДАСТЫҚТАР ЖӘНЕ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ САЯСАТЫ.....16

Шаймарденова З.Д.

ОСВЕЩЕНИЕ СОБЫТИЙ ДЕКАБРЯ 1986 г.
ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ПРЕССЕ.....26

Мәметова С.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ АРАСЫНДАҒЫ БІЛІМ
ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ.....36

Тұяқбаева А.Б.

ГЕРМАНИЯ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНДАҒЫ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ....48

Айтмухамбетов А.А.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗАХСКИХ ВОЕННЫХ
В XIX – НАЧ. XX в.в. 59

Ахмет А.

ОМБЫДАН ЖЕТКЕН МҰРАҒАТ ҚАЗЫНАСЫ.....65

Альжанова Э.Е.

МӘДЕНИ ӨМІР – ХАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ
(Шығыс Қазақстан өңірі негізінде).....72

Есқалиев С.А.

1905-1907 жж. ОРЫС РЕВОЛЮЦИЯСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН
(XX ҒАСЫРДЫҢ 20-60 жж. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХНАМА)...83

Орынбасарова Э.О.

БӨКЕЙ ОРДАСЫНДА КЕҢЕС ҮКІМЕТІН ОРНАТУШЫЛАРДЫҢ
ЕСТЕЛІКТЕРІНДЕГІ УАЛИТХАН ТАНАШЕВҚА ҚАТЫСТЫ
МӘЛІМЕТТЕР.....90

Отарбаева Г.К. МЕСТО И РОЛЬ КАЗАХСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭЛИТЫ В ПОЛИТИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ТУРКЕСТАНА (1917 – 1925 гг.).....	100
Сарсенов А.С. ЭЛЕКТРИФИКАЦИЯ АУЛОВ И СЁЛ КАК ОДИН ИЗ ФАКТОРОВ ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА НАСЕЛЕНИЯ.....	120
Сапарбаев Б.К. ИТОГИ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ В ЭКОНОМИЧЕСКИ РАЗВИТЫХ СТРАНАХ МИРА И КАЗАХСТАНЕ В КОНЦЕ XX ВЕКА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ.....	126
Сарсенгалиев Ф.С. ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕРМУХАНА БЕКМАХАНОВА....	136
Саттарова Б.Қ. ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚША МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ БАСЫЛЫМДАРЫНЫҢ ТАРИХЫ.....	143
Степаненко Н.В. ПОЛЯКИ В ДЕМОГРАФИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX – 30-Е ГОДЫ XX ВЕКА.....	150
Турдалиев Ә.О. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СОҒЫС ТҮТҚЫНДАРЫНЫҢ ТАРИХЫ....	157

ПЕДАГОГИКА

Абдрасилова С.Т. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ (1917-1950 ж.ж.).....	165
Абуова Р.С. СОВРЕМЕННЫЙ ПРОЦЕСС ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ СОЦИАЛЬНО-ДОСУГОВОЙ СФЕРЫ.....	171
Байжуманова Н.С. БОЛАШАҚ МАМАННЫҢ КӘСІБИ ІСКЕРЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ..	177
Бахишева С.М. ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ БАСҚАРУ НӘТИЖЕЛЕРІНЕ ЖАҢА КӨЗҚАРАС.....	185
Дулатова Г.Е. К ВОПРОСУ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.....	194

Жаркеева А.М.	
ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА КАК ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА.....	200
Жусупова Ж.А.	
ОҚЫТУ ҮРДІСІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ӘРЕКЕТТЕРІН АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	211
Жұмағалиева Г.Е.	
МЕЙРАМНЫҢ АДАМ ТӘРБИЕСІНДЕ АЛАТЫН ОРНЫ.....	215
Қасымбеков А.С.	
ИНТЕРНЕТТЕ БІЛІМ-ҒЫЛЫМ АҚПАРАТТАРЫН ІЗДЕУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	220
Коленко И.М.	
К ПРОБЛЕМЕ ВНЕДРЕНИЯ НОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВУЗЕ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВ.....	227
Искалиева А.У.	
ФОРМИРОВАНИЕ ИНФОРМАЦИОННОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ.....	234
Майтанова Н.Е.	
ИНДИВИДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД КАК ПРИНЦИП РАЗВИТИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ ШКОЛЬНИКА.....	239
Маликова Н.А., Капленко В.П., Кажимова К.Р.	
ФОРМЫ И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОМУ ОБЩЕНИЮ.....	244
Мымрина Н.В., Кузьмичёва А.Е., Джумашева А.А.	
СОЗДАНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫХ ЗАДАНИЙ ПО ФИЗИКЕ.....	249
Наубаева Х.Т.	
ЖОҒАРЫ МЕКТЕПТЕГІ ОҚЫТУДЫҢ МАҚСАТ-МІНДЕТТЕРІ ЖӘНЕ ОҚЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫН ҚҰРУДЫҢ ПРИНЦИПТЕРІ.....	256
Пальгова В.В.	
ПРОБЛЕМА ВОКАЛЬНО-ХОРОВОЙ ПОДГОТОВКИ И ХУДОЖЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ.....	261
Потиченко Э.Г.	
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ КОНЦЕРТМЕЙСТЕРСКОГО МАСТЕРСТВА У СТУДЕНТОВ ВОКАЛЬНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ.....	264
Сатағалиева С.М.	
ЖАНРОВОЕ МНОГООБРАЗИЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ЕЕ РОЛЬ В ОБРАЗОВАНИИ И ВОСПИТАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА.....	273

Суходимцева А.П.	
КЛАСТЕРНЫЙ ПРОЕКТ РАЗВИТИЯ	
ПРОФЕССИОНАЛИЗМА ПЕДАГОГА.....	277
Қанафиева К.Қ.	
БОЛАШАҚ ЗАҢҒЕРЛЕРДІҢ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ ЖАЙЫНДА....	285

ФИЛОЛОГИЯ

Әліпхан Мақсат	
«ҚҰТАДҒУ БІЛІК» ДАСТАНЫНДАҒЫ БЕК БЕЙНЕСІ.....	296
Өтеген Оралбаев	
АҚИҚАТ АРҚАУЫ – ЗАМАНА ШЫНДЫҒЫ.....	306
Глебова Н.А.	
СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ОБРАЩЕНИЯ	
И.И.ЖЕЛЕЗНОВА К ФОЛЬКЛОРУ УРАЛЬСКИХ КАЗАКОВ...	315
Дейнеко А.С.	
АНАЛИЗ КОНЦЕПТА ИЗОЛЯЦИИ В РАССКАЗАХ	
ФРАНЦА КАФКИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ.....	319
Заруцкая Н.Н.	
ОТОБРАЖЕНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ АРХИТЕКТониКИ	
ДРЕВНИХ ГРЕЧЕСКИХ КОНДАКОВ В РУССКИХ	
ЦЕРКОВНЫХ АКАФИСТАХ.....	323
Исина Ж.А.	
ОРТА ҒАСЫР ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКА-	
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ.....	329
Көпбаева М.Р.	
КӨРКЕМ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ	
ПРОЦЕСС.....	336
Тукбатова И.А.	
ОБ ОСОБЕННОСТЯХ СОСТАВЛЕНИЯ И ОФОРМЛЕНИЯ	
ДОКУМЕНТОВ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ.....	346
ҒЫЛЫМИ ӨМІР - НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ.....	356

АВТОРЛАР ҮШІН МӘЛІМЕТ

МАҚАЛАНЫҢ ДАЙЫНДАЛУ ТӘРТІБІ

«БҚМУ хабаршысы» жинағына жариялауға қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде мақалалар қабылдайды, ғылыми және ғылыми-әдістемелік жұмыстар гуманитарлық, жаратылыстану, экономикалық, өнертану, техникалық ғылымдар, білім мәселелері, сонымен бірге университеттің құрылымдық бөлімшелерінің қызметі, аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының мәселелері мазмұнын құрайды.

Журналға бағытталған мақала (компьютерлік мәтін көлемі 8 бет) USB-жинағышы, CD-R дискімен (мәтіннің қолжазба түрінде, 1,0 интервалымен, 16 шрифтсінен кем емес, және бір данасы A4 формат қағазында) берілуі керек.

Суреттегі берілген барлық әріп және сандық белгілер ең басты және сурет астындағы мәтінде түсіндірілуі қажет. Қолжазбадағы суреттері бар беттері мен мәтін беттері нөмірленген болуы керек. Мәтін мұқият тексерілген және редакцияланған болуы қажет. Сканерленген мәтіндер, грамматикалық және техникалық қателері бар мақалалар жинаққа енгізілмейді.

«БҚМУ хабаршысы» ғылыми журналына дайындық кезінде материалдарды жариялауға автор туралы мәлімет көрсетілуі қажет (аты-жөні (толық), ғылыми атағы, дәрежесі, лауазымы, жұмыс орны, мекенжайы, тел.), ӘОЖ нөмірі, ішкі және сыртқы рецензиясы (жариялауға ұсынылған ғылыми жұмыстың ғылым кандидаты және докторларының сын-пікірлері болуы керек), түйін (мемлекеттік тілде жарияланатын мақалаға - орыс немесе ағылшын тілінде, басқа тілде жарияланатын мақалаға - мемлекеттік, орыс немесе ағылшын тілінде), жариялауға төленген түбіртек міндетті түрде болуы қажет.

Мақаланы жариялауға эксперттік комиссия бекіткен ғылыми-техникалық Кеңестің эксперттік тұжырымдамасы болуы керек.

Материалдар белгіленген тәртіп бойынша сай келмесе, жариялауға қабылданбайды. Қолжазбалар редакция көзқарасын білдірмейді және авторларға кері қайтарылмайды.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Для публикации в «Вестнике ЗКГУ» принимаются статьи на казахском, русском, английском языках, содержащие результаты научных и научно-методических работ в области гуманитарных, естественных, экономических, искусствоведческих, технических наук, посвященных проблемам образования, а также материалы, отражающие деятельность различных структурных подразделений университета, вопросы социально-экономического развития региона.

Статья (объемом 8 страниц компьютерного текста), направляемая в журнал, представляется на дисках CD-R, USB-накопитель (с обязательной распечаткой текста, шрифтом не менее 16, 1,0 интервалом и графики на бумаге в одном экземпляре на формате A4).

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные на рисунках, необходимо пояснить в основном или подрисуночном тексте. Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками. Текст должен быть тщательным образом выверен и отредактирован. Сканированные тексты с грамматическими и техническими ошибками не будут включены в сборник.

При подготовке материалов к опубликованию в научном сборнике «Вестник ЗКГУ» обязательным условием является представление сведений об авторе (ф.и.о. (полностью), ученая степень, звание, должность, место работы, адрес, тел.), номер УДК, внутренней и внешней рецензии (публикуемые в издании научные работы должны быть рецензируемы кандидатами наук и докторами), резюме (статья, публикуемой на государственном языке, должно быть на русском и английском языках, статьи, публикуемой на других языках – на государственном, русском и английском языках), наличие квитанции оплаты за публикацию.

Решение о возможности опубликования статьи подтверждается экспертной комиссией научно-технического Совета актом экспертного заключения.

Материалы, не соответствующие данным требованиям, к публикации не принимаются. Рукописи не рецензируются и не возвращаются авторам.

АВТОРЛАРДЫҢ ТҮПНҰСҚАСЫМЕН БАСЫП ШЫҒАРЫЛДЫ

ОТПЕЧАТАНО С ОРИГИНАЛОВ АВТОРОВ

Редакторы-Редактор:

Р.Р. Кужалиева

Корректоры-Корректор:

С.А. Бекқужиева

Материалдарды

компьютерде беттеген

Верстка и изготовление

оригинал-макета

Е.А. Штельмухова, Д.М. Тулепова,

А.Е. Павленко, Б.М. Мустахапова

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан

мемлекеттік университеті, 2009

090000, Орал, Сарайшық көшесі, 34

т.: 50-76-52

Басуға 25.05. 2009 ж. қол қойылды.

Офсет қағазы. Көлемі 22,2 б.т.

Таралымы 550 дана. Тапсырыс № 52

Подписано в печать 25. 05. 2009 г.

Формат А4. Бумага офсетная.

Объем 22,2 п.л. Тираж 550 экз.

Заказ № 52

*Западно-Казахстанский
государственный университет*

им. М.Утемисова, 2009

090000, Уральск, ул.Сарайшик, 34

т.: 50-76-52